

Шарқ юлдузи

Ойлик
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

10

1986

55-йил чиқиши

Бош редактор

Уткир ҲОШИМОВ

Редколлегия:

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ

Саид АҲМАД

Абдусайд КҮЧИМОВ

(масъул секретарь)

Мурод МУҲАММАД ДУСТ

(бош редактор ўринбосари)

Омон МУХТОРОВ

(проза бўлими мудири)

Умарали НОРМАТОВ

Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА

Хайриддин СУЛТОНОВ

Зоя ТУМАНОВА

Туроб ТУЛА

УЙҒУН

Ўлмас УМАРБЕКОВ

Носир ФОЗИЛОВ

Тўлапберган ҚАИПБЕРГЕНОВ

Азиз ҚАЮМОВ

Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

УШБУ СОНДА

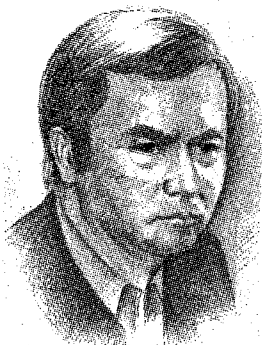
Шеърмат

**Эркин САМАНДАР
ЮРАКДА САЙРАГАН ҚУШЛАР
Ғазаллар**

Икки дил ишқи оғози
етарди ою юлдузга,
Учирсак бахт қушин юксак
агар сен ҳам, агар мен ҳам.

Ҳаср

**Валентин РАСПУТИН
ЕНҒИН**

Қисса

Барча яхши ва ёмон нарсалар бизнинг
кўз олдимизда, аниқ-равшан кўриб ту-
рибмиз, демак ҳар қандай касал, ҳар
қандай қусур кимнингдир шахсий иши,
кимгадир тегишли эмас, унинг сояси ҳам-
мамизга тушади...

*Сарғузалит,
Ғантаслика*

**Ҳожиақбар ШАЙХОВ
НИШОН
Ҳикоя**

...Бирдан йўловчи қўлларини ёзганча
орқага тисарилди. Бамисоли миясига ким-
дир бармоқларини ботириб титкилаётган-
дай, бошида қаттиқ оғриқ пайдо бўлди.
Турган жойида гандираклаганича тиззалаб
ўтириб қолди.

АДАБИЁТНИНГ ИЖТИМОЙ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРАЙЛИК

СССР ЁЗУВЧИЛАРИНИНГ
VIII СЪЕЗДИ

ЖАҲОН ЁЗУВЧИЛАРИГА МУРОЖААТНОМА

Тинчлик ва инсоният тақдири, инсонийлик қадриятларини сақлаб қолиш ташвиши бизни сизларга мурожаат қилишга ундади. Планета уфқлари ядро хавфининг қора булутлари билан қопланган.

Ҳар бир санъаткор ўз асари давр синовидан ўтишини орзу қилади. Аммо, биз ҳаммамиз бугунги кунда бутун-бутун халқлар тақдирини қурбон қилишга тайёр турган империалист доираларнинг кучайиб бораётган телбалигига қарши ўз сўзимизни айтмасак, цивилизация планетамизда минг йиллар давомида бунёд этган барча нарсалар ғоят фожиали равишда йўқ бўлиб кетади.

Шундай экан, наҳотки биз ғоят буюк умуминсоний бойлик — Тинчликка ҳамла қилаётган кимсаларнинг эс-ҳушини жойига келтириб қўйишдан ожиз бўлсак!!

Ёзувчи ядро заряди ортилган ракетани тўхтата олмайди. Бироқ ҳозирги пайтда унинг истеъдоди ва тасавури ҳар қачонгидан кўра ҳам зарурдир. У ўзининг улуғ қуроли — сўзи билан милитаризм ва агрессия йўлини тўса оладиган, воқеалар хатарли ривожланишининг олдини оладиган муҳитни вужудга келтиришга, якка ҳолдаги ва коллектив куч-ғайратларини бирлаштиришга кўмаклашиши мумкин.

Совет Иттифоқи ҳеч кимга хавф солмайди, биз барча кишилар билан тинчликда яшашни истаймиз. Биз ўз турмуш тарзимиз, тинч бунёдкорлигимиз, тинчлик режаларимиз ва адабиётимиз билан буни исботламоқдамиз. Совет адибларининг ижоди ҳамиша халқнинг ишлари ва орзу-умидларидан баҳраманд бўлиб келди. Ҳозирги пайтда бу манбалар айниқса жўшқиндир. Ёзувчилар анжумани ишини ҳолисона кузатиб турган барча кишилар буни сезмаган бўлишлари мумкин эмас.

Совет кишиларини қувонтираётган ютуқлар бизни ҳам қувонтиради, уларнинг ташвишлари бизни ҳам ташвишлантиради. Энг асосий ташвишларнинг ташвиши — тинчликдир.

Кўпгина проблемаларга нисбатан бизнинг ва сизларнинг қарашларингизда тафовутлар бўлиши мумкин. Лекин соғлом фикрловчи бирор адиб уруш тинчликни барбод этишини истамайди. Бу хавф барча инсоний кучлар ёрдамида даф этилиши зарур.

Ядро фалокати хавфи катта, аммо бу хавф муқаррар эмаслигини биламиз. Бутун дунёдаги яхши ниятли кишиларни мамлакатимизнинг тинчлик ташаббуслари руҳлантирмоқда. Улар бу ташаббусларни урушдан тинчлик сари, вайронагарчиликлардан бунёдкорлик сари буюк бурилиш учун асос, деб билмоқдалар.

Биз ер юзи ёзувчиларини эзгулик ва адолат идеаллари йўлида, ҳамкорликка, тинчликни ҳимоя қилиш йўлида актив ҳаракат қилишга даъват этамиз. Бундай инсонпарварлик фаолияти қанчалик актив амалга оширилса, милитаризм кучларининг адоватни сақлаб туришга, одамлар маънавий бирлигини, халқларнинг тинчлик мулоқотини барбод этишга уриниш, психологик ва «самовий урушлар»га тайёргарлик кўриши шунчалик қийинлашиб бораверади.

Дунёмиз мураккаб, зиддиятли, айна вақтда шафқатсиздир. Аммо ҳаётнинг ўзи гўзал. Уни яхшилаш мумкин ва яхшилаш керак, лекин бугунги кунда энг муҳими — уни сақлаб қолишдир. Фарзандларимизни, келажагимиз ва ўтмишимизни сақлаб қолишимиз керак. Шу йўлда куч-ғайратларни бирлаштириш, баралла гапириш, ўзимизнинг бутун куч ва иқтидоримизни сарфлашимиз лозим.

Биз, ҳурматли ҳамкасблар, ер юзидаги барча кишиларнинг бахтли истиқболи ташвиши билан йўғрилган бу мурожаатнома сизлар томонингиздан тушуниб қабул қилинишига ишонамиз.

СССР ЁЗУВЧИЛАРИНИНГ VIII СЪЕЗДИ

Г. М. Марков,

СССР Ёзувчилар союзи правленийесининг
биринчи секретари

ҲОЗИРГИ ДУНЁ ТАШВИШЛАРИДАН, ХАЛҚИМИЗ ҲАЁТИДАН ҲЕЧ ҚАЧОН АЖРАЛИБ ҚОЛМАЙЛИК

СССР ЁЗУВЧИЛАР СОЮЗИ ПРАВЛЕНИЕСИНИНГ
СССР ЁЗУВЧИЛАРИНИНГ VIII СЪЕЗДИГА ҲИСОБОТ ДОКЛАДИ

Ўртоқлар! СССР Ёзувчиларининг VIII съезди шонли пайтда ўтмоқда. Партиямиз билан халқимиз КПСС XXVII съезди қарорларини амалга ошириш учун кураш вазиятида, фикр жўшқинлиги ҳаракат жўшқинлигига айланаётган бир пайтда яшамоқда ва ишламоқда. КПСС Марказий Комитетининг яқиндагина бўлиб ўтган июнь Пленуми бизларни турмушнинг барча тармоқларини тубдан қайта қуришга оид партия йўл-йўриқларини жадал рўёбга чиқаришга, ўн иккинчи беш йиллик планларини сўзсиз бажаришга янги куч билан сафарбар этди.

Партиянинг социал-иқтисодий ривожланишни жадаллаштиришга қаратилган йўлини, мустаҳкам тинчлик стратегиясини бутун халқ маъқулламоқда ва қўллаб-қувватламоқда.

Партия съездининг тарихий қарорлари адабиёт ходимларига новаторларча ва истеъдод билан бадий изланиш учун, актив ва қизгин ижодий фаолият учун кенг имконият яратиб беради. Съезд сўз усталари олдида турган жиддий вазифаларни белгилаб берди. КПСС Марказий Комитетининг партия XXVII съездига Сиёсий докладида қуйидагилар уқтириб ўтилди: «Жамиятнинг маънавий соғломлиги, одамлар яшайдиган маънавий муҳит кўп жиҳатдан адабиёт ва санъатнинг аҳволи билан белгиланади. Адабиётимиз янги дунёнинг туғилишини акс эттириб, шу билан бирга, янги дунёнинг қарор топишида актив қатнашди, ана шу дунё кишисини — ўз она юртининг ватанпарварини, чинакам интернационалистни вояга етказди. Бу билан адабиётимиз умумхалқ ишидаги ўз ўрнини, ўз ролини тўғри танлаб олди. Аммо халқ, партия ёзувчининг, санъаткорнинг ишига баҳо беришда, адабиёт ва санъатнинг ўзи ўз вазифаларига ёндашишда қўлланиладиган мезон ҳам ана шундан иборатдир».

Биз айна пайтда съезднинг юксак ғоялари нуқтаи назаридан туриб ҳозирги замон адабий жараёнга масъулият ва талабчанлик билан баҳо беришимиз, хато ва камчиликларимизни ҳар томонлама пухта англашимиз, барча имкониятларимизни очиш учун реал йўлларни белгилашимиз зарур.

Партия съезди ҳаммамизга йўл қўйилган хатолар ва камчиликларга

виждонан, принципиал ёндашув намунасини, чинакам ҳақиқат сабоғини берди.

Бу сабоқ КПСС Марказий Комитети Бош секретари М. С. Горбачевнинг СССР Олий Советининг бешинчи сессиясида иштирок этган СССР Олий Советининг депутатлари бўлган ёзувчилар ва пойтахтнинг бир гуруҳ адиблари билан бўлиб ўтган учрашуви чоғида давом эттирилди. М. С. Горбачев жамиятимиз бошидан кечираётган тарихий пайт тўғрисида гапириб, ҳозирги вақтда жамиятга жуда катта таъсир кўрсатиш кучига эга бўлган бадий ижод учун кенг имконият очиб берилаётганини уқтириб ўтди. Нутқда совет ёзувчилари ҳеч қачон ҳозирги дунё ташвишларидан, халқимиз ҳаётида ўзларини четга олмаганликлари айтиб ўтилди. Бу учрашув, шубҳасиз, съездимиз ишини бойитади ва ёзувчилар ўзларининг кундалик фаолиятларида партиянинг йўл-йўриқларидан фойдаланадилар.

Муҳокамамининг бош мавзуи — адабиёт бўлиб, асосий мақсадимиз мамлакат бадий маданиятини равнақ топтириш, муддаоларимизнинг бош мезони — КПСС XXVII съездининг ғоялари, коммунистик бунёдкорлик ғояларидир.

Ҳозирги пайтда биз, ёзувчилар учун инсонни маънавий камол топтириш тўғрисида ғамхўрлик қилишдан кўра муҳимроқ вазифа бўлиши мумкин эмас. Биз ўз ижодий ишимиз билан бундан бўён ҳам партиянинг иқтисодий ва социал фаолиятининг барча соҳаларида жадал ва самарали қайта қуришга қаратилган реал йўлини амалга оширишда ва энг аввал одамлар тафаккурини, уларнинг ишга муносабатини ўзгартиришда, уюшқоқлик ва интизомни мустаҳкамлашда унга ёрдам бераверамиз. Ҳозирги даврнинг ўзи биздан собитқадамликни ва қатъиятни, ишчанлик ва ҳужумкорликни талаб этмоқда ва ёзувчини халқимизга, улуғ Ватанимизга муносиб янги асарлар яратишга чорламоқда.

КПСС Марказий Комитетининг партия XXVII съездига Сиёсий доклади ҳар бир киши ҳозирги давр, унинг бурилиш характери кескинлигини англаши зарурлиги таъкидланади. Биз кейинги йилларда адабиёт босиб ўтган йўлни таҳлил қилар эканмиз, бу ҳаракат халқ ҳозирги ҳаётининг барча қирраларини, драматизми ва улуғворлигини янги чинакам бадий ифоданинг қийин изланиш йўли бўлганини кўрамиз. Бу йўлда ўзига яраша анчагина қийинчиликлар, ютуқлар ва муваффақиятсизликлар бўлди.

Сўнги вақтлардаги энг яхши бадий асарлар адабиёт жамиятда сифат жиҳатдан етилган янги босқичга ўтишга эҳтиёжни ҳис этган ҳолда яшаб, ривожланганини кўрсатади. Адабиёт партия бошлаб берган йўлга маънавий жиҳатдан тайёр эканлигини кўрсатди. У турмушимизнинг дардли нуқталарини, социал маънавий соҳадаги нохуш тенденцияларни пайқаб олди. Ҳозир жамоатчиликнинг диққат марказида турган энг кескин социал ва ахлоқий муаммолар барча республикаларнинг ёзувчилари истеъдод билан яратган бир қанча романлар ва повестлар, поэмалар, пьесалар, очеркларда ўртага қўйилди.

Журналлар ва газеталар публицистикамизга ўз саҳифаларини дадил бериб қўйганлиги муҳимдир. КПСС Марказий Комитетининг 1985 йил апрель Пленумидан кейин адабий матбуотимиз айниқса жонланиб кетди.

Айни вақтда биз кейинги йилларда адабий жараёни ривожлантиришда муайян муваффақиятсизликлар рўй берганлигини эътироф этишимиз керак. Уқувчилар хом-хатала ва тузсиз асарлар пайдо бўлаётганидан нолимоқдалар. Прозада ҳам, поэзияда ҳам кўпинча салбий ҳолатлар айтибгина ўтилар, уларга қарши курашга — бугунги кунда партия турғунликка, дабдабозликка, муросасозликка қарши бизни отлантирган курашга даъвати сезилмас эди.

Аммо энг хунук воқеа шу бўлдики, ҳолис бўлишга амал қилмаётган танқидчиларнинг ёрдамида адабиёт билан сохта адабиёт ўртасидаги чегара вақти-вақти билан йўққа чиқарилди, силлиқланиб турилди. Ғоявий-бадий даражаси жиҳатидан ғоят хилма-хил, бироқ бир хилда зўр ғайрат билан мақталадиган ёзувчилар номлари ва асарларининг бутун бир «хирмони» таркиб топди. Бундай ташвишли кўринишларга қарши кураш

бугунги адабиёт ва танқид олдига кескин ҳамда мураккаб проблемаларни қўймоқда.

Ижтимоий муҳит жамиятни ривожлантиришнинг янги интенсив йўлларини қидириб топиш билан банд бўлган ҳозирги пайтда биз адибларнинг мана шу жараёнда актив иштирок этиши қанчалик муҳим эканлигини айниқса зўр куч билан ҳис этиб турибмиз. Ҳар биримиз партиянинг программ талабларига жавобан социалистик реализм методининг ижодий резервларини қатъият ва собитқадамлик билан намоён этишимиз, адабиётнинг ғоявий ва бадиий савиясини оширишга, унинг турмушга таъсир кучини кўрсатишга фидокорона хизмат қилишимиз керак.

Мана шу улкан ишда Ёзувчилар союзининг сайлаб қўйиладиган органлари, унинг штатидаги аппарати катта роль ўйнаши лозим. Афсуски, уларнинг ишида ҳали анчагина камчиликлар бор.

Ёзувчилар ташкилотларининг правлениелари ва секретариатлари иш услубини тинмай такомиллаштирган ҳолдагина ўз вазифаларини муваффақиятли бажаришлари мумкин. Биринчи навбатда бу — конкретлик, ишчанлик, изчиллик, сўз билан иш бирлиги, ошкоралик ва союз аъзоларининг фикрини доимо ҳисобга олишдан иборат.

СССР Ёзувчилар союзи правлениеси секретариатининг фаолиятида ҳам ҳисобот даврида сезиларли камчиликлар содир бўлганлигини айтиб ўтиш лозим. Биз ташкилотимиз ўз ишини такомиллаштиришига етарли даражада эътибор бермадик. Адабий ҳаёт талабларига, адабий жараёни ривожлантиришга бизнинг муносабатимиз кўпинча шу масалани тинглаш билан ўтар ва навбатдаги ҳужжатни қабул қилиш билан тугарди. Биз ёзувчилар ташкилотларини адибларнинг асосий иши — асарлар яратишга ўзлари сайлаб қўйган органларнинг ғамхўрлигини кун сайин ҳис этиб туришлари учун ёзувчилар ташкилотлари нималар қилиши кераклиги тўғрисида етарлича бош қотирмадик. Ғоявий-бадиий савияни такомиллаштириш, замондошимизнинг ёрқин образини яратиш, турмушимиздаги салбий ҳолатларга қарши кураш проблемалари зарур даражада кескин ва ёзувчилик ишини ҳар томонлама таҳлил этмай туриб, муҳокама қилинган пайтлар бўлди.

СССР Ёзувчилар союзининг янги сайланадиган правлениеси ва унинг секретариати бундай камчиликларни бартараф этар экан, адибларнинг ҳаёт билан янада мустаҳкам алоқа боғлашига, ёзувчилар орасида принципиаллик ва уюшқоқлик вазиятини, ижодий натижалар ва ижтимоий ахлоқ учун масъулиятни мустаҳкамлашга кўмаклашиши шарт.

«Давр даъвати», давр жўшқинлиги, халқ виждони садоси...

Афсонавий шоир ўша олис йилларда, князь Игорь дружинаси ҳамда князларнинг ўзаро жанжаллари, кулфатлари ҳақида ўлмас сатрлар бағишлаганда ҳам шундай бўлган эди. Пушкин даҳоси озод халқлар иттифоқи ҳақида башорат қилганида ҳам шундай бўлган эди. Бизнинг бепоён ватанимизни революцион ўзгаришлар қамраб олганида ҳам шундай бўлган эди. Ватанимизга фашистлар бостириб кирганида, ҳар бир совет кишиси олдида: «Аждодларимиз ерида биз ўзимиз қоламизми, йўқми!» деган савол кўндаланг турганида ҳам шундай бўлган эди. Қаҳрамонона XX аср тарих майдонидан хронология майдонига ўтиши яқин қолган ҳозирги 80-йилларда ҳам биз «Давр даъвати»ни эшитиб турибмиз.

Давр санъаткорни чорламоқда... адабий турмушимизнинг асосий хусусияти — санъаткорларнинг ҳозирги давр воқелигини англашга, инсонни, унинг хатти-ҳаракатлари ва ҳис-туйғуларини чуқур тушунишга ташналигини қисқача бўлса-да, аммо бир йўла ифодалаб беришни истаймиз. Бу классикларимиз бизга васият қилган аънава, бу бизнинг социалистик кашшофлигимизнинг белгисидир! Биз жаҳон тарихида мисли кўрилмаган йўллар бунёд этаётган, кўп асрлик цивилизация кўз олдига келтирмаган жамиятни барпо этаётган новатор халқнинг бир қисми эканлигимизни мамнуният билан, айни вақтда ифтихор билан ҳис этиб турибмиз.

Ғарба бизнинг ижодий ҳаётимизни партия билан жамият адибларига у ёки бу мавзуларни белгилаб беради ва ёзувчилар ана шу буюртмани бажаряпти, деб тасвирлашади. Шундай қилиб, бу ҳақиқатни яна бир бор енгил-елпи, арзон, бемаъни қилиб кўрсатиш демакдир.

Биз кўрсатма билан ёзмаймиз, балки жамиятнинг ўзида туғиладиган халқ онгининг чуқур манбаларидан келиб чиқадиган объектив эҳтиёждан келиб чиқиб ижод қиламиз; бу омма ва шахснинг маънавий камолоти эҳтиёжларини олдиндан сеза билиш ҳамдир.

Бундай «буюртма» ижро этилиши ёки ҳеч бўлмаганда ижро этишга қабул қилиниши учун ёзувчи онги бунга тайёр бўлиши зарур. Ёзувчи «давр даввати»ни эшитдимми ёки эшитмадимми, уни тўғри англадимми ёки хато қилдимми — биз ижодий далиллик деб айтаётган нарса худди шу ерда бошланади, бундай журъат бўлмаса, ёзувчи воқеликни англаши, давр қахрамонлари образини яратиши мумкин эмас.

Партиянинг истеъдодли кишиларни ҳурмат қилишга, уларни қўллаб-қувватлашга, истеъдодли киши ўзига масъулият билан муносабатда бўлган тақдирда унинг ижоди барқ уриб яшнашига қаратилган йўли КПСС Марказий Комитетининг 1985 апрель Пленуми белгилаб берган ва партиянинг XXVII съезди ривожлантирган социал-иқтисодий ва маънавий жадаллаштириш стратегик концепцияси билан яхлит ва тўла-тўқис уйғунлашиб кетади.

Бунда КПСС Марказий Комитетининг Сиёсий докладидаги биз учун ғоят муҳим бўлган қоидаларни эслатиб ўтиш ўринлидир:

«Даврни, айниқса бурилишлар даврини идрок этишдан иборат ижтимоий эҳтиёж вужудга келган пайтда даврнинг ўзи ҳамиша ана шу ишни қилиш ички эҳтиёжига айланиб қоладиган одамларни майдонга чиқаради. Биз ҳозир ана шундай даврда яшаймиз. Партия ҳам, халқ ҳам дабдабали, маза-матрасиз асарларга ва турмуш икир-чикирлари баён қилинган китобларга тутуруқсизлик ва тор амалиётчиликка эҳтиёж сезмайди. Жамият ёзувчидан бадиий кашфиётларни, ҳаёт ҳақиқатини кутмоқдаки, бу фазилатлар ҳамиша чинакам санъатнинг моҳияти бўлиб келди».

Ёзувчилар союзлари, уларнинг правлениелари ва секретариатлари ишида ҳақиқатан ҳам реал ўзгаришлар қилиш зарур. КПССнинг XXVII съездида қуйидаги сўзлар ҳаққоний айтилди: «Ижодий союзлар ишининг асосий якуни резолюциялар ва мажлислар билан эмас, балки халқнинг маънавий ҳаётини бойитишга қодир бўлган талант билан ёзилган, оригинал, жамиятга керакли китоблар, фильмлар, спектакллар, картиналар ва музика асарлари билан белгиланади».

Совет адабиёти тарихини биладиган, тарихий даврда адабиётимиз олға томон қай даражада борганлигини ҳолис баҳолашга қодир бўлган ҳар бир киши партиянинг ишончи тинмай ўсиб, чуқурлашиб ривожланишимизнинг сифат жиҳатидан бошқача, тобора таъсирчан йўли бўлиб қолаётганлигини айтмасдан туролмайди. Ёзувчилар, композиторлар, рассомлар, кинематографчилар, театр ходимлари, ижодий союзларнинг роли ҳозиргидек шунчалик юксак даражага кўтарилмаган эди.

Партия XXVII съезди қабул қилган янги таҳрирдаги КПСС Программасида фавқуллодда муҳим ва бизни илҳомлантирувчи қуйидаги қоидалар бор: Партия адабий-бадиий жараёнга ижодий алоқаларга суянган ҳолда раҳбарлик қилади. Биз партия кетидан боряпмиз, унинг ғояларидан, унинг сиёсатидан, унинг улкан ишлар практикасидан илҳомланыпмиз, лекин партиянинг ўзи ҳам ижодкор зиёлиларга, ижодий союзларга суянаётганлигини айтмоқда.

Ана шунинг учун ҳам союзимиз, унинг барча бўғинлари иши масалалари бугунги кунда алоҳида диққат-эътибор мавзуи бўлиб қолмоғи керак.

Бизнинг газета-журнал хўжалигимизни олиб кўрайлик: у 86 ойлик журнал, бир тиражи 12 ярим миллион нусхадан иборат 16 газетадир. Хўш, нашриётларимиз-чи! СССР Ёзувчилар союзининг биргина «Советский писатель» марказий нашриёти ҳар йили тиражи 25 миллион нусхадан

ошадиган 500 ва ундан кўпроқ номда китоблар чиқармоқда. Шуларнинг учдан бир қисмидан кўпроғи СССР халқлари тилларидан таржима қилинган китоблардир.

Турли идоралари бўлган адабиёт фонди, унинг вазифалари-чи! Ёзувчиларга социал хизмат қилиш даражаси ва уларнинг кайфияти мана шу вазифалар бажарилишига кўп жиҳатдан боғлиқ... Лекин биз мана шу имкониятлардан қандай фойдаланяпмиз, деган саволни ўртага ташлаймиз. Айтилган ташкилотлар ва муассасаларнинг ҳаммаси ҳам зиммаларидаги катта масъулиятларни тушунгани ҳолда уюшқоқлик билан аниқ ишлаяптими!

Қарийб ҳамма республика ёзувчилари съездларида ташкилий-ижодий иш тажрибалари тўғрисида етарлича кўп гапирилганини айтиб ўтиш керак. Очигини айтсак, «Катта союз» деб аталмиш ташкилотимизда бўлсин, республика ташкилотлари ҳамда журнал ва газеталарнинг редакцияларида бўлсин, қилаётган ишларимизнинг ҳаммасидан ҳам мамнунмиз, деб айта олмаимиз.

Биз ижтимоий ташаббусларга бўлган маслаҳат бериш ҳуқуқимиздан ҳамisha ҳам актив фойдалана олаётганимиз йўқ, лекин чаққонликни кўрсатиш учун «хўжакўрсинга» баъзи бир ишларни қиляпмизки, улар ҳеч қандай сезиларли из қолдирмаётир.

Барча ижобий ишларни сақлаб қолган ҳолда (бундай ишлар бор ва оз эмас) бундан кейин совет адабиёти кунларини, ижодий конференцияларни, адабиёт байрамларини қандай ўтказиш, эндиликда ўз китобсеварлар ташкилоти бўлган китобхонлар билан ўзаро муносабатларни қандай тузиш тўғрисида ғоятда жиддий бош қотирмоқ керак.

Бизнингча, ноширлар билан ёзувчиларнинг, ёзувчилар билан китобхонларнинг муносабатлари системасини таг-туғи билан қайта кўриб чиқиш, бу муносабатларда баркамол асарлар нашрини енгиллаштириб сийқа ва ўртамиёна асарлар йўлига ғов соладиган омилларни топиш зарур туюлаётган дам келганга ўхшайди. Мен бу масалага ҳали яна қайтаман.

Ишимизга танқидий ёндашилган ҳолда айтиб ўтиш лозимки, кейинги йилларда анчагина ёзувчилар ташкилотлари адабий жараёнга ўз таъсирини кўпроқ кучайтиришга ҳаракат қилдилар. Жўмладан, мулоқотларимизнинг ижодий муҳокамалар каби соҳаси шундан далолат беради. Лекин биз шу муҳокамаларни етарлича принципиал равишда ўтказяпмизми!

Биз танқид ва ўз-ўзини танқид муҳимлиги, адабий муҳитга талабчанликни яратиш тўғрисида тез-тез сўзлаймиз-у, лекин адабиёт, унинг айрим ҳодисалари тўғрисида партиявий позицияларда туриб манфаатдорлик билан принципиал гапирган ҳолда, майда гүрүхбозлик эҳтиросларини сезмай, уларни катта ишга аралаштирмаганимиздагина ҳақиқий профессионализм вужудга келишини кўпинча назардан қочириб қўямиз.

Биз ишларни шундай йўлга қўйишга ҳаракат қилиб, баъзида дуруст натижаларга ҳам эришиб келдик. Айниқса китобхонларнинг фикрларига қулоқ солганимизда шундай бўлди. Жилла бўлмаса, Тюмень, Олмаота, Фарғона, Ленинградда ўтказилган Бутуниттифоқ ижодий конференцияларини эслайлик. Бу конференцияларда жамоатчилик, катта-катта меҳнат коллективларининг вакиллари кенг иштирокида ҳаёт ва адабиёт проблемалари муҳокама қилинди. СССР Ёзувчилар союзи правлиетсининг пленумларида, секретариатларида журналларимизнинг фаолиятлари бир неча марта кўриб чиқилди, республикалар Ёзувчилар союзларининг ишлари умуман, шунингдек айрим масалалар юзасидан муҳокама қилинди. Қардош адабиётлар кенгашларида ва адабиётлар жанрларига доир кенгашларда шундай муҳокамалар ҳам коллективчилик вазиятини вужудга келтиришда ёрдам берди, энг тўғри бадий ечимларни излашга, ёзувчиларнинг ижтимоий активлигини оширишга рағбатлантирди.

СССР Ёзувчилар союзида адабиёт, унинг айрим жанрлари ва асарлари тўғрисида гапирилган гапларнинг ҳаммаси синчиклаб кўриб чиқиладиган бўлса, нақадар кўп қимматли таклифлар, эътирозлар, мулоҳазалар

айтилганини кўриш мумкин. Лекин биз шуларни оқилона қадам-бақадам матонат билан ҳаётга татбиқ этишни ўрганолмадик. Мана шундай ҳоллар ҳам бўлди: журнални муҳокама қиламизу, кейин қарасак, иш жойидан жилмаган бўлиб чиқади. Шунда бундан бирмунча фурсат муқаддам нимаики айтилган бўлса, шуларнинг ҳаммасини такрорлаш керак бўлиб қолади. Бинобарин, редакция ҳам ўз камчиликларини яхши назарда тутмаган, шу билан бирга секретариат ҳам ўзи белгилаб берган ишларни вақтида амалга оширишга ёрдам бермаган.

«Инсон омилини кучайтириш». Бу тўғридан-тўғри бизга тааллуқлидир. Гапни мухтасар қилиб айтсак, ёзувчилар ташкилотларининг вазифаси, ижтимоий натижалар ва коллектив куч-қудратларини, шу билан бирга албатта ҳар битта ёзувчининг шахсий-ғайратларини расман эмас, янада хилма-хил рағбатлантиришдан иборат бўлиб чиқади.

Ёзувчининг ишини программалаб бўлмайди, дейишади. Биров кўп ва тез ишлайди, биров секин ва оз ишлайди. Тўғриси айтганда, сифат ҳамиша ҳам бажарилган иш ҳажмига, унинг суръатларига боғлиқ бўлавермайди: табиат ҳаммани ҳам бир хилда истеъдодли қилиб яратмаган.

Кўпмиллатли совет адабиётининг кўпчилик ветеранларига, минг афсуски, айни шу йиллар ҳаётдан кўз юмган кишиларга ҳам, соғ-саломат яшаб, ишлаб турган кишиларга ҳам, ишлаётганда ҳам жуда соз ва кўп ишлаётган кишиларга бир назар ташлайлик. Бундай кишилар ёзув столи ёнида ишлаётганида ўзларига эрк бермай, талабчанлик қилишади. Мариэтта Шагинян ҳам, Бажан ҳам, Катаев ҳам, Мусрепов ҳам, Қайсин Қулиев ҳам, Храпченко ҳам ўзларига нисбатан талабчан эдилар. Улуғ Ватан урушида қатнашган кўпдан-кўп ёзувчилар ўзларига нисбатан талабчанлик қилаётганликлари каби Вениамин Каверин ҳам, Ираклий ва Григор Абашидзелар ҳам, Аали Тўқамбоев ҳам, Дмитрий Лихачев ҳам, Ираклий Андроников ҳам, Комил Яшин ҳам, Сулаймон Рустам ҳам ўзларига нисбатан талабчанлик қилмоқдалар. Биз ўрнат олсак арзийдиган ёзувчилар бор!

Бизнинг Ёзувчилар союзимизда қарийб ўн минг аъзо бор. Умуман эса асарлари профессионал даражада босиб чиқарилаётган кишиларни ҳисобга олганда улар камида икки баравар кўпдир. Уларнинг ҳаммаси ёзган нарсалари босилиб чиқишни, бунинг устига дарҳол ҳеч қандай тўғаноқларсиз босиб чиқарилишини ва сўнгра уларнинг асарлари тўғрисида барча карнайлардан бутун мамлакатга, эҳтимолки улардан ҳам олисроққа жар солишларини истайдилар... Узига хос «тазийқ» қилинаётган айни шундай пайтда бизнинг ҳаммамизни сезгирлик, эътибор, талантни пайқай билиш, уни бутун куч билан қўллаб-қувватлаш, ёрқин асарга йўл очиш маҳорати, шунингдек ўртамиёна асарни авторга қаттиқ туриб ва чўчимасдан қайтариш, баъзида эса қўлёмдан умид узилмаган бўлса, уни пухтароқ ишлашга қайтариш қатъияти ҳам тарк этмаслиги лозим.

Чинакам талантили асарни хом асардан ажратиш жуда осонга ўхшаб кўринади. Йўқ, бу бундай эмас. Бу иш ғоявий равшанликни, ўткир ақл ва характери, бадиий эстетик жиҳатдан баркамолликни ҳамда ўртоқларча зўр инсоний етукликни тақозо этади. Ана шуларнинг ҳаммаси эса биз ҳар биримизнинг партия ва жамият олдидаги шахсий масъулиятимиз деб айтаётган нарсанинг ўзгинасидир.

Талантили асарни қўллаб-қувватлар экансан, таваккалчилик қилсан, автор билан ижодий таваккалчиликка шерик бўласан, албатта, бунда хатолар ҳам бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Аммо авторнинг истеъдодли эканлигини олдиндан сезиб ҳис этганинг, кейинчалик китобхонларнинг актив мадади, матбуотда маъқуллаб билдирилган фикр-мулоҳазалар, ёзувчининг яққол кўриниб турган, барча сезаётган бадиий истеъдоди билан оқланганида сени — танқидчини ҳам, ноширни ҳам, «цех»даги ўртоғингни ҳам қандай бахтиёр дамлар кутаётганини билсанг эди.

Бу соҳада бизнинг ҳамма ишларимиз қойилмақом деб айтсак бежаб кўрсатиш бўлур эди. Ҳали кўпинча ўртамиёна, бунинг устига ҳатто ғўр асарлар ҳеч бир тўхтовсиз журналларнинг саҳифаларига чиқиб кетмоқда.

Талантли асарлар эса тўхтатилиб, узоқ вақт қолиб кетмоқда. Кўпдан-кўп тақризлар билан кўмиб ташланмоқда.

Бизда жонбозлик билан ишлаётган барча ёшдаги адиблар кўп — бу бизнинг бахтимиздир. Бизнинг бутун ғоят катта кўпмиллатли адабиётимиз, унинг барча жанрлари ана шундай ёзувчилар билан олға силжиб келмоқда. Бундай ёзувчиларнинг номлари миллионлаб китобхонларнинг кўз ўнгида бўлиб, бу эса уларнинг тинимсиз меҳнати учун улўғ мукофотдир. Биз шундай ёзувчиларнинг тажрибаси тўғрисида мунтазам ҳикоя қилиб боришимиз зарур. Бу — матбуотимизнинг ва аввало «Литературная газета»нинг бурчидир. Чунки ўз касбининг сирларини эгаллаб олган ҳамда ўзининг ижодий ва граждaнлик бурчини адо этишга тайёр бўлган устанинг намунасини кенг кўламда оммалаштиришда, бошқаларни соғлом мусобақага чақиришда бундан яхшироқ усул йўқлиги аллақачондан маълум.

Амал қилиниши лозим бўлган бош йўл бир нарса билан: ҳаётдаги асосий нарсани кўриш ва мана шу асосий нарсани ёрқин, ҳаққоний, мардона, ҳа, мардона тасвирлаб бериш билан белгиланади.

Бизнинг мардона, қахрамонона касблардаги кишиларимиз мен гўё атайлаб уларнинг қаторига адибларни қўшаётганлигим учун мендан ўпқаланмасинлар. Бундай истак йўқ. Аммо янги материал харсангларини кўтарганларида у қолоқликка, турғунликка, худбинликка, умрини ўтаб бўлган тасавурларга қарши ўз қалбидаги бутун куч билан ташланганида, у социалистик шахсни камол топтириш йўлидаги ахлоқий-маънавий тўсиқларни тозалаётганда ундан ниҳоятда зўр куч-гайрат талаб этилади ва у жангга отланади. Жанг эса маълумки, оддий иш бўлмай, эътиқодни ҳам, сабот-матонатни ҳам талаб этади.

Ялпи мажлислардаги мунозара жанрлар бўйича комиссиялардаги мунозаралар билан қўшиб олиб борилиши съездимиз делегатларига маълум. Кейинги вақтларда кўпмиллатли совет адабиётимиз орттирган тажрибани яна ҳам конкретлаштириш, шу тажрибага кўпроқ эътибор берилишини таъминлаш мақсадида шундай қилинди.

Бизнинг кўпмиллатли бирлигимиз мустаҳкамланиб бормоқда. Кейинги йилларда адабий ривожланишнинг ўзига хос энг муҳим хусусияти эҳтимол мана шундадир.

Бугунги кунда биз умумиттифоқ адабий ҳазинамиз ҳар бир миллий адабиётнинг тажрибаси билан реал бойиганлигини ҳеч қандай сийловсиз ва сохта назокатсиз кўриб турибмиз.

Шу муносабат билан барча мисолларни санаб ўтирмай, масалан, рус тарихий революцион романи каби ҳозирги замон тўғрисидаги рус романи, улар билан бирга эса рус очерки ҳам барча адабиётларимизга юксак омил бахш этаётганлиги ҳақида айтиб ўтамиз. Рус ҳикоянавислиги ҳам беш йил мобайнида ғоят ажойиб маҳорат намуналарини берди.

Бизнинг танқидимиз назаримда тарихий романнинг ижтимоий жиҳатдан ижодий юксалиб бораётганлиги тўғрисида ҳаққоний ёзмақда. Тарихнинг қахрамонона саҳифалари тўғрисида, халқларимиз кўпмиллатли Ватан составига кириб келган йўлларни тадқиқ этиш ҳақида, социалистик миллатлар ҳозирги бузилмас қардошларча дўстлигининг шарт-шароитлари тўғрисида гап борганида яқин ва олис ўтмиш мавзуи ғоят замонавий оҳанг касб этади. Бундай китоблар китобхонлар учун, қолаверса авторларнинг ўзлари учун ҳам чинакам интернационализм мактаби бўлиши керак ва амалда кўпинча шундай бўлмоқда ҳам. Ҳар қандай миллатга мансуб ёзувчи шу мактабда синовдан ўтиб чиниқади, унинг дунёқараши синфий жиҳатдан ўткирлашади. Бу яна эпик тафаккур маҳоратини эгаллаш мактаби ҳамдир. Дмитрий Балашов, П. Загребельний, Тўлапберган Қайипберганов, Отар Чиладзе, Иса Гусейнов, Перч Зейтунця, Юрий Давидов, Яан Кросс, Владимир Чивилихин, Одил Ёқубовнинг тарихий прозаси омма ҳаракати билан шахслар драмасини боғловчи айни мана шундай тафаккурга асосланган.

Ҳозирча бизнинг замонамиз эпик-драматик жиҳатдан бир мунча қийинроқ ёритилмоқда, гарчи биз тарихий ўн йилларимизга қадар етиб келган давр ўтишининг тасвирида И. Шамякин, С. Залигин, А. Кешоков,

В. Белов, О. Шестинский, В. Адамчик, Ион Чобану, В. Лам, Ю. Нагибин, А. Боршчаговский, С. Ханзадян, А. Нурпеисовнинг янги китобларида жуда қимматли ва ибратли тажрибага эга бўлди. Бу ҳам кўпмиллатли коллектив куч-ғайратининг натижаси, қардош адабиётлар проза усталарининг ютуқларидир.

Биз ўтган беш йил мобайнида латиш драматургиясида эришилган муҳим ютуқлар тўғрисида айтиб ўтишга ҳақлимиз. Латиш театрининг ёрқин бўёқлари ва у томошабинларга манзур бўлаётгани тасодифий эмас — буни Латвия драматурглари ҳам «таъминлашган».

Эндиликда услуб хилма-хиллигининг «қирқимини» айтايлик, прозага тадбиқан олиб кўриладиган бўлса, у ҳолда рус намуналари, рус ижодий тажрибаси билан бир қаторда грузин ва украин, озарбайжон ва молдаван прозаикларининг қатъиян ҳужжатлидан тортиб то ниҳоятда фантазияга асосланган ғоят хилма-хил услублар соҳасидаги изланишлари зўр эътиборга муносибдир. Дарвоқе, мазкур республикалардаги танқидчилар ана шу изланишларни амалий равишда ўрганиб чиқмоқдалар.

Литва ёки Эстония тажрибаси тўғрисида ҳам худди шунини айтиш мумкин. Ҳамма жойда бўлгани каби бу республикаларда ҳам услубларнинг хилма-хиллиги анча кўпайди, зотан Литва ва Эстония ёзувчиларининг ҳар бир услуб шохобчасидаги асарининг ғоят яхши сифати уларнинг ижодий обрў-эътиборини мустаҳкамлади.

Тематик проблемалар — ёзувчи ҳаётни шунчаки акс эттиришига қараганда кўпроқ мазмунга эга. Бу, агар хоҳласангиз, миллий ва социал маданий анъана ҳам, янгилиниш, олға ҳаракат қилиш потенциали ҳамдир. Масалан, Улуғ Ватан уруши мавзуида Белоруссия адабиётида: прозада ҳам, драмада ҳам, лирикада ҳам уруш ветеранларининг, шунингдек, уларнинг фарзандлари ва неваралари ёзган бадий асарлар кўпайиб бораётганидан қувониш мумкин. Бундан бутуниттифоқ китобхони мамнун бўлмоқда ва наф кўрмоқда. Психология типларнинг ғоят хилма-хиллиги, услуб бўёқларининг бойлиги ва айни вақтда душманга нисбатан жуда қаттиқ муросасизлик, уруш даҳшатларини милитаризмга қарши руҳда шафқатсиз фoš қилиш... мана шуларнинг ҳаммаси Ватан уруши мавзуидаги янги, ҳақиқатан ҳам ҳозирги марраларнинг нишонларидан биридир. Бу замондошларимизга: одамлар, ҳушёр бўлингиз! — деган огоҳлантириш ҳамдир.

Буюк Ғалабанинг 40 йиллиги — бизнинг бутун адабиётимиз учун олға томон бориладиган йўллари кўрсатиб берувчи, бадий жиҳатдан ўзлаштиришда ғоят хилма-хил ва ҳаммамиз учун муқаддас бўлган мавзунинг уфқларини кенгайтирувчи бир босқичдир. Қирқ йиллик замонамиз билан ғоят ҳамоҳанг бўлган жуда ўткир инсонпарварлик пафосини мужассамлаштиргандек бўлди. Шу жиҳатдан белорус ёзувчилари бир қанча баркамол асарлар яратдилар. Василь Биковнинг машҳур қахрамонона — фожиали оҳангдаги қиссалари, Иван Чигриновнинг эпик жиҳатдан кенг миқёсли прозаси, Алесь Адамовичнинг фалсафий-публицистик асари, Пимен Панченконинг қайғу-алам ва ифтихор билан тўлиб тошган лирик эсдаликлари ёки Ғалабадан кейин туғилганларнинг урушга қарши асарлари, масалан, Светлана Алексеевичнинг жуда машҳур бўлиб қолган ҳужжатли китоблари шулар жумласидандир.

Бошқа адабиётларда ҳам халқнинг Улуғ Ватан урушидаги қахрамонона жасорати, урушдан кейин турмушни қайта тиклаш мавзуси кенг кўламда ёритилди. А. Ананьевнинг «Урушсиз йиллар» номли катта романини, И. Стаднюк, Н. Горбачев, В. Попов, О. Смирнов романларини, В. Кондратьев, А. Нуршайихов, С. Баруздин, В. Субботин, А. Сахнин, Елена Ржевская повестларини эслаш кифоя.

Турмушни фаровонлаштириш, ишчилар синфини шакллантириш, ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш, ҳатто ландшафтларнинг ўзини ўзгартириш билан боғлиқ ишлаб-чиқариш мавзулари деб аталмиш мавзуларни ўзлаштириш тажрибаси ҳаммамиз учун ибратлидир. Мана шу ғоят катта тажрибага қозоқ, тожик, туркман, қирғиз, бошқирд, татар, ёқут, чуваш ва бурят ёзувчилари қўшган сезиларли ҳиссани қайд этиб

ўтмоқчиман. Ҳар жиҳатдан ўз халқининг намояндаси, миллий характер ва анъаналар соҳиби бўлмиш инсон жонажон ўлканинг манфаатлари бутун совет мамлакатининг манфаатлари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда қалбига яқин ва азиз бўлган интернационалист сифатида, арбоб сифатида тобора кўпроқ ва чуқурроқ намоён бўла боради.

Ҳаётда ҳам, адабиётда ҳам ютуқ ва камчиликлар бор. Лекин шу нарса мутлақо равшанки, СССРдаги барча қардош адабиётларнинг энг яхши асарлари Совет республикаларида содир бўлаётган сифат жиҳатидан янги жараёнларни тобора чуқурроқ акс эттирмоқда.

Энг ёш ёзувчилар тўғрисида баъзи фикр-мулоҳазаримни ҳали айтиб ўтаман, бироқ ҳозирнинг ўзидаёқ шунини қайд этмоқчиманки, барча қардош адабиётларда кекса авлодларга мансуб адиблар билан биргаликда ўз адабиётларини янада ривожлантириш тўғрисидаги катта вазифаларни зиммаларига олаётган ёш ёзувчилар авлоди пайдо бўлди. Бу эса умид бахш этади, келгусидаги режаларимизга реал асос яратади.

Этнографияда «кичик халқлар» деган тушунча мавжуд. Аҳолининг фақат сонинигина назарда тутмаганда адабиётда бундай тушунча йўқ. Шимол, Узоқ Шарқ, Сибирь, Шимолий Кавказ ва Доғистондаги кам сонли халқларнинг адабиётлари тобора кучайиб бораётган ижодий қудратини намоён этмоқда. Бағрат Шинкуба, Юрий Ритхэу, Аҳмед Абубакар, Фазу Алиева, Аҳмед Боков, Исхак Машбаш, Антонина Кимитваль, Владимир Санги, Юван Шесталов, Григорий Хожер, Борис Укачинларнинг жуда машҳур номлари қаторига ўтган беш йилликда талайгина янги номлар қўшилди. Ҳозирдаёқ улар китобхонларга яхши таниш бўлиб, эндиликда кўп нарса уларнинг ўзларига ва бизнинг ўз вақтида уларга мадад бериш маҳоратимизга боғлиқдир.

КПСС Марказий Комитетининг Сиёсий докладида айтиб ўтилган ғоят муҳим қондани эслатиш жоиздир:

«Биз кўпмиллатли совет социалистик маданиятининг ютуқларидан асосли равишда фахрланамиз. Бу маданият миллий формалар ва жилолар бойлигини ўзида мужассамлаштириб, жаҳон маданиятида нодир воқеа бўлиб қолди. Аммо ҳар бир миллий маданиятда мавжуд бўлган барча қимматли жиҳатларга соғлом қизиқиш, миллий маданиятларнинг ўзаро таъсири ва яқинлашувидан иборат объектив жараёндан ажралишга уринишларга айланиб кетмаслиги муҳимдир. Баъзи бир адабиёт ва санъат асарларида, илмий ишларда миллий ўзига хослик ниқоби остида идеологиямизга, социалистик турмуш тарзимизга, илмий дунёқараши- мизга зид бўлган, реакцион миллатчилик ва диний сарқитларни бежаб тасвирлашга уринилган пайтда ҳам буни назарда тутмоқ керак».

Шу жиҳатдан қардош адабиётларнинг ютуқларини пропаганда қилиш соҳасидаги кўп йиллик ишлари билан ўзларини кўрсатган таржимонлари- мизнинг хизмати айниқса каттадир. Лекин бу соҳада ҳам таржимачилик фаолиятини янада яхшилашга доир кўпгина муаммолар йиғилиб қолди. Яқин келажакда СССР Ёзувчилар союзи правлениеси манфаатдор ташкилотлар билан биргаликда таржимонларнинг Бутуниттифоқ конфе- ренциясини чақирса яхши бўлар эди.

Ёзувчилар билан танқидчилар «маънавий», «маънавий сабаблар», «маънавий пафос», «маънавий изланишлар» каби сўзларни айниқса ёқтиришади. Бу тўғри, албатта. Мана шундай маънавий прожекторсиз санъат ўзини тарбиячилик ролидан, танқидчи, нотиклик ролидан маҳрум этади. А. М. Горький этика ва эстетиканинг чамбарчас боғлиқ эканлигини қанчалик қатъият билан таъкидлаганлигини бир эсга олайлик.

Кўпмиллатли адабиётимизнинг маънавий изланишлари ўз мазмунига кўра коллективчи инсоннинг, коммунизм учун курашувчи инсоннинг маънавий фазилатларини қарор топтиришдан иборатдир. Ахлоқимизга зид иллатларни кескин фош этиш адабиёт тарбиявий ишининг зарур қисмидир. Бундай ҳолларда кўпинча адабиёт бизга ёт бўлган типлар ва ҳодисаларни тўғри пайқаб олади. Бунда психологик таҳлил янги тус ва теранлик касб этди, ёзувчи кузатувининг аниқлиги идеализмдан оз бўлса- да, чекинишларимизни панада қолдирмади, салбий ҳолатларни тасвирлаш

оҳанги эса ўз моҳиятига кўра кўпинча текстда бевосита авторнинг овози билан газабли — мурасасиз янграйдиган бўлиб қолди. В. Распутиннинг китобхонлар ва кўпчилик танқидчилар қизғин қўллаб-қувватлаган «Енғин» повестида ва В. Астафьевнинг «Қайғули детектив» романида ана шундай бўлди.

Чинакам инсоний ахлоқ учун, мансабпарастлик ва худбинликка, ичкиликбозлик ва порахўрликка, хўжасизлик ва молпарастликка, тухмат-бўхтон ва ифвогарликка, маънавий қашшоқликка қарши курашда — мана шу қийин курашда ҳам совет адабиётининг бунёдкорлик — инсонпарварлик муддаоси намоён бўлади.

Маънавий муаммоларга зўр эътибор бериш тўғрисида адабиёт инсонни, унинг маънавий-ахлоқий фазилатларини тадқиқ этиш чегараларини кенгайтиришга муваффақ бўлди ва, таъбир жоиз бўлса, кенг қамровли характер касб этди. Бу эса социалистик ахлоқ принципларининг бойлиги ва кўп қирралилигидан далолат беришини айтиб ўтиш ўринлидир.

Маънавий соҳага кириб бориш ёзувчиларга воқелигимиз юзага келтираётган янги ҳодисаларни, янги хислатларни акс эттиришга имкон берди. Биз инсоннинг меҳнати унинг қалбини бойтадиган, ундаги битмас-туганмас ижодий манбаларни намоён этадиган, бу манбалар эса инсонни жаҳоншумул вазифаларни ҳал этишга баҳодирона қўл ура оладиган кучга айлантирадиган иш эканини ёритиб бериш маҳоратимиз камлиги хусусида ўзимизга ўзимиз кўп марталаб таъна қилганимиз ҳолда, бир жойда депсиниб турганимиз ҳам йўқ.

Мана, мен Гарий Немченконинг «Газак олувчи жароҳат» романини ўқияпман. Бу асар ёшларнинг ҳаётига, уларнинг қувонч ва ташвишларига, ёш инсон яшаб турган мураккаб дунёга бағишланган. Ёзувчи инсон дилининг ич-ичидаги кечинмаларига нақадар зўр хайрихоҳлик кучи билан кириб борганини кўраман, у роман қаҳрамонларининг ишлари, тўғулари, фикрларини нақадар қатъий ахлоқий мезон билан баҳолай олиши китобхонни ҳайратга солади ва қувонтиради.

Иван Васильевнинг китобларини қўлга оламан. Бу китоблар дастлабки саҳифалариданоқ ўқувчини ҳозирги қишлоқ муаммоларига ошно қилади, қишлоқ турмушининг ҳал этилган ва айниқса ҳал этилмаган муаммоларини эҳтирос билан тасвирлайди. Унинг «иктисодий-бошқарув» мулоҳазалари жамоатчиликнинг ҳам, давлат ташкилотларининг ҳам диққат-эътиборини шак-шубҳасиз жалб этади ва ҳозирнинг ўзидаёқ жалб этди. Мана, ёзувчи қишлоқ зиёлилари ҳақида, қишлоқни ривожлантириш учун бадий маданиятнинг аҳамияти тўғрисида тўлқинланиб гапира бошлайди. Сўнгра у ҳозирги қишлоқ раҳбарларининг умумий қиёфасини тасвирлагач, ўз зиммаларига қийин ва фахрли вазифаларни қабул этган кишиларнинг типларини ўткир зеҳн билан гавдалантиради. Хўш, бу ҳикояда муаллифнинг асосий мақсади нима, у нимани кўзлайди? Эътибор бериб қарасангиз, ахлоқий мезонлар, инсоннинг меҳнатга, ерга, ўзи яшаб турган жойга муносабати муаллиф онгини ҳаракатлантирувчи куч эканини пайқаб оласиз.

Д. Граниннинг «Картина» романи сирtdан осойишта, баъзан мунгли бўлса-да, мазмунан бой ва жўшқин, можаро-конфликтларга тўла асардир. Унда ёзувчи тарихни ахлоқий фокус қилиб олади. Аммо бу ўринда тарих алоҳида бир мақсадда мавзу қилиб танланган — ёзувчи тарихга, шунингдек, муҳрланган хотира бўлмиш санъатга муносабат орқали ҳозирги замоннинг энг кескин масалалари хусусидаги ҳақиқий кураш манзарасини чизиб беради, бу масалаларни у кўп ўринларда дангал қўяди.

Умуман, олис замонларда содир бўлган эса-да, дилимизга яқин бўлган ўтмиш ғоялари, дунёқарашимиз, социал тажрибамиз ва давр вазифаларининг синовдан ўтган мезонлари нуқтаи назаридан ўртага қўйилган бошқа даврнинг ҳаёт материали ишонарли бадий самара келтиради. Москвадаги Ленин Комсомоли номидаги театр коллективи билан биргаликда «Виждон диктатураси» пьесаси асосида жўшқин спектакль яратган М. Шатровнинг иши шундан далолат беради. Ю. Марцинкявичюснинг тажрибаси ҳам шундан шаҳодат беради.

Драматургиянинг бошқа намоёндаларидан В. Розов, А. Салинский, А. Софронов, А. Штейн, М. Рошчин, А. Мишарин, А. Дударев, А. Кудрявцевларнинг пьесалари ҳам қатъий маънавий мезонлари билан ажралиб туради. Яқинда орамиздан кетган ва социалистик ахлоқ тантанаси учун мурашга ўзининг ноёб истеъдодини бағишлаган А. Арбузов драматургия-мизга жуда катта ҳисса қўшди.

Совет адабиётининг инсонга ишончи, аввало, унинг имкониятларига истиқболларига ишончдир. Бу ўринда эса онгдаги ўз-ўзини танқид запаси — инсонни маънавий ўстиришнинг ҳал қилувчи шартларидан биридир. Егор Исаев «Овчи турнани ўлдирди» деган ёрқин дostonида бирон-бир алоҳида хусусияти билан ажралиб турмайдиган оддий инсоннинг психологиясини йирик ахлоқий сабоқлар тарзида мужассамлаштириб бера олган, жуда нозик руҳий силжишларни очиб беришга муваффақ бўлган.

Бизнинг маънавий-ахлоқий мезонларимиз ҳайратомуз универсалликка эгадир. Моҳирона фойдаланилганда, истеъдод билан қўлланилганда бу мезонлар энг мураккаб ва ўзига хос муаммоларнинг ечимини топишда санъаткорнинг йўлини ёритади. Буни Владимир Карповнинг «Саркарда» асари тасдиқлайди. Унда, бир томондан, Улуғ Ватан уруши тарихининг катта бир қатлами очилган, иккинчи томондан эса, бу — саркарда тақдири ҳақидаги ошқора ва шиддатли дил изҳори тасвиридир, унинг тақдири босиб ўтилган йиллар юксаклигидан, тарихий воқеалар ва сиймоларга тарихий ёндашиш назари билан ёритилади. Г. Баклановнинг уруш йилларидаги одамлар, шу йилларнинг «мангу ўн тўққиз ёшлилар» сиймосидаги порлоқ қахрамонлари ҳақидаги қиссаси ва ахлоқсизлик танасига сингиб кетганлар ҳақидаги «Кенжа ўғил» деган кескин руҳдаги повести ҳам маънавий туйғуларнинг поклиги руҳи билан сўфорилган.

Латиш адибаси Регина Эйзеранинг, эстон адибаси Эме Беекманнинг, украин ёзувчиси Юрий Мушкетикнинг, арман Вардгес Петросян, тожик Фазлиддин Муҳаммадиев, молдаван Владимир Бешляга, озарбайжон Мақсуд Иброҳимбеков, белорус Аңатоллий Кудрявцевнинг яқинда рус тилига таржима қилинган асарларида тасвирланган воқеалар, характерлар, услублар бир-бирига мутлақо ўхшамаса-да, бироқ, маънавий туйғуларнинг поклиги, равшанлиги, аниқлиги уларни ва бошқа кўпгина совет ёзувчиларининг асарларини бир-бирига яқинлаштиради.

Ахлоқий маънавий мезонларимизнинг турмушда намоён бўлиши реал деалектикаси, шу мезонларнинг социалистик ахлоққа зид ҳодисаларга қаршилиги замирида бадий тадқиқот учун чексиз имкониятлар яшириниб ётибди. Буни комедиограф Сергей Михалковнинг кўп йиллик ишида айниқса ибратли равишда кузатиш мумкин. Унинг пьесалари кескин ва ҳамиша аниқ, душманларни беҳато нишонга оладиган асарлардир. КПСС XXVII съезди жамиятга танқид руҳини бахш этганлиги сатирага кенг йўл очади. Адабиётнинг бу соҳасида бизнинг ахлоқий-маънавий мезонларимизни партия қудратли равишда қўллаб-қувватлади... Масалан, Гурам Панжикидзе ёки Георгий Цицивилининг кескин социал-психологик романлари, К. Лордкипанидзе ва Р. Жапаридзенинг очерклари Грузияда ўтказилаётган ғоявий-ахлоқий ишга ёрдам бермайдими, ахир!

КПСС Марказий Комитетининг партия XXVII съездига Сиёсий докладда оила ҳақида зўр ғамхўрлик билан гапирилди. Бизнинг ёзувчиларимиз ҳозирги оила муаммоларига эътибор бермадилар, деб бўлмайди. Аммо бу эътибор қандай бўлди? Адабиёт бу соҳада ҳамиша юксак ғоявий-бадий натижаларга эришяптими?

Поёнига етмаган муҳаббат ҳақида, рўёбга чиқмаган оилавий бахт тўғрисида, турмуш икир-чикирлари ҳақида ё коммунал машаққатлар орқасида ёки гоҳ қўшнилاردан, гоҳ ҳаётдан яқкаланган, квартира ишқаллари сабабли турмушдаги ноқулайликлар тўғрисида юзлаб романлар, қиссалар, пьесалар, шеърлар ёзилган. Турли икир-чикирларга бағишланган кўп нарсалар битилди.

Агар сен кўп болали оилада ўсган бўлсанг, бунинг устига тақдир ва вазиятлар тақозоси билан ўзинг катта оила боши бўлиб қолган бўлсанг,

бунинг устига бирон марта хотин қўймаган бўлсанг, баъзи асарларни ўқиганингда уларнинг таъсирида сен шубҳа-иштибоҳларга берила бошлайсан. Хўш, тўғри яшаяпсанми, никоҳ кишанларининг кули бўлиб қолганинг йўқми, шахс сифатида бахтиёрмисан! — деган саволларни ўзингга ўзинг бера бошлайсан.

Беихтиёр бошқа бир савол ҳам туғилади: биз, барча турларга мансуб санъат намояндалари оилавий турмуш соҳасида рўй бераётган ҳамма ишқалликлар учун бевосита жавобгар эмасмизми? Бизда оилавий дунёнинг мураккабликларини, оила бошлиғининг машаққатли ва масъулиятли вазифаларини, фарзандлар олдидаги, ота-она олдида, аждодларнинг анъанаси олдидаги бурчни яққол, чуқур, қатъий ҳикоя қиладиган асарлар кўпми! Мустаҳкам оила қувончлари ҳақида кўп ёзаяпмизми? Афсуски, бундай асарлар кам. Дуруст, адабиёт учун мураккаб бўлган шу муаммоларда бепарво ва масъулиятсиз ҳодисалардан ўзга материал ва тажриба ҳам борлигини исботлайдиган севги ҳақидаги, оила ҳақидаги асарлар ҳам топилиши бизнинг бахтимиздир. Айтмоқчи, ҳаётда фақат бахтсизлар, мўрт оилаларгина, фақат вафосизликлар, қўйди-чиқдиларгина эмас, муайян даражада намунали, ўзаро ва чин муҳаббат билан мустаҳкамланган бахтиёр оилалар ҳам бор.

Бу мавзуда Юрий Куранов ёзувчига хос истеъдод намунасини кўрсатди. Унинг «Ўз уйинг — ўлан тўшагинг» қиссаси китобхонларни гоят қизиқтирди.

Адабиётимиз ахлоқий мезонларимизга таяниб, эҳтирос билан тадқиқот олиб бораётган яна бир соҳа бор. Бу соҳа — адабиётнинг ўзи, санъатнинг ўзидир. Майда буржуа худбинлиги қилиқлари, ўзганинг муваффақиятига ҳаддан ташқари ҳасадгўйлик, бениҳоя калондимоғлик ва бошқалар шу жумлага киради. Санъаткор зиёлилар орасига мана шундай иллатлар ҳам ўралашиб қолган. Кейинги йилларда rassomлар ва кинорежиссёрлар ҳақида, актёрлар ва архитекторлар тўғрисида ва, албатта, ёзувчилар ҳақида ҳам кўпгина романлар ва қиссалар ёзилганлиги тасодифий ҳолми? Тасодифий ҳол бўлмаса керак. Бунинг замирида адабиёт ва санъатнинг жамиятдаги ошиб бораётган аҳамиятини англаш, ва, шубҳасиз, уларни янада мукаммал ҳолда кўриш иштиёқини пайқаб олиш қийин эмас.

Танқидчи Анатолий Бочаров «Правда» газетасида шу турдаги асарлар ҳақида ҳақ гапни ёзди: «жиддий ёзувчилар «тирноқ орасидан кир қидириш»га қизиқмай, «муқаддас инъом» сирларига берилмай, балки санъатнинг «ишчилар сафи»даги ўрни ҳақида бош қотирадилар, замон ташвишлари, воқеалари, ишлари хусусидаги ўз фикрларини айтишга, одамларнинг хулқини камол топтиришга фаол кўмаклашишга интилади-лар.

Истеъдодли санъаткор замоннинг етилган муаммолари тўлиб-тошиб ётган замонавий санъатнинг машаққатли шароитларида ахлоқий мезонларнинг талабларини тасвирлаши нақадар мураккаб, баъзан эса машаққатли даражада оғир эканлиги Юрий Бондаревнинг «Уйин» романида эҳтирос билан тасвирланган. Ю. Бондаревнинг романи истеъдод дардлари тўғрисидаги, санъатдаги қосибчилик ва ғўрликларнинг яшовчанлиги ҳақидаги, бу иллатларнинг хилма-хиллиги ва макрли тарзда намоён бўлиши тўғрисидаги қиссадир. Ю. Бондаревнинг романи ҳақида баҳслашмоқдалар: муаллифнинг фикрлари, унинг хулосалари ҳаммага ҳам манзур бўлаётгани йўқ. Эҳтимолки, «Уйин» романи жамият учун, айниқса, сийқаликлар ва салбий хусусиятлар кўпалаб тўпланиб қолган ижодий муҳит учун ўзининг мана шу кескин мунозаралилиги билан муҳимдир. Ижобий фикрларни излашни ҳалол кўзловчи чинакам баҳс, ҳамиша ҳаракат энергияси, яхшиликка интилиш руҳи билан суғорилган бўлади. Ю. Бондаревнинг романи яхшиликка, ижодий соҳани соғломлаштиришга даъват қиладиганлиги эса равшан кўриниб турибди, деб ўйлайман. У истеъдод билан, баланд овоз билан даъват қилмоқда.

Ю. Трифонов, Н. Думбадзе, Ю. Бондарев, Й. Авижюс, М. Слуцкис, А. Иванов, П. Проскурин, С. Сартаков, П. Қодиров, В. Амлинский, С. Есин,

И. Тарба, В. Маканин ва бошқа кўпгина ёзувчиларнинг роман, қиссалари ижодий касб кишиларининг қувончларини ва аламларини, ҳар қандай истеъдодли асарларга сезгирлик билан қарайдиган, шу билан бирга уларнинг меҳнатига, маънавий изланишларига жонкуярларча талабчанлик қиладиган жамият шароитида ижодкорлар турмушининг жозибадор манзараларини тасвирлайди. Бирок, ҳарҳолда, бу мавзуларга қўл ураётган муаллифларни ижодий муҳит қаҳрамонлари образига баъзан доғ тушадиган сунъий мураккаблик ва қандайдир «мумтозлик» тенденцияларидан бир оз огоҳлантириб қўймоқчиман. Бир қанча китобларда мана шундай иллатлар таъсирида конкрет тарихий материал аниқликдан маҳрум бўлади, хомхаёл ва ғайритабиийлик пардасига ўралади, баъзан зиёлилар худбинлиги хусусида ўринсиз фалсафа сотишга киришиб кетилади, тасвирланаётган ижодкорларнинг бошига тушган баъзи кулфатлар оз бўлмаса коинот миқёсларига бўрттириб кўрсатилади, турмушдаги бирон бир даҳмаза оқибатида содир бўладиган уларнинг руҳий енгилтаклиги асрнинг иллоти, техниканинг кучайиши, рационализм, негативизм ва шу кабиларнинг оқибати тарзида изоҳланади. Бундай ёндашув бизни ҳақиқатга яқинлаштириш ва ҳақиқатни очишга ёрдам бериши амримаҳолдир...

КПСС XXVII съезди ўз ҳужжатларида кўп йилларга мўлжалланган йўлимизни белгилаб берди. Совет жамияти соф ва равшан маънавий-ахлоқий муҳит учун, коммунистик ахлоқ принципларини муносиб ифодаладиган инсон учун ўтган йилларга нисбатан янада зўр ғайрат билан курашади. Инсонни коммунистик руҳда тарбиялаш ишида катта тажриба орттирган кўпмиллатли совет адабиёти бундан буён ҳам одамларнинг онги ва феъл-атворидаги психологик силжишларни сезгирлик ва ҳушёрлик билан пайқаб олиб, маънавий турмушимизнинг ҳаққоний манзарасини гавдалантираверади.

«Замон даъвати»... Бизнинг кунларимизда шу даъват ҳар бир софдил ёзувчининг дилига тинчлик бермаяпти. Шу сабабли ҳар бир ёзувчи ширин хаёлларга берилган пайтларда: мамлакатимизда рўй бераётган воқеаларга ўз иши билан қандай қилиб яхшироқ ҳисса қўшиш ҳақида бош қотиради. Ўзинг қўшадиган ҳиссанинг энг хилма-хил усулларини хаёлдан ўтказар экансан, бошқа авлодлар, бошқа даврлар ва ҳатто бошқа замонлар ёзувчиларининг тажрибасига мурожаат этишинг табиий, чунки улар ҳам ўз даврининг даъватига жавоб қайтаришга интиланлар.

Ҳаёт тақозосига кўра кўп йиллар мобайнида шак-шубҳасиз бўлиб туюлган ҳақиқатлар аср ва ўн йилликлар ўтгач, баъзан худди шу бугун пайдо бўлгандек яна кескин тарзда юзага чиқиб қолади. Бунинг сабаби бирон бир субъектив адашишларда эмас. Бунинг анча кўп сабаблари бор, бу сабаблар бунёдкорлигимизнинг жонли жараёнида, воқеликнинг ўз ҳаракати таркибидаги зиддиятлар ва қийинчиликларда рўй бераётган жамки воқеаларнинг одатдан ташқари мураккаблигидадир. Санъаткорларнинг ҳаракатдаги воқелик материалларини тезроқ эгаллаб олишга, ўзларининг шу ғайрат ҳаракатларини бошқалар бошидан кечирган синовдан ўтказган тажриба ҳисобига мустаҳкамлашга интилиши ҳам бунга сабаб бўлади, албатта. Бу ўринда эса турли мактаб ва турли тажриба бор, улар орасида бизга яқинроқ ва биздан олисроқлари, бизга мақбул ва мутлақо номақбуллар ҳам топилади.

Мана шулар тақозоси билан биз мақбул деб ва боз устига самарали деб ҳисоблаётган тажрибанинг бизга даъвати бор: санъаткор ижобий қаҳрамон образига, ўз замонаси жамиятининг энг яхши фазилатларини гавдалантирган инсон образига жуда яқинлашган пайтда замон даъватига жуда тўлиқ жавоб қайтариши мумкин. Шундай киши ҳамиша тарихий конкретликда яшаган, у ҳамма замонлар оша ўтган ва биз уни кўпинча ўз замонининг мухтор вакили деб, мавжуд турмуш укладининг, ўша давр ғояйи ва бадийи эҳтирослари курашининг исботи, деб биламиз.

Социалистик реализм адабиёти ўзи тарих саҳнасида пайдо бўлгач, дастлабки қадамларидан бошлабқ илғор революцион ғояларга ва шу

ғояларни амалга ошириш соҳасидаги буюк ишни ўз зиммасига олган кишиларга мансублигини муросасиз тарзда белгилаб олди.

XX аср саксонинчи йиллари бир қанча асарларнинг қаҳрамонлари ўз шажарасини Россия ишчилар синфи мамлакат тақдирини ўзининг забардаст қўлларига олганлигини жаҳонга маълум қилган Павел Власовдан тўппа-тўғри бошлайдилар. Биз революцион ўзгартишларнинг бутун тарихини адабий қаҳрамонлар: Кожух ва Чапаев, Левинсон ва Чумалов, Давидов ва Вихров, Олег Кошевой ва Кирилл Извеков, Теркин ва Серпилиннинг номлари орқали ва шу кунларимиздаги: Федор Абрамовнинг Михаил Пряслини, Чингиз Айтматовнинг Эдигей Бўронлиси, Василь Биковнинг Степанидаси номлари орқали эсга олишимиз мумкин...

Энг сўнги даврда ҳам кўпмиллатли совет адабиёти Ватанимизнинг илғор кишиси образини гавдалантириш учун иш қилди. Бу йўлда ёзувчилар катта муваффақиятларга эришдилар, уларнинг китобларидаги қаҳрамонлар ўқувчиларнинг эътиборини ўзига тортди, уларга хайрли таъсир ўтказмоқда, эҳтимол, бу ўриндаги энг диққатга сазовор нарса шуки, адабиёт жуда катта ҳаёт маконида, ҳаёт бунёдкорлик жараёнининг кенг майдонида замонамиз қаҳрамонини аниқлади ва ҳар томонлама тасвирлаб берди. Ҳар бир миллий адабиёт, ўз кучи ва тарихий тажрибаси имкон берган қадар, ўз китобларининг саҳифаларида саксонинчи йиллар одамларининг жасоратини тасвирлади. Булар — турли касб, ёш ва социал группаларга мансуб кишилардир. Меҳнат жасорати адабиётда кўп кишиларнинг иши сифатида, омманинг ҳаракати заминидан рўй бераётган ва халқ ташаббусининг энг чуқур манбааларида юзага келаётган ҳодиса сифатида намоён бўлди. «Ер, бу — сенинг ўғлинг, халқ, бу — сенинг ўғлинг» — бизнинг ижобий қаҳрамон хусусидаги назаримиз мана шундай.

Шундай бўлса ҳам, биз бугун қаҳрамонимизнинг шахсини умумлашма тарзида тасвирлашда ҳали биздан аввалги авлодларга мансуб совет кишилари эришган ёрқинлик ва ифодалиликка эриша олмаганимизга икром бўлишимиз керак. Буни ҳозирги замон ёзувчилари истеъдодининг заифлиги дебгина изоҳлаш ишни жўнлаштириш бўлур эди. Ҳеч иккиланмай айта оламаники, адабиётимиз истеъдодларга ғоятда бойдир.

Хўш, унда яққоллиги, теранлиги ва миқёси жиҳатидан жаҳон классикаси қаҳрамонлари шахсига тенг келадиган ижобий адабий қаҳрамонлар йўқлигининг сабаби нимада!

Адабий практикага таъсир ўтказиш даражаси хусусида гарчи баҳслар эҳтимоли бўлса-да, унинг бир қанча сабаблари бор. Аввало, ёзувчилар ўз қаҳрамонини етарли равишда билмайди, таъбир жоиз бўлса, қаҳрамонни конкрет вазиятлар шароитида етарлича тадқиқ этмайди, ёзувчи фалсафий гидрокининг заифлиги, шунингдек, ўз қаҳрамони ишларининг миқёси тарихий жасоратга тенг бўлиши лозимлигига эътиқоди етишмайди. Тасвир воситаларини танлашдаги чекланганлик, эҳтимол тутилган бадий ечимларга ёндашувдаги бирмунча бўшанглик, адабий муҳитдаги мавжуд янглиш тушунчаларга ён бериш мана шундан келиб чиқади.

Афсуски, ижобий қаҳрамон муаммосига бир талай чалкашликлар кириб қолган. Бир вақтлар ўзининг тарихий ва ғоявий-бадий тутуруқсизлиги сабабли тўғри қораланган ва «воқеликни бежаб кўрсатиш» деган ибора билан машғул бўлган даврни бошдан кечирган баъзи ўртоқларимиз бошқа йўлга ўтиб олдилар. Гўё санъатдаги ижобий қаҳрамоннинг классик категорияси фақат ижодий хусусиятларни, ҳақиқатга ва адабиётнинг танқидий пафосига раҳна солувчи фавқулдда ҳодисаларнигина олиб боради, деган фикр билан санъатдаги бу ижобий қаҳрамоннинг классик категориясини фож қилиш бошланди. Мақола-ларда, нутқларда «яхши киши», «қалби дарё киши», «интеллектуал киши» ва шу каби иборалар кўзга чалина бошлади. Бу — санъаткорга, унинг онгига ва кундалик практикасига салбий таъсир қилмай қола олмади. Гўё истеъдод фақат салбий материалга дуч келганида ҳақиқатан ҳам ривож топади, салбий йўналишдаги типларни гавдалантиради, деган фикр анчагина тарқалди. Гўё ижобий материал санъаткорни бўғиб қўяр эмиш, унинг бўёқларини хиралаштирар, инсонни бюрократлаштирар эмиш.

СССР Ёзувчиларининг 1981 йилда бўлган съездда бу тенденцияларга кескин салбий баҳо берилган эди, аммо назарияда ҳам, бадий жараёнда ҳам бу тенденцияларни бартараф этишга муваффақ бўла олмадик.

Бунинг ўз сабаби бор. Маълумки, адабий жараён ҳодисалари хилма-хил қиёфага эга бўлади. Бу ҳодисалар бир-биридан ажралган ҳолда яшамайди. Улар доимо ўзаро алоқада бўлиб, гоҳ тематик, гоҳ услуб оқимларини ҳосил қилиб, гоҳ шу куннинг актуал масалаларига мослашиб, гоҳ китобхонларнинг талаб-эҳтиёжларига жавоб бериш қиёфасига кириб туради.

Кўпинча, афсуски, бу оқимда саёзлик ва қоқоқлик жуда яшовчанлиги маълум бўлиб қолади, баъзан улар истеъдодли асарларни орқага суриб юборади. Кейинги йиллар адабиётида ғоявий-бадий талабларга мос келмайдиган китоблар миқдори ҳам кўпайиб борди. Бир қанча адабиёт, кино, театр асарларида ўз мавқеи ва манфаатлари жиҳатидан бачкана, ўз фароғати тўғрисидаги ғаразли фикр-ўйлар ботқоғига ботган инсонни, совет кишиларига хос бўлган коллективчилик, Ватанга муҳаббат, коммунизм ғояларининг тантанаси йўлида меҳнат қилиш ва жасорат кўрсатишга тайёрлик каби фазилатлардан махрум бўлган инсонни тасвирлаш асосий ўрин ола бошлади. Инсонга талабчанликнинг пасайиши, бачкана одамлар дилидаги зиддиятларга ўралашиб қолиш бу асарларга хос хусусиятлардир.

Ҳаётга сезгирлик билан қарайдиган тажрибали ёзувчи Михаил Алексеев «Правда» газетасидаги мақолаларидан бирида шундай адиблар ҳақида — улар ҳақиқатни баъзи истиснолар билан, башарти, асарда камчиликларни фош қилиш кучли бўлган тақдирдагина тан оладилар ва ютуқларимиз ҳамда ғалабаларимиз ҳақида гап борганида ҳақиқатни тан олишдан бош тортадилар, деб ҳақ гапни ёзди. Бу ўринда ўйлаб кўрадиган нарсалар бор! Дарвоқе, тўла ҳақиқатни тасвирламай туриб, замондошимизнинг чинакам образини яратиб бўлмайди.

«Лекин ҳақиқат — мавҳум эмас, конкрет тушунчадир, — дейилади КПСС Марказий Комитетининг партия XXVII съездига Сиёсий докладыда. — Ҳақиқат халқнинг ишларида ва жамият тараққиётининг зиддиятларида, қаҳрамонлик ва оддий меҳнат кунларида, ғалабаларда ва муваффақиятсизликларда, яъни ҳаётнинг ўзида, унинг кўп қирралилигида драматизми ва улғворлигида намоён бўлади. Ғоявий, бадий, халқчил адабиётгина ҳалол, матонатли, ўз зиммасига давр юкини олишга қодир бўлган кишиларни тарбиялайди».

Ёзувчиларимиз партиянинг оқилона кўрсатмалари ва маслаҳатлари билан қуролланиб, замонамиз қаҳрамони ишларини тўла ҳажмда, унинг даврга хос улғворлиги образлар орқали акс этган янги ёрқин асарлар ёзишлари керак. Замондошимиз шунга лойиқдир.

Келажакни кўзлабгина қолмай, шу билан бирга, олдинда борувчи, фаол, ташаббускор, омма орасида обрў-этибор қозонган партия аъзосининг, коммунистнинг образи ҳозирги адибга илҳом бермай қола олмайди.

Биз Ватанимиз адабиётига ва санъатига жаҳоншумул шон-шуҳрат келтирган ўн тўққизинчи асрга анчагина замон ўтганидан кейин ҳам таъзим бажо этиб ҳайрат билан қараймиз. Ҳозирги иборамиз билан айтганда, бутун адабий фронт бўйлаб юксалиб борган бу шуҳратни ким билмайди, дейсиз, роман ва қисса, ҳикоя ва очерк, дoston ва шеър, драма ва комедия, танқидий мақола ва фундаментал тадқиқот, замонанинг энг қалтис мавзулардаги публицистик мақола ва фалсафий эссеистика — хуллас, барча жанрлар, турлар ва шаклларда адабиёт буюк гражданлик кучи ва эстетик етуклиги билан ўзини намоён этди.

Социал сезгирлик, чинакам халқчиллик ва ватанпарварликдан иборат илғор аънчаларгина эмас, шу билан бирга, инсоният тан олган забардаст қаламкашларнинг улкан бадий тажрибаси ҳам совет адабиётига мерос бўлиб қолгандир.

Революциядан кейинги йилларда бўлганидек, ҳозир ҳам совет ёзувчилари адабиётларимизнинг классик меросларини юксак қадрлайди-

лар. Устозларнинг ўғитларини ўзлаштириб олишга ва уларга таяниб янги-янги бадиий кашфиётлар йўлидан олға боришга интиладилар.

Жанрларнинг бойлиги, услубларнинг хилма-хиллиги — адабиёт ҳаётичилигининг, унинг потенциал имкониятларининг энг муҳим далиллари-дир. М. Горький, М. Шолохов, А. Толстой, А. Фадеев, Л. Леонов, К. Федин, Н. Тихонов, А. Твардовский, В. Катаев, Л. Соболев, А. Лохутий, М. Аvezов, Б. Кербобоев, П. Тичина, М. Рильский, Я. Купала, Я. Колос, Я. Райнис, А. Упит, Л. Киачели, С. Исаакян, Е. Черенц, С. Вурғун, С. Айний, Ҳамза анъаналари, уларнинг ўғитлари ўтмишда қолиб кетгани йўқ.

Очиғини айтганда, ҳозир биз сўз юритаётган йиллар жанр ва услуб ривожини маъносида ҳам салмоқли, ҳам умидбахш манзарага эгадир, аммо булар янги муаммоларни ҳам ўртага қўймоқда.

Адабиёт соҳасида ўтган беш йиллик принцип эътибори билан социалистик реализм санъатига хос услубларнинг хилма-хиллигини, шакл соҳасидаги изланишларини бойитганлигини мамнуният билан қайд эта оламиз. Шу билан бирга проза ҳам, поэзия ҳам, драматургия ҳам публицистик эҳтиросни кучайтирганини, ҳозирги кунга бағишланган асарларнинггина эмас, ҳам яқин, ҳам олис ўтмишга бағишланган асарларнинг ҳам мафкуравий жиҳатдан актуаллашганини айтиб ўтмоқ зарур. Гарчи шу изланишлар бир хил бўлмаса-да, уларнинг бутун хилма-хиллигида реалистик негиз устун бўлганлиги муҳимдир. Турли-туман шартли шакл ва услублар — ривоятгўйлик, тимсолийлик, «янгича асотирийлик» тарздаги шакл ва услублар, турли эҳтимоллар, тасаввур ўйини, китобхонни ғайри одатий идрок этиш қоидаларига мослаштириш ва шу кабилар ўзини сездириб турди.

Ҳозирги адабий тажрибанинг хилма-хиллигини ўрганувчи муҳаллиларимиз мана шуларнинг ҳаммасини уқтириб ўтмоқдалар. Услуб хилма-хиллиги фактини камайтириб ҳам, ошириб ҳам кўрсатмоқчи эмасмиз, айрим услубий изланишларни баъзи ўртоқларнинг турли вазн оғирликлариде ўз мушакларини машқ қилдиришга уриниш деб ҳисоблай қолайлик. Бироқ, шу билан бирга, биз реалистлармиз, биз ўз методимизга кўра — шуни таъкидлаб ўтмоқчиман — юқорида тилга олинган услуб шаклларини ҳам эгаллаб олаверамиз. Биз социалистик реалистлармиз, биз дунёни революцион ўзгаришда деб биламиз. Дунё революцион ривожининг мана шу англаб олинган принципини биз ўз онгимизда ва ўз дилимизда ҳамиша маҳкам сақлашимиз муҳимдир. Ҳамиша — биз содда тилда оддий қилиб ёзаётганимизда ҳам, фантазмагория ва бошқа шакллар ижодиётга ёпирилиб кириб келган пайтда ҳам буни у ёки бу образни китобхонга етказиш тақозо этадиган муқаррарлик деб сақлаймиз.

Реализм хилма-хил бўлиши керакми! Ҳа, биз реализмнинг хилма-хиллиги тарафдоримиз. Романчиликнинг бу қатъий тури талаблари ҳозирги сиёсий роман муаллифи бўлган ёзувчини нақадар машаққатли шароитларга солиб қўямасин, бадиий прозанинг шу соҳасида ҳам ўзининг лейтмотиви жуда кучли публицистик антимилитаристик бўлган бу жиддий романистикада фантастика элементларига ҳам жой топилди. Мисол учун Н. Шундикнинг «Қадимий белги», В. Степановнинг «Момақалди роқ ҳукмдорлари», Э. Скобелевнинг «Фалокат», В. Бээкманнынг «Тунги учувчилар» ва «Эшак йили» романлари ва бошқаларни эсга олайлик...

Н. Евдокимовнинг «Владимир Васильевич Махонин ҳаётидаги саргузаштлар» қиссаси ёки грузин ёзувчиси Г. Дочанашвили, қозоқ ёзувчиси У. Бўкиевнинг прозаси сингари асарларнинг маънавий пафосини фантастик эҳтимолликлар шак-шубҳасиз кучайтирди. Адабиётимизда фантастика, гипербола, ақл бовар қилмайдиган эҳтимолликлар сатирик мақсадлар ҳам, комик интонацияларда ҳам бирга қўшиб ишлатилишини айтиб ўтмоқчимиз. Масалан, В. Крупининг «Оби ҳаёт», эстон ёзувчиларининг кўпгина асарлари шундан далолат беради.

Аммо, такрор айтаман, биз реалистлармиз. Тасвир хилма-хил. Шу жумладан, ақл бовар қилмайдиган тарзда бўлганда ҳам, характернинг тарихий, социал ҳақиқати равшан бўлиши керак. Бу — биринчиси. Иккинчиси шундан иборатки, биз тарихий ва социал вазиятларнинг ташкил

этилиши ва ривожланиши мантиқини доимо тушунишимиз, қарор топган социал-тарихий мезонлар ўрнига вақтдан холи мавҳум асосланмаларни илгари сурмаслигимиз керак. Анатолий Кимнинг «Олмаҳон» романи шу жиҳатдан бирмунча заифлигини баъзи танқидчилар тўғри кўрсатишди.

Анатолий Ким бу асарнинг сюжетини турли кишиларни ҳар хил жониворларга тинимсиз ўхшатавериш ва, аксинча, ҳар хил жониворларни турли кишиларга ўхшатиш асосига қўрган. Ёзувчи танлаб олган услубда ана шуларнинг ҳаммасига йўл қўйиш, эҳтимол, мумкиндир. «Олмаҳон»нинг камчилиги бошқа нарсада: ёвузликни, мешчанликни, худбинликни вақтдан холи тушунишдадир.

Биз қийин, аммо кураш билан тўлиб-тошган мароқли даврда яшаб турибмиз. Ижтимоий турмуш ва онг шакллари; конкрет тарихий меҳнат ва турмуш шароитларидаги инсон; социал-иқтисодий тараққиётимизнинг машаққатлари ва зиддиятлари — мана шуларнинг ҳаммаси адабиётнинг мазмунини ва унинг собитқадамчилигини белгилаб беради ва шу билан бирга, адабиётнинг услуб ва шакллари, бадий изланишлари хилма-хиллигини зимдан тақозо этади. Бу изланишлар ҳақида бирмунча шартли қилиб гапирадиган бўлсак — улар икки йўналишдан бормоқда. Бир томондан, ёзувчилар давр материални унинг энг муҳим кўринишларида салмоқли тарзда умумлаштиришга интилоқдалар. Иккинчи томондан эса, ёзувчилар воқеа билан адабиёт ўртасидаги масофани йўқотишни, уларни тўғридан-тўғри ва бевосита бир-бирига боғлиқ қилиб қўйишни хоҳлайдилар. Шу йўлда биз сезиларли натижаларга эришдик, бу соҳада истеъдод ва граждандлик дадиллиги барча жанрларда намоён бўлганлиги жуда муҳимдир. Ҳатто энг яхши асарларнинг номларини айтиб ўтишнинг ҳам иложи йўқ, шу сабабли фикр яққолроқ гавдаланиши учун ҳар хил жанрларда ижод қилувчи бир неча ёзувчиларни айтиб ўтаман: Расул Ҳамзатов, Е. Евтушенко, Д. Қўғултинов, А. Чепуровнинг дostonлари, А. Калинин, Ю. Черниченко, В. Пальман, С. Викулов, Ю. Грибов, Ю. Галкин, А. Салуцкий, В. Песков, Е. Будинас ва бошқаларнинг очерклари шу жумлага киради. Баъзан мана шундай хилма-хиллик айнан бир муаллифнинг ижодида — масалан, Имант Зиедониснинг поэма ва очеркларида ва Мустай Карим проза ва драматургиясида ажабтовур тарзда бирга қўшилиб кетмоқда.

Кўпмиллатли совет адабиётининг жанр ва услуб жиҳатидан хилма-хил бўлишига ёш ёзувчилар муҳим ҳисса қўшганлигини таъкидлайдиган вақт келди. Бу ишга ана шу ёзувчиларнинг нисбатан катталари ҳам, шунингдек, сўнги вақтда кириб келган энг ёшлари ҳам ҳисса қўшдилар. В. Харюзов, А. Бўйлов, Ю. Сергеев, П. Краснов китобхонлар томонидан самимий кутиб олинган асарлари билан майдонга чиқдилар. Яқин-яқинларда — ҳеч бўлмаганда мен учун яқин-яқин вақтларда — бундан бир-икки сўздемиз олдин биз Р. Киреев, А. Курчаткин, Ю. Бородин, В. Дрозд, В. Яворский, А. Саакян, В. Личутин, Ю. Антропов, Р. Файзуллин, В. Шугаев, А. Орипов, В. Митипов ва бошқа кўпгина адибларни ёшлар қаторига киритардик. Эндиликда эса адабиётимизни бу номларсиз тўла тасаввур қилиб бўлмайди.

Чамаси ёш ёзувчилар дунёқараш базасини мустаҳкамлаш ишлари қандай бораётганлигини асосли равишда кўриб чиқиши керак.

КПСС XXVII съездида санъат олдига жуда катта талаблар қўйилди. Жамият бадий кашфиётларни кутмоқда. Бундай кашфиёт истеъдод билан бирга дунёқараш ғоят кенг ҳамда мустаҳкам марксча-ленинча позиция бўлгандагина юзага келиши мумкинлигини исботлашга зарурат бўлмаса керак.

Ҳолбуки, баъзи жойларда ёшлар ўртасида дунёқараш масалаларига бепарволик билан муносабатда бўлиш мавжудлигини тан олиш лозим. Мактабда ўқиганмиз, институтда имтиҳон топширганмиз, деб ўйлашади... Афсуски, ижодий кадрларнинг сиёсий ўқуви мукамал йўлга қўйилган эмас. Бу соҳада партия ташкилотларимиз жуда кўп ишларни қилишлари керак.

Шунчаки, табиий истеъдоднинг ўзи олий ижтимоий бойлик эмаслиги-

га ижодкор ёшларни ишонтириш лозим. Истеъдоднинг социал йўналиши, унинг давр талабларига мослиги ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Ҳозирги замон социалистик жамиятидаги жараёнларнинг мураккаблиги социализм билан капитализм ўртасидаги кескин сиёсий ва мафкуравий кураш, ҳозирги замоннинг жаҳоншумул проблемалари, дунёда юз бераётган жуда катта тарихий ўзгаришлар — буларнинг ҳаммаси кенг-кўламли синфий-социал фикрлашни талаб қилади.

Яна бир жанр — публицистикага тегишли баҳо берайлик. Биз, публицистика жўшқин юксалаётган, унинг таъсирчанлиги кучайиб бораётган, матбуотда ҳамда бошқа оммавий ахборот воситаларида ёзувчиларнинг активлиги ошган даврни бошдан кечирмоқдамиз, десам бунга ҳамма қўшилса керак. Бу юксалишнинг ижтимоий замини тушунарлидир: социалистик демократизмнинг ривожлантирилиши, ҳаётнинг ҳамма соҳаларида янгилашиш талаб қилинаётганлиги, ошкораликнинг ривожлантирилиши ана шундай заминдир. Матбуот — партиянинг қудратли қуролидир. Матбуот — граждонлик жиҳатидан актив адабиётни тарбиялашнинг қудратли кучидир.

Ёзувчиларимиз газеталарда, журналларда, радио ва телевидение орқали ҳеч қачон ўзларининг кенг диапазондаги публицистик мақолалари, памфлетлари, очерклари, эсселари билан ҳозиргидагидек тез-тез ва кўп қатнашмаган эдилар. Айтиш мумкинки, «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Труд», «Советская культура», «Литературная газета», «Литературная Россия», «Красная звезда» газеталарида, республика нашраларида қатнашаётган ёзувчиларнинг бундай асарлари мамлакат социал-иқтисодий тараққиётини жадаллаштириш тадбирларини бевосита амалга оширишда партияга ёрдам беради. Ёзувчилар ғоят хилма-хил мавзуларни кўтариб чиқмоқдалар. Улар орасида экология ҳам, агрономия ҳам, педагогика ҳам, ахлоқ ҳам, эстетика ҳам, шаҳарсозлик, халқаро сиёсий ва экономика ҳам, қисқача қилиб айтганда, ҳаётнинг ҳамма жиҳатларига оид мавзулар бор.

Адабиётнинг публицистика ва бошқа турлари ҳамда жанрларининг ривожланиши, проза, поэзия ва драматургияда идеология жиҳатидан бой шаклларнинг ривожланиши, публицистик танқид ёки танқидда публицистика тажрибаси кенгайиб бораётганлиги, буларнинг ҳаммаси, афсуски, ҳамма жойда кузатилаётган ҳодиса эмас, ҳолбуки, ҳозирги вақтда ана шу ҳодисаларнинг ҳамма жойда бўлиши ҳар қачонгидан ҳам зурурдир.

Биз адабий матбуотимизнинг илҳомбахш ролини юксак баҳолаймиз, лекин шунини айтиш лозимки, ҳар бир журнал ва ҳар бир газета ўз саҳифасида жанр, шакл, услуб проблемаларини кўтариб чиққанлиги билан мақтана олмайди. Ҳолбуки, бу масалаларга «лоқайд қарай олмайдиган ёзувчилар ва танқидчилар ҳамма жойда бор...

Агар биз адабиётимизнинг яна бир соҳаси — болалар ва ўсмирлар адабиётига тўхталмасак, жанр ва услуб изланишлари манзараси тўла бўлмас эди. Маълумки, адабиётимиз яратган энг яхши асарлар китобхонларнинг ана шу кўп миллионли аудиторияси мулкидир. Китобларнинг анчагина қисми ҳамма ёшдаги кишиларга мўлжалланган.

С. Михалков, А. Алексин, М. Прилижаева, В. Крапивин, И. Токмакова, А. Лиханов, В. Железняков, А. Кулишов, О. Иваненко, М. Миршакар, Қ. Тангриқулов ва бошқа кўп ёзувчиларнинг асарлари ёшлар тушуниб етадиган шаклда актуалликка интилиш билан ҳам, кенг кўламли, бадий ечимлари билан ҳам ажралиб туради. А. Алексиннинг ўсмирларнинг олижаноб ишларига бағишланган «Сигналчилар ва горнчилар» повестини пионер ва мактаб комсомоллари тўғрисидаги янги-янги асарларнинг дебочаси деб баҳолагим келади. Мактаб ҳаёти, айниқса, ҳунар-техника билим юртлари ҳаёти, таълимни ислоҳ қилиш шароитидаги бу ҳаёт ҳали ҳам ўзининг эҳтиросли тадқиқотчиларини — санъаткорларини кутаётган мавзудир. Бу соҳада биз ёш авлоднинг олдида катта қарздоримиз.

Болалар ва ўсмирлар адабиётида ҳамма жанрлар активроқ, дадилроқ ривожланиши керак, бу соҳада ёш ёзувчилар ҳал қилувчи сўзларни айтишлари мумкин деб ўйлайман. Бундай ёзувчилар оз эмас. Ёзувчилар

союзи проза, поэзия, драматургия бўйича ўтказаетган семинарларга жуда кўп ёшлар келишади. Лекин кўпинча уларнинг овози жаранглаб эшитилмапти. Бунда кўпинча уларнинг ўзлари айбдор эмас. Бизнинг адабий матбуотимиз болалар ва ўсмирлар адабиёти соҳасида ишлаётганлар камдан-кам ёзиши кўзга ташланади. Эндиликда бундай аҳволга тоқат қилиб бўлмайди!

Уртоқлар, биз адабиёт ва санъат ходимлари кучи билан ўзига хос мактаб йили ўтказиш тўғрисида ўйлаб кўрсак бўлмасмикин! Бу жуда ажойиб бўлур эди. Биз ҳаммамиз мактабларга, ҳунар-техника билим юртларига бориб, болалар учун ва болалар тўғрисида янги китоблар, пьесалар, қўшиқлар ёзган бўлур эдик, балки дарсликлар ҳам ёзардик. Бошқа санъаткорлар билан ҳамкорликда синфхоналар ва мактабларга ҳақиқий санъат руҳини олиб кирган бўлур эдик. Бу КПСС XXVII съездининг ёш авлодни коммунистик руҳда тарбиялаш тўғрисидаги қарорларни бажариш ишига қўшилган реал ҳисса бўлур эди. Агар сиз шу фикрга қўшилсангиз, келинг, ВЛКСМ Марказий Комитетидан барча ижодий союзлар намояндаларини бир стол атрофида тўплаб, мактаб йилини ўтказиш планини ишлаб чиқишни, уни илҳом билан амалга оширишни илтимос қилайлик.

КПСС Марказий Комитетининг XXVII съездга Сиёсий докладига адабий-бадий танқид камчиликлари тўғрисида, унинг вазифалари ҳамда маънавий ҳаётимиздаги ўрни ҳақида батафсил, равшан айтилди. Адабий-бадий танқид тўғрисида ҳақли равишда айтилдики, у танқид — авторлик шухрати ва иззат-нафсига хизмат қилиш соҳаси эмас, балки ижтимоий иш эканлигини ёдда тутиб, соғлом ахлоқни кемирувчи бепарволик ва кишиларнинг амалига қараб иш тутишни улоқтириб ташлайдиган пайт келди.

Бундай талабга қўшилмай бўлмайди. Баъзи ёзувчилар ўз китобларига ўзлари тақриз ёзишни ташкил қилаётганликлари сир эмас-ку, ахир. Аммо бир жойда чинакам танқидий мақола чиқиб қолгудай бўлса, унинг авторига ҳар хил айблор ёғилаверади.

Мақтовдан, оғмачиликдан иборат танқид ҳар қандай асарга юксак баҳо бераверади ва бу билан адабиёт ва санъат тараққиёти тўғрисидаги чинакам тасаввурни ҳамда айрим қаламкашнинг имкониятини бузиб кўрсатади.

Камчиликларни, ҳатто обрўли авторлар асарларидаги камчиликларни тўғридан-тўғри ва юзхотир қилмай танқид қилиш, уларнинг ишидаги жуда муваффақиятли, истиқболли жиҳатларни кўра билиш — санъаткор истеъдоди тўғрисида, бу истеъдодни ривожлантириш ҳақида ва, эҳтимолки, хатолар такрорланишидан авайлаш тўғрисида ғамхўрлик қилиш демакдир.

Совет адабий-бадий танқидчилиги дунёқарашдаги ҳар қандай тойилишлар, ғоявий ноаниқлик ёки ғоявий тахминийликка муросасиз муносабати билан ҳаммиша кучли бўлиб келган. Кўпгина матбуот органларимиз мана шу анъанани муваффақиятли давом эттирмоқда.

Бироқ, шундай ҳам бўлмоқдаки, адабий-бадий баҳо беришнинг энг асосий принципларига иккинчи даражали иш деб қаралмоқда, баъзан эса улар бутунлай унутиб қўйилмоқда. Мана шундай ҳолларда биз учун ғалати ва ғайритабий туюлган ҳодисаларга дуч келамиз, бирон танқидчи ғоявий сифати шубҳали асарни актив реклама қила бошлайди, ижодкорнинг аниқ синфий позициялардан чекинишини «дадиллик» ва «эркинлик» деб талқин қилади, ҳозирги замоннинг кескин социал проблемаларини четлаб ўтишга уринишларни «абадий ахлоқ императивлари», «ўзгармас умумбашарий ҳақиқат соҳаларига чуқур кириб бориш» ва ҳоказолар деб кўрсатмоқчи бўлади.

Танқиднинг энг муҳим вазифаси — адабиёт ва санъатнинг ҳаёт билан боғлиқлиги мустаҳкамланиши ва кенгайишига ёрдам беришдан, ижодкор ходимларнинг халқ манфаатлари билан яшашга интилишларини қўллаб-қувватлашдан иборат.

Танқиднинг энг муҳим вазифаси — муайян асарнинг ғоявий жиҳатдан

мукаммал эмаслигига қарши курашибгина қолмай, шу билан бирга совет санъати шаънига доғ туширадиган бадий бракка қарши курашишдан ҳам иборат. Бундай вазифани юксак профессионал савияси билан, принципи-аллиги ва аниқлиги билан ажралиб турадиган танқидгина ҳал қила олади. Танқид ана шу талабларга тўла-тўқис жавоб бера оладими! Ҳамиша ҳам эмас.

Совет адабиётининг тарғиботчиси ва айна пайтда бу адабиёт майдонида тўғри йўлни кўрсатувчи бўлган танқид маданият бойликларини чуқур ва ҳар томонлама идрок этиш ва ўзлаштиришда оммага самарали ёрдам бериши керак. Кўпинча шундай тақризлар учрайдики, уларни ўқиб, китоб яхши ёки ёмонлигини ҳам, башарти яхши ёки ёмон бўлса, нимаси яхши, нимаси ёмонлигини ҳам билмайсан, киши.

Танқидимиз адабиётимизнинг катта ижтимоий қизиқиш уйғотаётган, китобхонларда қизиқиш уйғотаётган ёрқин ва мароқли асарлари ҳақида жон деб ёзади. Бу қонунийдир. Айрим яхши чиқмаган, ҳатто очиқдан-очиқ пала-партиш асарлар танқид ўти остига олинади. Бироқ, адабиёт оқимининг катта қисми мана шу икки чегара ўртасида қолиб кетади, бу оқим тўғрисида танқидчилар жуда кам ёзадилар ёки умуман ёзмадилар, бунини эса оқлаб бўлмайди. Бу оммавий китобхонлар аудиториясига эга бўлган ва айниқса ёш китобхонлар ўқийдиган фантастика, саргузашт адабиёт, детектив каби бир қанча тематик қатламлар, жанр йўналишлари-га тааллуқлидир. Марказдаги танқидчилар чекка жойларда яшовчи адабиёт ва санъат усталарига етарли эътибор бермаяпти.

Адабий-бадий танқиднинг аҳволи ва вазифалари тўғрисида гапирганимизда, бу гапларни энг аввало танқидчиларнинг ўзларига, адабиётшу-нослар ва санъатшуносларга — бадий жараёни таҳлил этиш ва баҳолаш ўзининг тўғридан-тўғри ва бевосита иши ва касби бўлган кишиларга қарата айтишимиз тўла қонунийдир. Бироқ, мана шу фаолиятда матбуот органлари, газета ва журналлар раҳбарларининг, шахсан уларнинг бош редакторларининг муҳим, кўпинча эса ҳал қилувчи ролини унутиб бўладими! Ахир, кўпинча танқид ўз эътиборини кимга қаратиши ҳам, унинг позицияси ҳам, ҳатто мақола услуби ҳам редакторнинг позициясига, у нимани ва кимни афзал кўришига, унинг дидига бевосита боғлиқ бўлади. Агар бирор матбуот органида қандайдир танқидий нуқсонлар, субъективизм ёки гуруҳбозлик машмашалари кўринишлари сезилса, бунинг учун шу нашрларда чиқаётган танқидчиларнинг ўзларигина эмас, шу билан бирга, ана шу нашрларнинг редакторлари, редакцион коллегиялари ҳам жавобгардир.

Кўп нарса танқидчиларнинг тайёргарлигига боғлиқ. Бизда бу жанрнинг тажрибали, юксак билимдон усталари кўп. Танқид тегишли самара билан фаолият кўрсатиши учун унга энг янги истеъдодли кишиларнинг мунтазам қўшилиб туриши зарур. Ижодий олий ўқув юрлари, илмий муассасалар бу масалани конрет ва ҳозиргидан кўра кўпроқ масъулият билан ҳал этишлари керак.

Танқидчилар нега адабиётшуносликка, академия институтларига ўтиб кетишади, нима учун бутунлай ва тўла-тўқис танқидий иш билан шуғулла-нишмайди, деб сўрашади. Бунини тушунтириш қийин эмас. Чунки, адабиётшунослик афзалроқ. Бу соҳада маошлар катта, ижодий кунлар, илмий даражалар берилади. Илмий асарлари нашр этилади. Буларнинг ҳаммаси ўзини оқлаяптими! Маълум даражада оқлаяпти. Бизнинг барқарор адабиётшунос кадрларимиз бор. Адабиётшунослик асарлари қатъийроқ режа асосида нашр этилмоқда. Адабиётшунос асарининг ҳам, обрўйи ҳам юқори.

Танқидчилар учун қандай қилиб барқарор шароит яратиш мумкин?

Аввало, танқидчиларнинг моддий ва ҳуқуқий аҳволини яхшилаш керак.

Шу муносабат билан Ёзувчилар союзининг ҳамма журналларида штатли шарҳловчилар лавозимини таъсис этиб, уларни редакцион коллегияларга киритиш ўринли бўлур эди. Бундай тадбир матбуот органларини танқидчиларнинг ижодий изланишлари билан яқинлаштира-

ди. Уларни ҳозирги адабий жараённинг актуал проблемалари билан мустаҳкам боғлиқ қилиб қўяди. Шубҳасиз, шарҳловчилар радио ва телевидениеда ҳам ўзларининг ҳақли жойларини эгаллашлари керак. Республика газеталари, йирик ўлкалар ва областлар газеталари штатига шарҳловчиларни киритиш танқидга муҳим ёрдам бўлур эди.

Бу ишни яхшилашни яна бир муҳим резерви бор — у ҳам бўлса, адабиётнинг тадқиқотчи кучларини ҳозирги адабий жараёнга буриб юборишдир. Мамлакатимизда ўнлаб тил ва адабиёт институтлари, университетлар ва педагогика олий ўқув юртларининг кафедралари бор. У жойларда яхши тайёргарлик кўрган, марксча-ленинча методологияни ўзлаштириб олган жуда кўп илмий ходимлар ишлайдилар. Нега улар танқидни жамият учун зарур бўлган даражага кўтаришда иштирок этмас эканлар!

Шунингдек, танқидчи кадрларни тайёрлашда А. М. Горький номидаги Адабиёт институти ролини кучайтириш юзасидан белгиланган чоралар ҳақида съездга маълум қилишни зарур деб ҳисоблайман. СССР Ёзувчилар союзи правлениеси секретариати уни таълим институтидан таълим ва илмий тадқиқот институтига айлантириб, танқид факультети ҳамда танқидчилар тайёрловчи аспирантура очилиши, танқидчиликнинг янги семинарларини ташкил қилиш ҳисобига ижод кафедраларини кенгайтириш хусусида СССР Министрлар Советига таклиф киритишга қарор қилди. Институт ҳузурида курс базаси ҳам ташкил этилади, танқидчилар, аввало ёш танқидчилар мана шу курсда ўз малакаларини мунтазам ошириб борадилар.

Адабий танқид курашнинг илғор марраларига чиқиб олиши учун бутун адабиёт, ҳаммамиз ёрдам беришимиз керак.

Китобхонларнинг совет адабиётига, унинг ҳамма жанрларига астойдил қизиқишлари, ёзувчиларнинг китобхонлар билан яқиндан мулоқотда бўлишдек яхши анъанаси ана шу мулоқотларни чуқурлаштириш тўғрисида, улардан ўзаро манфаатларни кўзлаб самаралироқ фойдаланиш тўғрисида баъзи мулоҳазаларни айтишга имкон беради.

Биз ёзувчи ва китобхон тўғрисида гапирганимизда муқаррар равишда бу мулоқотнинг учинчи жиҳати намоеён бўладики, унингсиз мана шу олижаноб иттифоқ тўкис бўлмайди — гап ноширлар ҳақида бормоқда.

Китоблар ўқиш учун чиқарилади, уларнинг асосий истеъмолчиси китобхон эканлиги шубҳасиз ҳақиқатдир.

Мана шу принцип ҳамиша ҳам тегишинча амалга ошириляптими? У белгилаб берувчи омил сифатида аҳамиятга эгами ёки шунчаки йўлига ва «имкониятига қараб» ҳисобга олинляптими? Ҳеч ким бу соҳада ҳамма нарса равшан ва ҳеч қандай муаммо йўқ, деб айта олмаса керак.

Гапни фақат мамлакат миқёсидагина эмас, ҳатто айрим регионлар доирасида ҳам китобхонларнинг қизиқишларини ўрганиш жуда бўш йўлга қўйилганлигидан бошлайлик. Бу ишда ҳеч қандай ягона система йўқ. Тўғриси айтсам, ҳозир ана шундай система бўлиши учун уриниб кўрилмоқда. Ленин номидаги СССР Давлат кутубхонаси китобхонларнинг қизиқишлари тўғрисидаги муҳим умумлашмаларни муттасил чиқариб турибди. Лекин, биринчидан, Ленин номидаги кутубхонанинг маълумотлари унчалик маълум эмас. Улар аввало кутубхона ходимлари учун мўлжалланган махсус нашрларда эълон қилинмоқда. Иккинчидан, бу маълумотлар асосан кутубхона маълумотлари бўлиб, ҳамма кутубхоналарнинг эмас, балки танлаб тадқиқ ўтказиш методикаси бўйича айрим кутубхоналарнинг маълумотидир. Ниҳоят, китоб савдоси шохобчаларининг иши каби муҳим кўрсаткич бу маълумотларга киритилмайди.

Шундай қилиб, бизда китобхонларнинг қизиқишларини аниқ ҳисобга олиш йўлга қўйилган эмас, бу иш мутлақо ташкил этилмаган. Агар бу шу вақтга қадар жиддий чигалликлар келтириб чиқармаган бўлса, буни фақат китоблар етишмаётганлиги, ҳақиқий танлаш учун имкониятнинг йўқлиги ва бунинг оқибатида ноширлар ва ёзувчилар бизда ҳар қандай китоб ҳам ўз китобхонини топа олишига ишонишлари билан изоҳлаш мумкин.

Мана энди, энг кейинги вақтда бир қанча йирик шаҳарларда, албатта,

нисбатан бўлса ҳам, ҳар ҳолда шеърӣ китоблар ва бошқа адабиётлар тикилиб қолмоқда ва ҳамма ердан: «Китобга қизиқиш тугади! Магазинларнинг пештахталарида китоблар тахланиб қолмоқда!» деган хабарлар кела бошлади.

Баъзи жойларда насрий асарлар тиражи кўпайтирилганлиги, кутубхоналар китобхонларга хизмат кўрсатишни яхшилаганлиги, китобхонларнинг диди ва эҳтиёжи ўсганлиги сабабли ҳамма жанрлардаги китобларни сотиб олиш камайди.

Айрим нашриётларда китоб чиқаришни камайтириш, унинг тиражини қисқартириш ва бошқа ташкилий чоралар зарурлиги ҳақида гапирмоқдалар. «Молодая гвардия» ва «Художественная литература» нашриётларида бадий адабиётни нашр этиш камайганлиги ташвишлантирмай қолмайди.

Шу билан бирга, Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси давлат комитети, нашриётлар, журналлар ва газеталарнинг редакциялари, СССР Ёзувчилар союзи жуда кўп хат олмоқда. Бу хатларда тоқат қилиб бўлмайдиган аҳвол юз берганлиги: магазинларда совет ёзувчиларининг энг машҳур китобларини сотиб олиш мумкин бўлмаётганлиги қатъият билан кўрсатилмоқда. Чамаси, буларнинг ҳаммаси диққат-эътибор билан ёндашишни талаб қилади. Чунки, китобхон талабларини унутиш ёки ҳеч бўлмаса, унга етарли баҳо бермаслик кутилмаган оқибатларни келтириб чиқариши мумкин.

Ёзувчиларни ҳам моддий рағбатлантириш системасига қўшадиган пайт келди, деб ҳисоблайман, ҳозирча нима учун бундай система фақат нашриёт ва полиграфия ходимларига нисбатан қўлланилмоқда. Жуда ғалати аҳвол юз беряпти: нашриёт ишлаб чиқариш жараёнининг асосий фигураси китоб бўлиб, унинг яратувчиси — ёзувчидир. Моддий жиҳатдан рағбатлантириш тўғрисида гап борганда эса, унда асар авторидан бошқа ҳамма қатнашаверади. Ёзувчини пировард-натигага қадар ишлаб чиқариш жараёнида қатнашишдан бундай четлатиб қўйиш адолатдан деб бўлмайди.

Бундан ташқари, маълумки, ёзувчи ўз асари қандай сотилишига, китобхонлар уни ўқиш-ўқимаслигига қарамай, ҳозирги вақтда автор ишининг ҳажми ва сатрларининг сонига қараб ҳақ олади. Ёзувчини юксак даражадаги ҳаракат учун, китобнинг ўз вақтида ва сифатли чиқарилиши учун курашга активроқ жалб этиш (социалистик жамиятимизнинг ҳозирги вақтдаги манфаатлари шунини тақозо этмоқда) бу ғоят муҳим ишда қўшимча резерв бўлиши, ёзувчи индивидуаллиги аҳамиятини таъкидлаши мумкин бўлур эди, деб ҳисоблаймиз.

Ўртоқлар!

Инсоният ҳозир ўз тарихининг ғоят хатарли ва шу сабабли ғоят масъулиятли даврини бошдан кечирмоқда. В. И. Ленин: империализм ўз мақсадларига эришиш учун ҳар қандай қурбонлардан қайтмайди, ҳар қандай воситалардан фойдаланаверади, ўта шафқатсизликкача етиб боради, деб таъкидлаган эди. Тарихда бунга мисоллар жуда кўп. Лекин бизнинг давримизда юз бераётган воқеалар энг даҳшатли фантазиядан ҳам ошиб тушмоқда. АҚШ ҳукмрон доираларининг айби билан термоядро ҳалокатининг реал хавфи вужудга келди.

М. С. Горбачев шу йилнинг 15 январидан бутун дунёга тарқатилган Баёнотида XX асрнинг охирига қадар ядро қуролини бутунлай тугатишнинг яхлит ва ҳалол программасини таърифлаб берди. Бу программа планетани ядро қуролидан босқичма-босқич ҳалос этишни, мамлакатлар ва халқларни тинч-тотув яшашга, мустаҳкам тинчликка қайтаришни, инсониятга янги истиқболлар бахш этишни кўзда тутди. КПСС XXVII съезди тарихий аҳамиятга эга бўлган бу программани тасдиқлади.

Хўш, Америка маъмурияти-чи! У сурбетлик билан барча тинчликсевар кучларни менсимаган ҳолда уруш манфаатлари йўлида космосдан фойдаланишга қадар ялли ядровий қуролланишни рўёбга чиқариш учун куч-ғайратларини оширишни давом эттирмоқда. Ядро синови портлатишлари ер қобиғини бузмоқда, қурол-яроғларнинг янги системалари тайёрланмоқда...

Бугунги кунда империализм жаҳондаги кескинликнинг бош айбодир-дир. Империализмнинг ўзи ихтилофлар руҳини ёймоқда, қўрқинч ва ишончсизлик вазиятини авж олдирмоқда. Биз таклиф этаётган ҳалол халқро ҳамкорликни у хавфли сиёсий авантюра билан алмаштиришга уринмоқда.

Одамлар ҳамма замонларда ўзганинг бошига тушган кулфат устидан кулишни номуссизлик, деб билганлар. Чернобилда авария рўй берган кунлардаги Америка маъмуриятининг беҳаёлиги ана шу воқеани рўкач қилиб, социалистик мамлакатларга нисбатан ишончсизлик ва гумонси-рашнинг янги уруғларини сочган, ядровий қуролсизланиш йўлига янги тўсиқлар қўйган кимсаларнинг беорлигини янги куч билан фош этди.

Жаҳон майдонида юз бераётган воқеаларга асосланмай, халқаро муаммолар ҳар бир кишининг ҳаёти билан чамбарчас боғланиб кетганини ҳисобга олмай, адабиётимиз «давр даъвати»ни инobatга олиб жавоб бериши лозимлигини ўйламасдан адабий жараён ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Совет адабиёти ана шу даъватни қабул қилди, ўзининг юксак бурчини чуқур англади ва бу бурчини бажаришга ҳаракат қилди. Тухматга устаси фаранг бўлиб кетган бизнинг мафкуравий муҳолифларимиз давлат сиёсатига мутесизлар, деб бизни айблашга шай бўлиб турибдилар. Ҳа, партиямиз ва ҳукуратимизнинг ташқи сиёсий йўли — бу ҳамма совет кишиларининг йўлидир. Совет даврининг барча йилларида шу жумладан, энг сўнги йилларида ҳам бизнинг мамлакатимизда ҳозирги замоннинг тарихий ҳаракати илгари сураётган муаммоларни ҳал этишнинг йўли сифатида уруш, зўравонлик, инсонга нафрат, шовинизм мадҳ этилган бирон-бир китоб, яна ҳам аниқроқ айтадиган бўлсам, ёзувчининг бирон-бир сатри пайдо бўлгани йўқ. Агар айрим буржуа мафкурачилари, айрим адиблар Совет Иттифоқи «агрессор», деб миллионлар онгига сингдирмоқчи бўлар эканлар, бу ҳолда бизнинг адабиётимиз ана шу ёлғонни фош этади. Адабиётимиз хавфнинг бош манбаи — империализм, деб кўрсатади, адабиётимиз халқро хафсизликни сақлаш зарурлиги ва мумкинлигини тасдиқлайди, у адолатли тинчлик, турли сиёсий системалардаги давлатларнинг тинч-тотув яшашига ишончни тасдиқлайди. Бу адабий ижоднинг актив тарзда сиёсатлашувига олиб келмаслиги мумкин эмас эди.

XX асрда ижтимоий ҳаётнинг, адабиёт ва санъатнинг тараққиёти тарихи шундан далолат бермоқдаки, сиёсатлашувнинг муайян даражаси ҳаммиша мавжуд бўлган, лекин бу сиёсатлашув даражаси кескин социал ларзалар чоғида, туб тарихий бурилишлар даврида яна ҳам кучаяди. Биринчи жаҳон уруши, Улуғ Октябрь социалистик революцияси, урушдан илгариги 30-йиллар, немис фашизми ва япон милитаризмга қарши иккинчи жаҳон урушининг улуғ жанггоҳларида юзага келган асарлар жаҳон адабиётининг энг ноёб бадий саҳифаларини ташкил этгани ҳаммамизга маълум.

70-йилларнинг охири ва 80-йилларнинг биринчи ярмида совет ёзувчиларининг бир қанча бадий, бадий-публицистик ва бадий-ҳужжатли асарлари оламга келдики, буларда социализм ва капитализм кучларининг жаҳон миқёсида авж олиб кетган муҳолифлик кураши, КПСС ва Совет давлати, социалистик мамлакатлар, қардош партияларнинг турли ижтимоий тузумдаги давлатларнинг тинч-тотув яшаши, социал тараққиёт, интернационал бирдамлик учун кураши тематиканинг ва асар мазмунининг асосини ташкил этади. Биз мулоқот тарафдоримиз, ҳамма демократик, милитаризмга қарши кучларнинг жипслашуви тарафдори-миз.

Ҳозирги совет сиёсий романи, шу жумладан, халқро мавзудаги роман инсонпарварлик анъаналарини давом эттирмоқда ва айни пайтда у замонимиз адабиётига хос бўлган алоҳида йўналишдир. Бу йўналиш ҳамма жанрларда ўз ифодасини топганлигини қайд этиб ўтиш муҳимдир. Асарларнинг айримларини айтиб ўтмоқчиман. Булар орасида А. Прохановнинг Афғонистон, Кампучия, Латин Америкаси ва Африка ҳақидаги романлари, В. Коротичнинг «Нафратнинг башараси» романи, А. Чаковский-

нинг «Тугалланмаган портрет» романи, Г. Боровикнинг «Муқаддима» роман-эссеси, О. Гончарнинг «Сенинг тонгинг» романи, К. Селихов ва А. Мухторнинг Афғонистон ҳақидаги қиссалари, В. Овчинников ва А. Лауринчюкасининг очерклари, Ю. Жуков ва Ц. Солодарнинг китоблари, Е. Евтушенконинг «Фуку» поэмаси, И. Шкляревский, Е. Долматовский, Б. Олейник, П. Боцу, Н. Ҳазрий, М. Танк, Р. Рождественский, А. Вознесенский, М. Дудин, У. Сулаймонов, М. Қаноат, Ю. Друнинанинг шеърлари ва поэмалари, Н. Грибачев, А. Кривицкий, С. Кондрашев, М. Стуряа памфлетлари, В. Ардаматскийнинг «Англияга туристик саёҳат» повести, М. Домогацких, Ю. Семёнов, Е. Парков, А. Тимонен романлари бор.

Совет кишилари ривожланаётган мамлакатлар халқларига турмушнинг жуда турли-туман жабҳаларида кўрсатаётган интернационал ёрдамнинг тасвири урушдан кейинги адабиётда халқаро мавзунинг акс этишига нисбатан муайян даражада янгиладир. Совет қуроли кучлари хорижий юртларда ўз ҳарбий ва интернационал бурчини адо этаётганлиги, совет учувчилари, денгизчилари ва сувости кемалари хизматчиларининг ватанимиз сарҳадларидан наридаги жанговор вахтаси тўғрисида ҳикоя қилувчи асарлар пайдо бўлмоқда.

Интернационал бирдамлик — социал тараққиёт учун курашда ҳамиша қудратли куч бўлиб келди. Бугун, ядровий қуролсизланиш ҳаракатининг янги шароитларида интернационал ҳамкорлик тинчлик учун курашнинг олижаноб негизиде умуминсоний ҳамкорликни ўзида мумкин этган кучга айланиб кетиши мумкин. Бу қандай марраларга олиб келиши мумкинлигини тушуниб турган империализм одамларнинг тинчликни ҳимоя қилиш формаларини активлаштиришга қаратилган куч-ғайратларини қўприб ташлаш учун қўлидан келган ҳамма ишларни қилишга интилоқда.

Империализм агрессив доираларининг қуролланиш пойгасини авж олдириш, куч ишлатиш сиёсатини ўтказиш, социализмга қарши «салб юриши» уюштириб, ядровий зарба беришга тайёргарликни оқлашга уринишларида ҳам «совет хавфи» тўғрисидаги миси чиққан сафсаталар шу аснода ҳамиша ошқора «дастак» бўлиб келмоқда. Ана шу ёлғон-яшиқ сафсатани қўллаб-қувватлаш ва авж олдириш, уни имкон борича кўпроқ одамларнинг онига сингдиришда кўпдан-кўп ғоявий воситалар, шу жумладан, адабиёт ҳам ишлатилмоқда. Шу боисдан ҳам биз урушни мадҳ этаётган, ҳавойи-пуч эҳтиросларни куйлаётган, одамга номуносиб ва қабих ҳаёт тарзига рағбат уйғотаётган ғарбдаги реакция адибларга ўз айбномамизни очиқ-ойдин ва рўй-рост айтамыз.

СССР Ёзувчилар союзининг чет эллардаги адабий ташкилотлар ва кўпгина тараққийпарвар арбоблар билан алоқалари совет кишилари тинчликни ҳимоя қилиш ишига салмоқли ҳисса қўшишига, замонавий совет адабиётида халқаро мавзунинг кучайишига кўп жиҳатдан кўмаклашди. Биз жаҳондаги юздан кўпроқ мамлакатлар адиблари билан ана шундай алоқалар боғлаганмиз ва ҳамиша уларни кенгайтиришга интилиб келмоқдамиз.

Адабиёт маънавий ҳаётнинг шундай бир жабҳасики, у ўзининг инсонпарварлик табиатига кўра кенг кўламдаги миллатлараро мулоқотга муҳтождир, бизнинг ҳамкорликка қизиқишимиз худди ана шу эътиқоддан келиб чиқади. Совет ёзувчилари неча-неча асрлик тажрибага эга бўлган адабиётларнинг ёки сиёсий ва маданий қайта тикланиш йўлига ўтиб олган халқларнинг навқирон адабиёти каби барча адабиётларнинг бадиий тажрибасига ҳамиша катта эътибор билан қараб келмоқдалар. Йўл-йўлакай шуни айтиб ўтмоқчиманки, бизнинг классикларимиз ҳам Европа, Осиё ва Америка адиблари ижодига худди ана шундай қизгин эътибор билан қараган эдилар.

Ўз тажрибамизни қарама-қарши қилиб қўймасдан ва бу тажрибани ҳеч кимга тиқиштирмай, биз чет эллик санъаткорлар билан, шу жумладан, бошқа адабий мактаблар ва оқимларга мансуб санъаткорлар билан ўз тажрибамиз ва ўз эҳтиросларимизни баҳам кўриш учун маънавий ҳуқуққа эгамиз. Бунда биз ҳеч кимга синовдан ўтган ижодий методимиз —

социалистик реализм ҳар қандай ижодий метод сингари муайян маданиятнинг ўз тарихий заминидега етилади. Социалистик реализм эндиликда фақат бизнинг адабиётимиздагина мавжуд бўлиб, тараққий этаётгани йўқ. Жиддий илмий-тадқиқотларда исботлаб берилганидек, чет элларда кўпинча бошқа терминлар билан юритилаётган бўлса ҳам социалистик реализм жаҳон адабиётидаги ҳодисадир.

Афсуски, совет адабиётига муносабатда антисоветизмнинг гиж-гижлаши билан қўшилиб кетган. Ғаразгүйлик муносабати айрим давлатлар олий маъмурияти қон-қонига сингиб кетган. Бу эса адабий алоқаларни сусайтиради, кўп ҳолларда эса йўққа чиқаради.

Михаил Сергеевич Горбачев ўзининг чет эллик сиёсат арбоблари ва журналистлар билан суҳбатларида янги давр жаҳон сиёсатида янги тафаккурни ҳам талаб этади, деганида жуда ҳақдир. Янги тафаккур, янги фикрлаш эса баҳамжиҳатлик, СССР ва АҚШнинг реал ролини, жавобгарлигини ва имкониятларини ҳисобга олиш, демакдир, ҳамма мамлакатлар ва халқлар мустақиллигини ва қонуний манфаатларини ҳурмат қилиш, улар билан муносабатларда куч билан тайзиқ ва дўқ-пўписа методларини истисно қилиш, демакдир.

Кўриниб турибдики, бизга, ёзувчиларга «давр даъвати» фақат ижодий ишмизгина тааллуқли бўлиб қолмасдан, бизнинг ижтимоий хулқ-атворимизга ҳам тааллуқлидир, халқларнинг орзу-умидларини ифода этиб турган кураш тўлқинларида ҳам шахсан иштирок этишимизга чақириқдир. Шоир «Сўз — инсон қудратининг қўмондонидир» деб бежиз айтмаган. Худди ана шу сўз фаровонликка, бахт-саодатга, ижодга ёрдамлашувчи лозим, бу сўз халқлар ўртасидаги мулоқот ва ҳамкорликнинг покиза даргоҳини булғамаслиги керак.

Бугун мен Осиё ва Африка ёзувчилари уюшмасининг фаол ишини қайд этиб ўтмоқчиман. Бу уюшма ўтказётган конференциялар, ёш ёзувчиларнинг учрашувлари, ижроия комитетининг ва секретариатнинг мажлислари ҳамиша жамоатчилик ҳаётида яхши из қолдирмоқда, бу йиғинларда айрим арбоблар ва миллий ташкилотларнинг ташаббуслари қўллаб-қувватланди, бу йиғинлар ёзувчиларнинг империализм, сионизм, ирқчиликка қарши, Яқин Шарқда Америка-Исроил агрессиясига қарши халқларнинг озодлик, мустақиллик ва бирдамлик учун курашида иштирок этишларига кўмаклашди. Осиё ва Африка ёзувчилари уюшмаси ўзининг навбатдаги конференцияси арафасида турибди, бу анжуман 1987 йили Дехлида ўтказилади. СССР Ёзувчилар союзи бундан буён ҳам Осиё ва Африка ёзувчилар уюшмаси фаолиятида актив иштирок этади, бу қитъалар адиблари билан алоқаларини мустаҳкамлайверади.

София шаҳрида «Тинчлик — сайёрамиз умидидир» шиори остида ўтаётган ёзувчиларнинг учрашувлари жуда яхши самара бермоқда. Бу учрашувларда ёзувчиларнинг тинчлик тақдири учун жавобгарлиги, тинчлик учун курашда унинг ўрни хусусида сермазмун, ошкора суҳбат бўлмоқда. Софияда навбатдаги учрашув шу йилнинг кузида бўлади.

СССР Ёзувчилар союзининг ҳисобот давридаги халқаро алоқаларида шундай воқеалар ҳам бўлдики, булар катта аҳамиятга молик бўлгани учун алоҳида гапириш лозим бўлади.

Биз турли мамлакат ва қитъа ёзувчилари билан алоқаларни кенгайтиришга ҳаракат қилдик. Лотин Америкаси ёзувчилари билан бизнинг мулоқотимиз кўлами кенгайди. Узоқ давом этган танаффусдан кейин Хитой ёзувчилари билан алоқаларимиз тикланди.

Уртоқлар! КПСС Марказий Комитетининг партия XXVII съездига Сиёсий доклади, съезднинг тарихий қарорлари, ҳаётимизнинг амалий руҳи зиммамизга кўп масалаларга янги нукта назардан қараш вазифасини юклайди. Халқаро адабий алоқалар йилида биз кўп иш қилганимиз шубҳасиздир.

Аммо воқеаларнинг бориши совет давлати йирик ташаббусларининг мислсиз жозиба кучи, чет эл жамоатчилигининг чирсиллаб турган эҳтиёжларига ўз вақтида ва тўла-тўқис жавоб бериш зарурати (булар орасида адабий эҳтиёжлар ҳам бор) зиммамизга яқна-яқна тартибда ҳам,

коллектив тарзида ҳам ижодий алоқаларни кенгайтириш чет эл адиллари билан мулоқотнинг янги шакллари яна ҳам каттароқ куч-ғайрат ва изчиллик билан излаш вазифасини юклайди.

Шу нуқтаи назардан СССР Ёзувчилар союзи правленийеси чет эл комиссиясининг иши қайта қуришга муҳтождир. Ёзувчиларнинг барча ташкилотлари эски иш усулларида, ишни аппаратнинг кучи билан олиб бориш одатидан қатъиян воз кечишлари керак. Жамоатчилик формаларидан тўлароқ фойдаланиш лозим. Москвада ҳам, республикаларда ҳам у ёки бу чет эл адабиётини биладиган ва ўрганаётган адиллар сони ортиб бораётганини ҳисобга олиб, айрим мамлакатлар ва регионлар адабиётлари бўйича ёзувчилар комиссияларини тузиш лозим. Бу борада СССР халқлари адабиётлари юзасидан жамоатчилик кенгаши тажрибасидан фойдаланиш ўринли бўлади. Чет эл адиллари билан учрашувлар доирасини дадиллик билан кенгайтириш, республика ёзувчиларини, ижодкор ёшларини бу учрашувларга кўпроқ жалб этиш керак.

Илгари бўлганидек, ҳозир ҳам чет эл адабиёти асарларини СССР халқлари тилларига таржима қилиш, бизнинг китобларимизни хорижий тилларга таржима қилиш тўғрисида алоҳида ғамхўрлик лозим. Авторлик ҳуқуқи Бутуниттифоқ уюшмаси (ВААП) ва Нашриётлар, полиграфия, китоб савдоси давлат комитети муайян бўғинлари ёрдамида баъзи ишларни яхшилашга эришдик. Таржима савияси умуман яхшиланди. Таржима қилишга муносиб бўлган асарлар қаттиққўллик билан танлаб олинмоқда. Шу билан бирга мамлакатимизда эътироф этилган асарлар чет эл китобхонига етиб бормоғи учун, хорижий китобхон адабиётимизнинг бадий даражаси ҳақида чинакам тасаввурга эга бўлмоғи учун ҳамма восита ва имкониятлардан фойдаланиш керак.

Уртоқлар! Биз яшаётган давр ва ҳаммамизнинг муштарак уйимиз бўлган курраи заминни асраб қолиш тўғрисидаги ғамхўрлик халқларни тобора бир-бирига яқинлаштирмоқда. Импералистлар буни истайдиларми-йўқми, лекин бу шундай. Тинчлик учун кураш, термоядро хавфининг олдини олиш учун кураш — тинчликсевар инсоният бу мақсадларга эришиши аён, халқларнинг биргаликдаги бунёдкорлик куч-ғайратлари учун, шу жумладан, маданий ҳамкорлик соҳасида ҳам янги резервлар яратди ва яратмоқда. Жаҳон инсонпарварлик адабиёти бунга ажойиб тарзда кўмаклашди, у шу улў мақсадга хизмат қилди ва хизмат қилмоқда. Шу боисдан ҳам кўпмиллатли совет адабиёти халқаро маданий ҳаётнинг ҳаммашакллари ва кўринишларида нечоғлик актив, нечоғлик кўп қиррали ва нечоғлик истеъдодли тарзда намоён бўлса, адабиётимизнинг интернационал таъсири ҳам шу қадар қудратли бўлади, унинг халқимиз ва партиямиз ер юзида мустаҳкам тинчликни ва барқарор ҳамкорликни таъминлашдек муштарак ишимизга кўшаётган ҳисса салмоқли бўлиб бораверади. Жаҳон адабий ҳаётидаги ўзимизнинг иштирокимизга ана шу позициядан туриб назар ташлаймиз, ўзимизнинг интернационал бурчимизни шу нуқтаи назардан баҳолаймиз.

Уртоқлар!

Юксак партиявий талабчанлик — кўп миллатли совет адабиётини ҳаракатга келтирувчи энг муҳим кучдир. КПСС XXVII съезди минбаридан туриб баён қилиб берилган новаторлик ғоялари ёзувчиларга илҳом бахш этди, дадил бадий изланишлар учун кенг имкониятлар очиб берди. Бугун партия Программаси, Марказий Комитетнинг Сиёсий доклади, съезднинг бошқа ҳужжатлари каби бойликлар бизнинг қўлимизда қуролдир, давримизни, тарихий босқичнинг туб бурилишлар даврини акс эттиришга қодир бўлган бадий сўз санъаткори бахтиёрдир!

Кимки ўз қисматини адабиёт билан боғлаган экан, энди унинг наридан-бери ишлашга ҳаққи йўқ. Бизнинг бадий тафаккуримиз ва виждонимиз ҳар куни янги, шонли ишларнинг аниқ ва равшан жойларини, янги қаҳрамонларнинг номларини айтиб турибди. Биз қалб кўримиз ва дил-дилигимиздан эртанги куннинг йўлчи юлдузларини ҳис этишимиз лозим. Бу давримиз адабиётга берган социал буюртмани эслатиб турибди,

давримиз эса янгилашиш, турмушнинг ҳамма жабҳаларида тубдан ўзгаришлар давридир.

Адабиёт ходимлари олдида турган вазифаларнинг миқёси ижодий союзимиз фаолиятини ҳар томонлама такомиллаштиришни талаб қилади. Адабиётдек жонли ишга муносабатда сусткашлик ва сансоларликка қатъиян барҳам бериш лозим. Ёзувчилар союзи ҳамма адиблар учун юксак коммунистик гражданлик мактаби, совет адабиёти арбобларига муносиб ворислар тайёрлаш мактаби бўлмоғи лозим. Партия даъвати билан мамлакатимиз катта сафарга чиқди. Яратувчи — ижодкор бўлган, ўз она юртининг жўшқин ватанпарварлари бўлган совет кишилари биз, ёзувчилардан жимжимадор тасвирларни эмас, балки илҳом жўш уриб турган бадий кашфиётларни, партия йўл-йўриқларини бажариш борасида ҳаёт ҳақиқатини кутмоқдалар. Фақат партиявий принципиаллик ва юксак ўзаро талабчанлик позицияларида туриб, халқ билан унинг шодликлари ва кулфатларини, баҳам кўрибгина бизнинг ҳар биримиз совет ёзувчиси деган ўз бурчимизни оқлашимиз мумкин.

Съезднинг ҳамма делегатлари, мамлакатнинг барча ёзувчилари номидан ёзувчилар партиямизнинг йўлини, унинг ғоялари ва режаларини батамом, тўла-тўқис ва бутунлай қўллаб-қувватлаб, замонамизга муносиб бўлган янги асарлар яратадилар деб, КПСС ленинчи Марказий Комитетини ишонтиришга ижозат бергайсиз.

[ТАСС]

АДАБИЁТИМИЗНИНГ ОЛИЙ МАҚСАДИ СССР ЁЗУВЧИЛАРИНИНГ VIII СЪЕЗДИДА СЎЗЛАНГАН НУТҚ

Азиз ўртоқлар! Лев Николаевич Толстой санъатнинг вазифасини белгилаб берар экан, тасвирланаётган воқеаларга нисбатан авторнинг маънавий муносабати бадий асар негизларидан биридир, деб ёзган эди, бусиз адабиётнинг ўзи ҳам бўлиши мумкин эмас. Буюк ёзувчининг ҳақиқат, ҳалоллик, принципиаллик ва гражданлик активлиги сингари тушунчалар акс этган ана шу фикри ҳозирги кунда турмушимизда, КПСС Марказий Комитетининг апрель Пленуми асос солган ҳаётимизда туб бурилишлар юз бераётган кунларда алоҳида актуаллик касб этмоқда.

Ҳисобот давридаги Ўзбекистон адабиёти ҳақида гапирар эканмиз, бу адабиётдаги ишлар аҳволини КПСС XXVII съездида салбий воқеалар холис, адолатли ва қаттиқ танқид қилинганлигини инобатга олмай туриб, кўриб чиқа олмаймиз, албатта.

Ана шу давр мобайнида адабиётимизда — прозада, поэзияда, драматургияда анчагина ёрқин, салмоқли асарлар яратилди, бу асарлар кўпмиллатли совет китобхонининг маънавий дунёсидан узоқ вақт ва мустаҳкам ўрин олади, деб ўйлаш учун ҳамма асослар бор.

Шуни қувонч билан таъкидлаш керакки, ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза ҳақида кенг кўламли эпик асар — роман яратган Комил Яшин, ўзбек совет поэзиясини янги туркумдаги шеърлар билан бойитган Уйғун ва Зулфия сингари устозлар, ўрта авлодга мансуб бўлган истеъдодли адиблар билан ёнма-ён адабиётимизнинг қобилиятли ёш авлоди ҳам ўсиб, камол топмоқда.

Аммо, ҳар қалай, Ўзбекистонда содир бўлган воқеалар — социалистик қонунчиликнинг қўпол тарзда бузилиши, ўғирликлар ва порахўрлик, принципсизлик, хато ва камчиликлардан кўз юмиш, республиканинг собиқ раҳбарлиги эъзозлаб ва қўллаб-қувватлаб келган амали юқорироқ кишиларга ҳамду сано айтиш адабиётга ҳам салбий таъсир ўтказмай қолмади. Бунинг учун биз, республика ёзувчилари ҳам жавобгармиз. Боз устига, республикадаги ва марказдаги адиблар ва танқидчиларнинг бир қисми вазиятга мослашиб, ўзлари ҳам наф кўриб юравердилар. Улар Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг собиқ асиринчи секретари Ш. Р. Рашидовнинг китобларини мақтаб уларни ўлмас баирлар қаторига қўшиб қўйган эдилар. Бу қасидагўйлар хушомад ва лаганбардорлик қилганлари учун юксак лавозимларга ўтқазиб қўйилди, уларнинг асарлари кўп маротаба қайта-қайта нашр этилди, уларга фахрий номлар ва унвонлар берилди. Салбий ҳодисалар ҳақида дадиллик ва гражданлик жасорати билан ошкора гапирган, юксак лавозимларни

эгаллаб турган товламачиларни номма-ном санаган кўпчилик ҳалол кишилар эса таъқиб остига олиниб, қувғин қилинди.

Очиқ-ойдин айтишимиз керакки, айрим ёзувчилар сохта муваффақиятлар ва ютуқларни мадҳ этиб, жуда кўп саҳифалар битдилар, бу ёзувчилар республиканинг реал ҳаётдаги ўткир муаммоларни ҳам, бунинг устига камчиликларни ҳам илғаб олишни истамас эдилар. Оддий меҳнаткаш, ҳаётнинг чинакам ижодкори — ҳамма энг яхши ахлоқий принципларнинг эгаси бўлган оддий одам четга суриб қўйилди.

Бадий адабиётнинг асл кадр-қимматини — унинг ҳаётга маънавий муносабатини сотиб юборган худди ўша танқидчилар бугун ахлоқий поклик ва туб қайта қуриш зарурлиги ҳақида аюҳаннос солаётганлиги, ёзувчиларни принципиаллик ва диёнатга ўргатаётганлиги, ўз хатоларига танқидий назар ташлашни истамаётганлиги иззат-нафсимизга тегади.

СССР Ёзувчилар союзи, унинг ижодий кенгашлари Ўзбекистон адабиётидаги ишларнинг аҳволи билан камдан-кам шўғулланганликларини, бу адабиётни ҳақиқат ва реализмдан чалғитиб юборган воқеаларни кўрмаганликларини ёки кўришни истамаганликларини айтиб ўтишни ҳам жоиз, деб биламан.

Пахтачиликдаги зўр бериб қўшиб ёзишлар маънавий соҳада ҳам, жумладан, республика Ёзувчилар союзида ҳам содир бўлганидан кўпчилик беҳабар эди. Ҳисобот даврида талабчанликнинг жуда ҳам пасайиб кетганлиги, адабиётга алоқаси бўлмаган мулоҳазалар оқибатида республика Ёзувчилар ташкилоти аъзолари сони қарийб икки баравар кўпайиб кетди. Бу аҳвол адабиётдаги ижодий вазиятга ҳам салбий таъсир ўтказди. Союзимизда ғоявий-тарбиявий ишнинг сустилиги ҳам бу аҳволни кескинлаштирди. Оқибатда замонамизнинг ўткир муаммоларидан четга чиқиш, ўтмишни кўмсаш, кўмсаганда ҳам кўпинча тарихий воқеалар ва шахсларни нотўғри синфий ва сиёсий нуқтаи назардан таърифлаб кўмсаш ҳоллари содир бўлди.

Республика партия ташкилоти КПСС Марказий Комитети раҳбарлигида салбий ҳодисаларни очиб ташлаб, уларга тегишли баҳо берди, ижтимоий организмга кириб қолган ҳамма салбий, яроқсиз иллатларга қатъий ва муросасиз кураш эълон қилди. Бунинг яхши самаралари кўриниб турибди. Аммо кураш давом этмоқда ва бу курашда адиблар зиммасига жуда катта вазифа тушади. Ёзувчи қайси жанрда ишлаётган бўлмасин, қайси ҳаётий ёки тарихий воқеалар силсиласини ёритаётган бўлмасин, у аввало ҳалол бўлиши, толмас граждонлик жасоратига тўлиб-тошиб туриши, виждони тоза ва диёнатли, юксак коммунистик ахлоқ эгаси бўлиши лозим.

Ўзбек ва рус, қорақалпоқ ва қрим-татар, уйғур ва қорейс ёзувчиларининг дўстона, биргаликдаги куч-ғайратлари билан яратилаётган бугунги Ўзбекистон адабиётида тубдан чуқур қайта қуриш бормоқда. Ижодий кенгашлар ва секцияларнинг иши активлашиб, уларнинг ҳаёти янги қирралар билан бойиди. Адабиётдаги мажлисбозликка ва бюрократларча маъмуриятчилик қилишга барҳам берилди. Истеъдодли ёшларни ғоявий-ахлоқий ва профессионал жиҳатдан тарбиялаш тўғрисида ғамхўрлик қилишга «хўжакўрсин» учун эмас, балки чинакамига катта эътибор берилмоқда. Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари давлат комитети ва унга қарашли нашриётлар билан янги, ҳақиқатан ҳам амалий алоқалар ўрнатилмоқда. Бу эса ёзувчи столидаги яхши, асл қўлёманинг китобхонга етиб бориш йўлини жадаллаштиришга ва кўп жиҳатдан энгиллаштиришга имкон бермоқда.

Кўпмиллатли адабиётимизнинг бундан буёнги тараққиётидаги муваффақиятлари маълум маънода бир қанча етилган ташкилий масалаларнинг ҳал этилишига ҳам боғлиқдир. Мен Москвада халқлар дўстлиги театрини ташкил этишдек долзарб масалани назарда тутмоқдаман, Горький ҳам ана шундай театр ҳақида орзу қилган эди. Бу ҳақда СССР ёзувчиларининг еттинчи съездида ҳам гапирилган эди. Лекин бу масалани ҳал этиш ҳануз орзу босқичидан чиққани йўқ.

Ўзаро таржима ва китобларни нашр этиш бобида қўлга киритилган

шақ-шубҳасиз муваффақиятларимиз билан бир қаторда шуни айтиш жоизки, давр бу масалада янги, кенг миқёсли қарорларни талаб этмоқда. Баъзан миллий адабиётдаги энг яхши ва салмоқли асарлар қолиб кетиб, бошқа асарлар кўп нусхада таржима қилиниб нашр этилмоқда ва пропаганда қилинмоқда. Асарларни танлаб олишдаги ноҳолислик, тасодифлик ҳоллари учраб турибди. Ана шу муҳим ишда система, тартиб ва коллегиялик бўлиши лозим. Бу ҳамма ва ҳар бир миллий адабиётнинг равнақини рағбатлантиради, муштарак маънавий хазинамизни бойитади.

Марказий телевидение Останкинода машҳур ёзувчилар фан ва маданият арбоблари билан учрашувлар уюштирилиб, катта иш қилмоқда. Агар телевидение ана шу оммабоп ва зарур кўрсатувлар доирасини кенгайтириб, уларга иттифоқдош республиканинг адабиёт ва санъат арбобларини ҳам жалб этса, жуда соз бўлур эди.

Дўстлар! Дунёдаги ҳар бир халқ, дунёдаги ҳар бир миллатнинг маънавий идеали ҳақиқат ва адолатдир. Ўзбек халқи ҳам бундан истисно эмас. Халқимизнинг бутун тарихи шундан далолат бериб турибди.

Социал адолатни тиклаш йўлида бугун республикада қилинаётган ишлар ҳақиқат ва адолат сўниб қолмаслиги, улар ўз кучини йўқотмаслиги учун ҳар бир янги авлод курашиши лозимлигини кўрсатиб турибди.

КПСС XXVII съезди ҳаммамизни худди ана шунга даъват этмоқда. Съездимиз минбаридан туриб, бугун худди ана шу хусусда очиқ-ойдин ва юз хотир қилмай гапирилмоқда, зотан, совет ёзувчисининг бош вазифаси, бизнинг бурчимиз, бизнинг партиявий, гражданлик ва ижодий бурчимиз ҳам худди ана шундан иборат! (Қарсақлар).

СССР ЁЗУВЧИЛАРИ VIII СЪЕЗДИНИНГ РЕЗОЛЮЦИЯСИ

СССР Ёзувчиларининг VIII съезди мамлакатимиз ўз тарихининг бурилиш босқичини бошдан кечираётган бир пайтда тўпланди. Партия XXVII съезди ишлаб чиққан социал-иқтисодий тараққиётни жадаллаштириш стратегиясини совет халқи яқдиллик билан қўллаб-қувватлади, у ҳамма соҳаларда — сиёсий, иқтисодий, маънавий соҳаларда ҳаракатни кучайтирди.

Партия ўз намунаси билан принципиаллик ва ҳақгўйликдан сабоқ бермоқда, жамиятнинг янги сифат ҳолати учун курашда актив қатнашишга чақирмоқда, моҳият-эътибори билан мана шу революцион, мусаффо қилувчи ишда совет адабиётининг маънавий кучи ҳам ўзини яққол намоён этади, деб комил ишонч билдирмоқда. Партия съездида, сўнгра эса КПСС Марказий Комитети Бош секретари М. С. Горбачевнинг ёзувчилар билан учрашувида ҳам адиблар психологик, ахлоқий қайта қуришни амалга оширишда, салбий ҳодисаларга қарши курашда катта роль ўйнашлари лозимлиги таъкидланди.

Мамлакатимиздаги кўпмиллатли совет адабиёти вакиллари — ёзувчиларнинг VIII съезди КПСС XXVII съезди белгилаб берган бош йўлни яқдиллик билан тўла-тўқис қўллаб-қувватлайди, ижодкор зиёлиларнинг бошқа отрядлари каби СССР Ёзувчилар союзи ҳам социализмнинг бунёдкорлик потенциалига кўпроқ ҳисса қўшаолади, деб ҳисоблайди.

Съездда адабий жараённинг энг зарур муаммолари хусусида, ёзувчининг ижтимоий онги қайта қуришдаги масъулияти ва ўрни, «инсон омили»ни кучайтириш, воқеалигимизда юзага келаётган янги ҳодисаларни тасвирлаш тўғрисида бўлиб ўтган амалий, ўткир танқидий муҳокама замон талабига мос тушади.

Съезд шунини таъкидлайдики, совет адабиёти кейинги йилларда яратилган энг яхши асарлар орқали одамларнинг дили ва онги учун курашнинг олдинги сафида бўлишдан иборат ўзининг юксак вазифасини муносиб равишда адо этди, социал ғайрат-шижоатни, граждан активлигини ривожлантиришга, юксак маънавий идеаллар ва нормаларни, ватанпарварлик ва совет интернационалиزمни туйғуларини қарор топтиришга кўмаклашди. Энг яхши романлар, қиссалар, пьесалар, поэмалар, шунингдек, публицистларнинг, танқидчиларнинг ва адабиётшуносларнинг асарлари китобхонлар учун чинакам ҳақиқат сабоқлари бўлиб қолди. Халқ ҳаётини чуқур тадқиқ этиш, курашчи инсонни, актив ҳаракат қилувчи соф виждонли инсонни улуғлаш, тарихий ўтмишни реалистик ўзлаштириш бу асарларга хос хусусиятдир. Совет халқининг Улуғ Ватан урушидаги қаҳрамонона жасорати мавзуни бадиий воситалар билан янада чуқурроқ идрок қилиш иши самарали равишда давом эттирилди. Совет классикаси аъёнларини мерос қилиб олаётган ёш ёзувчилар авлоди ўз истеъдодини дадил намоён этмоқда.

Съезд шунини айтадики, ҳозир бутун диққат-эътибор адабиёт мамлакатда рўй бераётган янгилашмиш миқёсларига мувофиқ равишда ривожланиши ҳақида ғамхўрлик қилишга қаратилиши керак. Воқеликнинг чуқур ҳодисаларини ҳаққоний, диалектик таҳлил этишга, чинакам қаҳрамонликни улуғлашга ва ғоясизликни фош этишга интилувчи ижодий изланиш устун бўлиш керак.

Енгилтаклик, мослашувчанлик, косибчилик — хуллас, санъаткорнинг виждони мурасага келиши заминда ўсиб чиқадиган ва юзаки, бачкана, ғоявий ва бадий жихатдан саёз асарларни юзага келтирадиган ҳамма иллатлар йўлига активроқ тўсиқ қўйиш лозим. Чинакам бадий ижодиётдан фарқли ўлароқ силлиқчилик ва ғўрлик ўз-ўзидан турғунлик ҳолатидир.

Адабий танқидчиликдаги жиддий камчиликларни қатъиян тугатишга даъват қилиш учун ҳамма асослар бор, бу соҳада дабдабазлик, беғамлик, амалга сиғиниш иллатлари ўрин олган. Адабиётнинг ғоявий-бадий сифати, унинг келажаги танқидчиликдаги, нашриётлар ва журналларнинг редакцион коллективларидаги қайта қуриш жараёни нақадар давом этишига боғлиқ бўлади.

Янги вазифалар СССР Ёзувчилар союзи, республикаларнинг ижодий союзлари, барча ёзувчилар ташкилотлари раҳбарлари органларидан ташкилотчилик ва сиёсий иш услубини сифат жихатдан ўзгартиришни талаб қилади. Улар адабий муҳитда ишонч иқлимни вужудга келтириш, адабий турмушнинг энг зарур масалаларини ошкора муҳокама этиш тўғрисида кўпроқ ғамхўрлик қилишлари, сусткашлик, бюрократизм ва расмийчиликни тугатишлари лозим. Иш шундай йўлга қўйилиши зарурки, муаллифлар ва асарлар тўғрисидаги жамоатчилик фикрини ҳосил қилиш, мукофотлар тўғрисидаги ҳамда рағбатлантиришнинг бошқа шакллари ҳақидаги қарорлари пинҳона эмас, балки ҳақиқий хизматларга қараб ошкора, кенг демократик асосда ўтказиладиган бўлсин.

Тарихнинг ўзи совет адиблари зиммасига юклаган масъулият ҳозир ошиб бормоқда.

Бу эса ҳар бир кишидан бадий ижодкорликнинг партиявийлиги ва халқчиллиги принципларини қарор топтиришда қатъиятли бўлишни, профессионал маҳоратни ошириш соҳасида зўр ғайрат билан доимий ишлашни талаб қилади. Кўпмиллатли Совет давлатизмининг маънавий маданияти бойликларини кўпайтира оладиган ютуқлар ва кашфиётларга шу йўл билангина эришиш мумкин.

СССР ёзувчиларининг VIII съезди СССР Ёзувчилар союзи правление-сининг биринчи секретари ўртоқ Г. М. Марковнинг «Ҳозирги дунё ташвишларидан, халқимиз ҳаётидан ҳеч қачон ажралиб қолмайлик» деган докладыни тинглаб ва муҳокама этиб, қарор қилади:

1. СССР Ёзувчилар союзининг ҳисобот давридаги фаолияти маъқуллансин. Союз правление-сининг иши қониқарли, деб топилсин.

2. СССР Ёзувчилар союзининг правление-си, барча ёзувчилар ташкилотларининг раҳбар органлари КПСС XXVII съездининг мамлакат социал-иқтисодий тараққиётини жадаллаштириш, жамиятнинг маънавий соғломлиги учун кураш ишида адабиёт ва санъатнинг масъулиятли роли тўғрисидаги қондалари ва хулосаларини амалий равишда рўёбга чиқаришга асосий диққат-этиборни қаратсинлар. Ижодий союзда ҳаёт ҳақиқатини қарор топтирадиган, ўз даврининг юкини дадил зиммасига олувчи инсонни улуғлайдиган, адабиётни ривожлантиришга кўмаклаша оладиган муҳитни вужудга келтириш биринчи даражали вазифа, деб ҳисоблансин.

3. Адабий-бадий танқидчиликда юксак принципааллик ва объективлик руҳини, фикрларнинг аниқлигини қарор топтириш соҳасида аниқ-равшан чора-тадбирларни амалга ошириш ёзувчилар ташкилотлари, уларнинг раҳбар органлари фаолиятининг энг муҳим йўналиши, деб ҳисоблансин. Адабий матбуотнинг сифат даражасига таъсирини анча кучайтириш, асарларга баҳо беришда ёзувчилар жамоатчилигининг фикридан кенг фойдаланиш, танқидий мақолаларнинг тўссизлиги ва хушомадгўйлигига, шунингдек, асоссиз қаттиқ койишга қаршилиқ қилиш зарур.

4. Ёш адибларни тарбиялашнинг форма ва методларини такомиллаштириш, СССР Ёзувчилар союзига янги аъзолар қабул қилишдаги талабларни ошириш соҳасида зарур иш ўтказилсин.

СССР Ёзувчилар союзининг правление-си А. М. Горький номидаги

Адабиёт институтининг иши масаласини ўрганиб, уни янада такомиллаштириш юзасидан зарур чора-тадбирларни кўрсин.

5. СССР Ёзувчилар союзи правлениесига мамлакат Ёзувчилар союзининг янги таҳрирдаги Устави тўғрисида киритилган таклифларни умумлаштириб, правлениенинг пленумида тегишли масалани муҳокама қилиш топширилсин.

6. СССР Ёзувчилар союзининг правлениеси зиммасига съезд делегатларининг нутқларида, СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг ва ревизия комиссиясининг докладларида айtilган таклиф ва мулоҳазаларни чуқур таҳлил этиш, бу таклиф ва мулоҳазаларни амалга ошириш тадбирларини белгилаб, уларни ҳисобот даврларида рўёбга чиқариш вазифаси юклатилсин.

СССР ёзувчиларининг VIII съезди ҳар бир совет адабини ўзининг бутун истеъдод кучини, гражданлик масъулиятини сафарбар этиб, КПСС XXVII съезди белгилаб берган программ мақсадларни амалга оширишга актив ва муносиб ҳисса қўшишга чақиради.

СССР ЁЗУВЧИЛАРИНИНГ VIII СЪЕЗДИ

24—28 июнь кунлари Москвада мамлакатимиз ёзувчиларининг VIII съезди бўлиб ўтди. Съезд делегатлари беш кун давомида кўпмиллатли совет адабиёти вакиллари эришган ютуқлар, улар олдида турган муҳим вазифалар ҳақида гапирдилар. КПСС XXVII съезди қарорларини амалга ошириш борасида совет ёзувчилари олдида турган долзарб масалалар хусусида атрофлича фикр юритилди.

Съездда докладчи ва сўзга чиққан нотиқлар ўзбек совет адабиётида эришилган ютуқлар ва йўл қўйилган баъзи камчиликлар ҳақида ҳам партиявий принципиаллик билан гапирдилар. Съезднинг биринчи кунги ялпи мажлисида Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениеси президиумининг раиси Улмас Умарбеков нутқ сўзлади.

Проза, поэзия, драматургия, болалар ва ўсмирлар адабиёти, танқид проблемалари билан шуғулланувчи комиссияларнинг мажлисларида ижодий мунозара давом эттирилди. Уларда ҳам кўпмиллатли совет адабиёти қатори ўзбек адабиёти ҳақида ҳам батафсил фикр юритилди. Одил Ёқубов ўзбек прозаси, Абдулла Орипов поэзия, Лазиз Қаюмов танқид ва адабиётшунослик, Ҳафиз Абдусаматов драматургия, Пирмат Шермухамедов болалар ва ўсмирлар адабиёти хусусида сўзга чиқдилар. Улар республикамиз прозаиклари, шоирлари, танқидчи ва адабиётшунослари, драматурглари ҳамда болалар ва ўсмирлар адабиёти бўйича шуғулланувчи адиблар эришган ютуқлар хусусида гапирдилар. Айни вақтда қилинган ишларга партиявий принципиаллик ва замон талаби нуқтаи назаридан келиб чиқиб баҳо бердилар. Қилинган ишларда ҳамма нарса кўнгилдагидек эмаслигини, баъзан хом-хатала, ғоявий ва бадий жиҳатдан бўш асарлар ҳам эълон қилинганлигини таъкидладилар. Нотиқлар партия қарорлари ва бугунги замон талаби нуқтаи назаридан ўзбек адиблари олдида турган вазифалар ҳақида атрофлича тўхталдилар.

СССР ёзувчиларининг VIII съезди ишчанлик, ошкоралик ва талабчанлик вазиятида, танқид ва ўз-ўзини танқид руҳида ўтди. 28 июнь куни съезд делегатлари ва меҳмонлари Катта Кремль саройида якунловчи мажлисга тўпландилар.

Чет эл адабий ташкилотларининг намояндалари съездни табриқладилар.

Мамлакат ёзувчиларининг VIII съезди совет адиблари номидан планета ёзувчиларига мурожаат қилиб, уларни эзгулик ва адолат идеаллари манфаатини кўзлаб, ҳамкорликка, тинчликни ҳимоя қилиш йўлида актив иш олиб боришга даъват этди.

Мажлисга раислик қилган М. Дудин съездни ёпар экан, совет ёзувчилари ўзларининг бутун истеъдодини партия ишига, Ватанга хизмат қилишга, халқнинг маънавий маданият бойликларини кўпайтиришга сарфлайдилар, деди.

Съезднинг якунловчи мажлисида КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюросининг аъзоси, КПСС Марказий Комитетининг секретари Е. К. Лигачев, КПСС Марказий Комитетининг секретари А. Н. Яковлев, КПСС Марказий Комитети маданият бўлими мудирини Ю. П. Воронов иштирок этдилар.

Шу куни СССР ёзувчиларининг VIII съездида сайланган янги правлениенинг биринчи пленуми бўлиб ўтди. Пленум Г. М. Марковни СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг раиси этиб сайлади. В. В. Карпов СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари қилиб сайланди. СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг 63 кишидан иборат секретариати сайланди. Правление секретариатининг бюроси тузилди. Ч. Т. Айтматов, Г. Я. Бакланов, Ю. В. Бондарев, В. В. Биков, А. Т. Гончарев, С. П. Залигин, В. В. Карпов, Г. М. Марков ана шу бюронинг аъзолари қилиб сайландилар. Ю. Н. Верченко СССР Ёзувчилар союзининг ташкилий-ижодий ишлар масалалари билан шуғулланувчи секретари этиб сайланди.

Ўзбекистон СССР Ёзувчилар союзи правлениеси президиумининг раиси Улмас Умарбеков СССР Ёзувчилар союзи правлениеси секретариатининг аъзоси қилиб сайланди.

СССР Ёзувчилар союзи Марказий ревизия комиссиясининг биринчи мажлисида В. П. Тельпугов комиссия раиси қилиб сайланди.

СССР Ёзувчилар союзи правлениеси аъзолигига республикаимиз ёзувчиларидан Улмас Умарбеков, Комил Яшин, Уйғун, Зулфия, Асқад Мухтор, Евгений Березиков, Абдулла Орипов, Лазиз Қаюмов, Рамз Бобожон, Раҳмат Файзий, Одил Ёқубов, Уткир Ҳошимов, Тоғай Мурод, Тўлапберган Қайипберганов, Иброҳим Юсупов сайландилар. Эркин Воҳидов, Мирмуҳсин, Темур Пўлат, Олег Сидельников, Ҳалима Худойбердиева СССР Ёзувчилар союзи Марказий ревизия комиссиясининг аъзолари бўлдилар.

Одил Ёқубов

ДАВР ҚАҲРАМОНЛАРИНИ ЯРАТАЙЛИК

Ҳурматли ўртоқлар! Менимча, бугунги йиғилишимиз кечаги ялли мажлисга нисбатан бир қадар ишчан характер касб этмоқдаки, бу қувончли ҳол, албатта. Зеро, бугун ҳар бир миллий адабиёт намояндалари эришган ютуқларини ҳам, камчиликларини ҳам, гарчи умумий тарзда бўлса-да, дадил ўртага қўймоқда. Ўз-ўзидан маълумки, биз, миллий адабиётлар вакиллари, Бутуниттифоқ миқёсидаги бундай анжуманда ўз адабиётимиз хусусида гапиришимизнинг мураккаб жиҳатлари бор. Чунки мунозараларимиз барча қардош халқлар адабиёти мисолида кечмоқда, демак, асарларимизнинг Иттифоқ китобхонларига қай даражада маълум ёки маълум эмаслиги ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бошқача айтганда, адабиётимизнинг бу қадар катта аудиторияга қанчалик танишлигига ҳам кўп нарса боғлиқ.

Бу ўлчов, нима деса бўлади, айтишга жуда қулай, аммо ҳақиқатга ҳамиша бирдек мос келавермайди. Мана, мисол учун, миллий республикалар ёзувчиларининг ҳар бирига шу нарса маълумки, у ёки бу асарнинг Иттифоқ миқёсига чиқиши осон иш эмас. Бу жараён ёзувчини жуда мушкул аҳволга солиб қўядиган кўпгина муаммоларни ўз ичига олади. Аввало, айтиш керакки, масала нафақат асарнинг бадиийлик даражасига, балки таржима сифатига, таржимон маҳоратига ҳам боғлиқ.

Лекин шунга қарамасдан, ҳар қалай, адабиётимиз хусусида айтадиган гаплар ҳамиша топилади. Ўзбек адабиётининг икки съезд оралиғида қўлга киритган тажрибаларига суянган ҳолда шахсий кузатув ва мулоҳазаларимни истисносиз ўртага қўймоқчиман. Тўғри, съезддан съездгача ўтган даврда муваффақиятларимиз ҳам бўлди, ғалаба нашидасини ҳам сурдик, шу билан бирга, жиддий хато ва камчиликларимиз ҳам йўқ эмасди.

Ҳаёт адабиёт ва санъат асарларидаги қуруқ шаклбозлик ёки ҳавойи гўзалликнинг ўткинчи, ҳатто зарарли оқибатларини тобора исбот қилмоқда. Бинобарин, шунчаки ҳайбаракаллагичилик ва субъектив ҳиссиётлар тасвирига йўғрилган туйғулар иллюзияси санъатга ҳеч қачон самара келтирмаган ва самара келтириши мумкин ҳам эмас. Ўртоқ Михаил Сергеевич Горбачев КПСС XXVII съездида қилган Сиёсий докладда санъат ва адабиёт олдига шу қадар аниқ ва равшан вазифалар қўйилдики, мен қаламқаш ҳамкасбларимнинг бу ҳақда тўлқинланиб сўзлаганларига талай марта гувоҳ бўлганман.

Ҳа, икки съезд орасида ўтган давр ўзбек адабиёти учун ҳам жиддий синов йиллари бўлди. Шунини ушбу минбардан туриб мамнуният ва қувонч билан таъкидлай оламани, мазкур даврда яратилган энг яхши асарлар тўғрисида адабиётимиз жиддий синовга бардош берди. Кўпмиллатли совет адабиётининг қудратли оқимига қўшилиб, равнақ топди. Даврнинг долзарб муаммоларини, маънавий-ахлоқий масалаларни дадил кўтариб чиқди. Бу — диёнат, адолат, ҳақиқат, гўзалликни ҳимоя қилиш, табиат ва инсонга муносабат масалаларида ўзининг яққол ифодасини топди. Бу муаммоларнинг барчаси, агар уларни янги инсонни камол топтириш, деган умумий ном билан атасак, истеъдодли совет адиблари қатори ўзбек ёзувчиларининг ҳам ҳамиша диққат марказида турди. Лекин, бундан

бизда ҳамма иш ҳамирдан қил суғургандек силлиқ амалга ошди, деган хулоса чиқармаслик керак.

Гап шундаки, КПСС XXVII съездида қаттиқ танқид остига олинган салбий ҳодисалар у ёки бу ҳолда, албатта, бизга ҳам тегишлидир.

Бу салбий ҳодисалар нафақат моддий, шу билан бирга, сезиларли даражада хунук маънавий оқибатларни ҳам юзага келтирди. Баъзи лавозимли қаҳрамонлар асардан асарга кўчиб юрди. Бу гап айниқса, очерк ва ҳужжатли прозага тааллуқлидир. Шундай ҳоллар ҳам бўлдики, биз адиблар уларнинг халққа келтирган зарарини ҳам вақтида пайқамай қолдик. Ҳаётнинг адабиётимиз олдига қўйган бундай шафқатсиз айбномаси ҳақида Ўзбекистон ёзувчиларининг съездида ҳам, Ўзбекистон Компартиясининг XXI съездида ҳам жиддий ва ошқора гаплар айтилди.

Бироқ истеъдодли ёзувчилар мураккаб вазиятларда ҳам қўл қовуштириб тургани йўқ. Улар ўз граждонлик бурчларига ҳамisha содиқ қолган ҳолда катта куч ва ғайрат билан ижод қилдилар. Бу ўринда, таниқли прозаик Асқад Мухторнинг Афғонистон ҳақидаги ўткир сюжетли сиёсий романини, Пиримқул Қодировнинг «Дружба народов» журналида эълон қилинган «Олмос камар» романи, истеъдодли прозаик Темур Пўлатовнинг роман ва қиссаларини, Уткир Ҳошимовнинг Улуғ Ватан уруши темасида яратилган «Йкки эшик ораси» романи, Саид Аҳмад ва Улмас Умарбековнинг комедиялари ва қатор публицистик мақолаларини, Мирмуҳсин ва Тўлепберген Қайилбергеновнинг тарихий жанрда яратилган асарларини, Олег Сидельников ва Евгений Березиков ҳамда ёш носирлардан Тоғай Мурод, Мурод Муҳаммад Дўст ва бошқа бир талай истеъдодли ёшлар ижодини алоҳида таъкидлаш лозим.

Юқорида номлари тилга олинган ижодкорлар ҳар қандай мураккаб вазиятларда ҳам эсанкираб қолмадилар, аксинча, партиямиз съездида қаттиқ танқид остига олинган салбий ҳодисалар ҳақида ёзишга ўзларида куч ва ғайрат топдилар. Шу сабабли уларнинг асарлари тез орада китобхонлар тилига тушди, ҳурмат-эътиборига сазовор бўлди.

Бизнинг кўпмиллатли совет адабиётимиз Улуғ Октябрь социалистик революциясининг мевасидир ва у кундан-кунга ўсиб, камолатга эришиб бормоқда. Маълумки, йилдан-йилга кўз ўнгимизда янгидан-янги асарлар яратилмоқда. Маълумки, уларнинг кўпчилиги Бутуниттифоқ китобхонларининг эътиборини қозонмоқда. Лекин сўзга чиққан бошқа ўртоқлар ҳам таъкидлаганидек, бундай асарларни тарғиб қилиш масалалари ҳали кўнгилдагидек йўлга қўйилган эмас. Аммо, бу борада «Дружба народов» журнали олиб бораётган ишларни камситмоқчи эмасман. Мазкур журнал фаолияти муносабати билан қардош республикалар адиблари яратган энг яхши асарлар Иттифоқ китобхонлари мулкига айланди.

Сўнгги йилларда СССР Ёзувчилар союзи органи «Новый мир», «Молодая гвардия», «Литературная газета» ва бошқа газета ва журналлар қардош халқлар адабиётига жиддий эътибор бермоқда. Бунга қўшимча равишда «Литературное обозрение» ва «Вопросы литературы» каби танқидий характердаги журналларни ҳам айтиб ўтиш мумкин. Бу нашрлар бажараётган масъулиятли вазифаларни биз ҳамisha қадрлаймиз.

Шу билан бирга, кеча ва бугун сўзга чиққан баъзи нотичларнинг адолатли фикрларига қўшилмаслик мумкин эмас. Улар совет адабиётини янада бойитишга хизмат қиладиган айрим талантли асарларнинг ҳамон республика доирасидан чиқмаётганини афсус билан қайд этдилар. Кеча сўзга чиққан литвалик ҳамкасбим М. Слуцкис айтганидек, истеъдод билан ёзилган ёрқин асарлар бугун бўлмаса, эртага албатта Иттифоқ миқёсига чиқиши муқаррардир. Баъзан шунақаси ҳам бўладики, яхши асарлар то рус китобхонларига бориб етгунча ўзининг асл қиёфасини йўқотиб қўймоқда. Мен таржимон ва таржима муаммоларини назарда тутяпман. Бу ҳодисани темирйўлчилар ва бошқа масъул шахсларнинг ишга совуққон муносабати оқибатида ажойиб боғда етиштирилган ширин-шакар меваларнинг йўлдаёқ, яъни истеъмолчига етмасдан чириб, нобуд бўлиш ҳолларига қиёслаш мумкин. Ҳозирги кунда партиямиз моддий неъматлар ишлаб чиқаришда йўл қўйилаётган бундай хато ва камчиликларга,

хўжасизликка қарши кескин кураш олиб бормоқда. Маънавий неъматлар хусусида юз бераётган баъзи хўжасизликларга ҳам шу яқин орада чек қўйилса, ғоят фойдали иш бўлур эди.

Ўтган ялли мажлисда жуда адолатли фикр ўртага ташланди. Яъни СССР ва қардош республикалар Езувчилар союзларининг асосий вазифаси адабиётимиздаги ўзига хос, энг талантли ва жасорат билан яратилган асарларни ҳимоя қилишдан иборат бўлмоғи керак. Шу ўринда, танқидчиликдаги баъзи нохуш ҳодисаларни эслатиб ўтмоқчиман. Тўғри, улар Иттифоқ миқёсида эмас, республикаимиз доирасида кечган мунозаралардир. Қизиғи шундаки, айрим танқидчиларимиз адабиётдаги салбий ҳодисаларга қарши ўт очишга амалда эмас, балки шунчаки оғизда бонг урадилар. Улар ҳаёт ҳақиқатини тушунмагани ва эстетик савиясининг саёзлиги боис, аксинча, адабиётда яратилган ўзига хосликка, жасоратга ва ёрқин қаҳрамонларга қарши чиқадилар. Бундай танқидчилар кўпчилик ҳолларда ижобий қаҳрамон ҳақида гапирар экан, классик санъаткорлар яратган қаҳрамонларнинг адолат ва ҳақиқат учун курашда катта тўқнашувларга, чинакам ҳаёт зиддиятларига дуч келганларини, ғалабага эришиш йўлида чеккан инсоний изтиробларини, муваффақиятсизликка учраганда ёки ўзига яқин кишиларини йўқотганда тортган азоб-уқубатларини унутиб қўядилар. Бу ҳодисаларнинг моҳиятини, туб илдизларини идрок этмайдилар. Ахир, Чапаев, Давидов ёки Левинсон ҳақиқат ва адолат тантанаси учун бекорга нобуд бўлмаган-ку. Айниқса, Корчагиннинг шахсий тақдирини бахт-саодатга бурканган эди, деб бўладими! Агар, қаҳрамонлар зиммасига ҳаётини қайғу ва изтиробларни мардона енгиб ўтиш учун сал жиддийроқ бир вазифа юкладингми, тамом. Эшитаверасиз ўшанда ашулани: шунини ҳам типик деб бўладими, ёвузлик меъёридан ошиб кетмаганми, салбий образлар кўпроқми? Бизда ёмон одамлар бармоқ билан санарли ва ҳоказо.

Оптимизм билан оптимизмнинг фарқини тушунмоқ керак. Бизга шунчаки оптимизм эмас, балки ҳаёт ҳақиқатига асосланган оптимизм лозим. Адабий қаҳрамонлар ҳақида ҳам шундай фикр юритмоқ керак. Ҳаётнинг барча синовларидан ўтган, азоб-уқубатларга мардона бардош берган ва, шу билан бирга, гарчи ҳалок бўлса ҳам, ўз муқаддас инсонлик шаънини охиригача сақлаб қолган қаҳрамонгина гўзал ва ҳамшиша қадрлидир. Ч. Айтматов, Ю. Бондарев, В. Биков, В. Карпов, П. Проскурин, А. Иванов, О. Гончар, С. Баруздин, Н. Думбадзе ва истеъдодли ўзбек адиблари яратган энг яхши асарлар ана шундай фазилатлари билан китобхонлар қалбига йўл топди.

Абдулла Орипов

БУГУНГИ КУННИНГ МУҲИМ МАСАЛАЛАРИ

Ҳурматли ўртоқлар!

Ўзбек шеърятининг бугунги аҳволи хусусида гапиришдан аввал КПСС XXVII съезди ва республикаимиз партия ташкилоти форумларининг таъсирида ўлкаимизда рўй бераётган ахлоқий покланиш жараёнини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак бўлади. Очиғини айтганда, барчага аён кескин чора-тадбирлар кўришни тақозо этган сабаблар ғоят жиддий эди.

Республикамизда содир бўлган воқеалар адабий жараённи четлаб ўтиши мумкин эмас эди, албатта.

Шу боисдан ҳам бугунги кунда Ўзбекистон ёзувчилари зиммасида фавқуллодда масъулиятли вазифалар турибди. Биз, маънавий ҳаётимиз ҳар қандай юзхотирчилик, дабдабозлик, гапдонликлардан холи, чинакам маънавий ҳаёт бўлиши учун кўлимиздан келганча ҳаракат қилишимиз лозим.

Ўтган беш йил ичида республикамизда ранг-баранг шеърӣ асарлар яратилди ва нашр этилди. Шубҳасиз, улар орасида адабиётимизнинг муайян ютуғи сифатида эътироф этиш мумкин бўлган асарлар йўқ эмас. Эркин Воҳидов, Омон Матжон, Ҳалима Худойбердиева каби иқтидорли шоирларимиз, бошқа кўплаб қаламкашларимиз ижоди махсус муҳокама-мувоҳаса учун мавзу бўла олади.

Аммо бир қатор шеърӣ романлар, дostonлар, шунингдек, шеърларда ҳам муаллифлар баёнчилик билан машғул, долзарбликнинг зоҳирий жиҳатларига маҳлиё бўлиб қолдилар. Адабий танқид эса, ўз пайтида бу нуқсонларни жиддий ютуқлар сифатида талқин қилди, уларга баркамоллик ва публицистик жанговарлик муҳрини босди. Натижада бундай нуқсонлар шеърӣятимизда кенг тармоқ отган эди.

Албатта, дoston ва ҳатто шеърӣ роман ёзишга ҳеч ким қарши эмас. Адабиётдаги барча жанрлар яшаш ҳуқуқига баб-баравар эга. Аммо кўпинча бу «йирик» асарларда ҳаммага маълум ҳақиқатлар яна бир қарра сатрларга тизлаверди, бундай сатрлар билан бутун-бутун саҳифалар тўлаверди. Айрим муваффақиятли чиққан образлар эса, шеърӣ ночорлик туфайли ҳосил бўлган умумий нохуш кайфиятни ўзгартиришга қодир эмас эди. Афсуски, ҳатто айрим хизмат кўрсатиб қўйган ўртоқлар қаламига мансуб баъзи асарларда шеърӣятнинг ўзига ҳам тегишли жой ажратилмади.

Республикамизнинг шеърӣ манзараси, бахтимизга, турли сийқа баландпарвоз шалдироқ хитобномалардангина иборат эмас.

Мен бу ерда адабиётимизнинг барча авлодига мансуб яхши ва хилма-хил овозли шоирлар, жумладан, яқин ўтмишда яшаган салафларимиз ҳақида кўпгина илиқ гаплар айтишим мумкин эди. Албатта, 20—30 йиллардаги айрим шоирларимиз ижоди бир андазага сиғавермайди, ўта зиддиятли. Аммо бу «мазкур шоирлар ижодий меросини адабий жараёндан буткул ўчириб ташлаш керак», дегани эмас. Яқинда «Литературная газета» саҳифаларида Евгений Евтушенко билдирган фикрга мен ҳам қўшиламан: дарҳақиқат, адабиёт тарихида муайян из қолдирган бирон-бир ижодкор унутилмаслиги керак! Бу ўзбек шеърӣяти учун ҳам долзарб фикрдир.

Ўзбекистон ёш шоирлари хусусида шуни айта оламани, назаримда, биздаги ёшлар шеърӣятининг ҳозирги ҳолати ўзида муҳим регионал хусусиятларнигина мужассамлаштирган эмас. Кўп миллатли совет ва жаҳон адабиётининг энг яхши ютуқларини ўзлаштириш ёш шоирларимиз ижодий палитрасини сезиларли даражада бойитмоқда. Улар анъанавий шаклларда ҳам, кунни кечагина биз учун ғайриодатий туюлган верлибрда ҳам, янги экспериментлар соҳасида ҳам ўзларини дадил сезмоқдалар. Шунингдек, ёш шоирларимизнинг халқ оғзаки ижоди манбаларига мурожаат этишлари ҳам, назаримда, самарали бўлмоқда. Фақат, умид қиламанки, улар Шарқнинг буюк шоирлари яратган классик меросни ҳам унутиб қўймадилар. Ахир, асарлар мобайнида тўпланган бой маънавий хазина — адабий обидаларнинг шунчаки йиғиндиси эмас, бугунимиз учун ҳам ардокли, ҳамиша барҳаёт шеърӣ мактабдир. Урта Осиёда бўлган кишилар бизнинг чойхоналаримизда Ҳайём ва Навоий, Саъдий ва Маҳтумқулининг шоҳ байтларини ёд айтиш бир пиёла хушбўй кўк чойни сипқоришдан ҳам оддийроқ эканини яхши билдилар. Беихтиёр орзиқасан киши: бизни ҳам шундай ёд айтармикинлар! Балки бу савол жўн ва баландпарвоз туюлар, аммо, ҳар қалай, унинг жиддий моҳиятини рад этиш амримаҳол. Уйлайманки, бу ерда рўйхат санаш, даражаларни «тақсимлаш», муқояса истағига эрк беришлар ножоиз. Навоий бобомиз

айтиб эдиларки, тождаги оташин тошлар, тождорнинг ҳам фикр-туйғуларини пиширгувчидир. Адабиётда эса, ҳаминқадар: ҳар қандай олий унвон ижодкорга имтиёз бермайди, аксинча, сўз устида янада жиддийроқ заҳмат чекиш мажбуриятини юклайди. Албатта, ҳар бир ижодкорнинг асл қийматини ҳамиша одил ҳакамлар — халқ ва вақтгина аниқ белгилай олади. Бу ерда мен барчамизга дахлдор айрим муаммоларга тўхталиб ўтмоқчиман.

Бугунги кунда интим лирика ва шаклий изланишлар қобигига қамалиб қолган қаламкашлар камдан-кам. Яхшилик ва ёмонлик, уруш ва тинчлик, «ўлиш ё қолиш» муаммолари бениҳоя кўпчилик шоирлар ижодида ўз ифодасини топмоқда. Бизда профессионал малака ва граждандлик ҳисси ҳам етарли. Аммо айрим авторларимиз мавзу долзарблиги ва нуқсонларга қарши курашни қалқон қилиб, салбий ҳодисаларни шунчаки фош этишга киришиб кетадилар, уларни келтириб чиқарувчи сабаб ва қонуниятларни теран таҳлил қилиш, жамиятда содир бўлаётган барча воқеа-ҳодисалар қаршисидаги ўз масъуллигини фожиона идрок этиш шеърятнинг ҳақиқий предмети эканини унутиб қўядилар.

Яна шу ҳолни айтиб ўтишни истардимки, ҳозирги замон шеъряти, барча осмоний атрибутларидан қатъи назар, ерга қапишиб қолаётгандек. Ахир, бизнинг шеърятимизда — айнан реалистик шеърятимизда — руҳ, муқаддас туйғулар, яхши маънодаги соддалик, дунёвий ҳайрат ҳисси, борингки, сир-асрор, сеҳр-жоду ҳам бўлиши керакмасми! Демокчи-манки, бизга аввало шеърни киройи шеър қилгувчи омиллар керак!

Таржима хусусида икки оғиз гап. Гоҳо менга таржима муаммоси ўзининг абадийлиги ва ечилмас жумбоқлиги билан абадий ҳаракат манбаини қидириб топиш муаммосидан қолишмайдигандек туюлади.

Таржима ишини ҳозиргисидан юксакроқ даражага кўтариш мумкин-гина эмас, шартлигига қатъий аминман. Ҳозирча қардош республикалардаги таржима ишининг чинакам усталарига миннатдорчилик билдирган ҳолда айтишга мажбурманки, талайгина асарларнинг таржима тақдирида биз, замонавий ибора қўллаганда, кўзбўямачилик ва қўшиб ёзишларга дуч келиб турибмиз. Бу ерда гап аввало у қадар яхши бўлмаган шеърлар, яхши бўлмаган шоирларнинг таржима этилаётгани ҳақида кетмоқда. Албатта, ҳар қандай шоир ўз асарларининг таржима этилишини истайди. Уларнинг ҳар бири кенг китобхонлар оммасида ўз ижодига ҳурмат-эҳтиром уйғотиш ҳуқуқига эга. Уртамиёна қаламкашларнинг нима сабабдан ижод қилишга нисбатан асарларини чоп этиришининг ғамини кўпроқ ейишлари тушунарли. Бироқ марказий нашриётларнинг ўз темпланларини ўз она тилидаги китоблари йиллаб сотилмай ётган шоирлар учун тобора кенгроқ очиб қўяётгани одамда, майли, ғазаб демайлик, қонуний таажжуб уйғотади. Қарабсизки, шакл-шамойили аввалгисидан чандон чиройли, вазни чандон салмоқли, бироқ энди рус тилига таржима этилган яна бир китоб магазин пештахталарида чанг босиб ётибди — бунга ажабланмай бўладими!

Расмий нутқ ва докладларимизда эса, ўз ижоди билан китобхонлар ҳурматини қозонган шоирлар ўрнини ўртамиёна қаламкашлар, ҳатто назмбоз косиблар ҳали-ҳануз ишғол қилиб олмоқдалар, худди шу ҳолни, масалан, Егор Исаевнинг ёзувчилар VIII съездида поэзия комиссиясида қилган докладда ҳам кузатиш мумкин. Кимнидир китобхон севиб ўқийди, кўпчилик ўқимайдиган бошқа қандайдир қаламкаш бўлса, ҳамду сано ўқилади. Бу ердан мантиқ топиб кўринг-чи! Ахир, бутун бошли бир халқнинг миллий маданияти ҳақидаги қинғир тасаввур одатда мана шундай ҳосил бўлади-да!

Энди — таржимонларнинг ўз профессионал ишига муносабати ҳақида. Мен баъзи таржимонларнинг ўзбек шеъряти ҳақидаги тасаввурлари бундан нақ ярим аср аввалги ҳолатида қотиб қолганини айтиб ўтирмоқчимасман. Баъзан шунақаси ҳам бўлиб турадики, таржимон шоирга ўз «услуг»ини таклиф этади: «Менга сўзма-сўз таржиманинг кераги йўқ. Сен фақат шеъринг нима (баҳорми ё куз) ҳақидагилигини айт, кейин унинг қандай (қисқа ё узун)лигини айт, буёғини ўзим бошлаб

ташлайман». Бундай вазиятда энди асл манбадан ё сўзма-сўз таржимадан ўгириш кераклиги, шеърини ўлчов ё оҳангни сақлаб қолишнинг муҳимроқлиги... ҳақида ижодий муҳофазасига ўрин қаяқда дейсиз!

Гоҳо, ҳар қалай, ишлаб чиқариш соҳасидаги қўшиб ёзишлар келтирган зарарни қопласа, бу ишдаги айбдорни жазоласа бўлади. Маънавий зарарни эса, маълумки, болта билан қўпориб ташлаш ҳам амримаҳол.

Умид қиламанки, вазиятни тўғрилай оламиз. Бунинг учун миллий маданиятларни ўзаро яқинлаштиришнинг қудратли воситаси бўлмиш бадиий таржима ишини бу воситадан тўғри фойдаланишдан чинакамига манфаатдор шоирлар, албатта, масъулият ва талабчанликни сусайтирмаган ҳолда, ўз қўлларига олишлари керак бўлади.

Бугунги кунда олдимизда турган муҳим масалалар асосан мана шулар, деб биламан.

Эйтиборингиз учун раҳмат!

Хафиз Абдусаматов

ДРАМАТУРГИЯМИЗ ИСТИҚБОЛИ

Ўртоқлар!

Партия XXVII съезди қарорларини амалга ошириш борасида совет адабиёти олдида турган вазифаларга бағишланган СССР Ёзувчилар союзи секретариатининг кенгайтирилган мажлисида А. Салинский, ёзувчиларимиз съездда эса У. Умарбеков ва Г. Боровик ўртоқлар Москвада «Халқлар дўстлиги» театрини ташкил этиш ҳақидаги масалани кун тартибига қатъий қўйдилар. Бу масаланинг кўтарилганига ўттиз йилдан ошди. Утган вақт мобайнида мамлакатимизда юзлаб театр пайдо бўлди. Ҳозир уларнинг умумий сони олти юздан ошиб кетди. Бизни янги театрнинг муҳим сиёсий, ғоявий, маънавий ва ахлоқий масалалари ўйлантирмоқда. Уни ҳал этиш наҳотки шунчалик қийин ва мураккаб бўлса! «Халқлар дўстлиги» театри бу оғир ва мураккаб жанрнинг янги имкониётларини очишда катта аҳамият касб этарди. Бу театр қардош республикалар драматурглари учун чинакам ижодий лаборатория бўлиб қолар эди.

Ёзувчиларнинг илгариги съездларида «Современная драматургия» альманахи ташкил этиш ҳақида истаклар билдирилган эди. Партиямиз Марказий Комитетининг кўмаги ва қўллаб-қувватлаши билан совет драматургиясининг энг яхши намуналарини чоп этадиган ва ташвиқ қиладиган бундай альманахни чиқаришга эришдик. Эндиликда альманахни «Современная драматургия» ойлик журнаliga айлантириш зарурати туғилмоқда.

СССР Ёзувчиларининг VIII съезди минбаридан катта талабчанлик билан ва асосли равишда Бутунроссия Театр жамиятини Бутуниттифоқ Театр жамиятига айлантириш масаласи кўтарилган эди. Театр арбоблари ва драматурглар билан учрашувда КПСС Марказий Комитетининг секретари ўртоқ Е. К. Лигачевнинг Бутуниттифоқ Театр жамияти ташкил этилиши ҳақидаги хабарини зўр қувонч билан кутиб олдик. Ўз-ўзидан равшанки, бундай жамият муҳим аҳамиятга эга. У театр соҳасидаги жиддий масалаларни ҳал этишда ва спектакллар савиясини яхшилашда катта роль ўйнаши шубҳасиз.

Фақат «Халқлар дўстлиги» театрини ташкил қилиш масаласи қийин бўлиб турибди. Бизни кўпдан буён тўлқинлантириб келаётган бу орзу амалга ошишига ишончимиз комил. Шунингдек, янги Бутуниттифоқ Театр жамияти ҳам бизнинг ижодий орзуларимиз билан яқиндан қизиқади, деб ўйлаймиз.

Қардошлар драматургиясининг энг асл намуналарини пойтахт театрлари саҳнасига олиб чиқиш ва уларни пропаганда қилишнинг муҳим масалалари Бутуниттифоқ Театр жамиятининг диққат марказида туради. Константин Симонов бир ўзбек драматургининг асарини ўқиб шундай деган эди: «Ҳамзанинг пьесаси [«Заҳарли ҳаёт» — Ҳ. А.] бизнинг рус театримизда республикаларимизнинг миллий драматургияси ҳалигача асоссиз равишда кам ўрин эгаллаётгани ҳақида яна бир бор ўйлаб кўришга мажбур этди. Бунинг ачинарли томони шундаки, асар репертуарни сезиларли даражада бойитган бўлур эди». Бу қимматли сўзлар бугун ўзгача қудрат билан жаранглайди.

Талантли драматургимиз Ҳ. Умарбековнинг кўпчиликка таниш «Курорт» асарини саҳналаштирган Ленинград Академик комедия театридан миннатдоримиз. Афсуски, бу ягона қувончли воқеадир. Бизда катта, жиддий миллий драматургия мавжуд, унинг баъзи асарлари пойтахт театрларига ҳам муносиб ва бу асарлар чиндан ҳам репертуарни бойитган бўлур эди. Мен бу ўринда Ҳамза, Яшин, Уйғун, Абдулла Қаҳҳор, Улмас Умарбеков, Саид Аҳмад, Эркин Воҳидов ва Туроб Тўланинг ажойиб асарларини назарда тутаяпман.

Бизни баъзи драматургларнинг ижодий фаолиятидаги жонланиш қувонтиради. Москва театрларида «Кумуш тўй», «Сўйла...», «Иван», «Виждон ҳукми», «Сўнги арзғўй», «Ун учинчи раис» ва бошқа асарларнинг саҳналаштирилиши фақат муаллифларнинг эмас, балки бутун совет драматургияси ва театр санъатининг ютуғидир. Улар муваффақиятининг сири нимада! Бу асарларда биз учун энг муҳими — воқелигимизнинг ҳаққоний баҳоланишидир.

Михаил Сергеевич Горбачев таъкидлаганидек: «...коммунистлар учун доим ва ҳар қандай шароитда ҳақиқат зарур». Юқоридаги асарлар ҳаёт воқеалигига, хато ва камчиликларга талабчанликни оширишга маълум даражада ёрдам беради. Шунингдек, улар томошабинда танқидий нуқта назарни тарбиялайди. КПСС XXVII съездида қатъий принципаллик ва тағ-томири билан очиб берилган Ўзбекистондаги салбий ҳолатлар маълум, албатта. Бизда, айниқса, кейинги йилларда ҳар хил қўшиб ёзишлар, порахўрлик авж олиб кетди, социалистик қонунчилик кўпол равишда бузилди. Кўпинча ҳаётини қарама-қаршиликларнинг куч-қудрати назар-писанд этилмади, пахтачиликда, кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишда, маънавий-ахлоқий муҳитда мавжуд мураккаб аҳволга тўғри баҳо берилмади. Бу ҳол барча ишларимизда, шунингдек, адабиётда, жумладан, драматургиямизда ҳам акс этмаслиги мумкин эмас, албатта. Натижада мансабдорлар мақталган асарлар пайдо бўлди, ўша сохта қаҳрамонлар аслида давлатни, халқни алдаш, лаганбардорлик йўли билан рўёбга чиққанлар. Буларнинг ҳаммасига бадий сўз усталари жиддий эътибор билан қарашлари лозим.

Айниқса, шу кунларда барча номақбул ишларни, ножўя тенденцияларни сатира билан фош этадиган замонавий гоголлар ва шчедринларга катта эҳтиёж сезилмоқда.

Тўғри, кейинги йилларда ўзбек театрларида жиддий танқидий руҳ билан суғорилган пьесалар кўрсатилди. Булар У. Назаровнинг «Ойна», Шукруллонинг «Ўғрини қароқчи урди», Ҳ. Ғуломнинг «Бир миллион можароси», И. Юсуповнинг «Оби ҳаёт», Я. Худойқуловнинг «Суд», Ш. Бошбековнинг «Тушов узган тулпорлар», Т. Мирзанинг «Саратондаги изгирин» асарларидир. Тан олиш керакки, бу пьесаларнинг биронтасида ҳам республикамиз халқ хўжалиги ва маданияти равнақига жиддий халақит бераётган бадкорликнинг илдизлари чуқур, ҳар томонлама очиб берилмади. Еки Ўзбекистонда Сатира театрининг очилиши ҳам тасодифий ҳол эмас. Ўйлаймизки, янги театр салбий ҳолатларни бартараф этишга

кўмаклашадиган спектакллар яратиб, ўз функциясини шараф билан бажаради.

Менга «Правда» газетасида босилган мамлакатимиз театр хўжалиги, санъатдаги муҳим камчиликлар ҳақида аччиқ ҳақиқат ва ҳаққоният билан фикр юритилган «Йўлнинг давоми» (1986 йил, 23 май) сарлавҳали мақола жуда маъқул бўлди. Унда Москва шаҳрида Бутуниттифоқ, шунингдек, Халқаро театр фестиваллари ўтказиш ҳақидаги жиддий ва зарур муаммолар кўтарилган. Бу фойдали тадбирларни тўла қўллаб-қувватлаган ҳолда, шуни ҳам қўшимча қиламизки, Ватанимиз пойтахтида ўтказиладиган халқларнинг миллий адабиёти ва санъати декадалари тикланса, Москвада бўлиб ўтган (1937, 1951 ва 1959 йиллардаги) ўзбек адабиёти ва санъати декадалари ҳамон ёдимизда. Уларнинг ҳар бири республикаимиз ёзувчилари ва санъат арбоблари учун чинакам мактаб бўлган эди. Декаданинг акс садоси ҳалигача эшитилади ва бадий жараёнга самарали таъсир кўрсатиб келади.

КПСС Марказий Комитетининг 1985 йил апрель Пленуми ва жонажон партияимизнинг XXVII съезди ҳаётимизга совет воқелигининг барча жабҳаларига таъсир этувчи мусаффо оқим бағишлади. У совет кишилари фидокорона меҳнат билан қўлга киритган ижобий ютуқларни янада эъзозлади. Драматургиямиз барча муваффақиятларни ҳам чуқур ёритди, деб айта олмаимиз. Бу ўринда, биринчи навбатда, совет санъатининг асосий пойдевори ҳисобланган ижобий қаҳрамон образини яратишни назарда тутаямиз. Кейинги йиллар драматургияси билан танишганда ўзида давр моҳияти ва фалсафасини мужассамлаштирган, оддий совет кишининг ички дунёсини чуқур очиб берган пьесалар камлиги кўзга ташланыпти. Биз кўпинча салбий ҳолатларни, разилларни, порахўрларни, тўраларни фош этиш билан машғул бўлиб қоляпмиз, давримиз қаҳрамонларини эса бўй-басти билан тўлалигича кўрсата олаяпмиз. Совет драматургиясида қаҳрамонларга, мўъжиза яратувчиларга, жасорат кўрсатаётган кишиларга кенг йўл доим очик.

Театр учун доим зарур адабиётнинг келажаги ҳақида ўйлар эканмиз, беихтиёр кадрлар муаммосига дуч келамиз. Бу масала ҳаммамизни ташвишга соляпти. Гап шундаки, драматургияга ёш, янги оқим жуда аста-секинлик билан кириб келмоқда. Мавжуд фактларнинг гувоҳлик беришича, янги муаллифлар бу қийин жанрга 35—40 ёшда ёки ундан ҳам кейинроқ кириб келмоқдалар. Яхшиси, тарихга мурожаат қилайлик: Александр Корнейчук ўзининг «Эскадрилянинг ҳалокати» пьесасини ёзганида атиги 27 ёшда, Константин Симонов «Ҳамшаҳар йигит» деган ажойиб пьесасини яратганда 26 ёшда, Николай Погодин «Суръат» деган машҳур асарини тамомлаганда 29 ёшда, «Ака-укалар» («Биринчилар йўли») номли илк пьесасини ёзиб ҳаммага танилганда Афанасий Салинский 27 ёшда, «Тор-мор» («Икки коммунист») пьесаси бутун Ўзбекистонда доврўғ солганда Комил Яшин йигирма ёшда эди. Ҳозир-чи! Афсуслар бўлсинки, бундай ҳолга дуч келмаяпмиз. Бу борада Ўзбекистондаги аҳвол қониқарсиз. Ёш драматурглар етарли эмас. Бизда 30 театр бор, уларнинг ҳар бири ўрта ҳисобда 5—6 тадан асар саҳналаштиради, бу ҳолда янги, оригинал асарлардан 3—4 та зарур бўлади. Демак, республикаимиз театрлари ҳар йили юзлаб янги асарларга муҳтож. Лекин савияси юқори бўлган янги асар яратиш жуда оғир ва қийин иш. Вазият мазкур соҳа учун ёш ижодкорлар тайёрлаш масаласида жиддий ўйлаб кўришни, бу соҳада ижод қилаётганларни рағбатлантириш учун барча шарт-шароитларни яратиб беришни тақозо этади.

Жонажон партияимизнинг XXVII съезди тарихий қарорлари бизга илҳом бағишламоқда, бу қарорларни ҳаётга татбиқ этиш ва мамлакатимиз ҳаётидаги бурилиш даври учун муносиб асарлар яратиш учун бутун куч-қувватимизни бағишлаймиз. Ҳар бир драма социалистик жамиятимизнинг ижтимоий-иқтисодий ривожини тезлаштиришда қудратли омил бўлиб қолсин.

ТАРИХИЙ БУРИЛИШЛАР НУҚТАСИ

Уртоқлар!

Тарихнинг шундай туб бурилиш босқичлари бўладики, бундай пайтда, — жамиятнинг янада юксалиши учун, — халқнинг ахлоқий, руҳий, ғоявий-сиёсий яқдиллигига кучли эҳтиёж сезилади. Маълумки, КПССнинг XXVII съезди ана шундай туб бурилиш босқичи бўлди. Бундай босқич замон ва инсонни теран, миқёсли бир тарзда идрок этишни тақозо қилади.

Съездга қилинган Сиёсий докладда ҳам, делегатларнинг нутқларида ҳам бугунги турмушимизда руҳий-маънавий ва ақлий омиллар ўртасида узилиш мавжудлиги жиддий тарзда таъкидланди. Биз, совет адабиётчилари, бу — ҳар иккала омилнинг тараққийсига, гуманистик мазмунига тўғридан-тўғри шикаст етказадиган фарқни теран ҳис қилдик; бошдан кечирдик. Мана шунинг учун ҳам бу узилган занжирни тиклашгина эмас, балки уни жамият ва шахс тараққиётини жадаллаштиришга хизмат қилувчи муҳим, умри узоқ омилга айлантириш керак.

Мамлакатда, адабий ҳаётда соғлом ижодий иқлим тикланаётган бир вақтда замонавий воқеликка, ҳаётга, кишиларга янгиликка тоза ва мардона қараш имконияти мавжуд. «Ҳаёт, сени танийман, қабул этаман ва қалқон жаранги-ла қутлайман». А. Блокнинг бу оташин хитоби ҳар қачонгидан кўра ҳам баланд янграмоқда.

Бундай жанговарлик билан қуроullanмоқ, айни граждандлик фазилатини ёш, ўсиб келаётган навқирон авлоднинг руҳига сингдирмоқ керак. Қачонлардир В. Маяковский томонидан ўртага қўйилган «Яхши нима-ю, ёмон нима!» деган савол кун тартибидан чиқарилгани йўқ, у энг кичик масаладан энг катта муаммогача — барча мезонлар нуқтаи назаридан ҳам долзарбдир. Ҳа, яхшилик ёмонликни ҳамиша ҳам енгавермайди: ёмонлик ҳар доим сув юзасида қалқиб кўриниб туравермайди. Лекин, шунга қарамай, айниқса ҳозир, унинг ҳамма кўринишларини фош этиш, унга қарши курашиш керак. Партия ва халқ ҳар қандай негатив ҳодисаларга қарши муросасиз кураш олиб бораётган ҳозирги шароитнинг талаби шундай.

Мазкур жараёнда иштирок этиш ижодкорларнинг актив граждандлик ва ахлоқий позицияни эгаллашларини талаб этади.

Баъзи эскирган андазалар, мафкуравий сустилик республикамизда болалар ва ўсмирлар адабиётининг тараққий этишига жиддий халақит бериб келди. Бу ўз умрини яшаб бўлган, аллақачонлар жонга теккан андазалар Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети XVI пленуми ва Ўзкомпартия XXI съезди томонидан кескин танқид қилинди.

Республикамизнинг ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаётида содир бўлаётган ахлоқий-маънавий соғломлашув жараёни болалар ва ўсмирлар адабиёти ривожига тобора ижобий таъсир кўрсатмоқда. Кейинги вақтда Қуддус Муҳаммадий, Ҳаким Назир, Пўлат Мўмин, Латиф Маҳмудов, Носир Фозилов, Фарҳод Мусажонов, Худойберди Тўхтабоев, Азиз Қаюмов, Ҳожиакбар Шайхов, Турсунбой Адашбоев, Анвар Обиджон, Абдусайд Кўчимов, Сафар Барноев, Мурод Хидировларнинг қизқарли шеърлари, ҳикоялари, қиссалари пайдо бўлди. Илмий-фантастика, қисса-эртак каби жанрларнинг имкониятлари кенгайди.

Шунга қарамай, очиқ тан олиш керакки, болалар ва ўсмирлар адабиётида, аввалги андазабозлик, ғоявий-ахлоқий савиянинг сустиги, қайноқ ҳаётдан узоқлашиш ўзини билдириб қўймоқда. Бу ҳодиса икки ёқлама зоҳир бўлмоқда: «Ҳамма нарса яхши» қабилдаги намойишкорлик, «ғоявий қўшиб ёзишлар» ва кўзбўямачиликлар», шунингдек, «умумий ишга», ижтимоий туйғуларга тамомила бефарқлик — иккиси ҳам бирдек граждандлик тақчиллигига, руҳий инфантилизмга олиб боради.

Минг афсуски, бу ҳодисаларнинг турли хил кўринишларини болалар ва ўсмирлар муҳотида мавжуд эканлигини кўриб, билиб турибмиз. Бу хилдаги нуқсонларнинг мавжудлиги учун бошқаларни эмас, фақат ўзимизни айблаемиз.

Шу ўринда мактабгача тарбия ёшидаги болалар учун ёзилаётган асарларда сиёсий, фалсафий-ахлоқий ва педагогик савиянинг, маданиятнинг етишмаслиги, ўта заифлиги ҳақли равишда ташвиш тўғдираётганини айтиб ўтиш лозим. Фикримиз исботсиз бўлиб қолмаслиги учун сўнгги йилларда урф бўлган адабий эртақлар мавзуга мурожаат қилиб кўрайлик.

Маълумки, ҳар бир халқнинг ўзига хос эртақлари мавжуд: улар асрлар давомида сайқал топиб келган. Халқ эртақлари ижтимоий, сиёсий ва тарихий ҳодисадир. Демакки, кимки, халқ эртақларини намоишкорона, лекин механик тарзда, кўр-кўрона замонавийлаштираман, деса, албатта чалғийди ва янглишади.

«Гулхан», «Ғунча» журналларида, айрим эртақ-достонлар, эртақ, ҳикояларда уч оғани ботирлар гоҳо автомобилларда юрадилар. Тоҳир ва Зухра эса радио эшитади, телевизор кўради ва замонавий рақсларга тушадилар. Лекин бу ҳодиса жанрнинг яшариши эмас, унинг жўнлаштирилишидир. Масалан, Ғафур Ғулом нашриёти саҳийлик билан кўп минг нусхада нашр қилган Еқубжон Шукуровнинг «Паҳлавон ва қароқчи» деб номланган китобда халқ эртақларини зўрма-зўракилик билан замонавийлаштиришга уриниш ҳоллари мавжуд. Гапнинг рости, эртақ-ҳикоя, эртақ-достон ёзиш шу қадар авж олиб кетдики, ҳатто бир пайтлар ибратли эртақлар ёзган Пўлат Мўмин, Толиб Йўлдош сингари тажрибали шоирлар ва уларнинг кетидан келаётган Турсунбой Адашбоев, Сафар Барноев, Қамбар Утаев, Кавсар Турдиевалар жўн эртақ-достонлар ёзиш билан овра бўлиб қолмоқдалар.

Эртақларни бугунги куннинг ташқи белгиларини зўрлаб ёпиштирган ҳолда, зерикари қилиб қайта ёзиш эса моҳиятан замонавийликни, ҳаётий масалалар, муаммолар, характерларни четлаб ўтишга олиб келади. Бу ҳеч қандай янги ғоявий-бадий сифатни юзага келтирмайди, албатта. Айни фикр маълум маънода бошқа жанрий шаклларга ҳам тааллуқлидир.

Лекин, шунга қарамай, биз аниқ мезонларга эгамиз: ҳаётни билиш, ғоявийлик, коммунистик эътиқод, гражданлик — адабиёт ва унинг қаҳрамони шахси асосини ташкил этувчи фазилатлар шулардан иборатдир.

Н. Г. Чернишевский «Рус кишиси» номли мақоласида гражданлик фаолиятида мустақил тарзда иштирок этишга одатланмаган ўғил бола чинакам, олижаноб эр киши бўлиб камолга етмаслигини айтган эди.

Сўнгги йилларда кўп миллатли совет болалар адабиёти ва санъатида бундай олижаноб характерлар яратилди. Шу ўринда томошабинларнинг ҳурмати, эътиборига сазовор бўлган Р. Биковнинг «Олабўжи», Э. Климовнинг «Ўзинг бориб кўр» деб номланган фильмларини мисол қилиб келтириш мумкин. Ҳар иккала фильм қаҳрамонларини маънан бирлаштириб турувчи фазилат фаол ахлоқийликдир. Улар фақатгина «эзгу ҳислар»ни эмас, балки сафарбар, бунёдкор эзуликни ҳам тарбиялайди, бизни тўлақонли ижобий қаҳрамон образи ҳусусида ўйлашга даъват этади.

Яқинда, «Детская литература» журналы анкетасига жавоб бериб, айрим танқидчилар ва ёзувчилар, масалан, эстон Холгер Пук, молдаван В. Бешляге: «ижобий ва фаол қаҳрамон образи яратиш шарт эмас, балки оддий қаҳрамон керак», дедилар, баъзилар эса қаҳрамон — тушунчасидан мутлақо воз кечишга ундадилар.

Албатта, ҳар қандай персонаж ҳам қаҳрамон деб номланишга муносиб бўлавермайди.

Беором қалб, уйғоқ виждон, гражданлик бурчини бажаришга қобиллик — ҳамиша ибрат бўлиб келган, бундан кейин ҳам намуна ҳисобланадиган фазилатлар шулардан иборатдир.

Баркамол, тўлақонли, ҳаётий қаҳрамонлар образларини яратмаслик, нарсимизда «конфликтсизлик» даври «чўзилиб» кетишига сабаб бўлди:

шу сабабга кўра, конфликт ва фаол қаҳрамонсиз яшаши мумкин бўлмаган драматургия орқада қолмоқда. Бинобарин, ижобий қаҳрамон тушунчасидан воз кечишга чақираётганларнинг ўй-мулоҳазалари мақсадга мувофиқ эмас.

Фикримизча, етмишинчи йилларнинг охирлари ва саксонинчи йилларнинг бошларида яратилган насрий, драматик асарларнинг энг катта нуқсони — конфликтларнинг енгил-елпи ҳал қилиниши бўлди. Ташқаридан қараганда ҳамма нарса ўз жойида: ижобий қаҳрамон эзгулик учун курашади, салбий қаҳрамон унга қаршилиқ қилади, лекин кураш кўп ҳам узоққа чўзилмайди. Тўғрироғи, кўпгина қиссалар ва драмаларда қаҳрамонлараро рўй берадиган жиддий кураш бошланар-бошланмай тугаб қолади.

Айрим ижобий фазилатларига қарамай Абдурашид Пардаевнинг «Аравакашнинг кўшиғи», Туробжон Мақсудовнинг «Катталар ва мен» қиссаларида жиддий ҳаётий конфликтлар ниҳоясига етмай тезда ҳал бўлиб қолади. Бу хилдаги нуқсонлар, айниқса, «Ёш гвардия» нашриёти томонидан чоп қилинган «Бойчечак» (1—2-китоб) тўпламларида яққол акс этган.

Бугунги кунда психологлар, социологлар, педагоглар, адиблар телевидениеда, газета-журналлар саҳифаларида фаол иштирок этиб, мактаб ислоҳотига доир ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилмоқдалар. Мактабни қайта қуриш, янги дарсликлар ва методик қўлланмалар тузиш хусусида турли ташкилий тадбирлар таклиф этилмоқда. Лекин шу кунга қадар бирорта болалар ёзувчиси ёки публицистнинг мактаб болаларининг узоқ вақт далада қолиб кетиши ва натижада ўқув программаларини ўзлаштиролмай қолаётганликлари ҳақидаги асари эълон қилинмади. Ваҳоланки, УзКП Марказий Комитети мактаб болаларининг бир ойдан ортиқ далада қолиб кетишини кескин қоралаган эди. Афсуски, республика телевидениесининг болалар ва ўсмирлар редакцияси, «Звезда востока» ва «Шарқ юлдузи» журналлари мактаб ислоҳотининг ижтимоий, сиёсий эстетик ва маърифий аҳамиятини пропаганда қилишга аҳамият бермаётирлар.

Маълумки, кўпчилик адиблар, педагоглар болаларни ишлаб чиқариш меҳнатига — компьютерларга жалб этиш ҳақида таклифлар айтмоқдалар. Албатта, бу таклифларни ҳисобга олиш керак, аммо ҳамма жойда бўлганидек, бу ерда ҳам инсон омили муҳим, ҳал қилувчи ҳисобланади. Мактаб ислоҳоти — бу, энг аввало, ақллар ислоҳоти, болалар ва ўсмирларни руҳий, маънавий тарбия қилиш ислоҳотидир. Ҳеч шубҳасиз, мавруди етгач, компьютерлар мактабга келади, лекин азиё, ақлли, самимий ҳамсуҳбат, — хоҳ у тенгдошнинг, хоҳ ёши улуг дўстининг тимсоли бўлсин, — бизнинг кичик замондошимиз учун ҳамиша керакдир. Шу маънода, албатта, мукамал дарсликларнинг қиммати беқиёсдир. Лекин шу нарсани таассуф билан айтиб ўтиш керакки, бошланғич синфлар учун яратилган «Алифбе», биринчи, иккинчи, учинчи синфлар учун тузилган «Ўқиш китоб»лари бугунги куннинг талабларига асло жавоб бермайди. Уларни қайта кўриб чиқиш пайти аллақачонлар етган. Тўғри, мукамал дарсликларни яратиш ишида иштирок этмоқ даркор, лекин ёзувчининг энг биринчи вазифаси, бир умрлик бурчи ҳаётни, унинг «жонли» ҳаракатини бадиий образларда, миқёсли муаммоларда, юксак туйғуларда мужассам этишдан иборатдир.

Рўй-рост айтиш мумкинки, тўлақонли қаҳрамонларнинг образлари яратилмаган, жиддий ҳаётий масала қўйилмаган, майда-жўн, қуруқ насихатбозликдан иборат китоблардан ташқари, — барча жанрлар ҳам яхши. Болалар ва ўсмирларнинг мактабдаги ва мактабдан ташқаридаги ранг-баранг ҳаётининг ижтимоий таҳлили, фаолликлар ҳамда фантастиканинг қуюқ ва рангин тасвирлари, саргузаштнинг бошни айлантирар даражадаги шиддатли композицияси — шуларнинг барчаси эҳтиросли граждон-санъаткорнинг сеҳрли қўлларида ажойиб китобга айланадики, бу китоб болалар ва ўсмирларни ҳаққонийлиги, амалий қувватга тўлиқлиги билан мафтун этади. Бундай мағзи тўқ китобларни болалар ҳам, катталар ҳам сабрсизлик билан кутадилар.

Биз нимаики қилсак, бунёд этсак,
курсак, ҳаммаси ўзимизники бўлади,
турмушимиз ҳам шунга боғлиқ бўлади.
Неъматларни яратишнинг, ўсиб борув-
чи моддий ва маънавий эҳтиёжларни
тобора тўла-тўқис қондиришнинг бун-
дан бошқа йўли мутлақо йўқ.

[КПСС Марказий Комитетининг
Совет Иттифоқи меҳнаткашлари-
га Мурожаатномасидан.]

Қобил Олқоров,

Жиззах область, Фориш районидаги
К. Маркс номли совхозининг бош чўпони,
Социалистик Меҳнат Қаҳрамони

ОШКОРАЛИК МЕЗОН БЎЛСА

Партия Марказий Комитетининг барча совет халқига Мурожаатнома-
сини ўқиб чиққач, ўзимга ўзим бу йил ҳар юз бош совлиқдан 110 тадан
кўзи, 3,5 килограмдан жун қирқиб олишни, биронта ҳам қўй-қўзини
беҳуда нобуд бўлишига йўл қўймасликни дилимга тугиб қўйдим. Ҳозир
ана шу ўйимни амалда исботлаш учун ҳаракат қиляпман.

Мусобақа... Ҳа, Мурожаатномада таъкидланганидек, унинг айрим
шакллари ўз аҳамиятини йўқотди, ҳозирги давр — қайта қуриш даврига
мос келмай қолди. Мусобақа аксарият жойларда оғизда, қоғозда бору
амалда йўқ. Мана шунинг оқибатида табиий шароити бир хил бўлган
участкаларда ҳар хил ҳосил олишади. Ишлаб чиқариш қуввати тенг завод
ва фабрикалар эса турли натижаларга эришади, бу ҳам етмагандай
сифатсиз маҳсулот тайёрлашда бир-бири билан мусобақалашиб ишла-
ётганидек туюлади, кишига. Республикамизда иш тажрибасини ўрганса
арзийдиган одамлар, ишлаб чиқариш коллективлари анчагина топилади.
Бу тажрибаларни эса халқ мулкига айлантириш керак, холос. Бунингсиз
кўзланган натижаларга эришиб бўлмайди.

Ростини айтганда, мусобақани ташкил этишдаги ҳар қандай қоғоз-
бозликка чек қўйиш лозим. Акс ҳолда ишлаб чиқаришга зиён етади.
Мусобақа аксинча иқтисодни интенсив изга ўтказиш, хўжалик механизми-
ни қайта қуриш, меҳнатни ташкил этишнинг коллектив шаклларини кенг
жорий қилиш ва умумхалқ куч-ғайратининг ошишига ундаши керак.
Афсуски, кейинги пайтларда мавжуд имкониятлар ҳисобга олинмай,
мажбурият қабул қилина бошланди, мусобақа шартлари идораларда
номигагина тузиладиган бўлиб қолди. Бу шартларга амал қилинадиган
жойларда юзхотирчилик, таниш-билишчилик каби ҳолларга йўл қўйилди.
Булар эса меҳнат беллашувини қадрсизлантирди. Натижада илғор билан
қолоқнинг, яхши коллектив билан ёмон коллективнинг орасидаги фарқни
билишни мушкуллаштириб юборди. Баъзи одамлардаги ташаббускорлик,
изланувчанлик, ҳалоллик каби хислатлар сўниб қолди, десам янглишмай-
ман. Мусобақадаги барча иллатларни тугатиш зарур, бунингсиз одамлар-
даги ишга бўлган муносабатни ўзгартириш амримаҳол.

Ғолибларни аниқлашда фақатгина ишлаб чиқариш суръатларини
дастак қилиб олмасдан киши маънавий томонига ҳам алоҳида диққатни
қаратиш зарур. Негаки, мусобақа кишиларда социалистик ахлоқ

нормаларини шакллантириб боришга ҳам кўмак берсин. Мен беллашиб ишлаш ва мусобақанинг асосий моҳияти ана шунда, деб биламан.

Кўпчилик қишлоқ меҳнаткашлари ўртасида мусобақани уюштириш мушкул, дейишади. Уларнинг қандай ишлаётганини билиш қийин, яхшиси, мавсумий ишларга мавсумий мусобақалар уюштириш керак дейишади. Бу бир ёқлама гап. Наҳотки, сувчи ёки механизаторнинг бир ойда қандай ишлаганини ғўзасининг рангига қараб билиш қийин бўлса!! Ёки сўт соғувчилар ва чўпонларни олайлик. Чўпон ҳаётидаги қўзилатиш, икки бора жун қирқими, ёз бўйи қишлоғга ҳозирлик, қишлоғ пайти... Бу ишларнинг ҳаммаси ойма-ой бажариладиган юмушлар. Уларнинг ҳам меҳнати ойма-ой яқунланиб борилмас экан, беллашиб ишлашдан кўнгли совиши табиий. Шунинг учун улар мусобақасини бир оз ўзгачароқ ўтказиш керак: албатта, моддий ва маънавий тақдирлашнинг энг зўрини яқунга қолдириш даркор.

Яхши ишлаган яхши яшайди, дейишади. Дастурхонимиз тўкин-сочинлиги биз дала меҳнаткашларининг меҳнатига боғлиқ. Партиямиз узок даврга мўлжаллаган Озиқ-овқат йўналишлари режаларининг бажарилишига қўлимиздан келганча кўпроқ ҳисса қўшишда ошкора мусобақанинг катта ўрин тутишига ишончим комил.

Мавлуда Миразизова,

«Тошкент» мебель ишлаб чиқариш бирлашмасининг пардозловчилар бригадаси бошлиғи, СССР Давлат мукофотининг лауреати, КПСС XXVII съезди делегати

МЕҲНАТГА ДАЪВАТКОР ОМИЛ

КПССнинг шонли XXVII съезди мамлакатимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида туб бурилиш даврини бошлаб берди, халқ хўжалигининг барча соҳасида давр талабига мос қилиб қайтадан ташкил этишдек муҳим вазифани қўйди, деб бот-бот такрорляямиз. Чиндан ҳам шундай.

Яхши яшаш учун, аввало, ҳаётда учраб турадиган барча но-хушликларни батамом тугатишимиз керак. Қолаверса, бундай имконни ишлаб чиқариш суръатини тинимсиз ошириш, фан-техника тараққиётини жадаллаштириш ва унинг ютуқларини амалиётга кенг тадбиқ қилиш, ишлаб чиқаришни комплекс механизациялаштириш ҳамда автоматлаштириш натижасида амалга ошириш мумкин. Шундай бўлгандагина биз, мамлакат иқтисодий базасининг мустаҳкамланишига замин ҳозирлаган бўламиз. Совет қишлоқлари қатори, бирлашмамизнинг ҳар бир ишчи-хизматчиси, инженер-техник ходими ва технолоғлари ҳам буни чуқур англаб етмоқдалар. Масъулият туйғуси бизни катта режалар билан ишлашга даъват этаяпти. Ҳар бир ишчи меҳнатга бўлган муносабатини кескин ўзгартириб бугун кечагидан, эртага бугунгидан яхшироқ натижаларга эришиш учун мардонаворлик кўрсатмоқда. Маълумки, ишни яхшилашни биринчи галда меҳнатга муносабатдан бошлаш керак.

Бирлашмамизда социалистик мусобақа яхши йўлга қўйилган. Негаки, социалистик мусобақа меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулот сифатини яхшилаш, ресурсларни тежаш, меҳнат интизомини мустаҳкамлашнинг сигналган услубидир. Бирлашмамизда фабрикалараро, цехлараро, бригадалараро, ишчилараро ўзаро мусобақа кенг қулоч ёйган. Ҳар ой охирида беллашув натижалари эълон қилинади ва ғолибларга кўчма қизил байроқлар, вимпеллар, тақдирномалар, пул ҳамда буюм мукофотлари тантанали суратда топширилади. Бу эса ишни қўл учидан бажарадиган,

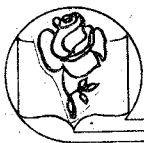
дангаса, умуман қолоқ ишчиларни илғорлардан ўрناق олишга чақирди. Илғари расмиятчиликлар мавжуд эди, ҳозир биз бунга бутунлай барҳам бердик. Натижада меҳнат унумдорлиги кескин ўсди, кунлик, ойлик, квартал режалари ошириб бажарилмоқда. Энг муҳими маҳсулот сифати тобора яхшиланиб борапти.

Коллективимиз ўн иккинчи беш йилликнинг дастлабки йилида мўлжалдагидан кўра 200 минг сўмлик кўп маҳсулот реализация қилишни, ишлаб чиқариш воситаларидан тежаб-тергаб фойдаланишни кескин ошириш мақсадида 761 кубометр ёғоч материаллари, 3,9 тонна кимёвий маҳсулотлар, 47 минг киловатт-соат электроэнергияни тежаб, икки кун иқтисод қилинган ҳам ашё ҳисобига ишлаш ташаббуси билан чиқишди. «ДОРР» фирмасининг ультрабинафша қуритгич линиясини монтаж қилиб амалда қўллаш натижасида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг 40 фоизи ни аъло сифатга топширишни чамалаганмиз. Ишчиларнинг ижодий фаоллигини ошира бориб, рационализаторлик таклифлари ва ихтиролар ҳисобига 71 минг сўм тежаб қолинади ва ана шу тежалган маблағ ёрдамчи хўжаликни ривожлантириш, ишчиларни тураржой билан таъминлаш ҳамда маданий дам олишини яхшилашга сарфланади. Ҳатто ишлаб чиқариш чиқиндиларидан фойдаланиб, 520 минг сўмлик кенг истеъмол моллари тайёрлашни ҳам зиммага олганмиз. Шунинг натижасида бирлашма ишчилари ўртасидаги ҳамкорлик, дўстлик ришталари мустаҳкамланиб, ичкиликбозлик, тартиббузарлик ҳоллари кундан-кунга камайиб бормоқда. Ишчилар орасида олиб борилаётган тарғибот ва ташвиқот ишлари уларнинг умумхалқ мусобақасида жонбозлик кўрсатишига туртки берапти.

Шуни ошкора таъкидлаш керакки, мусобақанинг таъсирчанлигини сусайтирмаслик зарур. Ғолиблик фақатгина адо этишдан иборат эмас. Ғолибликни ташаббускорлик, халқ мулкани эҳтиёт қилиш сингари фазилатлар мустаҳкамлайди.

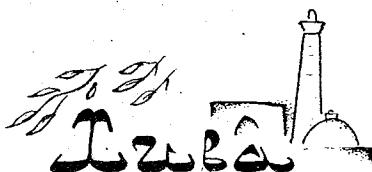
КПСС Марказий Комитетининг совет халқига Мурожаатномасида мана шундай сатрлар бор: «...Жамиқи янги, илғор ташаббуслар учун, эскирган қолоқ нарсаларга қарши тинимсиз курашувчи бу ишчилар ҳозир ҳам жадаллик маромида яшаш ва ишлаш нималигини амалда кўрсатиб турибдилар. Барча тармоқларда, ҳар бир коллективда шундай кишилар бор. Ҳар бир новатор ишчининг ўз издоши, ўз мактаби бўлиши жуда муҳимдир. Мусобақа жараёнида ишлаб чиқариш илғорлари ва новаторларининг сафлари тинимсиз ўсаберсин!»

Эсимда: бирлашмага келган дастлабки пайтларимда жуда қийналдим. Ишнинг йўналишини унчалик билмасдим. Шунинг оқибатида кўплаб сифатсиз маҳсулот тайёрлардим. Бунинг учун анча панд ҳам беришган. Аммо ёнимда ишлаётган тажрибали ишчиларнинг иш услубини диққат билан кузатдим. Шунда мен ҳаётга эндигина қадам қўйган ёшга ҳам, меҳнат қучоғига кириб келаётган ишчига ҳам тажрибали, меҳрибон устоз нечоғлик зарур эканлигини илк бор англаб етгандим. Бирлашма-мизда мактаб яратиб, ўз касбининг сиру асрорини ёшларга ўргатса арзийдиган мураббийлар талайгина топилади. Ана шундай ишнинг кўзини биладиган одамларни ҳар бир корхонада, жумладан, бирлашмамизда ҳам кўпайтириб, уларнинг тажриба ҳамда фикрлари асосида мураббийлар мактаби ташкил этмоқ лозим. Бу эса замон талаби! Негаки, ҳар йили минглаб ёшлар ҳунар-техника билим юртларини тамомлаб, завод ва фабрикаларга ишга келадилар. Яхши ишчи номини олгунча эса талай муддат ўтиб кетади. Шундай пайтда уларга мураббийлар мактаби етарлича кўникма бериб, тезда сафдан ўрин олишларига мадад бўлади. Энг муҳими, меҳнат унумдорлиги янада ошади, ишчи кучининг беҳуда сарфланишига йўл қўйилмайди. Шунинг учун бу йил бригадамизда 20 ишчининг меҳнат малакасини оширмоқчимиз. Бригадамиз аъзоларининг «Коммунистик меҳнат зарбдори» номини олиш учун етарлича куч-ғайрати, имконияти бор. Мурожаатнома ҳар биримизни руҳлантириб юборди, белгиланган план-топшириқларни барвақт бажаришимиз эса шубҳасиздир.

Эркин Самандар

ЮРАҚДА САЙРАГАН ҚУШЛАР

Ғазалнинг бошида ҳам ҳар хил шамоллар кўп эсган. Уни кўкларга кўтариб мақтаганлар ҳам бўлди, ерга урганлар ҳам. У бўлса на мақтов эшитиб ўзидан кетди, на кўнгилсиз гаплардан огриниб, руҳини синдирди. Сабот билан яшаб келяпти, узоқни кўзлаган қарвонга ўхшаб ён-веридаги ғала-ғовурга парво қилмай олға боряпти.

Социалистик реализмнинг бағри кенг, унда заварли сарбастнинг ҳам, нафис арузнинг ҳам ўз ўрни бор. Бу кейинги йилларда, айниқса, яққол кўзга ташланмоқда.

Гарчи ўзининг дахлсиз қонун-қоидалари бўлса ҳам, аруз ўзгармас бир нарса эмас, унга сербўёқ нафосат ҳам, жанговар публицистик руҳ ҳам хос, нозик юмор эса унинг қонига сингган...

МУАЛЛИФ

Боболар қон ила ёзган китоб Хива,
Тўкар ёш кўзларидан боб-боб Хива.

Унинг ҳар тоши бир сатри эрур ноёб,
Кабир тошларга дўнган изтироб Хива.

Унинг ҳар гўшаси бир нуқтаси жангнинг,
Минори эрққа ундов, бонг, хитоб Хива,

Гоҳи юлдузга етди толеи балқиб,
Гоҳи бахт юлдузидан ижтиноб¹ Хива.

Унга етган ситамнинг қай бирин айтай,
Ғанимлар дастидан хонахароб Хива.

Улус қонига Жайхун бўлганида фарқ,
Ёниб кулларга айланган туроб² Хива.

Ўзи шоир бўлиб ҳайҳот нидо урди,
Ўзи олим бўлиб чекди итоб Хива.

Унга Шош бўлди ҳамдарад, ҳамнишин Утрор,
Тутинди мангу дўст Афросиёб, Хива.

¹ Ижтиноб — йироқ.

² Туроб — тупроқ.

Уни эш этди Ҳиндга Паҳлавон Маҳмуд¹,
Жаҳонга жони пайванд комёб Хива.

Уфқда ёнган ул толе сароб бўлди,
Саҳоб карвонига бўлди сароб Хива.

Яна кошоналар вайрон, кўнгил талон,
Яна жангу жадалга иртикоб² Хива.

Ениб турган оловдандир унинг жисми,
Юракда ҳеч туганмас инқилоб Хива.

Самандар, куйма ёмғирли булутлардан,
Элинг пешонасида офтоб Хива.

¹ Паҳлавон Маҳмуднинг Ҳиндистон сафарига ишора.

² Иртикоб — киришиш.

Бешқ улсқа ком йўк,
Ишқ аҳлига ҳаром уйқу...
НАВОИЙ

Бешқ улсқа ком йўк,
Ишқ аҳлига ҳаром уйқу...
НАВОИЙ

Кўзимдан олдингиз уйқуларимни беғубор тонглар,
Тепамда юлдузу бағримда сафсар мушқивор тонглар.

Қўлим ёр илгида, бўйним сочи занжирларида банд,
Ҳам ул Лайлисифат тонглар, ҳам ул Мажнуншиор тонглар.

Ениб шам ўртада икки юракка тенг сочиб нурлар,
Юракдан ранг олиб шам мисли ёнган зарнисор тонглар.

Тушиб гул рақс, ўйинга чорлаганда юлдузу ойни,
Гулу юлдузу ой бирла рақс тушган нигор тонглар.

Мени ёр бағрига пинҳон яширган шум рақиблардан
Ғанимга беписанд, беандуху беихтиёр тонглар.

Бу оламда бахт ҳам бор, ҳаёт на мунгли, на ғамли,
Бахт дебочаси бўлса ажабмас бахтиёр тонглар.

Бу тунда сизни ўйлайман, Самандар ложарам кўнгил,
Қачон отқайсиз, айтинглар, хумор бўлдим, хумор, тонглар

Тортма хомуш, мавжларинг яхлатма, дарё,
Мунғайиб қалбимни сен титратма, дарё.

Ўйнар эрдилар аввал тўлқинларинг шўх,
Тўлқининг — фарзандларинг ухлатма, дарё.

Сенга муштоқдир Орол, бағри безовта,
Бор Оролга, бор уни қийратма, дарё.

Сен асов тулпор эдинг, тулпорлигинг қил,
Қўл-оёғинг бош эгиб боғлатма, дарё.

Қайда қолди у сенинг мағрур овозинг,
Тўлқин от, туйғуларинг тўхтатма, дарё.

Сен азалдан танти эл Жайхунидирсан,
Жайхун ўл, қўшсоҳилинг қақшатма, дарё.

Оч қабоғинг, қошингга келди Самандар,
Бошқаларга ҳеч уни ўхшатма, дарё.

Дегем, тоғ зўзурзафт
* * *
озуида

Сўламайсан, қиш бағрида мудроқмисан, Қорақум,
Ё лол оққан булутларга ўртоқмисан, Қорақум?!

Ё юрагинг изғириндан зада бўлиб кетдими,
Менинг каби гулбаҳорга муштоқмисан, Қорақум?!

Унда-бунда сувлар изғиб оқар музлар остида,
Ё муз қотган инжа-инжа ирмоқмисан, Қорақум?!

Қарвонларнинг кўнғироғин соғиндингми ошуфта,
Қарвонлари унут этган сўқмоқмисан, Қорақум?!

Қор остида барханларнинг ёнар қизил сийнаси,
Ғолиб аскар ташлаб кетган байроқмисан, Қорақум?!

Маъюс-маъюс тўлғонасан, телмиласан, толасан,
Ғамхонага тушиб қолган кўноқмисан, Қорақум?

Менинг дардим кўзимдадир, сенинг дардинг юзингда,
Менингдек дард яширмоққа нўноқмисан, Қорақум?!

Дил уйимни аввалгидай ёритишга қурбинг йўқ,
Мойи тугаб ўчаётган чироқмисан, Қорақум?!

Меҳмон бўлиб келган эдим, юз очмадинг, ҳайронман,
Самандарга яқинмисан, йироқмисан, Қорақум?!

Эсди шўх ел
Эл дамини синдирилмас энди қиш

Эсди шўх ел, дош беролмас энди қиш,
Ел дамини синдирилмас энди қиш.

Дов-дарахтлар бўлди озод зулмидан,
Боғу роғларга киролмас энди қиш.

Қўрқмайин барг ёзса бўлғай сарвигул,
Ғунчаларни ҳеч қиролмас энди қиш.

Изғиринлар, қаҳратонлар ўтдилар,
Увлаёлмас, чинқиролмас энди қиш.

Оташин ҳислар жиловни ечдилар,
Дил уйига ин қуролмас энди қиш.

Қумрилар, гулшанда ўйнанглар тўйиб,
Устингизда чарх уролмас энди қиш.

Қайғудан сен ҳам, Самандар, фориг ўл,
Бошингга муз ёғдиролмас энди қиш.

Қайдасан, ёр, айла жавоб, соғиндим-ку,
Беролмасман бу дардга тоб, соғиндим-ку.

Мен қуш каби қанот боғлаб учолмасман,
Сен қуш каби қилгин шитоб, соғиндим-ку.

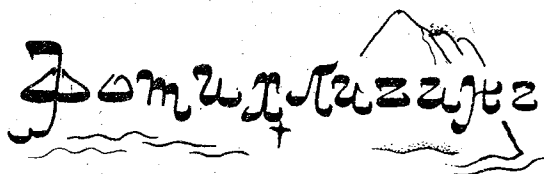
Узун тунлар тўлғонаман, ингранаман,
На жонда жон, на кўзда хоб, соғиндим-ку.

Дилим гирён, тилим нолон, қарорим йўқ,
Бу не азоб, бу не азоб, соғиндим-ку.

Ҳажринг тиғи бағрим тилиб кабоб қилур,
Бас қилақол, этма кабоб, соғиндим-ку.

Аҳли ошиқ битган севги китобида
Менинг оҳим сизар боб-боб, соғиндим-ку.

Самандарга келмасмидур раҳминг сенинг,
Соғиндим-ку, эй моҳтоб, соғиндим-ку.

Менинг ошиқ дилимни истило этдинг,
Қамал айлаб, оқар сувларни беркитдинг.

Бош узра ўйнатиб шамшири жабрингни,
Юракда сайраган қушларни ҳуркитдинг.

Сенга битган эдим вола қўшиқларни,
Уни банд-бандидан тут сингари тўқдинг.

Сенга ғорат ила торож экан мақсуд,
Мени ғорат этиб мақсудингга етдинг.

Самандар кўнглини талон этиб мундоғ,
Суриб от ўзга дилга ўтдингу кетдинг.

Агар сен дарк

Кулар гулшан, кириб борсак агар сен ҳам, агар мен ҳам,
Ениб, қўл ушлашиб турсак агар сен ҳам, агар мен ҳам.

Тушарди рақсга япроқлар, ғам-андухдан бўлиб фориг,
Суханвор соз чалиб берсак агар сен ҳам, агар мен ҳам.

Мунаввар бўлгай эрди чулғаниб нурларга ишқ боғи,
Муҳаббат уруғин эксак агар сен ҳам, агар мен ҳам.

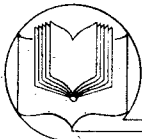
Қоларми дилда армонлар тун оғзидан, гул оғзидан
Эшитсак боғ аро эртак агар сен ҳам, агар мен ҳам.

Икки дил ишқи оғози етарди ою юлдузга,
Учирсак бахт қушин юксак агар сен ҳам, агар мен ҳам.

Қўнарди гулга юлдузлар висол чоғи севинчлардан,
Томизсак кўзёшин чак-чак агар сен ҳам, агар мен ҳам.

Самандар сўзин ол, юргил, шикаста бўлғуси гуллар,
Чиқиб боғдан бадар кетсак агар сен ҳам, агар мен ҳам.

Валентин Распутин

ЁНҒИН

Қисса

Қишлоққа ўт кетди, кетди жонга ўт..
Халқ қўшиғидан

1

Иван Петрович илгарилари ҳам кучдан қолаётганлигини ҳис қилар, лекин ҳеч қачон бугунгидай адои тамом бўлмаган эди. У машинани гаражга қўйди-да, бўм-бўш қоровулхонадан ўтиб, кўчага чиқди; тан-жонинг соғ экан, қандай нафас олаётганингни ўйлаб ҳам кўрмайсан, худди шундай, йигирма йил мобайнида бор-йўқлиги ҳам билинмаган, гараждан уйигача бўлган йўл, умрида биринчи марта шу арзимаган йўл унга аччиқ ичакдай узундан-узоқ туюлди, ҳар қадамини минг машаққат билан босди. Йўқ, оёқлари энди унга бўйсунмас, бу аҳволда уйга етиш ҳам даргумон эди.

Шунда келаси ҳафта, охириги иш ҳафтаси ҳам унга умрнинг ўзидай поёнсиз бўлиб туюлди. Бу ҳафтани қандай ўтказишнинг азоб-уқубатини ҳатто тасаввур қилиш қийин; ундан кейин бошланадиган тирикчиликни-ку қўяверинг, уни на хаёлга ва на кўз ўнгига келтириб бўларди. Мана шундай аччиқ дамларда у томони қандайдир ёт-бегона, таъқиқланган — оғир меҳнат эвазига келган ва шу билан бирга кераксиз, ўлим ҳам яқинлашиб, қорасини тортиб қолган бир нарса бўлиб кўринарди.

Яна нимадан бунчалар чарчаб қолди? Бугун у қадар зўриққани ҳам йўқ, асаббузарлик, бақириқ-чақириқлар ҳам бўлмади. Фақат жар ёқасига келиб қолгани англашилди, холос, жар — вассалом. Кунни кечагина ҳам ҳали эртанги кунда нимадир бордек эди, лекин бугун ҳаммаси тугади. Эртага қандай қилиб ўрнидан туради, қандай қилиб машинани ўт олдиради, йўлга тушади — худо билади. Лекин эртанги куннинг ўзига ҳам ишонч йўқ эди ҳисоби, ишончнинг йўқлиги ҳам негадир малол келмасди; қоронғи бўлсаю бош-кепи бўлмаса, узоқ-узоқ давом этса, шунда бировлар дамани олсаю бировлар эс-ҳушини йўқотса, бошқа бировлар эса ҳушёр тортиб ўзига келса... Ана ундан уёғига — янги кунлар ва соғайиш бошланса. Қанийди энди.

Сўлим, сокин оқшом эди... Кундуз кунни ҳаво илиганча ҳамон ҳовур тушгани

йўқ, тушадиганга ҳам ўхшамайди. Йўл қаттиқ бўлса ҳам, қор юмшоқ, оёқ ботиб кетар ва қорда чуқур излар қоларди; йўлни қиялаганча эриган қор сувлари жилдирарди. Тоза, мовий, бахмалдай бир оқшом чоғи, баҳорги шу эрувгарчиликда ҳамма нарса сувга фарқ бўлгандай, об-азим ичра бевош-бошбошдоқ сузиб юргандай, фақат қори оппоқ ва тозароқ бўлган Ангарагина узоқдан мустаҳкам соҳилга ўхшаб кўринарди.

Иван Петрович ниҳоят уйига етиб келди, йўл-йўлакай тўхтаб биров билан ҳол-аҳвол сўрашдими, йўқми — эслолмади, авваллари юрагида дам бир нима узилиб кетгандай ва дам нимадир портлагандай бўлар, ҳозир одатдаги шу оғриқни ҳам сезмади, уй олдидаги пайҳон қилинган боғчадан ўтиб, ичкарига кирди-да, эшикни ёпди. Томорқа томондан, оғилхонадан бир ойлик бузоқчани эркалаб, нималарнидир уқтираётган Алёнининг товуши эшитиларди. Иван Петрович даҳлизда туриб лой этигини ечди, ўзини зўрлаб бўлса-да ювинди, сўнг адоий тамом бўлганча кираверишдаги хонада рус печининг каттакон иссиқ биқинидаги ўринга ўзини ташлади. «Мана энди менинг жойим шу ер», деб ўйлади у, Алёна келмаётганмикин деб, қулоқ солганча ва ҳали яна овқатга туриш ҳам кераклигидан азоб чекканча. Алёна то уни овқатлантирмагунча кўнгли тинчимайди. Лекин одамнинг қимир этгиси келмайди! Кўнгил ҳеч нарсани тусамайди. Худди гўрга киргандай.

Алёна келди, унинг думалаб ётганлигини кўриб, мабодо тоби қочмадимикин, деб, типирчилаб қолди. Йўқ, соппа-соғ экан. Чарчабди. Алёна нималарнидир сўйлаганча — лекин унинг нима деб сўйлаётганлари Иван Петровичнинг қулоғига кирмасди — дастурхон тузай бошлади. Иван Петрович яна бирпас тўхтаб туришликни сўради. У афтодаҳол, лоқайд ётаркан, миясида қаердан, нимага келиб ўрнашиб қолганлиги номаълум «март» ва «марг» сўзлари чарх урар эди. Уларнинг айтилишидан ташқари ҳам яна қандайдир ўхшашлиги бор эди. Йўқ, мартни қандай бўлмасин енгиб ўтиш ва энг сўнгги кучларни ҳам ишга солиб, шу охириг қўлдан чиқиб олиш керак.

Худди мана шу пайт Иван Петровичнинг қулоғига бақириб-чақирган овозлар чалинди:

— Ут кетди! Омборларга ўт тушди!

Иван Петрович шу қадар дилгир, кўнгли чироқ ёқса ёрмайдиган бир аҳвол-руҳияда эдики, аввалига бу дод-фарёд юраги қаъридан келаётгандай туюлди. Алёна ҳаприқиб кирди-да:

● Таржимондан ●

Адабиётда виждон садоси деган кўтаринки бир ибора бор. Бундай шоирона иборалар бирон муайян ҳодиса билан боғланганда, ўша ҳодисанинг моҳиятини ифодалаганда, улар бирдан мавҳум кўтаринки тусини йўқотиб, худди моддий нарсага айлангандай бўлади. Сўз ўз ҳаққонияти баробарида жуда юксак нарсалар билан тўқнашганда, тўғрироғи, дуч келганда, улар мана шундай фавқулодда моддийлашади.

Илгари Валентин Распутиннинг жаҳонга машҳур, юксак мукофотларга сазовор бўлган асарларини ва айниқса, «Яша ва ёд эт» асарини ўқиганимда, улар ичидан аллақандай жуда кучли ҳайқириқ келгандай ва шу ҳайқириқ ҳеч тинмай одамнинг қулоғи остида янграб тургандай туюлган эди. Хатоми, хато эмасми, ўйлардимки, мабодо, Бетховеннинг барча доҳиёна симфонияларини бир оҳангга жам қилиб беришнинг фантастик иложи бўлса, эҳтимол, ўша оҳанг Распутин асарларидан чиқадиган шу қийқириққа ўхшаган бўлармиди! Бу қийқириқ нимадан ва нима эканлигини адибнинг 1985 йилда «Наш современник» журналининг 7-сонида босилган «Енгин» қиссасини ўқигач, билдим. Қандайдир шундай бўлиб қолдики, бу асарни Евтушенконинг «Фуку», Есининг «Имитатор», Вознесенскийнинг «Рух меъморлари» асарлари билан бир вақтда, олдинма-кейин ўқидим. Бу асарларнинг ҳаммасидан яна ўша таниш, лекин ҳали номи топилмаган садо келарди. Одам бир жойда ўтиролмасди, одам бир жойда туролмасди. Одам юрак қопқаларини ёриб ташлагиси келарди. Мен яна Михаил Булгаковнинг «Мастер ва Маргарита» романини ўқиганимда ҳам шу аҳволга тушган эдим. Нима экан бу! «Енгин»ни ўқирканман, бу сизга қанчалар ғалати эшитилмасин, виждон садоси бу, деб ўйладим. Уша тинмай чалинаётган жом овози — жом овози эмас, виждон садоси эди. Инсон қадр учун йиғлаган, инсон қадр учун қайғурган, инсон қадр учун ўзини ўтга-чўққа урган, курашган, ҳайқирган садо шу эди.

Распутин худди Айтматов каби ҳар бир меҳнаткаш, оддий инсонга мисоли бир бутун давлат каби қарайди. Инсон деб аталган давлатнинг барча қудратли ва заиф томонларини яширмай, ошқора ёзади. Аччиқ, ҳаддан ташқари кескин, аммо рост сўзларни ёзишдан ўзини тиймайди. У виждонийликни инсон давлатини давлат қилиб, ўстивор этиб турган олий маънавий ҳодиса каби қарайди.

— Эшитяпсанми, Иван?! Эшитяпсанми?! Вой ўлмасам, сен ҳали овқатланиб ҳам олмовдинг-а,— деди.

2

ОРС¹ омборлари «Г» ҳарфи шаклида жойлашган, унинг чўзинчоқ бир тарафи Ангара ёқалаб — ҳозир буни сув бўйлаб деб тўғрироқ қилиб айтишади — тушган, калта томони эса ўнг ёғи билан Паст кўчага туташарди, агар қишлоқ тепасидан қаралса, бу ҳайбатли ҳарф ер юзасида ётганга эмас, тик турганга ўхшаб кўринар эди. Иморатнинг иккала очиқ томони баланд девор билан ўралган. Мана шу кўрғон-омборхонага кўча тарафдаги икки йўлдан кирилар, машиналар ўтадиган, кенг дарвоза қурилган, унинг шундоқ ёнгинасида эса имтиёз эгалари учун эшик очилган эди. Дарвозанинг ўнг томонида, омборларга ёндош жойлашган шинам ва ораста магазиннинг ярми девордан бу томонга чиққан, унинг кўк бўёқлари кўзни қувонтирар, катта деразалар ўрнатилган бу магазиннинг бир томонида саноат моллари, иккинчисида эса озиқ-овқатлар сотилар, ўнга битта эшик орқали кирилар эди.

Омборнинг ўнг ва сўл томонларига чўзилиб кетган Паст кўчада уйлар зич жойлашганди: одамлар доим сувга яқинроқ бўлишни истайдилар. Агар ўт тушгани рост бўлса, у ҳар икки томондаги уйларга ҳам тутшиб кетгани тайин, ҳатто тепа томондаги уйларга ҳам ўтган бўлиши эҳтимол. Иван Петрович уйдан отилиб чиқаркан, нима учундир аввало омборларни қандай сақлаб қолишни эмас, уйларнинг тақдирини ўйларди. Бундай пайтда олдин одамнинг кўз ўнгига энг ёмон нарсалар келади, ундан кейин эса, одам мавжуд аҳволга кўника бошлагач, ҳар қанақа офату кулфат бўлсин, ваҳимаси аста-секин камаёверади.

Остонадан туриб, Иван Петрович омборхоналар томонга қаради. Лекин олов кўринмади. Бироқ энди ҳаммаёқдан келаётган бақирган-чақирган овозлар ўша ёқдан янада ваҳималироқ эшитилмоқда эди. Иван Петрович йўлни қисқароқ олиш учун томорқа оралаб югурди ва очиқ жойга чиққач, ўз кўзи билан кўрди: ўт кетган эди. Булашиқ, тарам-тарам олов яллиғи ён томондан қуюндай буралиб кўтарилар, худди омборлардан анча олисда, ўнг томондан чиқаётгандек эди. Бир зум Иван Петровичга орқа томондаги томорқа сўкичаклари ва ҳаммом ёнаётгандек бўлиб туюлди, лекин худди шу замон ёлқин тик юқорига отилиб чиқди-да, барча омборхона уйларини ёритди. Яна қичқирган овозлар ва ёғочнинг қарсиллаб айилгани эшитилди. Иван Петрович ҳушига келди: нима бўляпти ўзи, қуруқ қўл билан нима қилади? У чопганича орқасига қайрилди, йўл-йўлакай Алёнани чақирди, лекин хотини аллақачон жуфтакни ростлаб қолган эди. Иван Петрович ўтинхонадан болтани олди, кейин шоша-пиша четан атрофидан чангакни қидирди, уни қаерга қўйганлигини эслолмади, шунда хаёлига уйни беркитиш керак, деган фикр келди. Шу пайт уй деворларига олов ёлқинлари тушди-да, Иван Петрович ҳамма нарсани унутиб, боя келган йўлидан чопиб кетди.

Югуриб бораркан, олов яллиғи кўчага томон жилганлигини фаҳмлади. Демак, иш жуда чатоққа ўхшайди. Янги қишлоқ қурилгандан бери бунчалар кўрқинчли ёнғин бўлмаган эди.

Иван Петрович омбор девори ёқалаб чопиб ўтди-да, ҳозир ланг очилиб ётган дарвозадан нима бўлаётган экан, деб аста назар ташлаб, ичкари ҳовлига кирди.

3

Омборлар икки томонга — озиқ-овқат сақланадиганлари узунасига, саноат моллари учун ажратилганлари қисқа тарафга чўзилиб борарди, афтидан, ўт омборлар иккига ажраб кетадиган бурчакда ёхуд шу бурчак яқинида чиққан бўлиши керак. Омборлар шу ерда бир-бирига уланиб кетган эди. Улар шундай бир тахлитда солинган эдики, ёнғин ҳам шундай ердан бошлангандики, бир ёнса, охиригача тугал ёниб битадиган эди. Иморатларнинг ўзига келсак, ўт чиқиши мумкинлиги ва унинг олдини олиш устида ўйлаб кўриш қаёқда дейсиз — ҳамisha ўзи рус кишисининг ақли кеч киради, ў ҳамisha қобил яшаш, жону молини яши сақлаш ва офатлардан осон қутулишни эмас, қулай кун кечириш ва оппа-осон фойда кўришни кўзлаб бу ерда маскан тутган. Бу жой ҳам, қишлоқни наридан-бери қураётганларида, умуман, кўп ўйлаб ўтиришмаган, сувдан қутулган ким ўт ҳақида ўйлайди дейсиз? Лекин айнан ўт чиққан жой хусусида сўзласак, назаримда бу ерда кимдир, ёвуз бир тасодифми, ўбдон ҳаммасини шундай бўлишга олдиндан мустаҳиқ этганлиги аён эди.

¹ ОРС — ишлаб-чиқариш корхонаси таркибида чакана савдо ташкилоти. (Тарж.)

Бирваракай ва бирдан икки томонга ўт барабар ёйилган. Озиқ-овқатлар қисмига ўт томдан туташган ва шунчалар шитоб билан қасира-қусирга олганки, тепага гўё биров портловчи дори сочиб қўйгандай. Омборнинг бир томонини ҳали шифер билан ёпиб улгурмаган эдилар, шифер эса кузда келтирилганча, девор қаторига териб қўйилган, ҳозир ҳам шу ерда ётар эди. Саноат моллари омбори эса икки йил илгари шифер билан ёпилганди — қандайдир қанд-қурс банка, популар солинган аллақандай яшиқларни сув, нам босса, ҳечқиси йўқ эди, лекин ўша япон латта-путталарига келганда, бу бутунлай бошқа гап; ахир, шу латта-путталарни деб, бу ерларга ҳатто Иркутскнинг ўзидан ҳам келиб кетишади, бу нарсалар пулдан ташқари ҳам бир қимматга эгадир ахир. Лекин бу томонга ҳам ўт том орқали кетишига шифер тўсқинлик қилмагани; албатта, равшан, нимадир бошқа кори ҳол бўлган. Бу ерда ўт энг чекка омборда айниқса, шиддатли тус олган эди, соғлом кўз билан қараганда, ёнғин шу ердан чиққан бўлиши мумкин эди.

Озиқ-овқатлар қаторининг энг чеккасида девор ёнида яна бир шифер билан усти ёпилган омборхона бўлиб, бу ерда ун ва ёрмалар сақланарди.

Иван Петрович ўзини қаерга уришни билмасдан ўт селидан ёришган ҳовлидан тентираб, талмовсираб, ёнлаб юриб бораркан, фақат икки ердагина одамлар тўпланганини кўрди, бир гуруҳ одамлар ўнг ёқдаги олов яқинидаги маҳсус жойлардан мотоциклларни филдиратиб туширишар, тўрт-беш кишидан иборат бошқа бир гуруҳ эса нариги чеккада, узун қаторнинг ўртасида томни очмоқда, тепадан ўтнинг йўлини тўсишмоқчи эди. Олов сели уларга ҳам ура бошлаган — эркаклар бўралаб бақиришар ва эскириб, қорайиб кетган мўрт тахталарни шахд-шиддат билан қайиришар ҳамда ерга улоқтирар эдилар. Иван Петрович қўлида болтаси борлигини эслади — болта билан уларга кўмак беришнинг айна палласи эди, у чопиб бориб, пастда ўзини у ёндан бу ёнга ура бошлади, тепадан тинмай тахта, ёғоч парчалари отилиб тушмоқда эди, у тепага қаердан чиқишни сира англолмай қолганди. Боши бутунлай ишламай қўйди, ақлига ҳеч нарса келмасди. Ниҳоят, у кимдир сўл томондаги девордан томга қиялаб ташланган тахтадан қадамларини катта-катта қўйиб ўтиб бораётганлигини кўриб қолди-да, дарҳол шу томонга қараб югурди, ўзини-ўзи сўкиб-нетиб ўтиргани ҳам йўқ, бунга имкон қайда, фақат бунчалар меровлик қилаётгани учун ўзидан-ўзи қаттиқ аччиқланди. Ахир қандоқ эркакмисан эркак эди-я, мана энди ўша эркакдан қуруқ чўпу устихон қолибди.

Томда ҳаммани Афоня Бронников бошқармоқда эди. Иван Петрович югуриб келаркан, унинг кимгадир пастга тушиб, мисранг ва ё бўлмаса суғуриб олишга ярайдиган темир-пемир топиб келишни буюраётганини эшитди. Иван Петрович бирдан энгил тортди: Афонянинг бу ерда эканлиги қандай яхши. Бу ерда яна бир ишончли киши — тракторчи Семён Кольцов ҳам бор эди, тўғри, у келгиндилардан, лекин Иван Петрович у билан бирга ишлаб кўрган, билади: ишончли одам.

Афоня Иван Петровичнинг қўлида болта борлигини кўриб, хурсанд бўлиб кетди:

— Ана, ақлли одам ҳам бор экан-ку! Ўт тушган ер дастурхон эмаски, бўш қўл билан келса.

У Иван Петровични томнинг ҳовли томонидаги чеккасига қўйди, Иван Петрович ҳам пайсалга солмай, тахталарни тўхтовсиз кўчира бошлади. Афонянинг ўзи томнинг нариги, ёғоч от ўрнатилган чеккасида туриб олганча қўлидаги тўқмоқ билан томнинг паст томонига айлантриб урар, ўртароқда эса Семён Кольцов қўлида болта билан ғайрат қиларди. У бу ерда ҳам, томнинг Ангарага қараган томонида ҳам улгуриб ишлар, одатда камгап, босиқ бу одам ҳозир жазавога тушиб, ўнгу сўлида дуч келган тахта-ёғочни айириб, мажақлаб туширар, тўхтовсиз алланималарнидир деб ваҳшиёна қичқирар эди. Иван Петрович ҳозир иш билан қанча банд, қанча машғул бўлмасин, одам фақат ёв устига ташлангандагина, инсон қонини тўкишга мажбур бўлганда ва ёхуд мана шу тобдагидай бузишдан бошқа йўл қолмагандагина қуюшқондан чиқиши ҳақида ўйлади, одам, мисол учун, дон сочганда ва ё бўлмаса, мол-ҳол учун ўт ўрганда, мана шундай ҳайвонларча ўкиришни ҳатто хаёлига ҳам келтирмайди-ку, ахир. Биз тагин ибтидоий замонлардан бери ўтган асрларни ҳисоблаб юрамиз: асрлар-ку ўтди-кетди, аммо ибтидо юракка доим эш.

Иван Петрович мададга келгунгача тўрт метрча жой очиб қўйилган эди. Кейин биргалашиб, анча жадал ишлашди, олов йўли тўсилди. Том тагидан гувиллаб етиб келган олов тахталари кўчириб ташланган бўшлиқ устидан чиқди-да, лов этиб юқорига кўтарилди, аланга селининг зўридан улар ҳаммалари чўккалаб ўтириб қолдилар. Лекин аланга бошқа йўл тополмай орқага қайтди ва боя чала ёнган қуруқ нарсаларга жон-жаҳди билан ташланди. Тўсин тахталар тутай кетди, ёна бошлаганларини эса Афоня отилиб бориб, пахталиги билан ўчирди.

Иван Петрович яна бир карра амин бўлди: бу Афоня деганимиз жуда азамат йигит экан, ўзимизнинг сув босмасдан олдийги — эски қишлоқдан, ҳозир уни йигит

деб аташ қадди-бастига номуносиб, у аллақачон кап-катта киши бўлиб қолипти. Яна тез-тез орқаларига хавфсираб қараганча ишга тутиндилар. Мисранг қидириб кетган йигит қайтишда мисранг ўрнига янги гап топиб келди: чала куйган «Урал»ни олов ичидан олиб чиқишибди. Аравачали «Урал» мотоцикли, ўрмон саноати хўжаликлариди бу мотоциклни «Жигули»дан кўра кўпроқ қидириб, излаб юрадилар. Йигит кўз таниш одамлардан эди, ҳозир бундайлар кўп, улар ҳар ёқлардан келишган, бу ерларда анча-мунча вақтдан бери туришади, бироқ ҳали шу пайтгача ҳам улар ҳақиқий танишга айланишмаган. У жаҳли чиқиб шовқинлар-ди:

— Буни қаранг, бор экан-а, бор экан бу «Урал» дегани! Кимга олиб қўйишганикин уни?! Нима учун асраб беркитиб қўйишган?! Мен Качаевдан яқингинада сўраган эдим. Йўқ, девди. Лекин бор экан, шу ерда турган экан!

Афоня унга танбех бергандай сўради:

— Сен лўм қидирдингни ё бошқа нарсами?

— Йўқ, ҳеч нарса йўқ, — деб қичқирди йигит. — Кўринлар: хотин-халаж че-лак кўтариб келибди, сув ташийдиган машинани эса топишолмаяпти. Ангарадан обкашда сув ташишяпти. Жаҳаннам бўлиб ётибди-ку, обкашда сув ташийдими? Ҳамма бир қаторга туриб, оловга қараб чучкиргандай бир гап. Оловнинг эса парвойи палак.

Шундан кейин йигит ҳаммадан олдин чопиб бориб, ўт ўчирғичлардан фойдаланмоқчи бўлганлигини бақириб гапириб бера бошлади:

— Қоидасини келтириб ерга урсанг, ундан фақат пишиллаган овоз чиқади. Пиш дейди-ю, тамом. На кўпик бор, на бошқа. Қуриб қолганми, дами чиқиб кетганми, билиб бўлмайди.

У одамларнинг орқасида туриб олиб бақирмоқда эди: Афоня ўша пахталик билан орқадан келаётган ўтни ўчириб туришни унга топшириб қўйди. Одамлар нафас ростламай, бош кўтармай ишлашаркан, шу иш асноси унинг хирқираган товушидан одамнинг эти жунжикиб кетарди. Иван Петровичнинг назарида товуш йиртилиб, ариллаб тутун ва қуюн ичра жизғинак бўлаётган ёнгинасидаги одамдан эмас, деворларнинг нақ ўзидан чиқаётгандек эди. Кейин узундан узоқ жизғинак оқшом ўтиб, тун тушди, Иван Петрович мана шу пайт давомида нималарди деб қичқирган ва гапирган, нималарнидир талаб қилган ва сўраган товушларни эшитаркан, назарида бу деворлар, ер, осмон ва қирғоқлар одамларнинг товушида овоз бераётгандек — одамларга тушунарли бўлиши учун шундай қилаётгандек бўлиб туюларди.

Иван Петрович сўнги тахтани пастга уриб туширгач, бошини кўтариб, атрофга аланг-жаланг қаради. Орқа томонда аланга кўкка қараб ўрлаб борар, ҳовлига оташ селини сепар ва яқин атрофдаги қўшни уйларнинг томларига ваҳимали шуълалар ташлаб сакрар, кўлкаланар эди. Ҳовли юзида одамлар овоз чиқармай жингиртоб бўлиб чопишар, саноат моллари омборлари атрофида олов яқинида, аланга яллиғларида таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган, гўё шаффофга айланган шарпалар ўзини дам у ёнга, дам бу ёнга отар, қичқирар ва гўё аллақандай рақсни тинимсиз ижро этарди. У ерда олов шуниси билан ваҳшатли эдики, у том остидан узун тилларини вишиллаб чиқарар ва одамларни ростдан ҳам ўйинга тушишга, дам ортага қайтиш, дам яна олдинга интилишга мажбур қиларди: «Биз тариқ сочамиз, сочамиз... Биз эса тариқни янчамиз, янчамиз».

Бироқ бошлиқлар ҳам чопиб қолишди. Ҳовлининг ўртасида, бўлим бошлиғининг олдида ўрмон саноат хўжалигининг бош инженери Козельцов қўлини пахса қилиб, нукул қишлоқ томонни нуқиб кўрсатарди. Борис Тимофеич уни тинглаб тингламас, кимгадир нималарнидир ишора қилар, унинг ишоратларини фақат: яна, яна... деган маънода тушуниш мумкин эди. Шунда бирдан ҳовлига трактор кириб келаётганлигини кўриб, дарҳол унга пешвоз отилди.

Одам кўп эди, бутун қишлоқ кўчиб чиққан деса ҳам янглишмасди, лекин одамларни бирлаштирадиган, уларни оқил ва устивор, ўтти ўчиришга қодир бир кучга айлантирадиган кимса, чамаси, топилмас эди.

Қишлоқнинг кулба ва хонадонлари узра ёнғин яллиғлари ваҳимали бир тарзда шуълалар сочиб кезинаркан, уйлар кўрқинч ичида титраб ерга қапишиб кетарди-лар. Иван Петрович узоқми-узоқмасми дегандай кўзи билан қидириб ўз кулбасининг томини топди ва шунда бирдан эслади: ҳозир бунда роса асқотадиган чангак даҳлизда, икки кун бурун қор эриганда уни ўзи у ерга олиб кириб қўйган эди.

Кўримсиз ва бесаранжом бу посёлка на шаҳар ва на қишлоққа ўхшамас, у мисоли қўналға эдиким, худди бир ердан бошқа ерга кўчиб кетмоқчидай омонатгина қурилган, ҳавонинг жўнашиб кетишини кутиб тўхтаб, шу бўйича бу ерда қолиб кетгандай эди. У қачон яна олға юришга амр бўлишини кутиб яшарди.

Шунинг учун саранжом-сарихталикка эътибор бермас, бола-чақанинг келажакини кўзлаб, чора-тадбир қилмас, ёзни ёзлаб, қишни қишлаб олинса, шунинг ўзи етадигандай эди. Лекин бу орада бола-чақа орттиришар, тириклар маскани ён-атрофида боқий оромгоҳлар ҳам пайдо бўлар, бу қўналға эса, ҳамон ўша-ўша, бугун ё эрта-индин кўчадигандай эди. Тунлари Иван Петрович электростанциянинг ишлашига, машинанинг кечаю кундуз тинмаган овозига қулоқ солиб ётаркан, назарида қишлоқ моторини ўчирмай доим тайёр ҳолда ётгандай бўларди.

Қишлоқ советида, идора деворида қишлоқ лойиҳаси осийлик турарди: тўғри кўчалар, болалар боғчаси, мактаб, почта, ўрмон sanoati хўжалиги ва ўрмон хўжалиги идоралари, клуб, магазинлар, гараж, сув иншооти минораси, nonвойхона — турмушга нима зарур бўлса, ҳамма нарса бор, ҳаммаси рисоладаги одамларникидай. Кўчалар ҳақиқатан ҳам, тўғри ва кенг эди; ўз вақтида уйларни адл, бир қатор қилиб солишга қаттиқ риоя этардилар. Лекин тартиб, саранжомлик шунинг ўзи билан барҳам топди; қишлоқ кўчасига сира ўхшамайдиган бу кенг-мўл йўллар оғир техника туфайли ақл бовар қилмас даражада ўзгариб кетди, ёз ойлари лесовозлар ва тракторлар ёғин-сочинли кунлар кўчанинг лой тупроғини шунчалар ийлаб, балчиғини чиқариб юборар, сўнг балчиқ қатлам-қатлам бўлиб кўча чеккаларига уюлар, кейин худди тош чўкмалар каби қотиб қолар, қари-қартаглар учун ўтиб бўлмас тўсиққа айланар эди. Қишлоқ совети ҳар йили ҳар бир хонадондан йўлка солиш учун бир сўмдан йиғиб олар, ҳар йили йўлка ҳам солинар, бироқ баҳор чиқар, ўтин-оғоч олиб келишга тўғри келар, ана шунда йўлқалардан шох-шабба, йўғон, оғир дарахт таналарини ташиб, думалатиб ўтишар, кейин йўлқадан ҳам ном-нишон қолмас эди. Ёз бўйи янги йўлка қуриш ҳеч кимнинг эсига келмасди, қўл ҳам тегмасди, «йўлка бригадаси» қиш олдидан иш бошларди, бировнинг қадами теккан-тегмаган яп-янги ёғоч йўлқалар февраль март ойларига-ча уч-тўрт ой қор остида ётар, сўнг баҳор келгач, яна тракторларнинг тишли занжирлари ва буталмаган дарахт таналари остида эзилиб, мажақланиб кетарди. Уч тахта-уч тахта қилиб қурилган мана шу йўлқаларнинг қолган-қутган бут жойларида кўпинча катта-катта дарахтларни бўлишар, аралашар, ёришар ҳам эди. Ҳеч нарса қор қилмасди одамларга: на буйруқ, на гап-сўз.

Шундай яланғоч, шип-шийдам, сўқир ва совуқ қишлоқ эди; уйлар олдига ҳам юракни қувонтирадиган бирон дов-дарахт, ҳеч бўлмаганда оқ қайин ёки рябина экилмаганди. Ўзларининг эски қишлоқларида деразаси олдида ниҳол ўсмаса туролмайдиган одамлар бу ерга келиб, тўрттагина дарахт экиб кўкартиришни хаёлларига ҳам келтирмасдилар. Кўча яйдоқ бўлгани учун ҳам қору ёмғир, шовқин-сурон тўсиқ билмай дераза ойналарига урилар эди. Кўкаламзорлаштириш ҳақиқатда не-не қарорлар ҳам қор қилмасди. Балки ҳақиқатан, тўғриси ҳам шудир: йил сайин қанчадан-қанча тайга ўрмонларини кесиб, ўнг-сўлга қарамай поёнсиз ерларни ағдариб, шамоллардан пана бўлиш учун бута экиш кимнинг кўнглига сиғарди? Қунигимиз ўтса...

Биргина сўз: леспромхоз — sanoat усулида ёғоч тайёрлаш. Гузаронликдаги кўп тартибсизлик ҳамда бевошликларни ана шундан ҳам англаш мумкин. Ўрмон қулатиш — дон сепиш эмас, дон сочар дехқон учун ишу ташвишлар фаслма-фасл тинимсиз такрорланаверади, у қанча яшамасин, барибир иши озаймайди. Ўрмон кесилгандан сўнг эса, то янгили ўсиб-унгунча неча йиллар вақт керак. Ҳозирги техника ёрдамида уни бир йил ичида кесиб ташланади. Кейин-чи? Кейин кўч-кўронни кўтариб жўнайсан. Ҳовли-жой, ҳаммому оғилхонани, ота-онанг дафн этилган қабристонун умринг ўтган йилларни қолдириб, лесовозу тракторларга миниб, янги ўрмон қайдасан деб, қидириб кетасан. У ерда эса ҳаммасини қайтадан бошлашинг керак. Иван Петрович Берёзовка ёнидан ёзда сузиб, қишда муз устидан юриб ўтаркан, ҳар сафар у томонга миҳлаб ташланган, қолдириб кетилган кулбаларга юраги беихтиёр увишиб, хаёли паришон бўлиб қараб қоларди: леспромхоз бор эди, иши тугади, кетди — мана энди қишлоқ ташландиқ, унда қимирлаган бирон тирик жон йўқ, фақат шайтонлаган туристлар уй ичида гулхан ёқишади, эшиклардан куюқ тутун кўтарилади.

Эртами-кечми, уларни ҳам шу қисмат кутарди. Ўша кунни иложи борича орқага суриб келишарди, лекин қанчагача ҳам суриб бўларди... Ўзларига ажратилган ерлардаги ёғочларни улар етти йил илгариеёқ кесиб бўлишганди. Ангаранинг нариги томонидан янги жой ажратишди. Беш йил ўтгач, у ердаги яроқли ҳамма-ҳамма дарахтларни кесиб олишди. Шундан кейин бир масала кўндаланг туриб қолди: қишлоқ қоладими-йўқми? Масалани районда, областда, бошқармада кўришди, ниҳоят, қишлоқ қоладиган бўлди. Тагин ўзларининг илгариги жойларини айланиб чиқишди, бироқ аввал дарахтларни, қарағай ва тилоғочларни (бир вақтлар ўрмонларни тозалаймиз деб, қайин ва тоғтеракларни захарли моддалар сеиб қуритишган эди) танлаб кесган бўлсалар, эндиликда ўрмонни тамомла бепар текис қирқар эдилар. Яна шундай техника ҳам чиқдики,

у ўтган жойда асло нав-нихол қолмасди. Битта самосвал битта улў дарахтни ортиб кетиш учун атрофдаги ҳамма нарсани бутунлай босиб, эзиб, мажақлаб ташлайди.

Мана шу «бир текис» иш ҳам уч-тўрт йилга етиб беради. Ундан кейин-чи? Ундан кейин, айтишларича, худди эски замонлардай узоқ-узоқларга бориб ишлаб келишади, бригадалар неча ўнлаб чақирим жойларга ҳафталик ишга жўнайдилар, ишлаб бўлгач, дам олгани уйга қайтадилар. Корхона ва уй ҳаётини ўзларича бўладилар: бир ҳафта сен леспромхозникисан, бир ҳафта уйники. Қатъий жадвал асосида. Ҳозиргидай бирининг иккинчисига сира дахли йўқ.

Шундай бўлгай.

Бошқа чора йўқ, ахир. Бир маҳаллар халқ далалару ўтлоқлар туфайли тирикчилик қиларди, сув электростанцияси қурилиб, уларни сув босди, фақат ўрмон қолди.

Ана шу қишлоқ советидаги лойиҳада клуб турибди, клуб эса йигирма йилдан бери эски қишлоқларнинг биридан кўчириб олиб келинган жамоат ҳаммомида жойлашган. Янгисини қуриш керак эди, лекин ҳатто охириги пайтларгача ҳам ҳеч нарса маълум бўлмагач, қандай қилиб қуради. Лойиҳада — болалар боғчаси ҳам бор, лекин у ишламайди: уни ремонт қилса арзийдими, йўқми, ҳамон маълум эмас. Маълуми шу-ки, ҳозирча тўхтаб туриларкан. Бу ишларни ҳеч ким сураб-суриштирмайди.

Шундай бўлгач, қишлоқ қандай қилиб чиройли кўринсин — яна ёнғин шафақларида?!

5

Иван Петрович пастга сакраб тушди-да, ҳозиргина бўлим бошлиғи турган жойга чопиб кетди. Беш кун бурун бўлим бошлиғи унинг ишдан бўшаш ҳақидаги аризасига қўл қўймагач, Борис Тимофеич билан қаттиқ сан-манга бориб қолган эдилар. Аммо Иван Петрович бу ерда кўлидан бир иш келадиган одам бўлса, у ҳам фақат шу бўлим бошлиғи эканлигини биларди. На ярим йил илгари кўшни леспромхоздан хавфсизлик техникаси инженери лавозимидан кўтарилган бош инженер, на леспромхоз директори (лекин у йўқ эди, кенгаша кетипти, бўлганда ҳам нима қилиб берарди) ва на унинг ўринбосарлари — бу бемаза ишда ўта қирриқ бўлиб кетган, пенсиягача қолган кунларини бирма-бир санаб ўтказаётган, шу серзарда кекса кишидан бошқа ҳеч ким бу ишни эплолмасди. У кўп одамлар билан чиқишолмаганидан бошқалар ҳам у билан чаппа эди, у асаблар қайнаб чопиб юрар, бош-кетига қарамай бақириб-чақириши ҳам, суриштирмай-нетмай дуч келган одамни мактаб осмонга олиб чиқиши ҳам ҳеч гап эмасди, лекин буларнинг бари тутундан ясалган бир ниқоб бўлиб, Борис Тимофеични яхши билмайдиган ғўр кишиларнигина чалғитиши мумкин эди. Билган одам эса унинг ўткинчи койишлари ва бақириб-чақиришларига унчалар эътибор бериб ўтирмас, Борис Тимофеич Водников — ўзимизнинг одам, у оқу қорани яхши ажратиб ўз зиммасидаги ишни ҳам имкони борича дўндириб қўяди, деб биларди. Қишлоқ қурилган биринчи кундан бери Водников оз эмас, кўп-эмас бўлим бошлиғи бўлди, бўлмаса унинг олий маълумоти ҳам йўқ, мана шунинг ўзиёқ усиз иш битмаслигини кўрсатиб туради. Ҳолбуки, леспромхоз бошлиқларининг кўз ўнгида марказий бўлимни бошқаришнинг ўзи бўлмайди, зотан, бу бошлиқларнинг аралашмаган иши йўқ, кўнглига сиққанча гапиради ва қилади, оҳ, қанчалар осон эмас бу иш!..

Борис Тимофеич кайфи тароқ тракторчи ва тракторни орқага қайтариб, ҳовлининг ўртасига, омборлардан ташиб чиқилаётган моллар тўпланаётган жойга қараб юрганлигини Иван Петрович кўрган эди! Лекин бу ерда ҳозир у йўқ эди. Иван Петрович тўдаланган нарсаларга бақрайиб қараб қолди: ёнғинга келган одамлар шоша-пиша итқитиб юборгандай кигиз этиклар ҳар ерда сочилиб ётар, ўкувчиларнинг портфеллари ва уюм-уюм қилиб боғланган мактаб кийим-кечаклари, юнг кўйлақлар, пахталик шимлар, яна аллақандай нарсалар солинган қутичалар, сал нарироқда эса — устма-уст мингаштириб ташланган «Ява»лар ва чиндан ҳам, аравачаси ёниб кетган «Урал» мотоцикли. Бу «Урал» туфайли ҳали йигитлар ОРС бошлиғининг тоза адабини беришади, тоза тўполон бўлади ҳали. Бу ёнғиндан кейин умуман ОРС бошлиғининг ҳоли нима кечади? Иван Петрович ўзининг бу қадар соддалигига мийиғида кулиб қўйди, ҳеч шубҳа йўқ: бу тегиримондан ҳам бутун чиқади. Ҳамма ерда буларнинг ошиғи олчи, ишлари беш.

— Иван! Иван! — бирдан Алёнининг овози эшитилди. У аллақандай қутичаларни бир қучоқ қилиб кўтарганча югургилаб келди, лекин юкларини тозароқ, қуруқроқ жой топиб, оҳиста ерга қўйди.— Иван, бу ўзи нима бўляпти, а?!— овозига қараганда жуда ҳаяжонланган, аллақандай ҳавойи ва ҳовлиққан эди, ғайритабиий думалоқ бўлиб қолган кўзлари косасидан чиқиб кетай дерди.— Бунақада ҳаммаси ёниб кетади! Вой, у ерда нималар йўқ! Иван, ахир, биз нега бунақамиз?!

У — нима дейишларини кутиб ўтирмай, жавобнинг унга кераги ҳам йўқ эди, орқасига ўгирилди-да, ёши қайтиб қолган одамлардай судралганича, аста-секин қадами тезлатиб, лапанлаганича жўнаб қолди. Иван Петрович бир зум диққат билан унинг орқасидан қараб турди, лекин боши шунчалар ғовлаб, ақли ҳам тошиб қолган эдики, чолни кўрса бува дейдиган аҳволга етган эди, сал бўлмаса: «Хим бу? Таниш хотинга ўхшайдими!» деган хаёлга ҳам бораёзди. Лекин дарҳол хушини йиғиб олди, Алёнани кўз олдига келтирди, ўзича унга, хотин кишининг бундоқ этаги куйгандай бўлиб юриши яхши эмас, деб танбеҳ берди ва шу заҳоти уни унутди.

У Борис Тимофеични кўриб қолди. Лекин аввал унинг қичқираётган овозини эшитди ва уни товушидан бориб топди, у бурчак томондан биринчи озиқ-овқат омборининг олдида куймаланган, олов яллиғи ёритган, жуда ҳам ғалати бир алпозда қимир этмай қотиб турган тўда ичида эди. Бошлиқнинг дам-бадам ариллаб турган овозига ўрганиб қолган эдилар, лекин унинг бақир-чақирликлари телбанамо ва шунинг баробарида тушунарсиз эди. Ҳаммани олов қизитиб юборган эди. Аниқ-таниқ жавоб берилаётганига қараб, Иван Петрович бошлиқ олдида турган киши омборчи Валя эканлигини билди.

— Очмайман! — дерди тап тортмай Валя. — Учиринглар. Лекин очмайман.

— Ёни-и-иб кетади-и! Э, онасини!..

— Учиринглар! Мен, нима, ёш боламанми, кўзим кўрми, Клавканинг ҳамма нарсасини ташиб кетишди-ку! Ҳамма ташияпти. У ерда менинг юз минг сўмлик молим бор, ҳатто ундан ҳам кўп! Кейин уларни қаердан оламан?! Қаердан?! Қаердан?!

— Ёни-и-иб кетади-и! — Бўкирарди бошлиқ.

— Учиринглар. Мен аҳмоқ очай-да, битта қўймай ташиб кетишсинми. Учиринглар.

У хўнграб йиғлаб юборди.

Иван Петрович бошлиқ олдига югуриб бормоқчи эди, лекин бошлиқнинг ўзи у томонга ўгирилди. Унга эмас, саноат моллари омборларидан чиққан мол уюмларига қаради. Иван Петрович шу уюмлар атрофида куймаланиб юрганди. Бошлиқнинг орқасида буйруқ бўлишини кутиб бир қанча шарпалар тўдалашиб туришар, булар архаровчилар¹ бўлиб; қишлоқда оргнабор² бригадасини шундай деб атар эдилар. Ростдан ҳам, Борис Тимофеич мол уюмларига беш одимча қолганда орқасига қарамасдан қичқирди, барибир менинг нима деганимни ҳамма эштади ва тушунади, деб ўйлади.

— Бузинглар!

Архаровчилар орқага югуриб қолишди: уларга боп иш топилган эди.

— Качаев қани? — Иван Петрович томонга қараб бақирди Водников. — Менга деса тўнғиз кўпмайдими?! Э, онасини! Бу омборлар уники. Қаерда сакиллаб юрибди ўзи?!

Качаев — ОРСнинг бошлиғи. Борис Тимофеевич Качаев икки кун аввал леспромхоз бошлиғи билан бирга шаҳарга навбатдаги мажлисга кетганлигини бошқалардан кўра яхшироқ биларди. Борис Тимофеевичнинг ўзи ҳам бош-учини йўқотиб, галдираб қолганди, бўлмаса сояга мушт ўқталиб, дўқ-пўписа қилармиди. Довдираб қолсанг, Качаев уёқда турсин, ўзингни ҳам тополмай қоласан; бунақаси ҳам бўлганди. Иван Петрович унинг қорайиб, бурни сўппайиб, ёноқлари ич-ичига ботган сўхта юзига қараб туриб, бўлим бошлиғида нима иши борлиги, уни нимага қидириб юрганлигини унутди-да, ҳозир ҳаммадан ҳам зурурроқ бўлган сўзни айтди:

— Тимофеич, сен Миша Хампо амакини дарвозага қўй. Қоровул ҳам турсин, ўзининг вазифаси. Аммо Хампо албатта турсин. У шу ерда. Мен уни ҳозиргина анови, ўнг томонда кўрдим.

Водников Иван Тимофеич кўрсатган томонга отилди, ўгирилиб ҳам қарамади, ҳатто ўз ақли билан эмас, бировнинг маслаҳати билан иш қилаётганлигини ҳам англаб етмади. Иван Петрович унинг Хампони қидириб топганлигини, унга нима қилиш кераклигини йўл-йўлакай тушунтириб, дарвоза томон олиб кетганлигини кўриб турди. Миша Хампо амаки сочлари оппоқ оқарган каттакон бошини баланд кўтарганча силкитиб-силкитиб қўйди-да, эгилиб таъзим қилди ва шу заҳоти олов атрофидаги одамларга бир кўр назар ташлаб чиқди, алоҳида назорат қилиниши керак бўлган одамларни кўз остига олди. Албатта, Миша амаки у ерда қаттиқ туради, Хампога ишонса бўлади. Омборчи Валя нима деяётганини яхши билади. Ҳозир эса, озиқ-овқат омборларини очишганда...

Ростдан ҳам, суғуриб-қайириб олинаётган катта тамбаю қулф-калитларнинг шарақлагани эшитилди, бошига қулфат тушган, на мол-қолларининг ичкарида ёниб

¹ Архаровчилар — 1) рус полициячиларининг лақаби; 2) кўчма маънода ашаддий, таптортмас, сурбет. (тарж.)
² Оргнабор — ташкилий суръатда ишга ёллаш.

кетишидан ва на уларни ташқарига олиб чиқишларидан бир наф кўрмаётган, эс-хушини бутунлай йўқотиб қўйган Валя алам билан йиғларди. Бир эшикни, сўнг яна бирини очишди, учинчисининг тамбасини сира жилдиришолмади ва отнинг калласидек келадиған каттакон қулфни болта билан уриб туширишди. Архаровчилар тез ва чаққон ишлашарди — гўё умр бўйи кунлари қулф бузиш билан ўтгандай эди. Иван Петрович чопиб келаётиб, ўнг томондаги энг чекка омбор эшиги олдида улардан бири, Сашка Девятый (Девятый лақаб эмас, отасининг исми шарифи, архаровчиларнинг ҳамма нарсаи телба-тескари бўлгани учун исм-шарифлари ҳам шунга яраша қаланги-қасанги эди) билан тўқнашди, шунда ўзида йўқ хурсанд, шодумонликдан қизариб-бўзарган Саша унинг елкасига қички бир муғамбирлик билан қоқиб қўйди, Иван Петрович қадамини секинлатмай унга шарт бурилиб қаради, Саша чапдастик билан бўйинини хўроздай чўзиб, улфатона оҳангда унинг башарасига қичқирди:

— Борма. Борма, гражданин қонунчи, ёниб кетсанг ким бизга қонун сўқади?!

Қамоқ ҳаётини кўрган ёки қамоқда ўтирганларга таассуб қиладиған бу кишилар уни қамоқ лаҳжасида гражданин қонунчи деб чақирешарди. У бунга кўникиб кетганди. Замон ўзи шунақа бўлиб қолдимики, ҳар нарсага кўникишга тўғри келяпти, кечагина ҳатто тасаввур қилолмайдиган нарсаларимизга бугун одатланыпмиз.

Айтайлик, замон оёғимиз остидан чиқиб бораётганига кўникиб қолдик. Улар ўз бошларидан ҳам шу нарсаларнинг ҳаммасини кечириб турибдилар.

6

Кўчишганига йигирма йил бўлиб қолибди, ҳатто йигирма йилдан ошибди, бу пайт ичида ернинг ўзи ҳам уларни тортиб кетган томонга қараб оғган бўлса ажабмас, лекин Иван Петрович эски қишлоғини эсламаган кун йўқ эди. Қишлоқ уч юз йилдан бери жон бағишлаб келган ерларни кўмиб ётган сувларга хоҳ-нохоҳ назар ташларкан, ҳар гал кадрдон уй-жой ёдига тушарди. Йўл-йўлкай эски қишлоқ томонга худди саломлашгандай бош силкиб ўтганда кўз очиб кўрган ватанини хотирлар, кечаги ҳаёти билан бугунги турмушини солиштириб кўрар, у ерда қандай яшардигу бу ерда қанақа кун кечирипмиз, деб тез-тез оғир ўйларга ботар эди.

Унинг фамилияси ҳам қишлоқнинг номига уйқаш, эски қишлоқдан чиққан ном эди — Егоров. Егоровкалик Егоров. Тўғрироғи, Егоровдаги Егоров. Эски қишлоқдан у фақат бир марта — уруш пайти анча узоқ муддатга четга чиққан эди. Икки йил жанг қилди, кейин яна бир йил бўйдоқчилик йўсинида ўша Германиянинг ўзида, мудрофаада турди, бу ерга у тақдир тақозоси билан «Т-34» танкида кириб келганди. 46-йилнинг кузида эса уйга қайтди. Шунча йил айрилиқдан сўнг жонажон Егоровкасини кўрганда қандай аҳволга тушгани ҳалигача эсида: вой-бўй, худойим, у қад кўтариб турганга эмас, ётганга, букчайиб ётганга ўхшайди-ку! Шунчалар ғариб ва шўридаҳол бўлиб кўринди қишлоқ унинг кўзларига. Урушда нималарни кўрмади — бахтсизлик ҳам, йўқчилик ҳам, бузғунчилик ҳам — барини кўрди, теварак-атрофдаги ҳамма нарсалар азоб-уқубатлардан фарёд чекиб ётарди, ёрдам сўраб илтижо қиларди, қанчадан-қанча нарсалар вайрон, ағдар-тўнтар қилиб ташланганди, аммо ҳатто энг кўрқинчли вайронагарчиликларда ҳам умид нишонлари кўзга ташланарди — вақт бўлса, мадад бўлса, яна тикланади, яна жонланади, инсон ҳароботга тоқат қилолмайди. Қишлоқда эса ҳамма нарса эскича, ҳеч нарса ўзгармаган, гўё турган жойида қотиб қолганди. На камайган ва на кўпайган, кўпайиши ҳатто низомда ҳам кўзда тутилмагандай. Кейинчалик шундай бўлиб чиқди ҳам: урушдан сўнг ўн беш йил ўтди, Егоровка қирқ хонадондан иборат эди, қирқ хонадонлигича қолди, аввал бориға на бир ҳаммом, на бир молхона кўшилди. Рост, қишлоқ сув тагида қолажагини олдиндан билишарди, бунақада янги жой солиш кўнгилга сиғармиди, оёғингни қўлингга оласану қайга равона бўлсам экан, деб турасан — кулбамни қўзиқорин теришадиған тоғлик ерга кўчирсамми ё бўлмаса, қизим билан ўғлимнинг кетидан имлаб турган жозибали шаҳарга жўнаворсамми, дейсан.

Ушанда, урушдан қайтгандан кейин, танкчилар қалпоғини кийган, анча нарсалар билан тақдирланган, кўпни кўрган шоввоз сержант учрашув онларини ўйнаб-кулиб ўтказгандан сўнг жуда ҳам зерикиб кетгани эсида. Нимасини айтасиз, туғилган жой туғилган жой-да, бу ерда ҳар тош сен туғилмасдан бурун сени ҳис қилган ва кутган, бу ерда ҳам майса-қиеқ ҳар янги баҳор чоғи ўтмиш замонлардан сенга қандайдир бир огоҳлик ва мадаккорлик муждасини беради, бу ердаги ҳамма нарса сенга қондош ва жондош. Лекин бундай ўйлаб кўрсанг: ҳамон ўша-ўша, ҳамон ўша-ўша, ҳамон ўша-ўша... бундоқ тасаввур қилсанг, яна илк келган чоқларинг, урушдан худди ўз ажалинг билан ўлиш учун қайтиб келгандайсан.

Лекин ўй-ўйлаб, иккиланиб, алаҳсиб юриб анча вақт шу ерда қолиб кетди, бу

у — Егоровкани танлади, дегани эди. Кўп ўтмай очарчилик бошланди, ҳарҳолда мана шу ерда, Ангара ва тайга яқинида жон сақлаш осонроқ эди; кўп ўтмай у кўшни қишлоқда Алёна кўз остига олди, Алёна уялиб, қимтиниб, оҳу кўзларини катта-катта очиб қаради, биринчи марта унинг кўлидан ушлаганда, шунчалар ҳам кўрқиб кетдики, шунчалар ҳам кўрқиб кетдики, шундан сўнг йигит бошқа бировни қидирмай кўя қолди. Кўп ўтмай колхоз янги машина олди, уни ўзидан бошқа ҳайдайдиган одам ҳам топилмади, кўп ўтмай онаизори оғир ва узоқ оғриди, тақдирнинг ўзи шу тариқа унинг йўлларига узала тушиб ётди. Шу-шу турмуш-тутмуш, ҳамма қатори, бола-бақра, иш-юмуш, енгилроқ ва осонроқ яшашга аста-секин уриниб кўриш дегандай.

Иван Петрович ўрганиб кетдигина эмас, бегона ёқлардан илаштирган ва аллақандай ноён ваъдалар томон имлайверадиған, имлайверадиған шайтондан худди қутулгандай бўлиб, енгил тортди. Кўшнининг хотини қиз кўринади, деган гап ҳақ. Ҳаётда балки энг керакли нарса: ҳар бир одам ўзи тайинланган жойда тўғри маром тутсин, гумроҳлик йўлига оғиб-нетмасин, бир боғдан, бир тоғдан дегандай бетайин аланг-жалаң қилиб йўлини боғлаб қўямасин.

У шундай деб ҳисобларди. У ҳозир ҳам шунга ишонади, лекин қариган чоғида, ўз истак-ташвишлари, эътиқодларига зид ўлароқ барибир кўчиш тадорикини кўришга тўғри келган бўлса, нима қилсин. «Тўғри келган бўлса», деб бекорга айтилмаяпти, ахир, аслида ҳам ўзи шундай.

Ҳа, айтгандай. У вақтида шайтондан қутулган бўлса-да, лекин шайтон ҳар қалай уйдан бир ўзи чиқиб кетмади, кетидан укаси Гошани ҳам эргаштириб кетди... Гошка қурилишга ўзини урди ва катта-катта пул олиб, ичкиликка ружу қўйди.

Ўз вақтида бизга йўл кўрсатадиган одам йўқмиди?

Иван Петрович Егоровкада қолди, томир отди, қаноат қилди, худо урган жой-ку, деб нола чекиб юрмади, йиллар ўтиши билан бу ерларда ҳам ободончилик шабадалари эса бошлади: электр туширилди, Егоровка соҳилларига тез-тез оқ кемалар келиб тўхтайдиган бўлди, Ангаранинг юқори томонида, бу ердан саккиз чақирим нарида Егоровка узра бой леспромхоз пайдо бўлди, у ёшларни тинмай ўзига жалб қилди — шунда бу ердаги ҳаёт, бошқа жойлардаги каби бир бутун сондан суратли, маҳражли сонга айланди, энди маҳражда нима бору суратда нима бор — билиш мушкул, ана шундай, ана шундай қилиб аста жўнашиб ҳам кетадиган эди, барчага баробар замон бўлгандан кейин... Қишлоқ кўмилармиш, деган хабар шанғиллаб тарқалганда, орадан кўп ўтмай кўчиш муддати ҳам етиб келганда... очиғини айтмайлик, ҳар бир юраги ва хотираси бор одам каби Иван Петровичга ҳам Егоровкани ташлаб кетиш оғир бўлди, рост, осон бўлмади, шу билан бирга мен ҳам қилмадим-ку, мен учун ҳал қилиб бердилар-ку, деган яширин бир мамнуният билан у янги жойга уйини кўчириб ўтди: эски қишлоқ яхши эди, вақт ўтиши билан бу ер ундан ҳам яхшироқ бўлади. Афтидан, Егоровка ўз кучи билан сира оёққа турадиган эмасди.

Егоровкага ўхшаган олтита шўрадаҳол қишлоқ кўчиб келган янги жойда дарҳол леспромхоз ҳоким бўлиб олди ва унинг номини бу ердаги бепоён ўрмонларга кўра, замонавийроқ қилиб айтадиган бўлсак, хомашёга кўра — Сосновка деб аташди.

7

Қулфларни бузиш керак экан, илгарироқ бузиш керак эди. Иван Петрович ўнг томондаги чекка озиқ-овқат омборига отилиб кирганда, ҳаммаси гувиллаб ёнмоқда эди. Тешик-тешик шит узра олов даҳшатли гулдурос кўтармоқда эди, бошқа барча товушлар шу гулдуросга бирлашганди; бурчак томондаги девор тепасида шифтга қоқилган нарсалар кўчиб тушди, бўшаган жойдан олов шаршараси қутуриб отила кетди, бурчакдаги девор бошдан-оёқ ўт ичида қолган эди, унинг яқинига йўлаб бўлмасди, бошқа томондаги деворлар ҳам ёмон тутаб келарди, шифт ҳали бузилмаган, олов тешик-туйнуклардан отилиб чиқар, часир-чусир учкунлар сачрар эди. Ҳамма нарса чидаб бўлмайдиган даражада қизиб кетган, бирдан бирваракай аланга олиб кетиши ҳеч гап эмас. Аросат олов ичидан куйган овқат иси келарди, гўшт иси анқирди, яна алланечук оловни кўтармайдиган егуликларнинг аччиқ, димоқни ёрадиган ҳиди тараларди.

Илгари Иван Петрович бу ерларга кирмаганди, кўнглида ҳамон ажабланиш туйғуси бор экан, бу ердаги бу қадар мўл-кўлчиликни кўриб ҳайратга тушди. Полда қотган чучваралар уюлиб ётар, шу ернинг ўзида, ифлос ерда дағал каноп иплар билан чамбарак қилиб боғлаб ташланган йўғондан-йўғон, кўриниши хунук колбасалар сочилган, бу ерга ёриб қирган одамлар уларни оёғости қилиб юборишган эди; орқа томондаги деворга тиркалган сўкичак узра оғир қуббаларда сариёғ эриб ётар, эриган сари ўралган қоғози буришиб, ичига тортилиб борар, худди шу ерда устма-уст қўйиб чиқилган яшикларда қизил балиқ кўзга ташланар

эди. Оғоч бочкаларда, картон идишларда, қоғоз қопларда нималардир бор эди. Демак, бор экан-ку! Унда буларнинг бари қаерга кетарди? Наҳот, ўрмон кесиладиган жойлардаги ошхона-ўчоқларга ташилган? Бундай ошхона-ўчоқларда овқат емаган, у ерларда нималар бўлишини билмайдиган ва бунақа нарсаларни фақат тушидагина кўрадиган бошқа одамларга бориб айтинг бу гапларни! Фикр Иван Петровични куйдириб, жазиллатиб ўтди, ўзининг соддалигидан куладиган жойи келди ва у мийиғида кулиб қўйди: район марказидан дам уёққа, дам бу ёққа кети тинмай қатнайдиغان, худонинг берган куни ОРСга кириб ўтадиган ва Качаевнинг идорасидан шшиниб чиқадиган машиналар-чи? Учала леспрохоз учун битта, марказлашган, умумий омбор бўлсин, деб, бекорга жон куйдирыптиларми, ахир, яна бу омборлар район марказида жойлашмоғи керак! Иван Петрович бошини силкитиб қўйди ёки бошни шу ерда албатта силкиб қўйиш керак, деб ўйлади: мабодо энг катта леспрохоздаги энг катта, яъни манави омборлар ёниб битса, анови фикрни ўтказиш жуда ҳам осон бўлиб қолади.

Дунёда қанчадан-қанча нобакорлар, агар-магарчилар бор! Қандай қилиб биз уларга таслим бўлиб қолдик, қандай қилиб?!

Ўзини пахталик билан тўсиб, иссиқдан ҳаққалаганча, Иван Петрович шилимшиқ-сирғанчиқ, пўсти пўрсиллаб чиқа бошлаган қолбаса бойламларини эшикка ирғита бошлади. Ҳовлида кимдир уларни олиб, қаергадир ташлаб келарди. Иван Петрович фақат чопиб бораётган ва чопиб келаётган кирза этикларни кўриб қоларди, холос. Ён-вериди ҳам кишилар бор эди, лекин кимлигини билишга имкон йўқ; ўқтин-ўқтин улар бир-бирларига тўқнашиб қолишар ва дарҳол ўзларини сапчиб четга олишар — иссиққа чидаш тобора қийинлашиб борар, олов шифт ҳамда деворлардан чап томонга қараб тезлаб югурар, кўзлар ёшланар, томоқлар қақраб кетган, улар нафас олаётган тутун ҳам худди ёнаётганга ўхшарди. Нимадир худди товага солгандай қаттиқ вишилар, нимадир худди снаряд каби гумбурлаб портлар эди; тепадан яна бир тўсин чайқала-чайқала гуриллаб ёнганча пастга қулади. Энди орқага қайтсалар ҳам бўларди. Қолбасаларни, чамаси, чиқариб ташлашди, балиқ солинган яшикларни олиб чиқишди, бироқ Иван Петрович орқа томондаги яшиклар жойлашган сўкичакка қараб, кўзи сариёғга тушди-да, ўша томонга ўзини урди, қолбасани эмас, ёғни асраш керак эди, деб ўйлади. У эрий бошлаган ва чўкиб қолган сариёғ қуббаларидан бирини азот кўтарди, шунда ёғ қўлларини куйдириб, худди ҳамирдай қорни устидан оқиб ёғиғга тушди; у қуббани ерга қўйди, уни кўкрагига босганча букилиб яна кўтарди — шу аллоппида ташқарига олиб чиқди ва кимнингдир қўлига тутқизди. Ёғни тутган қўл ёпқичда эди. Шунда Иван Петрович уйдан ёпқичларни олмаганлиги учун ачинди — қанчалар асқотган бўларди ҳозир! У яна ичкарига йўналди, пахталик билан ўзини худди қалқон тутгандай тўсиб, унинг оша аланг-жаланг қилганча яна ёғ турган жойга боришни кўзлади, лекин ярим йўлга етганда, кимдир у билан тўқнашиб кетди, шунда Иван Петровични оловдан тўсибми ёки ўзи уни пана қилибми, орқага қараб судраб кетди. Иван Петрович, ҳа энди бўлди, деб қаршилиқ кўрсатмади.

Ташқарига чиқишганда, Иван Петрович ҳалиги кимса Сашка Десятый эканлигини кўрди. Сашка иршайиб тишини кўрсатди ва тагин ўша сўзларини такрорлади:

— Ёниб кетасан, гражданин қонунчи!.. Ох, ёниб кетасан!..

Шундай деб, Иван Петровични ўзидан нари итариб юборди.

8

Афтидан, энди ҳеч ким ўт ўчирмас, ҳамма орқага чекинган, фақат олиб чиқишнинг иложи бўлган нарсаларни қутқаришга уринишарди. Дарвоза олдида сув ташийдиган машинанинг мотори ишлаб турар, ташлаб қўйилган шлангдан сув оқарди. Бутун ҳовли ёп-ёруғ бўлиб кетганди; Иван Петрович шланг тагида сув қўлланиб қолганига дарҳол кўзи тушди, сувсиз бошқа бир зум ҳам тоқат қилмаслигини сезиб, ўзини шу жойга урди. У юзига сув олиб сочди, юзи янаям қаттиқроқ ачишди, ҳовучида сув олиб, икки-уч қултум ичди, шу билан сув тугади, бўш шлангнинг ичи қўлдиради, пирқиллади ва ниҳоят, жим бўлди. У шлангни силкитиб, тортиб кўрди, қўлини сув келадими деб, тутди — келмади.

Йўқ, саноат моллари омборларини сақлаб бўлмайди: у ерда олов ҳаммаёқни тўла-тўқис қамраб, ўртагача даҳшатли сурон кўтариб ўраб келяпти ва ҳамон йўлида давом этяпти. Томнинг шифери оловнинг зўридан қарсиллаб майдаланар, синиқлари атрофга отилар, бамисоли қизиган товага солинган ёнғоққа ўхшар эди. Пастга олов палён-палён бўлиб отиларди. Олов яқинида туриш хатарли эди, катта кишилардан бири болаларни нари ҳайдар, болалар унинг силкиган қўлидан қочишар, лекин яна худди ўт уларни сеҳрлаб қўйгандай, кўзларини катта-катта очиб, жинниларча олов сари талпинишар эди. Иван Петрович ҳовлида югуриб

юрган, нарса кўтариб, нарса ташиётган одамлар ичидан Алёнани излади — у ҳеч ерда кўринмасди. Олиб чиқилган нарсалар тобора кўпайиб, тоғдай уюлиб борарди. Хўжалик омборига ҳам етиб боришган, сатил, турли идиш-товоқлар тарақлар, тунукалар гумборларди. Э, худойим, нима, шуларни қутқариш керакми, шуларни-я... Эки одамлар ҳақмикин, чойнак ва товасиз яшаш қийину холодильник ва телевизорсиз эса мумкин.

Омборлар ва магазин ўртасидаги девор қарсиллаб, лопиллай бошлади, унинг берироқдаги бир бўлаги ичкари томонга қулади, кўча томон очилиб қолди, у ерда сурувчи трактор орқага тисарилиб, деворга яна бир зарб бериш учун юриб келарди. Тўғри қилишибди, деб қўйди ичида Иван Петрович, омборларни сақлаш қийин, лекин магазинни сақлаб қолса бўлади, омборхоналардан магазингача анча жой бор. Тракторнинг олдида бош инженер Козельцов куймаланиб юрарди: деворни қулатиш фикри ундан чиқибди-да, бўлмаса ўт девордан ўтиб бориши мумкин эди.

Ҳа, саноат моллари омборхоналарининг шўри қуриди, япон кофточкалари ва ўзимизнинг товаланнинг шўри қуриди — олиб чиқилган моллар билан со-лиштирганда, ўша жаҳаннамда яна шунчаси қолармиди?! Лекин озик-овқат омборхоналарини, ўнг томондагисини ҳисобга олмаганда, ҳозир ҳам бемалол асраб қолиш мумкин эди, машина ҳамда кўпроқ тартиб-интизом бўлса, бас эди. Бироқ бутун леспромхозда ягона «ўт ўчирувчи»ни бундан икки йил буруноқ эҳтиёт қисм сифатида ташиб кетишган, ҳисобда бору сонда йўқ эди...

Иван Петрович ҳалиям аланг-жаланг қилиб, яна ўт ичига шўнғишдан бурун Алёнани қидириб топмоқчи бўларди, шунда бирдан Миша Хампо амаки унинг елкасидан тутди.

— Хампо-о... Хампо-о! — унинг овози ичидан базўр чиқарди, у соғлом чап қўли билан ҳовли ичини кўрсатарди. У ерда, ҳовлининг чап чеккасида ёнғин шафағи биқини ва елкаларини ёритган, букилган-турган, худди бениҳоя баҳайбат шарпага ўхшайдиган бир одам энгашиб-туруиб, ҳадеб шишаларни гранатадек девордан ташқарига улоқтирар эди. Иван Петрович шоша-пиша у томонга югурди, лекин ундан олдинроқ қаердандир ўнг тарафдан сакраб чиққан Борис Тимофеич қичқириб ўша одамга ташланди, шу қадар силтаб тортдики, итқитиб юборай деди, яна ташланди... Анов одам урмоқчи бўлиб шиша кўтарди. У эҳтимол урарди ҳам, бунақа пайтад ҳамма нарса бўлиши мумкин, лекин Иван Петрович етиб келиб, шишани ушлаб қолди. Бу учига чиққан архаровчилардан бири эди, уни нима учундир хотинча ном билан Соня деб чақирар, Иван Петрович бир олишиб ҳам кўрган эди. Соня Иван Петровичнинг қўлидан шишани юлқиб олди, уни бир чеккага ташлади-да, бу тоифа кимсалар ичида қабул қилинган чулчутча лаҳжада оҳанжама билан пўписа қилди:

— Ўх, ёнишини кўр! Ўх, куйдиради-и! Вой, биқиним!

У беписанд лапанглаб, ўт ёнаётган томонга кетди.

— Сен қаерда эдинг? — деб қичқирди Иван Петровичга аламзада, ночор оҳангда Борис Тимофеич. — Қаерда юрибсизлар ўзи ҳаммаларингиз! Қаерга қараяпсизлар?!

— Ҳаммомга борган эдим, — унинг ўзига яраша жавоб қилди Иван Петрович. — Сен ҳам бориб кел, чайиниб ол, бўлмаса, одамни еб кўясан!.. Жилла курси кимга ташланаётганини билсанг бўларди!..

Тоғ узра барқашдай ой кўтарилди. Урмондан чиқиб келаркан, ўнг томонга оғиб борарди, шунда худди экрандаги каби дарахтларнинг баланд, учли куббалари унинг ичига сузиб кириб, совуқ бир алангада ёна бошлади.

Эндиликда, ҳар қалай, ҳозирги тараллабедод, ялло-ялло ҳаёт йўлига одамларнинг қандай ва нечун тезлаб кетганини аниқлаш мушкул. Лекин одамлар қандай қилиб бунчалар ўзбошимча ва тўғри умр тарийқидан юз ўгирадиган, унга ўзларини ёт сезадиган бўлиб қолишди, ахир, аввал бунақа эмасди-ку, ҳатто янги посёлкада ҳам бундай эмасди-ку. Бу ҳаётни мустаҳкам қилиб турадиган одатлар ва қонунлар кеча ўйлаб топилмаган эди-ку. Агар хотирадан кўтарилмаган бўлса, уруш даври ва ундан кейинги машаққатли йилларда шулар билан, шу қонунлар билан, шу бус-бутун ягона бир бағир билан омон-эсон, соғ-саломат чиқилмаганми-ди, ахир, ўша пайтлар, ҳа йўқ, бе йўқ, майдалашиб ўтирмай, ўнта бошоқ учун ўн йилга ҳукм ўқиб юбормасмидилар? Ушанда солиқларни зўр-базўр эплаб олинмасмиди, «ишёқмаслар»нинг томорқалари қирқилиб, кейин шу қирқилган ерларни шўра босиб ётмасмиди, то жонинг ҳиқилдоққа келмагунча сигирингга лойиқ ўт-ўлан ўриб олишга йўл қўймай қийнашмасмиди? Ушанда омон қолиш учун бир ёқадан бош чиқаришга, эпини қилишга тўғри келмаганмиди? Ахир, қишлоқда ҳам одамлар бир хил эмасди, бировлар бировларнинг устидан чақмаса, талаб

қилинган хизматни бажонидил ўтамаса, қонунчиликка риоя қилмаса, ҳаммаёғи қичишиб, турулмайдиган одамлар ҳам бор эди. Қичмай иложки йўқ эди. Лекин ўша одам аниқ биларди: шундан сўнг қишлоқда кун кўролмайдди, бунинг учун Егоровка уни асло кечирмайди.

Мана энди Иван Петрович ҳам кўчиши керак — қанчалар ҳамма нарса ўзгариб кетди! Ҳаммаси ағдар-тўнтар, кечагина барча бир жон-бир тан бўлиб амал қиладиган урф-одат, ёзилмаган умумий қонунлар эндиға келиб сарқитға, аллақандай ёт бир нарсаға ва ҳатто сотқинликка айланиб қолаёзди. Сосновка учунку ҳаммаси барибир, агар Иван Петрович кўчиб кетса ва сув булғатишни бас қилса, бу ерда балки тинчроқ, хотиржамроқ кун кечиришар. Ёки аксинча, ҳа, албатта, аксинча: у гўдақликдан сувнинг қанчалар тоза бўлишини кўрган-билган, эс-хушини йўқотиб қўйган чолға ўхшаб, атрофда ҳамма нарса булғаниб кетганиға қарамай, барибир, бу сув тоза бўлиши керак деб, қўлларини паҳса қилиб юрмайди. Гап ҳамон сув устида бораётган экан, у ҳақиқатан ҳам тоза бўлган чоғдагина тоза бўлмай, унга тоза деб қарамоқчи бўлганларидна тозадир. Бунинг учун кўзға сеҳрли ойнак тақиб олинса, бар.

Йўқ, кўчиб ўтганларидан кейин иш дарров чаппасига кетмади. Рост, янги ишнинг ҳам таъсири бўлди: ўрмон кесилди, тинмай, беармон кесишди, кейин бу ерда бирон нарса ўсадими-йўқми — бу билан ҳеч кимнинг иши-ҳуши бўлмади. Бу ҳозир ўрмон кесиб кетилган ерларда ниҳол экишни талаб қилишади, талаблари ҳам, қизиқ, талабға ўхшамайди: ҳалол умр кечириш учун вақт-бевақт ўлимни эслаб туриш керак бўлгандай, экиш мажбурияти бор-у, лекин риоя йўқ, буни ўйлаб ўтириш мажбурий эмас, яшасанг, бас, ҳаёт эса ўрмон қулатишдан иборат, вассалом. Ниҳол экиш бўйича планни бажармасанг — уришиб қўйишади, ўрмон кесиш планини бажармай кўр-чи — терингни етти марта шилиб олишади. Ана шундан бошланган одат йиллар бўйи ўзгармай келади, ўрмонни қайта тиклашдек ўйинчоқ иш билан ўрмон хўжалиги шуғулланиши керак, унинг эса ўн бешта разнарядқаси ва бешта ишчи қўли бор, шунинг учун биронта ҳам ишни охириға етказолмайди, бунга кучи йўқ.

Бошида Сосновкада ҳар бир қишлоқ алоҳида кўча эди, илгари жамоат бўлиб яшашганди, энди ҳам шундай яшамоқчи эдилар. Бутун колхоз ҳашар қилиб бева-бечора, қари-қарангларнинг уй-томорқаларини йиғиштириб, тиклаб қўйдилар. Ўша томорқалардан бир-бирлариникиға чопиб ўтиб келадиған сўқмоқлари бўларди, керак бўлиб қолганда ёки умуман ҳеч қандай заруратсиз ҳам, бўш вақт чиқиб қолса, бирпас гаплашиб, чой ичиб келиш учун кўчаға чиқиб ўтирмай шу йўлдан бир-бирларини чақириб борардилар. Оқшом чоғлари, қуёш ботаётган паллада атрофдан шундай овозлар келиб қоларди: «Дарья-а! Марья-а! Самовар қайнади! Наталья-а! Сен Криволуцкийға бормайсанми?» — тоғдан пастдаги кўчани шундай деб аташар, уни Криволуцкий қишлоғи ишғол қилганди.

Кейин бари остин-устин бўлиб кетди. Улим, тўй, борди-келдилардан сўнг бир қишлоқ бошқаси билан туташиб кетади, бунинг ҳеч бир ёмон томони йўқ, турмуш экан, шундай бўлиши табиий, маромнинг бузилгани, издан чиққани шундаки, жўнаганлар ва олиб кетилганларнинг ўрниға ҳавойи, на хўжалик қиладиган ва на томорқа тутадиган, фақат битта — магазинға борадиған йўлни биладиған, еб-ичишдан бошқаси билан иши йўқ, ишдан ишғача бўлган вақтини амал-тақал қилиб ўтказадиган одамлар жойлаша бошлади. Аввалиға ишдан ташқари вақтни, сўнг иш вақтини ҳам магазин ва унинг атрофида сарфлайдиғанлар борган сари бунинг мазасига тушуниб, тобора бунга ўрганиб, ҳирсу хуружға берилишди, уларни тўхтатиб бўлмай қолди. Иш албатта, буни ёқтирмайди — турли ихтилофлар юз беради, кейин илгари сира кўрилмаган бошқача тариқатдаги жамоачалар туғилади. Албатта, эртаю кеч ичадиғанлар топилади, лекин муқаддас Русда улар қаерда бўлмаган дейсиз, лекин тўдалашиш, тўдаларнинг эса ўз атамани ва кенгаши бўлуви, шарм-ҳаёсиз, ҳеч нарсадан тап тортмайдиган ошқора бир кучға айланиши, ҳукмронлик қилиши — бунақаси, йўқ, бўлмаган эди. Булар шундай ўзимизнинг зафарларимиз. Яқинда Егоровкада ўқитувчилик қилган, мактаб директори Юрий Андреевич Сосновкаға бирлашган олти қишлоқдан урушда қанча одам ўлгану қанча одам кейинги тўрт йил ичида бу ерда ажалидан беш кун бурун нобуд бўлганини ҳисоблаб чиқибди. Ўз ажалисиз ўлганлар деганимиз, бу — пичоқбоз-лик, маст-аласт отишувлар, сувға чўққанлар ва совуқда қотганлар, ўрмон кесаётганда ўз айби биланми ё бошқаларнинг айби биланми, босилиб-янчилиб жон берганлар. Орада кўп фарқ йўқ экан. Иван Петрович бу гапни эшитиб, оҳ урди: ана сизға тинчлик замони! Ахир, у мана шундай воқеаларнинг ҳаммасини биларди, жони ачишарди, ҳаётдан таниш бир одам кетганда доим нимадир ўзгаради ва ёруғ жаҳон худди хира тортгандай бўлади, гарчи ўлган одам минг ёмон бўлсин, у кетиши билан сенинг нимандир бўшади, Иван Петрович рўй берган ҳар бир воқеадан хабардор эди, қаттиқ кўйинарди, лекин икки турли рақам бир-бири билан ёнма-ён қўйилганда, унга ҳаддан ташқари ёмон таъсир қилди. Бир неча

кунгача у ўзига келолмай юрди, буни тушунишга уриниб кўрди, фақат ҳеч нарсани тушуниб бўлмаслигини тушунди, рақамларни қиёслагандаги бу кўрқинчли ўхшашликдан бирор хулоса чиқармоққа уринди, лекин бу хулосани мутлақо англаб етиш қийин эди. Бу ерда яна бир нарса бор: фронтда ҳалок бўлганлар адолат ҳамда яхшилик йўлида ўлган, уларнинг руҳи ва хотираси ҳам авлодларини адлу инсофга чорлайди. Номлари қон-қардошлари ёдида яшайди, биз ўзимизга ўзимиз ҳисоб бермаган ҳолда урушдан кейин йигирма-йил ҳалок бўлганларнинг мероси билан кун кўрдик, уларнинг бирдан-бир ягона васыятларини адо этишга интилдик, инсонлик табиатимизга кўра буни бажармасликнинг сира иложи йўқ эди. Уларнинг хотираси, васияти муқаддас, олий, биздан кўра қудратли. Ҳаётини бекордан бекор, тентаклик ва кўр-кўрона умидсизлик туфайли бой берганлар эса ўзларидан кейин ҳам аҳмоқлик, пала-партишлик ва умидсизлик қолдириб кетадилар.

Ажал — қаҳри қаттиқ муаллим, одам яхшими-ёмонми барибир, ўлгач савобиям, гуноҳиям беш баробар кўпаяди.

Биринчи йиллар леспромхоз фақат шу бўлимдан иборат эди. Кейин иккинчи, учинчи, тўртинчисини очишди, дарё ёқалаб юз чақиримдан ортиқроқ масофага чўзилиб кетган хўжалик пайдо бўлди. Ҳозир бир йилда бир бўлимнинг ўзи юз минг кубдан ошириб ўрмон кесади. Планлар ҳаддан зиёд кўтарилиб кетди, тобора қудратлироқ, чапдастроқ, чаққонроқ техникани ишга солиб юборишди; одамларнинг кучи билан ҳеч нарсани эплаб бўлмай қолди. Мавсуми ишчилик, шабашчилар, пул кетидан чопганлар, вақтини қаерга қўйишни билмай, қайда бўлса ҳам кунинг ўтса бас, дейдиганлар ёпирилиб келишди. Кейинги йилларда алоҳида бир одамлар тоифаси пайдо бўлди, уларни бутунлай чиқитга чиққан ва бутунлай йўлдан озган, деб айтиш қийин; улар тинмай у жойдан бу жойга кўчиб юришади, пулнинг кетидан ҳам қувишмайди, қўлларига пул тушса, дарҳол шамолда созуришади, лекин ҳар қандай ишга бефарқ қарашади, ҳар қандай ишни мазҳабчиларга ўхшаб инкор этишади ва ўзларини саргардонликка маҳкум этишади. Бундай одам ўзи ҳам ёрдам сўрамайди, бировга ҳам ёрдам бермайди, яшашни ўзига ғоятда осон қилиб олади, на оила бор, на дўсту ёр, на меҳр-оқибат, ҳаётни гўё оғир жарима ва жазо деб билади. Бунақа одам ҳақида илгари боши пўла қилинган, дейишарди, эндиликда у ўзини топиб, таниб олди, ёлғизлиқни бамисли қасам каби қабул этди. Уларнинг дилларида нима бор, кимга тегишли — қоронғи.

Ана шундай қилиб, қиши билан тоғдан туширилган оғочни жўнатиш керак бўлганда, яна куз ойлари яна дарахт ағдариб, яна тушириш керак бўлганда, улар селдай келишади, селдай кетишади, келишади-кетишади, тўхтаб туришмайди, гап қулайликлар йўқлигида ҳам эмас, улар шунчаки нега тўхташ кераклигини англамайдилар, зотан улар буни тушунишга қодир ҳам эмас, мудом ноаён, чидаб бўлмас бир ваҳима, безовталиқ уларни қувиб юради. Кетаётганларида — кўзлари аччиқ ва аламли боқади, қаерга? Нимага? Лекин жўнаб кетишади, қолганлар эса уларнинг ажойиб-ғаройиб, энтак-тентак қилиқларини эслаб юришади, бунақа қилиқларга улар жуда уста бўлиб кетишган, мисол учун, бир шоввош тишида газак тўла ҳар қандай столни кўтаради, бошқаси ароқдан атала қилиб, уни юзини буриштирмай қошиқлаб ичади, учинчиси, почтада ишлайдиган қизчаларнинг юракларига ваҳима солиб, шифровкага ўхшаш телеграммалар беришни севади: «Уч кундан бери ёмғир, нима қилайлик?» Ёки: «Ноябрдан кейин декабрь, адаштинма». Ёки: «Мени кутма, лекин қайтарман». Эски Егоровкадагилар ўзларининг уч юз йиллик ибтидоий ҳаётлари давомида Сосновкадагилар йигирма йил ичида кўришга улгурган ажойиб-ғаройиб ишларнинг лоақал мингдан бирини ҳам кўрмаган, билмаган.

Бу кетишда буларнинг охири кўринадиганга ўхшамайди. Дарҳақиқат, бу эслаш мумкин бўлган нарсаларнинг энг оддийси, энг дурусти. Яна ўрмончи Андрей Солодовнинг бошидан ўтганларни ҳам эслаш мумкин. Солодов ўзига берилган ҳокимиятдан фойдаланиб, икки йил бурун леспромхоздагилар тўнгаларни узун қолдириб кесгани учун жарима солган эди. Улар қалин қор тушгач, уларни тозалаб ўтирмасдан, ишнинг осонини кўзлаб, дарахтларни ердан баланд-баланд қилиб кесишган; қонидани бузишган эди. Андрей, умуман, гапга кўнадиган киши, уларни хўп бу йўлдан қайтаришга уринди, дўқ-пўписа ҳам қилди, алоҳа тоқати тоқ бўлди: яхши гапни тушунмасангиз, ана сизга, деди. Жума куни кассир хотин ойликни олиб келгани бориб, қуруқ қайтди: банк жарима ҳисобидан леспромхоз пулларини бермай қўйди. Шанба куни Андрей одатдагидай мўрчани иситди, ювиниб, ухлагани этди, мўрча кечаси ёниб кетди. Хўжайиннинг эҳтиётсизлиги, паришонхотирлиги учун шундай бўлса бўлгандир эҳтимол: мўрчага олов ёқиб, чўмилган, ундан кейин тўп отса ҳам уйғонмайдиган бўлиб тош қотиб ухлаб қолган. Душанба куни кассир яна пулга борган ва яна қуруқ сумкани кўтариб қайтган. Чоршанбагача кутинглар, унғача пулни қаердан олишни ҳал қиламиз, дейишган. Чоршанбада жумага қолдиришган. Чоршанба куни Андрей Солодовнинг битта лесхоз берган

оти йўқолган. Бу атрофда шундан бошқа ишга яроқли от йўқ эди, унда қишлоқнинг ярмидан кўп томорқаларини ҳайдашар, ўрмон хўжалигинда ҳам бебаҳо эди. Баҳор чиққач, овлоқ жарликдан унинг ириган лоши топилди, ёнгинасида чирий бошлаган арқони ётарди.

Иван Петрович Андрей билан гаплашди, икковлари ҳам бунга ўз одамларимиз бош қўшган деган фикрга келдилар. Ҳаммасини фақат келгиндилардан кўриш кулгили эди. Йўқ, бир жойда яшаб, бир жойда ишлаб, борди-келди қилиб турган ўзимизнинг одамлар ҳам, эски гапдан қолмай қонун сўқадиган, виждон, диёнат ҳақида сафсата сотадиган ҳар бир кишига чап кўз билан қарайдиган бўлиб қолишди. Иван Петрович тилини тийиб юришни билмасди, тилини тийса, ўзини одам ўрнида кўрмасди, у мажлисларда ўрнидан шартта туриб, ўрмон кесилаётган ёрларда, пастки омборларда, гараж ва магазинларда бўлаётган номаъқулчиликларни дангал айтарди. Шунда ўзимизнинг одамлар Иван Петровични яниб қўйишарди, унга ўдағайлашарди. Иван Петрович ҳамманинг кўз ўнгида рўй бераётган, ҳамма одатланиб бораётган нарсалар ҳақида гапирарди — ўрмонда техникани ўринсиз ва раҳмсиз суратда тилкалашаётгани ва ёхуд ўз шахсий эҳтиёжи юзасидан уни бекордан бекор, дам соғ, дам носоғ — маст-аласт ҳолда ўнлаб чақирим жойга ҳайдаб боришаётгани, куппа-кундузи янги тилинган тахталарни ташиб кетишаётгани, леспромхоз йўлларида накладнойларда кўрсатилган турли мол-асёлар ғойиб бўлаётгани, улар ўрнида савдо ишини енгиллаштириб, фақат пул пайдо бўлаётгани, техника хавфсизлигига риоя қилмай дарёдаги мўрт муз устига тракторчиларни ёғоч туширишга мажбур қилишаётгани, яна... Аҳвол шу даражага бориб етдики, Борис Тимофеич ишдан бўйин товлаётган бригадани инсофга келтириш учун ойлик берилганининг эртасига ҳеч кимга билдирмай, брезент сумкасига икки шшани солиб, ўрмон кесувчиларга олиб борган. Улар буни ҳудди профсоюз томонидан текинга бериладиган уч думалоқ чойдай бемалол олаверадиган бўлиб қолишган.

Иван Петрович фиғони чиқиб йўларди: дунё бирдан, бир зарб билан ағдар-тўнтар бўлиб кетмайди, лекин, мана, худди биздагидай бўлади: мумкин эмас эди, қабул қилинмаган эди, энди мумкин, қабул қилинди, иложи йўқ эди — иложи топилди, шармандалик деб ҳисобланарди, энди бу нуқсонлар чаққонлик ва чапдастлик ўрнига ўта бошлади. Бизни не-не замонлардан бери омон асраб келган нарсаларни қачонгача пайҳон қилдириб кўямиз, ахир? Қаердан, қайси захира-лардан қачон мадад ва кўмак етиб келади бизга?

— Нима ўзи бу — кўзми ё пешонами? — деб бобиллаб қоларди Борис Тимофеич, лекин унинг товушида на таъйиқ, на жавобталаб савол бўларди. — Нега сен ҳадеб шу нарсаларга тирғилаверасан? Кўряпсан-ку, ҳаётимиз плансиз эмас...

Мана шу ерга келганда Иван Петрович портлаб кетарди:

— План, дейсанми? План! Бундан кўра план бўлмагани минг марта яхшийди!.. Бизга бутунлай бошқача план керак — ёғоч кубометрларини эмас, юракларни ҳам ҳисобга олсин! Қанча дилларни йўқотдик, қанчасини бой бердик, жаҳаннамга жўнатдик ва энди бизга қанчаси қолди, ана шулар ҳам санокқа кирсин!.. План!.. Бир эслаб кўр, қандай эди... борингки, беш йил илгари...

— Беш йил илгари нима бўпти? — Борис Тимофеич ўзини билмаганга оларди. — У пайтда ҳозиргидай техника — ўзи сидирға йиқарлар, жағи йирик ёғоч ортувчилар йўқ эди. Бирваракай ўттиз, қирқ кублаб ёғоч ортадиган сеникига ўхшаган «КрАЗ»лар қаёқдайди?

— Яна йигирма беш! У вақтлар сен план тўлсин деб, ўз ёнингдан тоққа ароқ кўтариб юрмасдинг. Сен ана шуни эсла. Бизнинг планни тўлатиш — унчалик қийин иш эмас, унга агрономликнинг кераги йўқ.

— Қийин эмас, дейсанми? — Ким-ким, аммо у план устида неча бор ўлиб-тирилмаган, бутун умрини планга бағишлаган, план деб кечалари кўрқиб уйғониб кетадиган, ойнинг охири кунларидан бало-қазодай кўрқадиган, планни бировнинг етти ухлаб тушига кирмаган усулда, қисқа вақтда уддалашга ақли етган бир киши; бошқалар билмаса ҳам, бу иш қанчалар нозик ва мушкул-писандлиги, муғамбирлик у ёқда турсин, ундан ҳам ортиқроқ нарсаларни талаб қилиши унга аён. Буларнинг барини тушунтириб бўлмасди, шунинг учун у дили оғриб: — Ўз бошингга тушсин, — дерди.

— Қўй. Шўсиз ҳам бошимга тушган, — дерди Борис Тимофеич.

Афоня Бронников, эса егоровкалик киши, ўзи сурувчи тракторда ишлайди, бошқача фикрда эди.

— Нега ҳадеб қизишаверасан, Иван Петрович? — дея мардона, салобатли юзидаги таънаомуз табассум билан насиҳат қилган бўларди у. — Кимга нимани исботлаб берасан? Энди гапимни эшит: мен ҳалол ишлайман, ҳалол яшайман, ўғирлик қилмайман, муғамбирликни билмайман — етади шунинг ўзи. Кимнинг юзида кўзи бўлса, мен қандай яшайман, бошқалар қандай, кўрар. Кимнинг нияти қандай бўлса, шундай бўлади. Биздан келадигани — тўғри яшаш, таёқ билан уриб

ўз подамизга кўшиб олишга ҳаракат қилмасдан, ҳаётимиз билан ибрат бўлайлик. Таёқнинг фойдаси йўқ.

— Э, ахир, ибрат кўрсатишга кечикдик, ҳа, кечикдик! Кеч!

— Ҳеч нарса кеч эмас.

Аммо Иван Петрович бошқача одам эди: ҳар қадамда бўлаётган ишлар таъсирида унинг ичида аллақандай бир пружина қисилгандан қисилиб борар ва шу қадар таранг бир ҳолга келар эдики, буёғига энди сира чидаб бўлмай қоларди. Шунда ўзига ўзи бир эмас бир неча марта энди жим юришга аҳд қилган Иван Петрович, жим туриш ҳам хатти-ҳаракат ва таъсир этиш усули эканлигига амин бўлган Иван Петрович яна ўрнидан дик этиб туриб кетар ва овози бўғилган, ичига тушган ҳолда қаттиқ куюниб, жиғибийрони чиқиб, аини чоқда ўзидан ўзи аччиқланиб гапира бошлар, аини чоқда гапи бекор эканлигини ҳам тушуниб турар эди.

Сашка Десятыйнинг атрофига йиғилиб олган архаровчилар ҳали бу ерларга келмасдан бурун бўлган воқеа: Иван Петрович эрталаб гаражига келса, унинг «КрАЗ»идаги прицепа уланадиган тормоз шланглари чопиб ташланган эди. Бу — сен ҳақиқатчи бўлсанг, мана сенга, кал, жаззанг, дейилгани эди. Бир гал эса: «Сен тепакал айиққа ўхшаб иккита сўзни ёдлаб олгансан: яхши-ёмон, яхши-ёмон. Сал мундоқ каллангни ишлатсанг-чи», дейишган эди.

Бундан чиқдики, яхши ҳам ёмон экан. Шунақа бўлиб қолибди энди, яхши бўлмаса ҳам — яхши экан. Беихтиёр тилинг галдираб, икки сўзни айтолмай адашиб кетасан.

10

Биринчи озиқ-овқат омборларидан ўт бутунлай даф этилди. Иккинчи омборхонага ўтишди. Яхшиямки, бу омборхона томини ўз вақтида кўчириб ташлашгани, оловнинг бу томонга йўли тўсилди. Ут ўнг томондаги энг чекка бурчакнинг тепасида авж олиб, шифт қопламасига ўзини урмоқда эди. Иван Петрович бу ерга боя кирганида, ичкари жуда исиб кетган, ҳаммаёқ тутун, лекин ҳарҳолда ўт етиб келмагани учун чидаса бўлар, иморатнинг ҳали тўрт томони соғ эди. Бу ерда одамлар ҳайрон қоладиган даражада кўпчилик эди, бу ерда ғовур-ғувур хурсандчилик, ҳаммаёқни жаранг-журунг овозлар босган эди. Иван Петрович одамлар бир қатор бўлиб, тизилишиб турганларини дафъатан фаҳмлолмади, қатордан энг жазавагир нарса — арақ яшикларини узатишарди. Қаторда шу ерлик одамлар ҳам, архаровчилар ҳам бор эди. Иван Петрович бирпас ўзини йўқотиб турди-да, сўнг қуруқ бўлмасин, деб, бир яшикни даст кўтариб, ташқарига югурди, бу нарсани нобуд қилмасликларига унинг ишончи комил эди. Ташқарига чиққанда, тепа томондан унга олов сели урилди, қичқирган товушлар эшитилди, омборчи Валя ўсимлик ёғини олиб чиқинглар деб, ялиниб-ёлворар, талаб қиларди. Валя ўсимлик ёғини кузгача беришмайди, ҳамма тегишимизни олганмиз, деб, қичқирарди. Иван Петрович унинг бақириқ-чақириғидан орқасига қайтиб кирди ва мияси чошиб, ҳозир қишми ёки ёз эканлигини сира эслолмади.

У бир зумга ташқарига чиққанда, шу пайт ўнг томондаги бурчакдан олов ёпирилганини кўрди.

Аланга ўкириб, қарсиллаб ичкарига ўзини урар, қаторда турган одамларнинг ғала-ғовурлари тобора қувонч садолари билан тўлиб-тошиб борар, шишалар шодумон жаранглар, лекин қоришиқ овозлар ичра бир овоз дам-бадам такрорланар, алланима оҳанжама билан қарсиллар ва қуруқ билқиллар эди. Қарсиллаш ва билқиллаш орасида яна часир-чусир қилиб ҳам кўярди. Иван Петрович мана шу овозлар келаётган, қизиб кетган девор томон шитоб қадам ташлади, хориждан келтирилган винолар солинган яшиклар олдига етганда, овоз қаердан чиқаётганлигини фаҳмлади: шишаларнинг тиқинлари отилмоқда эди. Лекин у чирсиллаган товушлар қаердан чиқаётганлигини ахтариб ўтирмади, улар тройной одеколон солинган шишачалардан ёки шунга ўхшаш бирор нарсалардан чиқаётгандир, деб ўйлади. Бироз вақтдан бери тройной одеколон озиқ-овқат моллари қаторига ўтадиган бўлиб қолди, мужикларга венгер ёки болгар виносининг асл таъми ҳаддан ташқари нордон ва чучмал туюлиб, унга тройной одеколон кўшиб ичишга ўрганишган.

Иван Петрович ўсимлик ёғини шишалар орасидан қидириб юрибди, у темир бочкаларда сақланаркан. У биқинлари қаппайиб чиқиб, не-не тарақа туруқларни кўрган жуда катта бочкани қийналиб, қўллари куя-куя ағдарди-ю, лекин бир ўзи думалатолмади, зўр бериб, озгина чайқатолди, холос. У шошиб қатор олдига борди-да, дуч келган бир одамни бу ёққа қараб судради. Судраган одами у билан боя томни бирга кўчиришган, «Урал» мотоцикли топилганлиги ҳақидаги хабарни келтирган йигит экан. Йигитдан иссиқ арақ ҳиди гупиллаб уриб турарди; у ҳеч нимани тушунмай, лекин бўйин ҳам товламай ҳақкалаганча Иван Петровичга эргашди. Икковлари итариб-итариб бочкани думалатиб олиб чиқишди.

— Яна биттаси қолди! Иван Петрович, яна биттаси бор у ерда!— деб чиғиллади омборчи Валя ва кўрсатмоққа интилди.— Хув анув ерда, хув анув ерда!

Иван Петрович Валяни ушлаб, эшикдан ташқарига итариб юборди, ҳозир мол деб унинг кўзига жониям кўринмаётгани аён. Ичкарида рўй бераётган фалокатдан бери тургани маъқул. Иван Петрович бир зум ичида бочкани олиб чиқишган шеригини йўқотиб қўйди, у, албатта, ҳаялламай яна қаторга қўшилиб олганди. Иван Петрович уни қидириб юриб, қаторда яшиқларгина эмас, аланга шуълаларида худди электр фонардек йилтираётган, оғзи очилган шишалар ҳам қўлма-қўл ўтаётганлигини кўрди.

— Ҳа, ол! Ҳа, ол! — деб бошларди қатордагиларнинг бири яшиқни ёнидаги қўшнисига қараб итқитаркан, шунда бутун қатор жўр бўларди: — Ҳа, ол! Ҳа, ол!

— Ҳа, ол! Ҳа, ол! — бошни орқага ташлаганча шишаларни кўтаришарди.— Ҳа, ол! Ҳа, ол!

Лекин олов ҳам ўз йўли билан олмоқда эди: у ичкарига ёпирилиб кириб, орқа деворнинг ярмини эгаллади, шифтга ўтиб, уни тиллари билан бир маромда ялай бошлади. Нафас олиш борган сари қийинлашарди, буни нафас деб, ҳаво деб бўлмас, димоққа аллақандай жизгинак бўшлиқ апил-тапил тортиларди, холос. Кимдир, аёлми, эркакми, англаб бўлмасди, варварак ва урён овоз билан:

— Петька! Петька! Шу ердამисан? Қаердасан?— дея ташвишли чақирарди.

— Петькангни закуска қилиб юбордик!— деб жавоб беришди қатордан, бу овоз ҳам гўё куйган, хириллаган, ғириллаган, тилинган эди, олов ичидан отилиб чиқарди.

Яна Иван Петрович аввалгисидан кўра текисроқ бочкани ерга қулатди, силиқроқ, юмаласа керак, деб бир ўзи урина бошлади. Кимдир унга ёрдамлашди. Ташқарига олиб чиқишганда, омборчи Валя бочкани кўриб уввос солиб йиғлашга тушди: бочканинг тиқини тушиб қолган эди. Иван Петрович боши ғувиллаганча дам омбордан буралиб чиққан ёғ изига, дам шу икки-уч литр тўкилган ёғдан бошқа нарсасини йўқотмагандай бўлиб ўкираётган, куйинаётган Валяга қарарди.

Иван Петровични ён томондан келиб Афоня Бронников судраб кетди. У Иван Петровични олов қўйнидан ҳовлининг сўл ёғига шитоб билан эргаштириб бораркан, йўл-йўлакай тушунтирди:

— Кечикмай, унни ташиб олиш керак, Иван Петрович. Буларнинг бари...— у ёнаётган томонга қараб ҳафсаласи пир бўлиб қўл силтади.— Унсиз қолсак, унда... Унсиз илож йўқ.

Хотинлар ва бола-чақа учинчи омборхонадан қуюлтирилган сут банкалари, жуда ҳам майда аллақандай банкачалар билан тўлдирилган қутилар, металл лента билан яхшилаб тортиб маҳкамланган саришта картон қутиларни олиб чиқишарди. Ун учинчи омборхона орқасида, девор чёккасидаги пастаккина уйда сақланарди. Дарвозадек катта-катта эшиклар ланг очик эди.

Иван Петрович ва Афонянинг соялари тобора узоқлаша-узоқлаша, бадравиш қийшай-қинғая деворлардан ошиб ўтдилар-да, қишлоқ узра баландлаб кетдилар.

— Уйимизга ўт тушди-и!— юқори кўчанинг аллақаерларидан овоз чиқди.

Иван Петрович юраги така-пуқа бўлиб, овоз келган томонга қарай бошлади.

— Уйқудан турди!— заҳарханда қилди Афоня.— Кулимиз кўкка созурилай деяптию бу энди уйқудан кўзини очяпти. Қани, оғайни, тезроқ бизга қўшила қол, вақт борида. Эртага шабаш, эртага кайфинг тарқамайди.

11

Бевошлиқнинг теварак-атрофдагиси бир бошқаю ўз ичингдагиси бир бошқа. Атроф-тумонатда бевошлиқ ҳукм сурса, бунга истаганча айбдорларни ахтариб топса бўлади, гоҳо эса бутунлай чет кучлар ишга тушиб кетиб, нима десак экан, роль ўйнаши мумкин. Қисқаси, ўша тартиб-интизом ёки бевошлиқнинг эгалари кўп, уларнинг келиши олишлари қийин, улар дунё низомини турлича тушунадилар, бири учун ақлга тамомила тўғри келадиган нарса бошқасига бошбошдоқликдай кўринади.

Гап фақат сенинг ўзинггагина тааллуқли нарсалар ҳақида кетадиган бўлса, албатта, сен ўзинга-ўзинг ҳокимсан. Сенга тегишли ҳўжаликда сендан ўзга жавобгар йўқ. Мабодо, сенга бу нарса жуда кўп ташқи сабаблар ва ҳодисаларга боғлиқ бўлиб туюлса-да, ушбу сабабу ҳодисалар сенинг сирли ҳамда дахлсиз сарҳадларингга қўшилиб кетишдан олдин сенинг олий ҳукмингга дуч келмай иложи йўқ.

Ўз ичингда адашиб юришдан ҳам осонроғи бормикан. Сизгир одам буни билади. У ўзига ҳаммадан бурун маълум вазифаларни бажарадиган аъзоларни кўрувчи врач каби қарамайди, балки табиат томонидан мўъжиза каби ато этилган катта ва тушунуқсиз мушкулотнинг қодир ва иродасиз ҳокими мутлақи каби

қарайди, бу мулукот қандайдир бошқача, алоҳида ҳукм юритмоқликни талаб қилади.

Назарингда, виждонинг қаерда, ирода қаерда, истаклар қаерда туғиладию мавҳумлик ҳамда тақиқлар қаердан пайдо бўлади — буларнинг ҳаммасини биладигандексан. Уларнинг жойлашган ерларини билмайсан, лекин улар лаббай деб жавоб бермоғи учун қайси йўллардан хабарлар жўнатиш лозимлигини яхши тасаввур қиласан. Виждон ўз-ўзидан тилга кирмайди, чақириғинг билан тилга киради; эҳтимол, у мустақил суратда сўрашга ҳам қодирдир, албатта, қодир, лекин у бунга улгурмайди: назарингда унга ундан илгарироқ мурожаат қилгандексан. Назарингда, сенга ишониб топширилган сарҳадларда худди шундай бўлиши керакдай: сен талаб қилгандагина пайдо бўлмай, норозилик оҳанглари чиқишга тайёр турганда ва ёки розилик аломатлари сусайганда, буларнинг олдини олиб аралашмоғинг, сен биринчи бўлиб чиқмоғинг ва олдинроқ тилга кирмоғинг лозимдай.

Сен ва улар. Сен — ҳукмдорсан, ўз жисмингда худди салтанат каби унинг барча шаҳару увалари, барча низому алоқалари, унинг барча гуноҳу шаън-шавкатларини олиб юрасан. Улар сенга мансуб дунёнинг сирли ҳаётини ташкил этади. Булар ҳам яхлит, бир бутун, ҳам бўлак-бўлак. Тинчлик ва омонлик ҳукм сурганда, ҳаётда доим юз бериб турадиган англашилмовчиликлар, ақл тарозусида ўлчанганда бир бутун ва ажралмасдир. Худди шундай, англашилмовчилик — онг билан англаб турган. Аксинча, ўртага тафриқа тушса, сенга тилгишли мулклар ҳукминга бўйсунмай қўйса, унда ана шу, яъни, бўлак-бўлакдир. Фақат шунда уларнинг сандан кучлироқ эканлигини ҳис қиласан. Чунки улар сенинг хатти-ҳаракатларинг ва ўй-фикрларингни ташкил этади, сенинг ҳаракатларингга йўналиш беради ва сенинг овозингдан товушлар яратади. Чунки нима қилганда ҳам, сен бир кунмас бир кун ўласан, улар эса ўлим билмайди, улар сенга ноаён аллақандай қудрат ҳукми билан сенда эди, сен эса бу қудратни қанча уринмагин яхлит бир тимсолга бирлаштиролмадинг. Сен эмас, шу қудрат уларнинг мутлақ ҳоқими эди, сен эса уларга муваққат гўша, улар борлигининг, жамулжамининг заиф қобиғи эдинг, улар шу ердан туриб дунё билан ризолик ва боғланиш топишни истаган эди. Сен улар умидларини оқлолмадинг, сенга амр этилганларини етказиб беролмадинг. Яъниким, демак, сен ўз-ўзинг бўлолмадинг. Ким бўлсанг бўлгандирсан, лекин фақат ўз-ўзинг бўлолмагансан, шунинг учун сени қайтариб берар эканлар, сен билан эмас, сенинг номинг билан видолашажаклар.

Бевошлик — теварак-атрофингда бўлса бошқаю, бевошлик ўз ичингда бўлса — бутунлай бошқа экан. Иван Петрович ўзини даҳшатли бир суратда хароб ҳис қиларди. Гўё ётлар кўшини унинг устидан бостириб ўтгандай, ҳамма нарсани янчиб, булғаб, фақат аччиқ дуд, кечагина барқарор ҳаёт каби кўринган нарсанинг шаклсиз ўткир парчаларию эриб оққан синиқларини қолдиргандай эди. У олдинлари ҳам ўзидан ўзи рози яшарди, дейиш қийин, ҳар қандай одам ва ҳатто ҳаётдан ҳаддан ташқари мамнун одамда ҳам доим нимадир издан чиқиб туради, фингишбми, талаб қилибми, жондан тўйдиради. Издан чиқиб туриш унинг турмушида ҳам бўлган. Бу, нима десак экан, йўл-йўлакай таъмирни талаб қиларди. Иван Петрович бу касалнинг нимадан тузалишини биларди — ё иш ва ё яхшилик. У сирқираб оғриётган ярасига малҳам бўлсин деб яхшилик қилмасди, унинг яхшилиги ўз-ўзи билан бўларди ва оғриқ азоби аста-секин пасаярди. Оғриқ вақт-бевақт гўё ҳис қилиш ва дард чекиш қобилиятим йўқолиб қолмаётганмиким, деб синамоқчидай дам у ерида, дам бу ерида қўзғаб қоларди.

Мана энди нима бўлди? Қандай қилиб, унинг шу қадар эҳтиёткорлик билан тарбияланган юраги бирдан ғалаёнга келди ва унинг ўзига қарши қаҳр билан бош кўтарди? У нимага қўл урмасин — ҳеч кўнгилдагидай чиқмайди, қаерга бормасин, нимага уринмасин, аллақандай бир куч уни тўхтатади ва ўч-алам тўла шу сўзларни қулоғига шивирлайди: келиб-келиб ўйлаб топганинг шуми? Ҳақиқатан ҳам, у шундан бошқасини ўйлаб тополмасди ва унинг қўли ҳеч ишга бормас, бутун вужудини ҳувиллаган бўшлиқ қирмаб олган эди.

Ўз-ўзи билан бунчалар чиқишолмаслик нимадан бошланганлигини у эслолмайди. Ахир, нимадандир албатта бошланиши керак эди-да, бир сафар юраги ундан рози бўлмади, ҳатто қаттиқ қарши чиқди ва уни тушунишни истамади. Унинг қандай яшаётгани юрагига ёқмади. Аммо ҳамма гап шундаки, у доим виждонан яшашга ҳаракат қилди, ўзининг хатти-ҳаракатларини адолат ва умумнинг манфаати, фойдасига чоғлади. Ахир дил ва диёнат бир-бирига туғишган эмасми, ахир диёнат дилга озиқ бермайдими ва наҳот улар ўртасида низо, адоват бор? Ҳақиқатни айтиш керак бўлганда, у айтди; иш қилиш керак бўлганда, ишлади. Ҳа, у фақат ҳақиқатдан ва ишдан оғишмаслигини билди. Уларнинг инсонга ҳада қилинган чегараларда қолиши ахир муҳим нарса эмасми? Ҳақиқат — бу дарё, унинг тагига тош тўшалган, соҳилларига аниқ бир чизик қилиб қум ва тош тўкилган, унинг суви тоза, оқар сув; унинг қирғоқларини сув ювиб кетмаган, чалчиқ ва

тийғанчиқ эмас, унда чириган, сассиқ суюқлик оқмайди. Ҳақиқат табиатнинг ўзидан келиб чиқади, уни кўпчиликининг фикри, фармон билан тўғрилаб бўлмайди. Хўш, шундай экан, нега у, ортга қайтмас ҳақиқат билан яшаётган олам, нега уни хоҳламайдиган ёки чала-ярим қабул қиладиганлар билан жангга кирибгина қолмасдан, нега ўз-ўзи билан ҳам сира чиқишолмаяпти? Ҳақиқатни чала-ярим қилиб ёки умуман ундан бутунлай воз кечиб (чала-яримдан кўра бутунлай воз кечган маъқул) яшаш ярамайди, деб нега унинг ишончи комилу, ноҳақлиги аниқ кимсаларга қарши нариги бошда ким тўғри турганлигига нега ишончи комил эмас? Улар ҳақ эмаслар ва шу билан бирга ҳақиқатни қонун каби тутган ва уларга қараб, сизлар ҳақ эмассизлар, деб айтаётган унинг ўзи ҳам ҳақ эмас. Гап нимада?

Ёхуд виждон ва ҳақиқат бир-бирларига боғланиб, бир-бирларини тўлдириб, айнаи замонда, балки улар ҳам ўзларига мустақил эмасдирлар ва бошқа муҳимроқ нарса қошида тиз чўқарлар? Ниманинг олдида? Дил қошидами? Нима, битим бўлсин деб, ўртаниб турган дил у томонга ҳам, бу томонга ҳам хизмат қилмоқчимми? Лекин у томонга ҳам ўтса, мабодо, диёнат ва адолатни бу тушунчалар сира ҳам меҳмон бўлмаган жойдан ахтараётган бўлса, унда, демак, ҳақиқат ҳам ҳақиқат эмас ва виждон ҳам виждон эмас, фақат излаётган ва азоб чекаётган дилнинг ўзидир. Унинг марҳамати туфайли виждон ва ҳақиқат қинғайиб қолса, унинг ўзи энди нима қилсин! Қаердан мадад олсин? Хўп, майли, дил яланғоч тўғрилиқни ёқтирмайди, у ахир, шундай қурилган, ўпирилган ерлардан марварид доналарини қидиришни яхши кўради ҳам дейлик, лекин ахир, у ўша ерларни кавлаш билан овора бўлганда, ўз томонида ҳеч вақо қолмайди-ку. Хўш, ўз томонинг нимаю ўзга томон нима, ким улар ўртасидан чегара ўтказган ва нима сабабдан одам доим шу чегарадан ўтгиси келиб туради, бунда умумий қисмат нишонаси йўқмикин? Ўз томонингдан ўзга томонга ўтиб кетиш истаги не?

Мана шундай, бош-кети кўринмайдиган, жавоб топилмайдиган, топилса ҳам, худди қия деворга бориб урилгандай сирғаниб кетадиган «қандай», «нима учунлар» билан тўқнашиб, улар ортидан боши берк, найза деворли, жонсиз-кимсасиз кўчаларга кириб, Иван Петрович ортга чекинарди: ҳеч нарсани тушуниб бўлмасди.

12

Охири ун омборида ун ва ёрмадан ташқари қанд ҳам сақланарди. Ун ва ёрмалар ичида бекники бежоғлик деганларидай қанднинг ўрни алоҳида эди. Уну ёрмалар тўлдирилган қоплар ерга тўғри келганча уюб ташланган, уларни чанг босиб ётар, қандга эса чап томонда кат ясашиб, тагига брезент тўшалганди. Уларнинг қоплари ҳам тоза, чоклари яхшилаб тикилган, батартиб тахлаб қўйилган эди. Гўё ўзимизнинг хизматчилар эмас, хориждан қақириб келинган кишилар тахлаб тартибга солганга ўхшарди.

Олдиндан оғир ишга тутиниб ўрганган одам эмасми, Иван Петрович қанд қопларига қараб юрди. Афоня Бронников уни тўхтатди:

— Олдин, Иван Петрович, унни ташийлик. Буларнинг бари...— у боя омбордагидай яна қўлини силтади.

Бу ер унчалик иссиқ эмасди. Лекин бу ерда ҳам шошилмаса бўлмас, ўтнинг келишига бир уйнинг ярмича масофа қолганди. Тўда дегани тўдамас, тахланган десанг тахланган эмас, ун солинган қоплар одамнинг гавдасига бир ярим баравар баландликда ҳайҳотдек бўлиб уюлиб ётарди. Икки кишилашиб ташилса, келаси ёнғингача ҳам тугамасди. Иван Петрович ишдан тап тартиб ўтирмади, ҳозир ҳисоблаб, чамалаб турадиган пайт эмасди, бориб бир чеккада ётган қопни. нега бу ерда ётибди, деб ўйланмасдан, шартта елкасига олди ва шу заҳоти бош-оёқ унга кўмилди. Қоп тириллаб чокидан сўкилди, очиқ жойидан ун тўкилиб, оғзи-бурнию елкаларига тикилди. Афоня ўзини тутолмай гулдурос солиб хахоларди:

— Мана энди, Иван Петрович, ўзингни Ангарага ташласанг, кейин сени оловга тутилса, тап-тайёр пирогнинг ўзи бўласан.

Иван Петрович тупурганча ўзини қоқиб-суқаркан, ғаши келганини яширмади. Лекин айтган гапида, ҳар қалай, жон бор эди:

— Бекорга қақолайверганча, буларни ташиб адо қилишни ўйласанг бўларди. Кучимиз етмайди. Қани, бошқа одамлар?!

— Бошлиқ йиғмоқчи эди...

— Э, эсида турибдими бошлиғингнинг! Бош қашигани қўли тегмайди. Ҳозир қулоғига гап кирмайди.

Афоня йўлида дуч келган одамнинг ёқасидан тутиб, бу ерга итқитадиган бир қиёфада жўнади.

Иван Петрович елкасида қоп билан эшик олдида тўхтади. Қаерга қўяди? Дарвоза узок, у ёққа олиб боришдан ҳеч қандай наф йўқ. Нарирокда девор бор,

у лойда, қорда, ҳаммаёқда сочилиб ётган нарсаларни ёт кўзлардан асраб турибди. Лекин барибир деворни қулатиш керак. Бирдан Иван Петровичнинг эсига ярқ этиб болта тушди: болта қани? Уйдан олиб чиққан ва боя том кўчирган болта қайда қолди? Уни қаерга ташлаб келди? Иван Петрович ўзини сал бўлмаса ўт ичига урғезди, лекин у ёғ идишни думалатиб чиққан охирги оморда болта ишлатмаганлигини эслади, уни аввалроқ бирон ерда қолдирган. Болта ёниб кетган. Ҳозир девор қулатишга тоза асқотадиган болта ёниб кетган. Уйдан нарса олиб чиқиб, бекор нобуд қилди.

У яна Алёнани эслади, юрагини хавотир сирқиратиб ўтди: бир ишқал орттирмасин-да ишқилиб бу каллаварам. Негадир унга ҳозир хотини билан ўзи орасида жуда узоқ масофа ётгандай туюлди. Шундоқ ёнида-ю, лекин йироқ. Афтидан, бу масофани ўлчайдиган қадамлар билан у ҳали юриб кўрмаган, унга булар нотаниш.

Иван Петрович бир чора ўйлаб топишдан бурун уни Афоня тортиб олиб чиққан оморхонага яна назар солди: у ерда энди эшикдан отилиб кириб, отилиб чиқишмасди, у ердан ҳозир аланга эшилиб-буралиб ловуллаганча ташқарига ўзини урар, шу олов қўйнидан охирги шиша идишларни ҳовлига итқитмоқда эдилар. Вой, буларнинг ботирлиги-ей, вой, буларнинг ўтдан-чўғдан қўрқмаслиги-ей, чидаганларини қаранг! Ақл бовар қилмайди! Эшик олдида эса қуён терисидан оқ қалпоқ кийган бирови туриб олиб, ичкаридан чиқаётган шиша идишларни шунчалар чаққонлик билан югуриб, сакраб тутиб олардики, бунақаси ҳатто циркчининг қўлидан келиши амри маҳол эди. У учиб чиққан нарсаларни тутиб олардию дарҳол орқасига қарамай итқитарди. Нарироқда алангалар шуъласида Борис Тимофеич унга қараб турарди. Саноат моллари оморларини қоқ ўртасидан осмонга баландлаб аланга кўтарилди ва бутун ҳовлини кўзни қамаштирадиган даражада ёритиб юборди, бу ерда ҳамма нарса оқ қуёнтелпак кийган йигитнинг чаптастлигини томоша қилиб, қотиб қолгандай эди. Борис Тимофеич ҳам анграйиб ундан кўзини узмасди. Кўтарилган аланга пастга тушди, бошлиқ ҳам ўрнидан кўзғалди, яна ҳамма нарса ҳаракатга кирди.

Аланга ҳовлидаги ҳамма нарсаларни бирдан ёритиб юборган қисқа бир дамда Иван Петрович девор яқинидаги чироқ устунига тираб қўйилган тўқмоқни кўриб қолди; боя Афоня тепада уни ишлатган, ҳозир атай қилгандай нақ қўл остида турарди. Иван Петрович югуриб бориб уни қўлга олди-да, зарб билан деворнинг устки ва пастки қисмига ура бошлади. Деворнинг таги бўшаб ёрилиб кетди, йиқилди, ота-бувалари ҳам Ангара мужикларидан бўлган бир қўли йўқ Савелийнинг томорқаси ва мўрчасига туташ йўл кўзга чалинди. Иван Петрович деворни тутиб турган охирги туткичларни ҳам уриб туширганда, ёрдамчилар ҳам етиб келди. Бу кеча ҳеч нарсага ажабланиб бўлмасди, лекин Иван Петрович барибир ўзининг ҳайрон қолганлигини яширолмади. Ким деб ўйлайсиз, ёрдамга келган одам архаровчилардан Сашка Девятый эди. Улар икковлашиб деворнинг қулатилган қисмини кўтариб, пастга, йўлга суриб туширдилар. Атай қилсанг ҳам бундай бўлмайди: ун тўла қопларни энди ерга ташламай ана шунинг устига ташиб келтирса бўлаверади.

— Ке, яна биттасини олайлик, Иван Петрович, — кўзлари ёниб, шўх амр этди Сашка. Буни қаранг, унинг исми шарифини ҳам билар экан-а, бошқа вақтда «гражданин қонунчи» сира тилидан тушмайди.

Улар деворнинг иккинчи бўлагини ҳам айириб, биринчи бўлакнинг ёнига жойлаштирдилар. Бошларини энди ишдан кўтарган эдилар ҳамки, қайилишдаги биринчи санаот моллари омоби бир дунё аланга-учкун сачратиб ерга чўкди, огир ухлаган, ғийқиллаган овоз эшитилди. Уёқдан овозларни ва ёруғликни босиб, ҳамон чарсиллаб олов учкунлари пориллаб отиларди. Сашка ўша ёққа югуриб кетди. Иван Петрович Афоня бошлаб келаётган одамлар яна орқаларига қараб чопиб кетганларини кўрди. Шунда унинг юраги ҳовлиқиб, ҳаприқиб кетди: Алёнани қидириб топмаса бўлмасди.

Алёна нарсалар уюлиб ётган ерда беш қадамча берида серрайиб турар, у ҳозиргина уюм устига ниманидир даранглатиб ташлаган, шу даранглаган овознинг ўзи ҳам унинг қўли бўш келмаганлигини кўрсатарди. Қулаб тушган омордан атроф-теваракка, ёйилаётган, товонга довур ёпирилиб-ёндираётган олов сели туфайли у қотиб қолганди, қаердан чопиб келди, нима олиб келди, нимани йўқотди, энди қаерга боради — эсламас, билмас эди. Атрофда ҳамма бир томонга қараган, ҳамма нарса қисирлар ва аланга сочар, қичқирар ва қўлларини силкир, лекин товушлар ҳам аллақандай қуруқшаган, қўлларнинг ҳаракати ҳам эрилган, букилган, худди ўргатилган ўйинга тушилаётгандай эди. Одамлар қатор туриб, пакет ва тугунларни қўлма-қўл узатишар, ҳовли бўйлаб дам тўқнашиб, дам бир-бирларидан узоқлашиб югургилашар, ҳаётларини хавф остига қўйишиб, олов билан ҳазил-мазақ ўйнашар, гоҳ жам бўлиб, гоҳ якка-якка чуввос солишар — уларнинг мана шу хатти-ҳаракатларида аллақандай сохтакорлик, аллақандай

тентакнамолик, ҳирс жунбушга кирганда, қон қизигандагина юзага чиқадиган алланималар зухур қиларди. Фақат оловгина чин эди, у йўлида нима дуч келса, шуни қўймай, чангалидан чиқармай ямлаб бормоқда эди.

Оловнинг чарсиллаб отилиши алоҳа тўхтади, қулаган омбор энди қулаган ҳолича ёна бошлади. Омборнинг карракдай айилиб кетган бурчак-бурчакларидан олов буралиб, чўзилиб, машъала бўлиб чиқарди. Қўшни саноат моллари омборхонаси баланд, тождор олов алангаси остида худди ўзини ўтдан олиб қочмоқчидай чайқалар ва ғичирлар, лекин орқа томондан девор воситасида нариги иморатга уланиб кетганидан гўё сира ҳам ўзини олиб қочолмасди. Шунда ўринлими, ўринсизми, Алёнининг эсига тушди. Ҳикоя қилишларича, Уст-Илим яқинида, Ангаранинг қуйи оқимида, сув тагида қолиб кетган ўрмонзор ороллар юзага қалқиб чиқиб сузиб юрган, кейин уларни самолётдан бомбардимон қилишган. Берирокдаги озик-овқат омборида аллақандай лаззатли маҳсулотнинг таги ёнмай, худди электр ёйидай алланечук порлаб турарди. Биронта ҳам омборни сақлаб бўлмаслиги энди ойдинлашган эди.

Иван Петрович Алёнага ана шу ҳолатда учратди. Атрофда ҳамма югуриб, бақириб-чақириб юраркан, хотинининг қимир этмай тургани уни қўрқитиб юборди. Аста унинг рўпарасидан чиқди.

— Вой, Иван, анавини қара! — деб типирчилаб қолди хотини нима дейишини билмасдан. Қарайдиган нарсалар эса кўп эди. — Ановини кўр! — у ўнг томонда олисроқда устки кийимини ечиб ташлаб, танасига гир айланиб шоша-пиша ниманидир ўраётган, ёнғин шуъласи тушиб турган шарпани кўрсатди. Бу архаровчилардан аллаким эди. Иван Петрович уларни ғимирлаган ва элқинган хатти-ҳаракатларидан ажратиб оларди.

— Нима бўляпти ўзи, а, Иван?! Нима бўляпти?! Ҳамма ташиб кетяпти. Клавка Стригунова чўнтагини тўлдириб қутчалар олди. Уларнинг ичига дазмол солинмагандир ахир, бир-ирон нима бўлса керак, а!.. Ичларига солишяпти, қўйни-кўнжларига тиқишяпти!.. Шисшалар-чи, анави шисшалар!..

— Бирон нарсага қўл теккиза кўрма, — у ичида йиғилиб қолган шу аччиқ сўзларни айтмасликдан ўзини тўхтатиб туролмади.

Ҳа, бу ерда Миша Хамподан ўнта бўлса ҳам, ҳеч нарса қилолмайди. Хампо каттароқ кўзга кўринарлироқ бирон нарсани олиб чиқиб кетишмасин деб қоровуллик қиялпти, буларни эса...

— Нима деяпсан, Иван! Сенга нима бўлди?! — эрининг ҳазиллашиб айтганини кўриб, хафа бўлмасдан жовиллай кетди Алёна. — Менга нима кераги бор? Сен билан шунча яшадик, бирон марта ташиб келдимми? Кўп ташидимми?

— Минг лаънат, менга деса тиқилиб ўлмайдиларми.
У бориб, бояги архаровчига танбеҳ бериб ўтирмади.

13

Икки йил бурун Иван Петрович билан Алёнининг бир ёстиққа бош қўйишганининг ўттиз баҳори нишонланган эди. Меҳнат отпускасини бир вақтда олишди ва катта бўлиб, ҳаммаси бошқа ёқларга кетиб қолишган фарзандларини кўргани йўлга чиқишди. Фарзандлари ҳам бор-йўғи учтагина эди — икки қиз ва бир ўғил. Яқинроқдагилардан бошлашиб сўнг узоқдагиларга боришди: олдин район марказида турадиган қизларини кўришди, у мактабида бошланғич синфларда муаллималик қиларди; кейин Иркутскка, тўнғич қизниқига йўл олишди, бу ерга келган, қизлари касалхонада ётганлигини билиб, бироз бесаранжом бўлишди. Қизларига тўққиз қаватли уйнинг охириги қаватидан уй беришган экан. Лифт ишламаган. Кўч-кўрон билан тўққизинчи қаватга жойлашгунча оғирни оғир демай, энгилни энгил демай, юк ташийвериб, шунчалар тинка-мадори қуриганки, кўчиб бўлишлари ҳамон касалхонага тушиб қолган. Худди онасининг ўзи — сира тиниб-тинчимайди. Албатта, бу аҳволда уларни ташлаб кетиш инсофдан бўлмасди, лекин Тая, шаҳарлик қиз эмасми, майли, бора қолинглар, деб уларни кўндирди. Иван Петрович-ку кўп нарсани кўрган, чиниққан одам, лекин у ҳам тўққизинчи қаватга беш-ўн бор кўтарилиб, оёқ-қўллари дир-дир титраб, чалнашадиган бўлди, ичида тоза бўралаб сўкинди, у тезроқ замонавий шаҳар қулайликларидан итфеъл бўлиб кетадиган кимсалардан узоқроққа жўнаб кетаётганидан хурсанд эди.

Қизларининг ёзишича, ўша лифт ҳалигача ишламас экан, аллаким унинг синган эшигидан паста қулаб, ўлибди. Баъзи бир ерларда сира мумкин бўлмаган нарса Иркутскда бўлаверар экан.

Самолётда учиб, ўғлиниқига етиб келгандагина Иван Петровичнинг кўнгли яна жойига тушди. Уғли Борька уларни Хабаровскда кутиб олди — жуда азамат йигит бўлиб кетибди, яхши туриш-турмуш, тўқ ейиш-ичишдан дуркун қадди-басти формада янада келишганроқ кўринар, юз бичими ҳам онасига тортган, яноқдор эди. Борька ҳам эмас, Борис Иванович бўлиб қолибди. У авиация билим юртини

битиргандан кейин кичикроқ бир аэропортда техниклик вазифасини бажарар, Алёнанинг бахтига унинг ҳамма иши ерда битар эди. Уша куниеқ улар бошқа, кичикроқ самолётда мана шу ерга — жуда ҳам ораста ва кўм-кўк, кўркам ва фаровон қишлоққа етиб келдилар. Рост, кунлар ҳам очиқ эди — сентябрь анча қуруқ келганди. Борис ўзининг алоҳида уйда яшарди, уйни ёшларга қайнотаси билан қайнонаси тортиқ қилишган, ўзлари эса бир кўча нафида, салобатлироқ, бошқа алоҳида уйда яшашарди. Уйнинг мева-чева пишиб ётган боғи, боғда эса ҳатто олма дарахти ҳам бор эди. Буларнинг ҳаммаси ҳақида Борис хатларида ёзган, ҳикоя қилган, лекин ўз кўзи билан кўрмагунича Иван Петрович буларга хатнинг гапида деб қараганди. У шохларда осилиб ётган олмаларни ўз қўли билан ушлаб кўрди, қишлоқни айланди, одамлар туппа-тузук, маст-аласт, қийшайган башаралар йўқ, балиқ овига борди, кичкинагина сойда Ангарадагидан кўра балиқ кўпроқ эканлигини кўриб, тоза ажабланди, Борька учун ўзида йўқ қувонди. Биз бўлмаган ерда ҳамма нарса яхши, дейишади, лекин бу ерда, ростдан ҳам, ёмон эмасди. Гап олмада ёки ҳавонинг илиқлигида эмас, ҳар ернинг ўз иқлими бор, бу ердаги ҳаётда кучаниш, зўриқиш сезилмасди, тартиб-интизомга ҳам кўпроқ риоя қилишарди, тартиб-интизом ҳам, дўқ-пўписа, жарималарга эмас, илгаридан давом этиб келаётган жамоат қонунлари асосига қурилган эди. Гап ана шунда. Агар Иван Петрович муболаға қилаётган бўлса ҳам, лекин унинг назарида муболаға қилаётгани йўқ эди, барибир бу ерни Сосновка билан сира солиштириб бўлмасди.

Ўғли ва келини шу ерга кўчиб келинглр, деб туриб олишди. Иван Петрович билан Алёнанинг соддадилликлари, одамшавандаликлари маъқул тушиб қолган шекилли, Бориснинг қайнота ва қайнонаси ҳам шу фикрни қўллаб-қувватлашди. Бафуржа бир уй топамиз, нархини ҳам келишамиз, бу ерда совхоз катта, иш топилади. Ёнимизда турсангиз, жонимизда тургандай, барибир бир кун кимгадир сигиниб бориш керак. Сосновкада эса йиғлаб қолган болангиз йўқ.

Йиғлаб қоладиган боламиз йўқ, э, Сосновканинг ўзи-чи? Умримизни бахшида қилган ер-чи? Аввалги, кейинги жами наслнинг умри-чи? Нахотки, буларнинг барини архаровчиларга қолдириб кетсак? Шу ишдан қайтаётиб қабристонга пешоб қилгани ўтадиган архаровчиларга-я? Иван Петрович уларни бир кун мана шундай қабоҳат устида ушлаб олмаганмиди? Ахир кимдир буларнинг барини ҳимоя қилиши керакми, йўқми? Четдан келган ёвга қарши туриб берганмиз, бундан кейин ҳам тураверамиз; ўз ичимиздан чиққан ёв худди ўз ичимиздан чиққан ўғри каби кўркинчлироқдир.

Иван Петрович ўғли олдидан қайтгач, яна Сосновка ҳаётининг дилгир бўйинтуруғини бўйнига иларкан, шуларни ўйлаб овунди. Лекин энди у ҳаёт ҳамма ерда бирдай эмаслигини, керак бўлса, ёрдам сўраб кимга муурожаат қилишини биларди. Шулар билан овуниб ишлар, мусобақа илғорининг бўйинтуруғини тортар, ваҳоланки, мусобақа деганнинг ном-нишони йўқ эди, фақат ишчимсан — ишчи, бормисан — бор, дон сочиш қўлингдан келадимми — келади, келмас, бор, ўз ишингни қил — гап сот. У яна чидаб туролмас, яна бировларнинг ишига аралашар, яна фиғони фалакка чиқар, юраги ўртанар эди: ахир, ҳамма ерда ҳам бундай тараллабедод эмас-ку! Кейин тағин умидсизлик бағридан бош кўтариб чиқар, бошқаларнинг ҳам кўнглини кўтарар, умидсизликдан баланд девор ясар, девор ортида эса... Э, менга деса, бари алангаи оташга айланиб ёниб кетмайдими:

Ҳамон ўша-ўша.

Бироқ кейинги йил ичи сира чидаб бўлмай қолди, айниқса, архаровчиларнинг ҳозирги бригадаси келиб, жойлашиб олгач. Илгари бундай бригадалар кўп келган, сон-саногой йўқ эди. Бир оз яшаб, ғала-ғовур қилиб, шу ерлик аҳолига ўзларининг кимликларини баралла кўрсатиб, кейин яна омонсиз қисмат йўлларини синагани жўнаб кетар эдилар. Ҳозир қабристонда ҳам улар ичидан шу ерда паноҳ топганларнинг ўнлаб мазорлари бор. Нурли-нурсиз жуда кўп одамлар келиб-кетганлар бу ерларга, лекин ҳозиргига ўхшаганлари сира бўлмаганди. Улар бирдан бир куч бўлиб бирлашган ҳолда ўз қонунлари ва ўз оқсоқоллари билан келишди. Уларни тор-мор қилмоққа уринишди, лекин қўлларидан келмади. Ангаранинг нариги томонидаги ўрмон кесишга олиб бориб ташлашмоқчи эди — бўлмади. Қуйи омборда, посёлканинг шундоқ биқинида ёғоч ишлаш ва тайёрлашда қолишди, бу ерда чапдаст одамлар зарур эди. Лекин улар кўпроқ бошқача ишларга чапдаст. Шундан кейин бошланиб кетди денг. Ҳаммаёқни ёғоч босди, на бориб бўлади, на олиб, катта ёғочларга шох-шабба аралаш-қўралаш, ҳўл-қуруқ баравар ёнган. Машинани кўйиб, ярим соатлаб кутасан. Ало, а бўлмайди, ўзинг тушиб ёрдамлашасан. Ўзингни сира тутиб туролмайсан, бакириб-чақирасан, уришасан, уларнинг эса андак жони койиса-чи, қайтага масхара қилиб кулишади, тишлашади, кейин аламдан Борис Тимофеичга қичқирасан, у эса сенга. Ишга худди каторгага боргандай бориб келасан.

Посёлкада ҳам аҳвол шу. Клубда пула бильярд; магазинда ҳамма навбатда туради — улар келса, навбатсиз, қани, четга тур. Гапирсанг, дарров оғзингга

урадилар, кейин бир ҳафталаб ўзингга келолмай юрасан. Кишилар ўзларидаги э-
яхши эмас, энг ёмон нарсалар асосида бирлашиб олгану қандайдир илгари хе-
кўрилмаган тўдага дуч келиб, бош-учларини йўқотиб қўйишгандай яшашар
архаровчилардан нарироқ юришга уринишар эди. Посёлкада неча юзлаб аҳоли
яшайди, лекин ўнта чиқар-чиқмас одам ҳамманинг устидан ҳукмини юргизади —
Иван Петрович мана шунни сира тушунолмасди. Шу ҳақда бош қотираркан, бундан
илгарироқ ҳар ким ўз ҳолича бўлиб кетганлиги, архаровчилар фақат қўлланмай
ётган нарсаларнигина қўлларига олганликларини англади. Умумнинг бошига
бирон кулфат тушса, архаровчилар ўзларини инсон каби кўрсатарлар, бутунлай
издан чиқиб кетмагандилар, ахир, деган ўй ҳам кўнглидан ўтар, лекин дорила-
мон, тараллабедод замонлар келса, сулаймонлар ўлиб, девлар қутулса, улар буни
худди махлуқлар каби дарров сезиб, ундан-бундан бир зумда бош қовиштириб
келаверадилар. Уларнинг Сосновкада ўрнашиб олганлари бежиз эмас: ўгли
яшаётган Сирникида улар кун кўролмасдилар. Бу ерда эса бир йил мобайнида
фақат иккитасигина жунаб кетди. Кавказликларга ўхшаб кетадиган биттаси аввал
уларга йўлбошчилик қилиб юрди, лекин кейинчалик, уни ўзлари олиб ташлашган
шекилли, ҳокимлик Сашка Десятыйга ўтди; бошқа биттаси маст-аласт тўполонда
майиб бўлиб касалхонага тушганича у ердан қайтиб чиқмади. Яна бири, Сомов
дегани, улар билан орани узиб, эри дарёда чўкиб ўлган Надя Почивалованикига
кетди.

Декабрь ойи эди, Иван Петрович ишни тугатиб, қуйи омбордан посёлкага
машинасини буриб, қайтаётган эди. Ярим йўлда шу ерлик аллақим билан келаётган
Сашка Десятый уни тўхтатди. Иван Петрович тўхтади. Сашка машинага чиқди,
шериги эса, кабинада яна бўш жой бўлса ҳам, чиқмади. Бу Сашка дегани жуда
чиройли йигит — бўйи баланд, келишган, оқ-сарикдан келган юзи йилтираб
туради, лекин бу чиройни худди ичдан бир нима кемираётгандай. Нималигини
дарров тушуниш ҳам қийин. Худди ич томондан қуриб, буришиб-тиришиб
келаётгандай, фақат устки қисмининг ўзигина сақланиб қолгандай.

Посёлкагача жим келдилар. Лекин ётоқнинг олдида тушиб қоларкан, Сашка
лабини қийшайтириб деди:

— Сен шунни билиб қўй, қонунчи, меҳнат ва кураш қаҳрамони... Сен билан
бизнинг ишимиз йўқ, сенинг ҳам биз билан ишинг бўлмасин. Мабодо бизга
осиладиган бўлсанг, биз ҳам сенга осиламиз.

Шундан кўп ўтмай магазинда ичкилик тугаб қолди. Тугади, вассалом — на
Ангаранинг ў томонида бор, на томонида. Архаровчиларнинг тоза томоқлари
тақиллаб, ўз биродарлари Соњани рюкзак билан шаҳарга жўнатишди. У бир ҳафта
учиб, ҳаво бузилганда аэропортларда самолёт кутиб юрганда, улар унинг
йўқлигини билдирмай, «ўша йигит учун» ишладилар. Ваҳоланки, иш қизғин,
ҳамманинг тилидан план тушмай турган бир пайт — ҳар бир одам олтинга
баробар. Соњя мол билан қайтгач, архаровчиларнинг ярми кўринмай қолди. Иван
Петрович директорни чақириб келиб, кўрсатди, нима бўлаётганини ўзингиз
кўринг, деди. У бригадани қуйи омбордан чақириб олди. Кейин Борис Тимофеич
уни яна жойига қайтарди, кимдир барибир ишлаши керак эди, архаровчиларнинг
ўлда-жўлда ташлаб кетилган жойларида ишлашни ҳеч ким истамасди, қандай
бўлмасин, бу архаровчилар жойи эди-да.

Январь ойида, қор бўралаб шамол билан уриб турган куни, икки қадам нарини
кўз очиб кўриб бўлмасди, Иван Петрович қуйи омборга келди-да, машинасини
ёғоч туширишга қўйди. Ёғоч туширувчи машина келди-да, юкни илдириб, қиялатиб
туширди. Бир мартада ҳаммасини олиб қўя қолмай, қолганларини яна илдириб,
ўзига торта бошлади. Иван Петрович вақтни қўлдан бермай тиргакларни кўта-
ришга тушди. Тиргакларнинг залвори жуда оғир, анча уриниш керак. Биринчисини
юқорига кўтариб, нафасини ростлаш учун андак товсилланди. Энди бир қадам
ташлаб, энди тиргак тагидан бошини олиб чиққанини билади, тиргакнинг оғир
металл таянчи бирдан узилиб кетди. Таянч ичкарига қилиб ўрнатилгач ва
маҳкамлангач орқага қараб қайтиши сира мумкин эмасди, орқага қайтмасди. Ёғоч
туширилган томонда иккита архаровчи ўралашиб юрарди. Иван Петрович
уларнинг олдида турди-турди-да, фикрга чўмди, лекин ҳеч нарса демади. Нима
ҳам дердинг? Тақдир ишларини ўйлаганча қайтиб кетди.

Бир неча кундан сўнг мотор яхши ишламай қолди. Иван Петрович зажигание-
ни кўрди, карбюраторни кўрди — касал жойини тополмади. Тоза овора бўлди,
сўнг охири топди. Енилғи бакига қум ташлаб юборишган экан. Шериги, Петя
Разборов, армияда хизмат қилиб келган йигит, бензинни тўкиб ташлаётганларида
ўйга толиб, деди:

— Қум-ку майли, дарров тузатса бўлади. Лекин мабодо, Иван Петрович, туз
ташлашса борми... уйимиз куйди деяверинг. Ана унда ҳолимиз хароб.

Иван Петрович эса, қишлоқнинг худо берган содда одами эмасми, кумни ҳам,

тузни ҳам хаёлига келтирмабди. Туз сепишмади, лекин бир йўла иккита ғилди-
ракини тешиб кетишди. Петя Разборов ундан бошқа «КрАЗга ўтиб қутулди.

Йиллик ҳисобот мажлисида Иван Петровичга гилам олиш учун талон мукофот
беришди. У ўрнидан туриб, ишнинг пачавасини чиқарди: талондан воз кечди,
менга гилам керакмас, деди. Унга на мукофот ва на ҳурмат-эътибор керак, унга
бошқа бир томондан тиргович тираб тўхтатиб қўйилмайдиган иш, орқадан келиб
қоқиб, чалиб, йиқитилмайдиган ҳаёт керак. У шуни айтди. Агар планни бажарсак,
бошқа ҳамма нарсаларни созу аъло деб кўрсатишга уринамиз, қачонгача план
ичида рўй бераётган барча бемазагарчиликларни яна планнинг ўзи билан
оқлаймиз ва хаспўшлаймиз? Иван Петрович шуларни асабийлашиб, йиғламоқдан
бери бўлиб гапирди. Унинг архаровчилардан хафа жойи йўқ эди — уларнинг ни-
масидан ҳам хафа бўлади? Иван Петрович ўз одамларимиздан куярди, нега улар
бунчалик қинғайиб, сабру тоқатли бўлиб қолишди, нега улар ҳар бир ўзгариш —
яхшиликка деб чиппа-чин ишониб юришибди? Иван Петрович қизишиб сўзларкан,
яна кечалари ўй-ўйлаб, боши-охири деворга бориб тақаладиган ерга келди: ахир,
наҳотки, буни ёлғиз унинг ўзи кўраётган ва тушунаётган бўлса, наҳот, бошқа ҳеч
ким кўрмаяпти ва англамаяпти? Агар бир ўзи бўлса, унда нега? Кўриш ва тушу-
нишнинг нима кераги бор? Бу ҳақиқий кўриш ва ҳақиқий тушунишмикин? Унинг ўзи
тўғримадан деб, қаттиқ туриб олиб, шу туриб олганча, қийшайиб кетмади-
микин?

Унинг уй олдидаги боғчасини шу яқин кунларда, Иван Петрович ишдан бўлиш
ҳақида ариза бергандан кейин, пайҳон қилиб кетишди. Балки бу ўзимизнинг
одамлардан биронтасининг мастликда қилиб қўйган ҳунаридир. Агар суриштирсак,
ким қилганлигини билиш қийин эмас. Лекин сўраб-суриштириб ўтиргиси келмасди.
Алёна ҳам миқ этмасди, ваҳоланки, унга албатта етказган бўлишлари керак.
Ҳақми, ноҳақми, одамлардан етган озор фақат ўз-ўзидан аччиққа, норозиликка
айланиб кетган эди. Бунинг чораси битта: фақат кўчиб қутулади.

Иван Петрович яқиндан бери Алёнага беихтиёр эътибор билан қарайдиган
бўлди. Қарайдигина эмас, ҳатто шарпасига ҳам қулоқ солади. Ҳар бир эркакнинг
кўз ўнгида хотинининг икки қиёфаси турса, эҳтимол: биричиси қандай бўлса,
шундай, иккинчиси, уни қандай ҳолда кўришни истагани. Булар дам қўшилиб,
уйғунлашиб кетади, дам айри-айри, дам бир овоздай тилга киради, дам турли
тилда сўзлашади. Уларнинг чеҳраларида худди бир-бирларидан фарқлари
бордек, ўзаро кўпинча чиқишолмайдигандек. Эркак, маълум, унинг қошига қачон,
қай бири келишини хато қилмай топади, лекин хотиннинг ўзи ҳам қаерда, қачон,
қандай бўлишини билади, дилида инсон ва хотин тушунчаси уйғунлашиб кетолма-
ганлигини сезади. Албатта, худди шуни эркак ҳақида ҳам айтиш мумкин, лекин
ҳозир гап у ҳақда эмас.

Мана энди Алёна, ким билсин, қачондан бери у билан бир жон бир тан бўлиб
кетган. Иван Петрович Алёнани қачондан бери иккига ажратиб қарашни бас
қилганлигини аниқ эслолмайди, бу уни баъзан ажаблантиради. Уттиз йилдан
ортиқроқ бирга яшаб, буники унга, уники бунга ўтиб, бир-бирларига янада
қадрлироқ бўлиб кетганлари равшан, қони-қонга, жони-жонга айлангани шудир
балки. Неча ўн йиллаб бир ёстиққа бош қўйганларнинг ҳаммаси ҳам шундай.
Қисмати бир хил. Бироқ Алёнанинг яна нимасидир, ўзгачалиги ҳам бор эди. Унинг
овози бошқача бўлиб қолди. Гўё у эмас, у орқали барча ер ўзи хотинларининг
онаси сўзлаётгандай, жами аёллар бир аёлга айланиб гапирётгандай эди. Унинг
овози теран тортди, ширалироқ бўлиб қолди, ўртача пардаларини сира йўқотмади,
қуруқшамади. У ҳеч шақилламас, шанғилламас, сўзлари пурмаъно эди: илгари
у айтмоқни ўйлаган энг муҳим гапини ифода қилиш учун жуда кўп сўз сарфларди,
энди эса, керакли сўзни дарров, узоқ тайёргарлик кўрмай топар, Иван Петро-
вич ҳазиллашиб айтгандай, артподготовка қилиб ўтирмай, мўлжалга аниқ
урарди.

Алёна аста-секин ёшлиқда эгалламаган ўринни эгаллади, буни шундай деб
белгилаш мумкин: аёл кўнгли тўқ. Алёна қанчага керак бўлса, роса шунчага етар
эди, кўп ҳам эмасди, оз ҳам. Балки сал кўпроқдир. Лекин озгина янглишилса, уни
тузатиш осон. Иван Петрович уйдаги ёки йўлдами, доимо ёнида, жонида Алёнани
ҳис қилиб турарди, қайда бўлмасин Алёнанинг кечани кеча, кундузни кундуз
демайдиган хизмати давом этаётгандай. Зарур пайтда Алёна унинг феъл-хўйини
тўғри изга солиб турар, ундан сабр-тоқат топар ва доимо уйга чорларди. Машина-
сида узоқ рейсларга кетаркан, у кўп маҳал ғойибона Алёна билан гаплашар,
у билан маслаҳатлашар, унинг нима деб жавоб беришини билар ва албатта, бирон
хулоса чиқарар эди. Сўлим ва саришта бу дунё Алёна деб аталарди, у йиллар ўтиб
заррача совугани йўқ, аксинча, ўртадаги меҳр-оқибат, тушуниш тобора кучайиб
борди. Қулоғида доимо хотинининг овози: «Шошма, Ваня ёки Стёпа» деб янграб
турмайдиган эркак ҳаётда тез орада сурилиб қолади, яшаганда ҳам худди
бироннинг кийимини кийгандай яшайди.

Нозиккина, пишиқ-пухтагина, гавдаси қизларнинг гавдасига ўхшайдиган бу хотин гўё юрмас, балки учиб-кўнарди. Ҳали ҳозиргача шундай бўлмаса, шарти кетиб, парти қоладиган пайт. Унга қараб туриб, баъзан Иван Петровичнинг юраги қўрқинчли бир фикрдан орқасига тортиб кетарди: Алёнага ўхшаган тиниб-тинчимас, ғайрати ичидан доим тошиб турадиган одамлар аста совумасдан, нолиш-шиқоят қилмасдан, бирдан, бир зумда узилиб тушадилар. Иван Петрович бу фикрни дарҳол миясидан қуварди. Алёна бир вақтлар ҳисобчилик ҳам қилди, нормировшица бўлиб ҳам ишлади, оғирчиликлар ҳам тортди, ёзни ёз, қишни қиш демади, кейин бир кун сўраб-истагандай, кутубхоначи бўлиб ишласаммикин, деди. Иван Петрович кулиб юборди: «Кутубхонада нима қиласан? Деразага капалакдек ўзингни урасанми?» деди, у хотинининг китобларга кўмилиб ўтиришини сира тасаввур қилолмади. Алёна-ку, кўмилиб ўтиргани ҳам йўқ. У ҳатто карточкаларни ҳам тик оёқда туриб, стол устига ёки дераза тахтасига андак эгилганча тўлдирарди. Тинмай узоқ-яқинга, маҳаллаларга қатнар, ҳатто умрида кўйига китоб ушлаб кўрмаганларга ҳам китоблар таширди. Эҳ-ҳе, Иван Петрович йиртигини тузатган китобларни айтмайсизми, сон-санови йўқ! Аввал ўқиганларини, кейин бошқа ҳамма дуч келганларини тузатиб қўядиган бўлди, Алёна эса китоб келтиргани келтирган эди.

Мана энди у ҳам ўзи севган ишни танлаши керак.

Ҳозир хотинини мақташ расм эмас, лекин Иван Петрович Алёна ҳақида фақат яхши гапдан бошқасини билмаса, кўнглига заррача ғубор ўтирмаган бўлса, не қилсин. Унинг доимо кўз ўнгида шу ҳол: ана, хотини кечга томон ишдан бўшаб, сабрсиз, қушдай учиб уйга келяпти, тезроқ эримдан хабар олай деб, ана, йўл-йўлакай ҳовлиққанча, гўё нимадандир ўзини гуноҳкор сезиб, бир нималарни гапириб келмоқда — шуларни эслаган заҳоти юраги ором оғушига чўқади. Ана, эр-хотин ўтириб чой ичишмоқда, эр миқ этмайди, хотин эр ўрнига ҳам, ўзи учун ҳам гапиради, эр билмайди, қайси сўз кимга тегишли, фақат ўзини дилдан, тўйиб-тўйиб гаплашгандай ҳис қилади.

Хотин — қандайдир ўзгача нарса. Умумҳаётга ижоза этилган, лекин ўзгача нарса. Баъзи бировлар бир умр бир-бирига суйкалишади, лекин суйкалиб етишолмайди. Иван Петрович учун Алёна хотиндан кўра ортиқроқ эди. Мана шу мўъжазгина, жони ичига сиғмаган вужудда гўё аёл учун зарур жамики нарсаларнинг бари мужассам эди. Одатда, бир умр поендоз бўлиб ёйиладиган, мавж бўлиб сочиладиганларни қадрламайдилар, гўё худди сув ва ҳаводай, гўё ўзи шундай бўлиши керакдай қабул қиладилар ва яна худо билади, яна алланималарнидир кутадилар ҳамда талаб қиладилар. Рус эркаги аёл киши билан бир тан-бир жон бўлиб яшашга ўрганмаган. Лекин Алёнанинг хатти-ҳаракатларида сира ҳам зўракилик ва ўзини гўё қурбон қилишга уриниш йўқ эди, буларнинг бари унинг табиатида ва юрагида эди, кимгадир парвона бўлмаса, меҳрибончилик қилмаса, у ўша заҳоти илдиз-пилдизи билан қуриб қолган бўларди. У ўзини шу кўша ҳаётга томчи-томчисигача бахшида қилар, ўзини заррача аямас, охирида ҳориб-толиб, кечга томон юзи ҳам, ўзи ҳам янада кичрайиб, эртанги кун учун янгидан куч тўплаш ниятида ухлагани ётаркан, шунчалар бахтиёр ва маъсум табассум қилардики, бунинг худди мана шундайлигига кишида заррача шубҳа қолмасди.

Ҳар бир эркак ўз хотинининг қандайлигини ифодалашга қодир қандайдир бир воқеани доим хотирасида сақласа керак. Бунга анча замонлар бўлиб кетди, унда ҳали Егоровкада турар эдилар, бир куни Иван Петрович моторни ишлатиб қўйиб, машина тагида нимадир қилаётган эди. Эски «ЗИС-150» машинаси эди. Мой қаердан оқаятганлигини кейин топди, лекин қидириб ҳеч тополмаётган эди, бирдан мотор ёниб кетса бўладими. Ерда чалқанча тушиб ётган Иван Петрович нима қилишини билмай қотиб қолди. Тепасидан бир нарса дувиллаб сочилгандагина сапчиб машина остидан чиқди. Омборга кираверишда бурчақда, қутида қишга йиғиб қўйилган кум бор эди, Алёна уни даст кўтариб, олов устига отган эди. Кейин қутини яна қумга тўлдирганларида, Иван Петрович уни базўр ердан узди. Алёна эса уни ҳатто кўзғатолмади.

— У мен эмас эдим, — деди у соддалик билан. — Кимдир сени қутқарай деб, менинг қўлларимни ушлаб, кучини берган. Менинг эсимда ҳам йўқ. Оғирлиги билинмади.

Қанчадан-қанча шундай пайтлар бўлди, кимдир унинг қўллари билан кўтариб бўлмас нарсаларни кўтарган.

Иван Петрович бас энди, бўшаш ҳақида ариза бердим, деган куни Алёна ҳам кўнди:

— Бўпти, унда, Иван... рост, Борькани ҳам соғиниб кетдик... — деди.

У хотини тилига чиқармай, дилида сақлаб қолган сўзларни ҳам эшитишга ўрганган эди. Борькани соғинди, лекин бошқача бўлиши керак эди, бошқача...

Ана, энди буёғига таши, ҳо, таши. Иван Петрович елкасини тутиб, тепа қаторлардан унга қопни тортиб, елкасига қулайроқ ўрнаштириб оларди-да, эшикда кутуриб ўйнаётган олов кўлкалари сари қадам ташларди. Қорда из солиб, йўлга томон тушарди. Қилиб ўрганган иши, ҳаёти мобайнида нималарни ташимади, агар ўт тушганини айтмас, ёшлик чоғларини эслатиб юборган бу жисмоний иш ҳатто унга ёқарди, у пайтлар бутун қишлоқ йиғилишиб дон ташишарди. Кейин қанча умри ўрмонга боғланди, Иван Петрович қаерда бўлмасин, тўғри келиб қолса, қўлига бошоқни олиб бармоқларида эзғиларди-да, аччиқ алам ва армон ортидан тер, тупроқ ва қуёшга чулғаниб, кўз ўнгида ғаллакорлик ишлари манзаралари пайдо бўлишини кутар эди.

Ун ташиётган одамлар аввал ўн киши эди. Хўп ғайрат қилдилар, икки-уч киши олиб бериб турди, қолганлар чопқиллаб бориб ташлаб келаверди, сал пайт ичида тепадаги қопларнинг ҳаммасини ташиб қўйишди. Иван Петрович энди қандни ҳам мўлжалга ола бошлади: ана-мана деб, уни ҳам ташиб қўйиш мумкин, лекин бу қуриб кеткур савдогарнинг тили ширину иши елкангни эзиб юборади-да. Бироқ бошини ердан кўтармай, қоп билан йўлдан бошқани кўрмай ишлаётган Иван Петрович юк ташувчилар тобора сийраклашиб бораётганлигини сезди. Иван Петрович қадрини ростлади: тўрт киши қолибди, холос. У билан Афоня, қўрғони шу яқин орада жойлашган бир қўлли Савелий ва яна аллақандай ечиниб олган, оёғида туриб чайқалаётган нотанишроқ йигит.

— Афоня! — қичқирди Иван Петрович. — Нима бўлди тағин? Қани булар?

— Анов ёқда иш қизикроқ, — жавоб берди Афоня чопқиллаб ўтаркан. — Қизикроғи ўшақда, билдингми?

Ҳаммаси ўзингга. Ўзингда. Ўзингдан. Дукиллаб ураётган юрагининг ҳоври андаккина босиладиган қисқагина йўл, кейин яна: ҳаммаси устингга, устингда, устингдан. Ҳолбуки, энди ёш ҳам эмассан. Елкангда юк бўлса, тобора ерга қапишиб борасан, оёқларинг чалишиб-чалишиб кетади, юрагинг ҳам қинидан чиқиб кетганча, қайтиб жойига тушишни истамайди. Ҳатто шу қўтосдай кучли, елкасига бошида иккитадан қоп ортган Афоня ҳам энди битта қопни эгилиб-букилиб ташиб келарди.

Борис Тимофеич келиб қолди, у ҳам ишни ўз ҳолига қўйиб бериб, қоп ташимоққа уринди. Лекин Афоня билан Иван Петрович сиз кучанмай кўя қолинг, яхшиси, бу ерга йигитларни бошлаб келинг, деб уни қайтарди. Водников қайтиб кетди-да, бир қанча одамларни бошлаб келди, улардан бири, ширакайф архаровчи, қопларни ташиб юрмай қўлга бериш учун саф тузмоқчи бўлиб кўрди. Афоня уларни сафига қўшиб ҳайдаб юборди, улар ҳам шуни кутиб тургандай бир зумда кўздан йўқолишди. Келганлардан икки кишигина — Семён Кольцов билан гараж слесари Тепляков бирга қоп ташигани қолди. Уктам чехраси икки-уч бор ялт-юлт этиб Сашка Девятый кўзга чалиндию сўнг ғойиб бўлди.

Қайси бири кўп — ташиб чиқилганими ёки омборда қолганими — билиб бўлмасди.

Иван Петрович Тепляков ёрмаларни таший бошлаганлигини кўрди. Жуда соз, эҳтимол уларни ҳам улгурганча қўтқариш керак... Иложи бўлса, ҳаммасини ташиб олса, қанийди, лекин қўшни омборхонадаги ёнғин шоширар, ёрмалар тирбанд қилиб қўйилган умумий девор қисирлаб, анча қизиб бормоқда эди. Тепляковга мадад бўлсин деб, Иван Петрович бир гал ун, бир гал ёрма ташишга қарор қилди. Омбор ичи хира тортиб ўлик тусга кирди, ҳаммаёқни ун ғубори қоплади, эшикка тушаётган аланга кўлкалари хира тортиди, энди фақат қандга тушиб шуълаланарди. Эшикдан чопиб кираётганларида ўнг томонда ва чиқаётганларида чап томонда борган сари кўпроқ оғир ҳовур гупиллаб урарди.

Иван Петрович қоплар остида ҳеч нарсани кўрмас ва эшитмас эди. Юрак ўйноқлаб урар, кўкракни ўпириб юбораётган ана шу гулдуросда бошқа барча товушлар пучайиб, жуда заиф туюларди. Кўз ўнгида ҳамма нарса остин-устун эди, одамнинг ичига тушган ўт ташқаридаги ўт билан қўшилиб, пўртана каби қайнар эди. Иван Петровични шу икки ўт элитди. У елкасидаги қопни ағдардию ўзи ҳам унинг ортидан тахта устига қулади ва ҳушини йўқотиб қўймаслик учун ғира-шира кўринаётган иморатдан кўзларини узмай, қаттиқ тикилиб ётаверди. Бу иморат мўрча бўлиб чиқди, мўрчадан кутилмаганда бир одам пайдо бўлди, у чамаси, мўрча эгаси бир қўлли Савелий эди, Савелий қадамни эски оёқ изларига қўйганча, пастга, йўлга тушди. Атроф-тумонот ёнғиндан ёришган, лекин Иван Петровичнинг кўзларига ҳамма нарса ғира-шира чалинар, шунинг учун у мўрчадан ростдан ҳам биров чиқдими ёки унинг кўзига шундай кўриндими, аниқ айтолмас эди.

Унинг кўзига яна шу нарса кўринди: ёқаси кўтарилган калта пўстинча кийган бир кампир йўл бўйидан чечаклар териб борарди. Боради-боради-да, кўзлари билан қидириб топади, энгашиб шоша-пиша юлиб оладию дарров халтасига

солади. Кейин бошқа уюмга ўтади. Кампир ўгирилганда, Иван Петрович уни таниди ва шу заҳоти таниганига пушмон бўлди, чунки чечаклару бойчечаклар нима эканлигини бирдан фаҳмлаб қолган эди. Умрида ҳеч қачон бундай ишга қўл урмаган кампир ҳовлидан ташқарига улоқтирилган шисаларни териб юрарди — хотирингиз жам бўлсинки, булар бўш шисалар эмасди. Аммо мана шу кечагача бундай воқеаларнинг ўзи ҳам рўй бермаган эди-да, ахир.

Ангара томондан бурчакдан аланга кўтарилди, бу сўнгги ун омборидан чиққан олов эди. Иван Петрович сакраб ўрнидан турди. Шунинг учун ундан кейин ҳеч ким қол олиб чиқмаган экан-да: энди қопларни олиб чиқиб эшикдан беш қадам нарига ташлашар, узоққа олиб боргани вақт қолмаган эди.

Оловнинг нариги бошида, саноат моллари омбори томонда аланга яхлит бир тусга кирган, нотекис турган одамлар сафи ўт забтидан оғир чайқалар эди. Турли-туман бошқа овозларни босиб, Борис Тимофеичнинг кескин ва шиддатли товуши келарди. У ерда одамлар олов ғалазинга ўтмаслиги учун саф тортишган эди. Агар магазин омон қолса, жиндак ғалабани қўлга киритганларига ишонадилар, яна озгина бўлганда, тўла ғалаба қилардик, дейдилар.

Ҳовлининг ўртасида, омон қолган нарсалар уюми теварагида, Миша Хампо амаки соғ қўлини силкитиб сакрамоқда эди. Узоқдан қараган одамга у товукдан қочган жўжаларни орқасига қайтараётганга ўхшарди.

Дарвозани кўриқлаб туришнинг ҳожати қолмаганди, ҳамма нарса тўзиб кетганди.

Миша Хампо амаки Егоровка қишлоғининг ор-номуси эди, у болаликда қоқшол бўлиб қолган ўнг қўлини тасмага илиб кўтариб юрар, у билан нарсаларни базўр ушлар, бунинг устига шу қадар қийналиб сўйлардики, бегона одам унинг нима деганини мутлақо тушунмасди. «Хампо-а! Хампо-о-о!!!» дея у акашак бўлиб қолган бўғзидан керакли сўзни чиқаргунча, анчагача ўкириб турар, кейин ўша сўзни айтолса, уни шу яқин орада тайёр турган «аҳа» сўзига шоша-пиша улаб юборар ва шунда унинг чеҳрасига бахтиёр бир табассум ёйилиб кетар эди. Миша Хампо амакини яхши билган одамлар унга дарров кўмаклашиб, керакли сўзни айтиб юборишар, шунда унинг йирик қорамағиз башараси ёришиб кетарди-да, фақат бошини силкиб, аҳаларди. «Хампо-о!» деб бошларди у, остона ҳатлаб ичкарига кираркан, шунда уй эгаси ёки бека ҳеч қийналмай жавоб қиларди: «Салом, салом, ўтавер. Магазинга борувдим, дейсанми? Одам кўп эканми? Овқат ҳам қилдингми? У, агар ундай бўлса, ўтир, бирга чой ичамиз».

Кишилар бир-бирларини тушунишлари учун кўп сўз керакмас. Кўп сўз — бир-бировни тушунмасликка керак.

Миша амаки ёлғиз ўзи яшарди. Уруш пайти бу ерларга келиб қолган битта хотинга уйланган, уни ҳам ўз қўли билан кўмганига анча бўлган эди. Улар бир қариндошларининг боласини тарбиялаб олишган, у вояга етиб, ҳарбий хизматдан қайтган, Шимолга ишга жўнаган, қўли гул, ўз ишига пишиқ-пўхта, ёшлигидан ҳамма нарсага ўргатилган, у ерларда катта пул олиб ишлар ва бир тийин жўнатмас эди. Миша амаки кирини ўзи ювар, ўзи уй-жойга қарар, чўчқа боқар ва етмишга кирган бўлишига қарамасдан одамларнинг ўтинларини ёриб берар эди. У жуда ҳам кучли эди ва биргина чап қўли билан ҳам истаганча иш қила оларди. Лекин ҳозир унинг илгариги куч-қуввати қолмаган ва у энди кўп вақтлар ёўлага понани уриб қўйиб, узоқ-узоқ Ангарага тикилиб ўтирарди, дарё очиқми, музлаганми, унга барибир эди.

Гоҳо у Ангара ҳақида, ундан ҳам тўғрироғи, сув тагида қолган Егоровка ҳақида бир нарсалар демоқни истар, қўли билан ўша томонни кўрсатар, «хампо» сўзи бўғзига тикилиб келар, лекин бу ҳолларда одамлар эски қишлоқнинг номидан бошқа бирон сўзни айтишдан ожиз эди. Миша амаки шунда хафа бўлиб, кетиб қоларди.

Лекин, ахир, у зўр бериб бир муҳим гапни айтишга уринарди.

Хампо онасининг қорнидан қоровул, кўриқчи бўлиб туғилгандай эди. Майиб-мажруҳлиги учунгина у дуч келган ишни бажармасди, йўқ, у ўз ишини билиб, маромига етказиб қилар эди. У шундай бошоқ тортиди, ўзи ўқимаган, онгига сиғдира олмаган юзлаб қонунлардан бирини — бировнинг ҳақини ема, деганини жуда қаттиқ ушлаб олди. Дунёнинг барча номаъқулчиликлари ва ноқулайликларини у, эҳтимол, фақат бир нарса билан: бировнинг ҳақига тегадилар, деган сўз билан боғлар эди. Миша амаки қоровулланадиган ҳар қандай ишга жон-жон деб рози бўларди: колхозда Егоровканинг нўхатини кўрир, ҳар йили хачирга миниб далаларни айланар, кечалари ғалла хирмонларида қолиб кетар, кундузи бўш вақтларида молхона ва саисхоналарни бориб кўздан кечирар эди. У кўзи ўткир кўриқчи, ҳеч қачон кўриқчилиги учун ҳақ талаб қилмас, мен ўзим бошдан жамоат қоровули бўлиб туғилганман, деб ҳисобларди. Янги жойга кўчиб келишиб, уй, ҳовли-жойларга ўрнашишди. Хампо амаки худди комендантга ўхшарди: ҳамма нарсани кўриқлар, ҳамма кўриқлаш керак бўлган нарсаларга аралашарди.

Одамлар ҳам шунга ўрганиб кетишган, ҳеч ким Хампо амакига, бу сизнинг ишингиз эмас, аралашманг, деб айтишни хаёлига ҳам келтирмасди. Лекин дастлабки йиллар ўғирлик ҳам камдан-кам учрарди. Ўғирлик бўлиб қолса, Хампо амаки жуда оғир изтиробга тушарди. Унинг назарида ҳаётда ўғирликдан кўра ҳам оғирроқ, ўғирликдан кўра ҳам талофатлироқ нарса йўқ эди. «Сизга нима бўлди, Миша амаки, кўзингиз қаёқда эди?» деб таъна қилиб қолишарди баъзан ўзганинг дардини англамайдиган кишилар. Улар бундан сўнг нима бўлишини билишарди. Миша амаки гўлдираб, тили гапга келмай қийналиб кетар, ўзини оқламоққа уринар, сўнг хўнг-хўнг йиғлай бошлар эди. «Хампо-о! Хампо-о!» дея дили вайрона бўлиб ўкирар, йирик гавдаси дағ-дағ қалтирар, юзини ёш сели ювиб тушар, ўнг қўлини кўтариб, ниманидир кўрсатишга интилар эди.

Вақт-соати келиб, ўғирлик одат тусига кирди. Миша амаки ҳар бир ўғирликка мана шундай азоб билан қараса, узоққа бормас эди. Кўникишга тўғри келди. Бир нарса йўқолибди деган хабарни эшитса, энди калтак зарби тушгандай титраб кетмас, касалманд ва ожиз одам каби кулбасига қочиб беркинмас, фақат бутун бир умрни ўзига қамраб олгандай бир ўй унинг чеҳрасида ёғоч каби қотиб қоларди, шундан кейин яна бу чеҳрада гуноҳкорона бир табассум пайдо бўлгунча анча вақт ўтарди.

Лекин ўғирнинг ўзи ҳам қандай қиёфага кириб бораётганлигини бир иблиснинг ўзи билади. Гоҳ эси кириб, катта бўлиб қолган болалар байрам кунлари ёшгина муаллималарига ёқиш учун бировларнинг товўқхоналарига тушишади ва жўжаҳуросларнинг каллаларини олишади, гоҳ ўзи бут-тўқ бўла туриб, кампирнинг ўтин ёрдираман деб, бир амаллаб йиққан нарсаларини ташиб кетишади. Илгарилари ҳам бунақа гаплар бор эди... Лекин бунақаси сира учрамаганди: ҳалиги товўқхонага тушган шўху таррорларнинг биттаси уйда байрам дастурхони ёзилган муаллимага туғишган ука бўлиб чиққани, кампирнинг қазноғини ўмарган азамат-таррорлар эса, кампирнинг ўтинини ёриб, зиёфатини ёмоқни ўйлаган, лекин зиёфатни еб, ишдан бўйин товлаган кўнгиллиларнинг худди ўзи бўлиб чиққани ҳали кўрилмаганди.

Ўғримас — буларнинг бари қабиҳ.

16

Иван Петрович бу ердан кўчишга қарор қилгач, инсонга хотиржам яшамоқ учун нима керак, деб тез-тез инжиқлик билан ўйлай бошлади. Агар унинг ишлаб турган иши азобга айланиб кетмаган бўлса, оиласи ўзига оҳанрабодай тортса, унда, кечаси бирдан уйғониб кетиб, анчадан бери орзиқиб кутилган тонг қачон отаркин, бахт юлдузи қачон балқаркин, деб уйқу ўчганча кутиб ётиш учун яна нима керак экан?

Тўкинчиликдан гап кетса... Тўкинчилик, ҳа, у зарур, усиз одам гўштан ажралган суякдай лақирлаб қолади. Аммо тўкинчилик — бу ўзингга, ўз атрофингга ва ўзингдан кейинга захирагина эмас, жиғилдон деган балони қондириш учун бугун ва эрта талаб қилинадиган нарсаларнинг ўзигинамас, балки у ўзингни ҳам кўрсатиш ва бошқаларни ҳам доғда қолдириш учун асқотадиган нарса. Агарда ана шундай бўлганда, ҳаммаси қанчалар оддий бўларди. Лекин иссиққина оғилхонадаги бўрдоқи уни гўшт учун боқишаётганини билмаслиги мумкин эмас, чунки унинг кичкина-кичкина ва ёғ босган кўзлари борки, шу кўзлар билан у гўштга боқилмайдиганларнинг иши — овқат ейишу, ҳаёт — овқат ейдиган вақтни кутишдангина иборат эмаслигини кўришга қодир. Тўкинчиликни яратадиган бутун бошли воситалар билан ўзини қуршаб олган одам шу тўкинчилик ичида ўзига хос алоҳида, ўзидан тўқиб чиқарилган бир нимага эга бўлуви шарт, кўрганни юлиб-юлқиб чангалга олишнинг ўзи билангина иш бўлмайти, яна аллақандай сабабиятли ва назорат қилиб турадиган, тўкинчиликни ўз-ўзига зид суратда қутисининг тўла эканлигидан хижолатга тушишга мажбур қиладиган бир нималар ҳам керак.

Майли, тўкинчиликни кўя турайлик.

Қорин жаноби олийларининг эҳтиёжи учунгина иш қилинмайди. Қанчадан-қанча ишламайдиганлар ёки йўлига ўлда-жўлда ишлайдиганлар қоринларини қаппайтиришда бошқалардан қолишмайди, ҳозир бунинг йўли осон.

Иш — сендан кейин қоладиган нарса. Сен йўқ бўлсанг, ўзинг бошқалар учун ишга айланасан, у сенинг изингдан келиб ҳаёт кечираётганларга яна узоқ-узоқ пайтлар сени эслатиб туради. Шундай деб айтишади. Аслида ҳам шундай, боз устига, агар сенинг хизматинг фойдали дарёга бориб қўшилаётган бўлса. Иккита дарё бор — бирининг оқими фойдали ва иккинчисиники фойдасиз, уларнинг қай бири қудратли бўлса, умум ҳаёти ана ўшанга бориб қўшилади. Лекин бу ҳар қалай, умуман олганда, аллақандай жуда катта, инсондан юқори турган тушунчаларга кўра шундай, лекин эртага-тонг қоронғусида ўзига тегишли ёғоч кубометрларини

олиб келиш учун йигирма-ўттиз чақирим йўл босадиган одам бунда ўзини қандай ҳис қилиши керак? Албатта, тилнинг ўзи — километр, кубометр, ёғоч сўзларининг ўзи ҳиссиётларнинг қандайлигини белгилаб, уларни пулга чақиши табиий. Лекин бу шундай эмас. Унчалармас. «КрАЗ»га керагидан ортиқ юк олишга, ортиқча рейс қилишга уни пул мажбур қилмайди, юзлаб одамларни бирваракай ўз кучоғига тортган ишнинг ўзи шунга тақозо этади. Иш пайтида у километрлар, кубометрлар, сўмларни эслаб ўтирмайди, хаёлан булар устидан ҳатлаб, ҳеч қандай бухгалтерия бўлмаган, аксинча, фақат жўшқинлик, қувноқлик ва байрам тўла юксакликларга кўтарилиб кетади. У ерда унинг йўли доим ўнг, шунинг учун юриш осон. Нимага нисбатан ўнг, у буни айтиб беролмасди, чамаси, дилга кўра, унинг азалий майлига кўра ўнг; ўша ерда у кимнингдир жарангдор чақирғига нисбатан жавобга айланади, дили таранг тартади ва очик, озод ҳаволай бошлайди.

Ҳа, у хизматчи, у ўзининг шундайлигини билади, иш чоғлари у кўтарилиб борадиган юксакликда ҳаёт жуда устивор ва умидбахш бўлиб кўринади.

Одам боласининг ҳаётда тўрт таянчи бор: уй ва оила, иш, байрамлар ва одми кунларда сен билан бирга бўладиган одамлар, ниҳоят, уйнинг турган замин. Тўрттови ҳам бир-бирдан зарурроқ. Биронтасидан ишқал чиқса, бутун дунё кўзларингга тор бўлиб кетади. Фақат болаларнинг нигоҳларига дунё офтоб чарақлаб турган, яхшиликлар билан тўлиб-тошган ғаройиб бир ҳадя каби кўринади. Балоғатга етиб борган сайин тобора тикроқ кўтарила берадиган куёш унинг пароканда ва тўзгин томонларини ёритаверади. Сабий чоғларида Иван Петровичга бу чалалик ва нотугаллик давом этишликни талаб қиладиган узундан-узқ ва оғир иш каби туюларди, лекин сўнг шу чала қурилган ҳолича дунёнинг эски асослари лиқирлаб қолгани маълум бўлди, одамлар эса ҳамон устма-уст, янгидан-янгиларини ердан кўтармоқдалар, булар тагсинчлари бўшлиги боисидан тинимсиз кимирлаб турмоқда.

Одамлар, афтидан, ҳеч қайси замонларда асосий кўпчилик бўлиб яхшиликка майл қўймаган ва ҳамisha бир яхши майл эгасига икки ғайримайл тўғри келган. Бироқ эзгулик ҳамда ёмонлик фарқланган, ҳар бирининг қиёфаси аниқ англашилган. Ёмонлик-яхшиликнинг тескариси, уларнинг юзи битта, фақат ёмонликники ўнгга эмас, чапга қийшайган бўлади, деб айтишмасди, ёмонлик худди маъжусийлик каби ҳали энг яхши маънавий динга айланиб улгурмаган куч, у ҳали яхши ривожланмаган ҳайвоний хулқи туфайли ёмонлик қилади ва ёмонлик қилаётганлигини англамайди, деб ҳисобланарди. Агарда эзгулик билан ёмонлик ўртасида чизик тортилса, бир қисм одамлар шу чизикни босиб ўтган, бошқа бир қисми эса ҳали босиб ўтмаган бўлиб чиқарди, лекин ҳамма-бир томонга, эзгулик томонга йўл олган. Ҳар янги насл келиши билан чизикни босиб ўтганлар сони кўпаяверади.

Ундан кейин нима рўй берганлигига тушуниш қийин. Чизикдан ўтиб, эзгулик нашъасига етишганларни ким кўрқитиб юборди? Нега улар орқага қараб қайтдилар? Бирдан ва бирваракай бўлмаса ҳам, лекин қайтдилар. Чизикдан ўтиш икки томонлама йўлга айланди, одамлар уёқдан-буёққа бемалол бориб кела бошладилар, дам анов-улфатга қўшилдилар, дам мановга ва шу асно ўртадаги сарҳадни босиб, йўқотиб юбордилар. Эзгулик ва ёмонлик аралашиб кетди. Ўзининг соф кўринишида эзгулик ожизликка айланди, ёмонлик куч бўлиб қолди.

Ҳозир яхши ва ёмон одам дегани нима? Ҳеч нарса эмас. Боболар замонидан қолган ёдгорлик каби тилда қолган, эскирган сўзлар; у замонлар соддалик ва самимийлик билан одамни унинг маънавий ҳислатларига, замоннинг дардини ўз дарди каби ҳис қилишга қобиллиги ва ёхуд қобил эмаслигига қараб баҳо берардилар. Ҳозирги ҳаёт шароитида ким ёмонлик қилмаса, ким сўрамай ҳеч нарсага аралашмаса ва ҳеч нарсага халал бермаса, ана шу яхши одам. Яхшилик қилишга бўлган табиий майл яхши одамнинг мезони саналмоғи керак эди, ҳозир аксинча эзгулик билан ёмонлик ўртасида танланган қулай вазият, юракнинг доим бир хил ўлчовда, бир тус ҳароратда уриши яхши одамни билдирадиган мезон бўлиб қолди. «Сен менга тегма, мен сенга тегмай», деган ақида ҳаммани ўз комига тортди.

Илгари ақлсизлик, билимсизлик туфайли рўй берган нарсалар энди маърифатли ақл эгасининг жонажон ишига айланди. Асрларча нимадан қочилган бўлса, яна шунга қайтиб келинди. Келиндигина эмас, моторларда жадал ишғол қилинди, пиёда нари қочиб ва лекин моторда яна тез қайтиб келинди, худди мана шунга тағин инсониятнинг энг улуғ ғалабаси деб жар солинди.

Тўкинчилик ҳақида аввал гапиргандик. Тўкинчилик бор ва ҳатто оз эмас, лекин бари бир инсонда ўзининг на бугунги кунига ва на эртаги кунига ишонч бор, у мисоли, доим қалтираб, безгак тутаетгандай увишиб яшайди, ҳеч тўхтамай атрофга аланг-жаланг қилаверади. Бундан чиқадики, шу тўкинчиликнинг борига яна нимадир ётмайди. Ўзи, инсоннинг ўзлиги етмас балки. Одам боласи бугун ким-у, аслида қандай бўлиши керак эди — ана шунинг ўртасидаги фарқ, ҳар бир гумроҳлик учун ҳисоб сўрайди.

Ҳаётни бошдан-охир, унинг ҳамма кенглик ва бурилишлари баробарида кўз

ўнгидан ўтказар, узоқ ҳамда оғир ўйларга толаркан, Иван Петрович бир хулосага келди. Одам ўзини ҳаётда тузук сезиши учун уйда бўлиши керак. Мана: уйда. Ҳаммасидан бурун уйда, қўналғада эмас, ўз-ўзингда, ўз-ўзингнинг шахсий ички хўжалигингда, ҳамма нарса олдиндан ўлчаб, хизмати ҳамда вазифаси аниқ-равшан белгилаб қўйилган жойда. Ана, ундан кейин — кулбан, уйинг — ўлан тўшагингда, бу ердан туриб дам ишга йўл оласан, дам қайтиб сукутга чўмасан — ўзингга хон, ўзингга беқсан. Уйдасан, демак; туғилган ердасан.

Ҳеч қайда у ўзини ўз уйда тургандай ҳис қилолмасди. Ер деса — ер, агар мабодо, сув остида қолмаган бўлса, унга дарахтлари кесиб паришон, пароканда қилинган, на ном бор бу ердан, на нишон. Ўз-ўзингнинг ичингда эса тўнтарилиб тушган, абжағи чиққан арава каби тўла абгорлик. У ерда ҳам тинчлик бўлмаса ва бу ерда ҳам тинчлик, эминлик бўлмаса, билиб қўйки, қанча уринма; унинг ўртасида ҳам тинчлик йўқ.

— Кўчармишсан, тўғрими? — деб сўради Афоня ишдан кейин бирга гараждан чиқаётганларида. Иван Петрович ариза берибди, деган гап-сўз тарқаб улгурган эди.

— Кетаман.

— Нимага кетасан, қаёққа?

— Дон экаман. Ер ҳайдаб, уруғ сочишади, ундан кейин ўриб олишади. Эсингдами, Егоровкада қандай эди?

— Топиш-тутиш нима бўлади?

— Озроқ бўлса керак. Лекин энди менга кўп нарса керакмас.

Афонянинг сўрагани бу эмас, Иван Петровичнинг жавоби ҳам бу эмасди. Бумас... Ниҳоят Афоня деди:

— Сен кетсанг, мен кетсам — ким қолади?

— Кимдир қолади.

— «Кимдир»нинг ким, Иван Петрович? — гўё инграб юборгандай бўлиб сўради Афоня. — Эҳ!.. Наҳот, шундай ташлаб кетаверсак, а?! Қип-яланғоч қиламиз-да, ташлаб кетамиз! Олинглар, мен тўйдим, деймиз.

— Чарчадим, Афоня. Жонимдан тўйдим. Кўриб турибсан-ку, қўлимдан ҳеч нарса келмади.

— Егоровка нима бўлади?

— Нима Егоровка?

Шунда Афоня: у бизда, бизда, деб айтса керак, деб ўйлади. Агар биз бу ердан кетсак, гўё ҳеч қачон Егоровка ер юзида бўлмагандай, биз шу ерда эканмиз, Егоровка ҳеч қачон унутилмайди, деб гап очса керак, девди. Чунки унинг ўзи ҳам шундай деб ўйларди. Аммо Афоня:

— Сен Егоровка турган жойни сувдан тополасанми? — деди.

— Билмадим. Яхшилаб қарасам, топсам керак.

— Мен шу ёз ичи ўша жойга бир белги ўрнатмоқчи бўлиб юрибман. Мана шу ерда Егоровка бўлган эди, яхши жой эди, она-Россияга хизмат қилди, деган маънода.

— Қандай қилиб қўясан? Ким сенга рухсат беради?

— Ким менга рухсат бермайди? Бунақа гап йўқ, Иван Петрович. Рухсат бермайди, деб эшитмаганман. Ҳеч бўлган эмас бундай гап. Ердаки мумкин экан, нега сувда мумкин эмас?

Иван Петровичнинг ҳуши ўзига келди:

— Бу ҳаммаси ўйинчоқ. Ёш боламисан сен ўйинчоқ ўйнаб? Кимга керак бу?

— Эҳ, Иван Петрович, — қандайдир енгил тортиб, шу билан бирга аламли кулди Афоня. — Мундай кўзингни очиб қара, атрофингда қанча ўйинчоқлар бор... Меники, балки, ортиқчалик қилмас?

У ўз кўчасига келгач, бурилиб кетди.

Ўзи шундай бўлади: ўт бу ерга ўтмасдан бурун фақат Афоня икковлари зўр беришганди, олов бўёққа ҳам ўтувдики, бошқа одамлар ҳам югуришиб келишди. Оппоқ буғ қуюқ мавжланиб чиқаётган охириги омборда одамлар худди қозонда қайнагандай қайнашарди, ун, ёрма, қанд солинган қопларни аралаш-қуралаш итқитишарди. Ҳамма ўзини ўт, жаҳаннам ичига: урмоқчи бўларди. Бунинг ёмон жойи йўқ, ахир, бошқа бир нима эмас, унни олиб чиқишяпти, лекин қўтқарувчилар орасида маст-аластлар ҳам гандираклашарди. Улардан бири тамомила эс-ҳушини йўқотиб қўйган эди, Иван Петрович уни нақ олов ичидан тортиб чиқарди. Бу ўша Иван Петрович билан бирга том кўчиришган, ёғ думалатиб чиқишган йигит эди. Уни ўт ичидан тортиб олдию йўл томонга тушириб юборди, маст ун устига қўлаб хуррак торта бошлади. Бошқа бир устидаги пахталиги тутаб кетаётган архаровчини кимдир ичкаридан худди қанддек улоқтириб юборди, у оёққа турмоқчи бўлиб,

қоплар ичидан ағанаркан, Иван Петрович у оёғига яп-янги пийма этик кийиб олганлигини кўрди.

Қопларни оловдан қутқариш учун шундоқ эшик олдида олиб чиқиб ташлашарди. Омбордан икки қадам берида уларни қутқариб қолиш амримаҳол эди. Том босиб тушса, ҳаммаси олов ичида қолиб кетади. Иван Петрович уларни девор томонга олиб ўта бошлади. У энди қопларни елкасига олиб ўтирмас, ичичига кириб кетган қорнига босиб кўтарар ва ноқулай бир аҳволда қолиб бориб пастга ташлар эди. У ерда кимдир қопларни тутиб олар ва йўл устига олиб чиқарди. Қопни маҳкам ушлаб, тақимига босиб олишига қараганда, бу бир қўлли Савелий эди.

Бир қўлли Савелий ёшига нисбатан жуда соғлом, ўзини яхши сақлаган, чапдаст киши. Бугун унинг қўли ишдан бўшамас, шошилмай, чапдастлик билан ишлар, унинг қўллари қопни бир ушлаганда омбирдек маҳкам тутарди.

Кимдир мастона товуш билан Иван Петровични чақирарди. Овози чиқяптими, демак, тирик, демак, ўт ичида қолмаган, шунинг учун Иван Петрович ўгирилиб қарамасди. Охирги дақиқалар қолмоқда эди.

Бирдан негадир билгиси келиб қолди — кечами, кундузми ҳозир? Шуни билиш истаги ўзини ерга таппа ташлаб ҳордиқ олиш, нафасини ростлашдан ҳам кучли эди. У тонг ёришиб чиқадиган тоғ тизмасига қаради, назарида у ёқда қоронғулик сийраклашиб, осмон лойқа сувдай бўтаналашиб борарди. Тонг отай деб қолибди-да. Унинг кўзлари ағдарилиб кетган. Қаттиқ ҳомуза тортди ва сал бўлмаса йиқилиб тушай деди.

Тавба: дам бутун атрофга сукунат чўкади ва Иван Петрович шу жимжитлик ичра ёлғиз қолади, дам яна шанғиллаб, ғала-ғовур овозлар келади ва одамлар ҳар томонда гужғон ўйнайди. Шунда ҳар бир қичқириқ унинг бирон ерини йиртиб, тилкалаб кетаётгандай бўлади — гўё овоз уни мўлжалга олгандай ва сўнг нишонга тегиб, шу ерининг ўзида қола қолгандай, шунда у энди бус-бутун ёнаётган омборларни, деворлар қулаб, ланг очилиб ётган ерларни ва ҳовлининг ўртасидаги тартибсиз югур-югурларни қарамасдан бир нигоҳ билан илғаб оларди.

Ўт чиққан бурчакда олов пастлаб, кўр олиб ёнарди. У ерда мисоли босқон бор эди, олов ўша ердан икки кенг елкага ажралиб, камондек ёйланиб чиқар, ёйнинг икки учиде аланга оралаб худди шайиндек чекка-чеккадаги омборлар кўзга чалинарди. Магазин яқинидаги омбордаги нарсаларни одамлар чала-ярим ташиб улгуришган эди, у томондан яна Козельцовнинг овози келмоқда эди. Одамлар сакраб чиқишар, сакраб тушишар, чиқишар ва тушишар, аланга тафтидан чивиндек қочишар эди.

Тўполон солаётган олов гувилламас, чийилламас, увилламас, фақат қарсиллар, даҳшатли суратда қарсиллар, гўё ёғочдан аланга қарсиллаб ажралаётган ва ўзини кўкка уриб, осмон бағрини ёриб ташлаётгандай эди.

Ҳовлида ҳамма бақириб-чақирар эди.

Омборчи Валя Водниковдан комиссия тузишни, ҳозирнинг ўзида барча қутқариб қолинган нарсаларни рўйхатга олишни талаб қиларди. Борис Тимофеич овози хириллаганча йўталарди:

— Қанақа комиссия? Эсингни едингми?! Шу тобда комиссиями! Қарасанг-чи мундоқ атрофинга!— дерди.

— Йўқ, сен ўзинг қара!— дерди Валя қўлларини пахса қилиб кўрсатаркан.— Нима қолди бу ерда, ўзинг кўр! Яшиқларни ўзим санаган эдим,— у арақ шишалари солинган яшиқларни қўли билан нуқиди.— Олтмиш саккиз яшиқ эди санаганда. Қани ўша олтмиш саккиз яшиқ?!

— Менга деса, йўқолиб, йўқ бўлиб кетсин яшиқларинг! Ким уларни олиб чиқди ўзи? Мен айтганим йўқ олиб чиқинглар деб! Кўявер, ёнаверсин.

— Йўқ, йўқоладиган бўлса, сенинг одамларинг йўқолсин! Бу яшиқларнинг ҳаммаси менинг бўйнимда!

Шундан кейин унинг бўйнидаги яна бошқа нарсалар ҳам эсига тушди-да, бу ингичкагина бўйнини сиртмоқдек сиқа бошлади ва Валя омборчи ўкириб йиғлашга тушди. У қўлини юзидан олганда, ёнида Водников йўқ эди, ўрнида Миша Хампо амаки шўрлик хотинни овутишни истабми, нималардир демоқчи бўларди.

— Муни қара, Миша амаки, муни қара,— ўнинчи маротабами, кўз ёшларини дув-дув тўкиб дерди у ва нималарнидир таширди, унга бу аросат бесаранжомликда Хампо амаки ёрдамлашмоққа уринарди.

Ун омборида сурон солиб, бақириб, сўкина бошладилар — бақиримаса, сўкишишмаса ҳеч нарса қилиб бўлмас эди. Қопларни ташқарига олиб чиқишар экан, одамлар ҳаво олиш учун кўпроқ туриб қола бошладилар. Иван Петрович ҳамон бояги алпозда қоп таширди. Энди оёқ-қўллари борми, йўқми, бутунлай ҳис қилмай қўйди, бу ол-қо ол, сур-қо сурда юраги ҳам қинидан чиққудай бўлиб отилмас эди. Кўтар, тут, ағдар — у фақат шуларни биларди, у шу уч одми ҳаракатни тўхтовсиз суратда такрорлар, нафас олиши ҳам уларга мослашганди.

У қўлидаги қопни элиб ташларкан, бу чувалашиб кетган бошбошдоқлик аро қандайдир бошқача бир носозлик рўй бераётганини сизди. Рост, бу нобакорликни у аввал ҳис қилди, сўнг қаради. Тағин аллакимнинг шарпаси бошбошдоқлик ичидан ташқари чиқиб борар, у мўрча томонга йўл олар, елкасида қоп ортмоқлаган эди. Иван Петрович йўлга тушди. Шарпа қайтиб келаркан, йўлда одам турганлигини кўриб, тараддудланди ва қадамни тезлаштирди. Савелий ўзини йўқотиб кўядиганлар тоифасидан эмасди.

— Нима қиялсан сен?— қаршилади уни Иван Петрович.— Очарчиликда қолдингми?

— Нима, кўрдингми?

— Кўрдим.

— Палонни ҳам кўрганинг йўқ. Сен ариза бергансан. Энди сен ўша ёзган жойингга қара. Хўпми?

Шундай деб, ўзининг биттаю битта зилдек қўлини Иван Петровичнинг елкасига ташлади.

Нега бирон кори ҳолдан огоҳ қилишмоқчи бўлса, одамлар елкага уришаркин?

Улгуришди. Охирги омбордан ҳамма нарсани опчиқиб улгуришди, кейин куйган, қичқирган ва қутурган ҳолича ҳаммалари гурра ташқарига ёпирилишди. Ҳар доим вазмин ва босиқ Афоня Бронников ҳозир қийқириб ўқиради, унинг ҳаммаёғи ун, қорақуя, бўғриққан, худди таърифи иблиснинг ўзи эди. Иван Петрович гўё бу ерда қўлини белига тираб, бекор тургандай уларга ажабланиб, айбдордек бақирарди. Бўшаган омборхонанинг ичида нимадир гумбурлаб кетди, ундан кейин гувиллаб, увиллаб олов юқорига кўтарилди ва шу билан бутун озиқ-овқат омборлари қатори битта сарбаланд олов-алангага айланди.

Кимдир куйиб, бўғиқ, бўғриққан овоз билан қўшиқ айтиб юборди:

**Таслим бўлмас душ-ман-га қаҳ-ра-мон «Ва-ряг»,
Раҳм-шафқат иста-мас ҳеч ким-са бу-гун!**

Бу олов дўзах ичида кўп нарсаларни кўриб кўзлари пишиган Миша Хампо амаки кўзларини уқалаб-уқалаб қаради: икки одам копток ўйнади. Титилиб кетган, бўш боғланган бир ўрам нарса бирининг оёғидан иккинчисига ошиб ўтар ва чарх ура-ура йиқитилган девор томонга сурилиб борарди. Миша Хампо амаки анавини кўринглар демоқчи бўлди, лекин атрофида ҳеч ким йўқ эди. Урам бу орада девордан нарига гупиллаб тушди, ундан бир нима осилиб чиқиб қолди. Хампо бошқа ўйлаб ўтирмай ўйинчиларга ташланди. Улардан бири ўрамни кўтариб, девордан ошириб юборди ва ўзи ҳам орқасидан сакради. Миша амаки унинг орқасидан ташланди. Анов ердан тугунни оламан деб, энгашганда, Миша амаки унга етиб олди, забардаст қўли билан ёқасидан тутди-да, худди ёш боладай ердан кўтарди, худди шу асно у тугунга чиройли матолар елпиғичдек тахланганлигига ҳам кўзи тушди. Уни ердан олиш учун энгашган киши эса Соня эди.

Хампо буларнинг кимлигию нималигини энди кўриб улгурган эдики, ён томондан қаттиқ зарб тушди. У қўлини чўзиб Соняни бўйнидан қисиб ўзига маҳкам тортиди. Соня чўчқадай чинқириб, ўзини ҳар томонга ташлаб, Миша амакининг бўксасига тепмоқчи бўларди. Яна Миша амакини оғир бир нарса билан икки-уч урдилар. Миша амаки ким ураётганини кўриш учун бошини чўзар, лекин сира бўйни чўзилмас, фақат ишдан чиққан, унга бўйсунмайдиган қўли билан ўзини тўсишга ҳаракат қилар эди. Уни чунонам уришар, ургандан уришар, ургандан уришар эди...

Кейин уларни Иван Петрович худди шу алпозда кўрди: ағдар-тўнтар бўлиб кетган қор устида ориқ, етти букилган Соня ва уни тагига босиб олганча боши тўнқарилиб кетган Миша Хампо амаки ётар эди. Улардан беш қадам нарида эса тўқмоқ кўзга чалинарди.

Ҳамма нарсанинг охири бўлади. Бу қўрқинчли тун ҳам ўтди, тонг отди, кун ёришиб, олов ҳам пасайди, қолган-қутган нарсаларни ҳорғин ямлай бошлади. Нампардоз ва илиқ эрта оғир, аччиқ тутун ҳавога тарқамай қишлоқни бурқаб олди. Қирғоқда ҳам, муз устида ҳам тутаётган, ёнаётган нарсаларнинг парчалари қорайиб кўзга чалинар, алчиқ-чалчиғи чиқиб кетган уврин-тўда ҳовли икки томондан тутаб ётган ёнғин култепалари билан ўралганча ҳаддан ташқари ваҳимали ва хароб кўринади эди. Ёнғиндан омон қолган кўм-кўк дўконча ҳам одамга тасалли бермас, аксинча, ўзининг шу ажралиб қолган кўриниши билан алам, оғриқ ва иситма кўзғатарди.

Жуда ҳам катта, яп-янги брезент остида ОРСнинг омон қолган мол-дунёси ётарди. Шу пайтгача бир-биридан ажратилмаган Миша Хампо амаки ва Сонянинг жасадлари ҳам шу брезент тагида эди. Брезентнинг у томонида ҳам, бу томонида ҳам соқчилар туришар, ҳеч кимни яқин йўлатишмас ва гапга жавоб беришмасди.

Милиционер ва терговчини кутишарди. Бир эмас, икки эмас, уч-тўрт комиссия келишини кутишарди, энди уларнинг кети узилмайди... Ўз бошлиқлари ва ундан ҳам юқори турадиганларни кутишарди. Иш соати бошланиши биланоқ барча керакли ерларга телеграммалар жўнатилган эди. Ҳеч ким ишга чиқмаган, гараж ҳам, кўчалар ҳам жимжит, қуйи омбулдан ҳам тиқ этган товуш эшитилмасди. Кутардилар:

Буёғи энди нима бўлади — ана шуни кутардилар.

Иван Петрович ёнғиндан қайтиб келиб ётгани йўқ. У уйга келганда, печ ёқилганди, Алёна бомбардимон тагида қолса ҳам, уйга қарашни унутмасди, апил-тапил дастурхон тузаб ҳам улгурганди. Дастурхон устида Алёна алам билан аччиқ-аччиқ йиғлади ва ўзини каравотга отди.

Иван Петрович ўтириб-ўтириб томоғидан овқат ўтмади, кейин бошқа кийимларини кийди-да, деразага қараб, қирғоқ томондан тутун тарқаетганлигини кўрди, ташқарига юрди. Афоня ухлаб қолмаган бўлсин-да, ишқилиб, деб Афоняниқига қараб йўл олди. Лекин Афонянинг ўзи ҳам ухламоқчи эмас экан. Қизи унинг манглайи ва даҳанида қон таллашиб қотиб қолган жароҳатларни нима биландир ювар ва дори суртарди. Қизи қўлини олганда, у каттакон темир кружкадан чой ҳўпларди.

Иван Петрович:

— Нима қилдик энди, Афанасий? Нима қилиш кераклигини сен биласанми, йўқми?— деб сўради.

— Яшаб кўрайлик,— яралари безовта қилибми ёхуд дили нотинч бўлибми, деди Афоня.— Ёруғ дунёда яшаш — оғир ҳунар экан, Иван Петрович, лекин бари бир... бари бир яшаш керак.

Кейин чой ҳўпларкан, ўз навбатида сўради:

— Сен нима қарорга келдинг?

— Кўрайлик яшаб,— ўша сўзларнинг ўзини фақат ўринларини алмаштириб жавоб қилди Иван Петрович.

19

Тунги фалокатдан ер ҳам азоб чеккандай, қайғургандай хомуш, қимтинган, сукутга чўмганча питрак қорга беланиб ётарди. Тоғ томондаги ерлар яйдоқ далалар бўйлаб у пастга энган, сийрак қарағайзор орти эса музлаган. Тоғ ёқаси ўрмон эди, ундан нарида, далалар томонда икки сайхонлик қўшилган, Иван Петрович қишлоқдан келаётган тарафда, олдинда ҳам ўрмон қорайиб кўринар, лекин бу ер ҳаммадан сийрак, яккам-дуккам бўлиб қолган, унинг орқасида эса кўрфаз бошланар эди. Биринчи сайхон билан ёнма-ён, йўлнинг шундоқ ичкарасида қабристон бор эди. Қуни кеча азоб чека-чека бу ёруғ дунёдан ўтган Егоровка фарзандини ҳамда ўз номини ҳам йўқотган бечорани шу ерга қўядилар. Улар, тириклар, кимни қаерга қўйишни биладилар, лекин ернинг ўзи, ҳақу ноҳақларни, гона-бегоналарни кўтариб юрадиган ернинг ўзи ҳал қилади, кимдан нима чиқишини ўз ҳукми билан ечади.

Атроф-теварак худди нафас ростлагандай ва янги ҳаракат учун куч йиғаётгандай жимжит эди. Қишлоқдан бу ерга тутун етиб келмас, бўз ёруғлик ичра узоқ-узоқликлар ҳам тиниқ кўринарди. Баайни ўз остида эриб бораётган далалар каби хира оқиш тўсга кирган, оғирлашиб кетган осмон Ангара томонларга, кунботар ёққа олис эниб борарди. У ёқларда ҳам ўрмон қорайиб кўринар, у ёқларда ҳам сийрак эди.

Илк ҳароратни сезиб ва унга томон бўй чўзиб соҳилда қарағай ниҳоллари сокин солланар, ҳавода ачимсиқ бўй таралар, оёқ остидаги қорлар юмшоқ, ғўрт-ғўрт қилганча чўкар, олисда дарё юзи очилиб борар эди. Кўклам бу ерларни ҳам ахтариб топиб келган — ер уйғонмоқда эди. Энди унинг қақариқ, ҳисоб қиладиган пайти, нима омон қолди-ю, нима омонатини топширди, одамлардан нима қўшилди-ю, нима қўшилмади, барча омон қолган ва омон сақланганларни бир жойга тўплаб уларга бир жон ато этиб, яна ёруғликка олиб чиқишга ҳозирлайди. Қуёш илийдию ва-яна худди ҳар баҳор чоғидагидек ер юзидаги кўм-кўк ёғини не-не чечакларга буркаб, бутун тирик жонни аҳдлашилган меҳнату заҳмат сари йўллайди. Шунда одам ўша аҳдлар йўлини тутмаётганлигини эсламайди ҳам.

Ҳеч бир ер бесамар, наслу насабсиз эмас.

Иван Петрович посёлкадан узоқлашгани сайин, назарида, пешонасига ёзилган ёлғизлик сари бота-бота тобора ўз-ўзидан олислашиб борарди. Ёнида шу тобда одамлардан ҳеч ким бўлмаганлиги учунгина ўзини ёлғиз сезаётгани йўқ эди,

назарида биттагина тор билан қолган, ўзини ҳувиллаган ва бўм-бўш ҳис қилар, шунинг учун ҳам ёлғизлик асорати сезиларди. Бу рози-ризалиқми ва ёки ҳорғинлик, андак маҳлиёликми ва ёки қота бошламоқнинг ибтидоси — ким билсин! — бироқ енгил, озод ва бир маромда қадам ташлар, гўё тасодифан у ўз нафасини ҳам, қадамини ҳам топиб олган ва гўё ниҳоят ҳақ йўлга тушган эди. Мўмиёнинг иси анқир, лекин бу ҳидни одам эмас, бошқа бир алланарса, мўмиё руҳи билан жамулжам бўлиб кетган нарса туяр эди; қуруқ оғочни қизилиштон тўқиллатар, лекин бу қизилиштон овози эмас, нимагадир миннатдор ва шошқин жўр бўлаётган юракнинг акс садоси эди. У гўё ўзини узоқ-узоқлардан кўриб турарди: кўклам келган ерлардан ўз уйини топишдан умидини узган, адашган кичкина бир инсон юриб бормоқда, у мана ҳозир ўрмон ортига ўтадию ва шу билан мутлақ кўздан ғойиб бўлади.

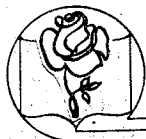
Уни кутиб олаётибдимикин, кузатиб қўяётибдимикин — замин жимжит, безабон.

Замин жим.

Айланайин, эй индамасим, ахир қачонгача сўйламай турасан?

Ахир, наҳот, шу сўйламаганингми?

Рус тилидан **Иброҳим ҒАФУРОВ** таржимаси

Азим Суюн

СУЙГАН СУЙИБ-СУЙИБ АЙТАР

Ҳолат

Оқшом. Оқ шом. Катта боғ.
Ҳовуз. Супа. Шаббода.
Юлдуз... Юлдуз... Ой бедоғ
Нурдан узатар бода.

Қучиб олишга сени
Етмас менда жасорат,—
Ёнгинамда ийманиб
Турсанг ҳамки муҳаббат.

Осмон четида чақмоқ
Ногоҳ унсиз ярқ этди.
Олдинг мени кучоқлаб,—
Қўйиб юбормам энди.

Оқшом. Оқ шом. Катта боғ.
Ҳовуз. Супа. Шаббода.
Юлдуз. Ой. Ой — бир кучок.
Ҳовуз тўла оқ бода.

Ўзбекистоним менинг

Нур каби оқиб ётар Амударё, Сирдарё,
Нигоҳларимда савол: қани Кайхисрав, Доро?

Сирдарё, Амударё гоҳи жўшқин, гоҳ равон,
Товланар хаёл янглиғ ва лекин қани юнон?

Амударё, Сирдарё оқиб ётар гувиллаб,
Қани митадай мутаб, гувиллаб келган араб?

Сирдарё, Амударё қўшўғилдир манглайли.
Қўшўғил сувларига тупурган Чингиз қани?

Амударё, Сирдарё тўлқин-тўлқин отадир,
Бу тўлқинлар тубида не ғанимлар ётадир!

Сирдарём, Амударём жоним-жаҳоним менинг,
Амударём, Сирдарём — Узбекистоним менинг!

Вола

Суйган суйиб-суйиб айтар, суйган ўзим, суйган ўзим,
Куйган куйиб-куйиб айтар, куйган ўзим, куйган ўзим.

Қум устига бино қурдим, мисоли тоғ кўкрак кёрдим,
Лекин қулаб тушди — кўрдим, кўрган ўзим, кўрган ўзим.

Қалбим қийр осмон эрур, ғам қушлари чархлар урур,
Толе қушин топмай зуҳур бўлган ўзим, бўлган ўзим.

Гулзор излаб йўлга чиқиб, тиканлардан алам чекиб,
Дил даштига умид экиб юрган ўзим, юрган ўзим.

Дунё билан ишим бўлмай, шон-шуҳратни кўзга илмай,
Рақибимга завола ўлмай, сўлган ўзим, сўлган ўзим.

Ошиқларнинг тили бўлиб, маъшукларнинг эли бўлиб,
Бағрим тилим-тилим бўлиб, кулган ўзим, кулган ўзим.

Дардлар борки йўқдир даво, гоҳи ҳижрон, гоҳи видо,
Бу дунёга сирли нидо урган ўзим, урган ўзим.

Қора денгиз тўлқинлари

ТУРКУМДАН

Гуржистонда ҳайкаллар...

Гуржистонда ҳайкаллар, улкан, улуғвор,
Улар мағрур туришар юксакликларда.
Туманлар орасидан-да, кўринар пойдор,
Пойдор боқишар ҳатто жар, тикликлардан.

Сосо, Оржоникидзе, Чавчавадзе бу,
Мана, бу Руставели — ўзи бир жаҳон.
Бир қўлида қиличу бирида нон-туз
Ўйларга чўмган бу — «Она-Гуржистон».

Гуллар қўйдим пойига — ҳайратим чексиз,
Ў-ў, улар туришар шому тун, саҳар,
Бамисоли деғандек: «Гуржилармиз — биз —
Гуржистон тақдирига мангу жавобгар!»

Соғинч

I

Ай-Петрига саёҳат
Қилгали белбоғ тугдим.
Бир мўйсафид — чайир зот
Ҳамроҳлик тўнин кийди.

Чўққига чиққун қадар
Қўшиқ куйлаб борди у.
Нағма, сўзида қадар,
Қалбимда қолди мангу:

«Жасур йигит ўрмонда кезар,
Жасур йигит денгизда сузар,
Ёвлар эди тенгсиз, фирром, қув,
Жасур йигит чўққида музлар...

Ўрмонларда кезмадим,
Денгизларда сузмадим.
Авлодим кечиргайми,
Тоғлар дардин сезмадим?!»

II

Ай-Петри зирвасидан
Бутун Ялта намоён.
Тоғнинг ҳар дарасида
Ястаниб ётар ўрмон.

Тошдан ўсгайми дарахт,
Ё дарахтдан тош ўсгай,—
Ақлингни қилар қарахт,
Ақлингни булут тўсгай.

Нурдай тикка «Учан-су»
Чақмоқ каби отилар.
Кўкка — найза учидай
Қалдирғочлар санчилар.

Турибман қанот бойлаб,
Қонимда оқар ҳузур.
Дунёни дилга жойлаб
Учгум келади бир қур.

Қора денгиз чайқалар
Бир беозор, бир мунис.
Ўрдақлар — қайиқчалар
Тебранмоқда — қилгум ҳис.

Зотан, бундан барча йўл
Олиб тушар денгизга.
Денгиз, совғам митти гул —
Ол, ўп, бос юз-кўзингга.

III

Ҳамроҳимга тушди кўзим,
Унутибман дафъатан.
Учар эди дилдан сўзи
Қўлида бир гулистон¹.

«Гулистонжон, гулистонжон,
Киндигим қони, гулим,
Шукур, кўраолдим шоён,
Бўй-бастим жони, гулим.

Гулистонжон, сени яна
Кўрмоқ бўларми насиб!
Ох, онамга ўхшайсан-а,
Жоним, кўзим қораси!..»

Кўзга суртди титраб-титраб,
Соғинч дарди — дилники.
Сўнг юборди бирдан йиғлаб,
Эр йиғиси — элники!

Йўк, мен чидай олмадим йўк,
Шахд бурилдим орқамга.
Туман тушар эди куюк,
Яқин қолганди шомга.

¹ Гулистон — гулнинг номи.

Араукари

Қрим боғларида ҳеч битта дарахт
Шажарасиз эмас — аждод-авлодли
Ва лекин Ялтада дуч келдим, бадбахт
Бир танҳо дарахтга — безурриётли.

Боғбондан сўрадим: «Наҳотки танҳо?»
«Ҳа, ҳа, танҳо,— деди,— танҳо бурундан
Бирорта қуш қўнмас бағрига ҳатто,
Шундоқ яқкаш турар бутун Қримда».

Сўнг ҳазилми, чинми гап қилди яна:
«Келтирилган бир пайт Чили боғидан.
У ерда уруғи серобмиш, ошна,
Кўпаяркан фақат ўз тупроғида...»

Ешини сўрасам, юз ёшда экан,
Маъюс тутиб турар чоғроқ қаддини.
Атрофи қайин, сарв, арчаю акас,
Уларга сўзламас аммо дардини!

Грибоедов хуни ҳақида ҳикоят

Сайру сукун айлаб мисоли самум,
Қонхўр Александр жилмаяр мамнун.

Грибоедов хунин ундирди кеча,
Уни ундиргунча ҳориди неча.

Қилғиликни қилиб муртад Эроншоҳ,
Тағин алдамоқчи бўлди-я, гумроҳ.

Шоир хуни учун ол, деди, олтин,
Олтинни не қилсин, олмади олтин.

Ол йўқса арабий тулпорлар, деди,
Олмади... ўзида отлар мўл эди.

Унда олгил, деди, кўнглингга қараб,
Эрон гулларида сара-саралаб.

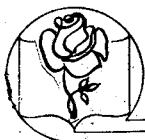
Эрон гулларида сарароқ гуллар —
Озми Русияда соҳибжамоллар!

Деди Александр: «Эй Эрон шоҳи,
Шоир хуни учун бор битта божинг!

Шуни беру менга, сақлан қирғиндан,
Бир қутлуғ китоб бор кутубхонагда!»

...Эрон шоҳи бирдан қаҳқаҳа урди,
Навий «Девон»ин унга келтурди.

Ул: «Девон» саройин безаги бу кун...
Қонхўр Александр жилмаяр мамнун.

Тоҳир Қаҳҳор

Бу асрим шиддатин,
Башар қисматин
Уйлаб уйқум қочди, музлади ақлим,
Кундуздай умидлар тунга қоришди.
Зимзиё ойнага қараб ётсам жим,
Бир вақт ташқарида осмон ёришди...

Ҳей, ярим кечаси чикқан тўлин ой,
Кўнглим қоронғисин йиққан тўлин ой,
Сен совуқ фазода меҳрга ёрсан,
Шуъланг соҳибидай мўъжизакорсан!..

Агар сен келмасанг мени хотирлаб,
Таскин берар эди ярим тунда ким?
Балки умидсизлик ичра потирлаб,
Ёрилиб, чўкарди тунга юрагим.

Бу кун бу дунёни қоплаган ваҳма —
Ердаги, кўкдаги уруш, ўлимлар
Бемор юрагимни айлаб бир даҳма,
Шимол музлигидай этмиш мусаввар.

Мен ўз қазойимга чидарман, лекин
Ернинг ўлимига қандай чидайман?!
...туман асрлардан ҳатлаб, Нуҳдайин
Кетган кабутарга нигоҳ қадайман¹.

Аждодим забурдан нидо этгандай,
«Қуёш, юлдузларга йўл очган кимдир!»
Кабир саҳросинда изга етганда,²
Нечун бийрон тилим, шуурим жимдир?

Йўқ, сукут чўкмагай. Бекор ғулғула —
Ҳаёт кетиб, бунда қолмас инқироз,
Бир-бирин яратар зулмат ва шуъла,
Шу борлиқ юраги — башарий овоз!..

Шукр, ой ёғдуси ўйнар хонамда,
Қаршимда мавжланар бир шаффоф денгиз,
Тўлқинлар қалбимни олиб танамдан,
Қуш каби учирар кенгликка бу кез.

Эй қалбим, самовий лаҳзалик чақин,
Ҳамма замонларга мендан салом айт,
Ҳамма инсон зоти кўнглимга яқин,
Яхши-ёмонларга эзгу калом айт!

Коинот — жисмимиз. Улигу тирик
Тун-кун томирида оқувчи қонмиз.
Дилим, одам умри эмас югурик,
Абадиян бормиз, мангу инсонмиз!

Эй, ярим кечаси чиққан тўлин ой,
Асрим зулматларин йиққан тўлин ой,
Сен буюк фазода меҳрга ёрсан,
Шуъланг соҳибидай мўъжизакорсан!

* * *

Юрак юртим томон юргил,
Бу йўлда, дил, шитоб ортиқ.
Юрак, юртимда из қолдир,
Чекиб дард, изтироб ортиқ.

Хаёлим, сен дилим тошин
Олиб учгил фалакларга,
Чечаклансин у ҳам — бизга,
Аён эт, сўз, хитоб ортиқ.

Сен, эй кўнглим топинган ёр,
Топилгайсан қачон, қайда?
Ўзим бирлан ўзим кетгум —
Кутиб, кўрдим азоб ортиқ.

¹ Афсонага кўра, Нуҳ тўфондан юз эллик кун ўтгач, кабутар учиради... Ниҳоят, кабутар тумшугида зайтун новдасини тишлаб кемага қайтади — олам фалокатдан қутулгани, тинчлик барқарор бўлгани шундан билинади. Ушандан кейин кабутарни тинчлик рамзи сифатида талқин этиш расм бўлган.

² Саҳройи Кабирдаги қадимги космодром излари ҳақидаги гаплар назарда тутилмоқда.

Эй осмон, беқарор осмон,
Кўзимни қийнади уфқинг:
Бу кун фожеларин кўрмай
Ботар бу офтоб ортиқ.

«Ўтиб кетгай ғаму шодлик,
Кўп ўйланмай, қадаҳ тут, дўст!» —
Бас, эй шоир, етар таскин —
Заҳарли бу шароб ортиқ.

Сен, эй алдоқчи донишманд,
Не оғу солдинг онгимга?
Битик — кўнглим ўқий, кетгин,
Бу дам сену китоб ортиқ.

Ҳилол бирлан адашган тун,
Имон бўлганми ҳеч сенда?
Етар найранглар, эй тун, ой,
Бу ойдинлик сароб ортиқ.

... Хаёлан бир ўзим қолдим
Ва танҳолик аро толдим,
Кел, эй Тоҳир, бу ёлғизлик
Этар бизни хароб ортиқ!

— Кун кўзи —

Шарқшунос олим Азиз ҚАЮМОВга

Осмон каби тутдим ўзимни:
Қуёшимга осилганларнинг
Қўли қолди тубанликларда.

Мангу ёғду сочади куним,
Янграр унда шумер, хетт, руний
Тошларида қолган достоним.

Осмон каби тутдим сўзимни:
Ёзиғимга қасд қилганларнинг
Йўли қолди тубанликларда.

Эй, шеъримга нуроний оҳанг,
Туроғимга туроний оҳанг
Бахш этувчи Ўзбекистоним,

Бу қадимий офтоб — кун кўзи!
Кўчди менинг кўксимга ўзи,
Ёришди, ёр бўлди жаҳоним.

Ҳар кун тонгда кундай энг ёшсан,
Нурли олам билан тенгдошсан,
Шарқ фарзанди — битта қуёшсан!

— XX аср —

Денгиз қирғоғида ўт ёқиб одамхўрлар,
Робинзон қатлига ҳозирлик кўрар.
Мадорсиз Робинзон — оролда ёлғиз одам
Мадад кутиб, йўлга боқар дамодам...

Уфқда бир кема кўринди, ана,
Инсонлар қавмига қайтар у яна!

¹ Қадимий туркий тилда қуёш — кун ёш, гунаш, кун кўзи, кун каби атамалар билан аталган. Бугунда ҳам баъзи туркий тилда сўзлашувчи халқлар офтобни кун кўзи дейишади.

Бугун башарият — бамисли бир Робинзон,
Денгизу оролдир замину замон.
Уммон соҳилида ўт ёқиб одамхўрлар,
Одамзот қатлига ҳозирлик кўрар...

Эй сўнги Робинзон, ҳандақдан чиққин энди,
Бор мардумкушларни бирма-бир йиққин энди!
Ўзинг қутқармасанг ўзингни, келар офат,
Уфқдан ҳеч ким келмас. Келмагай ҳеч вақт.

Тош ва қуёш суҳбати

— Ҳей, қуёш, қадимда сен кўрган хеттлар
Айтгандек, ўзингсан башар чўпони.
Неки ўтган, бари кўзингдан ўтган —
Самовий ёнғину замин тўфони.

Кеча-кундуз аҳли пойингда ҳамон —
Ким маҳкум этгану ким ҳукмин кутган,
Кими бахтга ботган, кими қон ютган,
Айт, нечун бу қадар турфаҳол замон?

Ўзи бир ердаю қум каби тарқоқ,
Фақат ўзин ййлаб, ўзини суйган,
Кўзи кўзёш кийган, қалби тош кийган
Бадбахт авлодларнинг ҳолига бир боқ!

Айт, улар наҳотки жондан тўйдилар,
Сенинг юзингга ҳам оёқ қўйдилар?
Кимлар сур чалинсин дея ундаган?..

— Мен нетай?.. Ҳар недан устун деб ўзни,
Ойболтадай тутиб оловни, сўзни,
Улар ўз бошини қўйди кундага!..

Аввал хетт қалбига қудрат экилди,
Шуълалар ундию зулмат чекилди.
Сўнг ўчди — ўзгалар ерини олди,
Ўзга ерга сувдай сингиб, йўқолди...
Хеттлардан ўлик тил, тирик тош қолди.

* * *

Сизни тушкун этмиш тубан тушунча,
Шунданми орангиз бузилмиш бунча?..
Асли орангизда кўпайган беор —
Гуноҳкорга дўсту жаллодга ҳамкор.

Сизни юксалтиргай самовий оҳанг,
Соянгиз билан, бас, қилаверманг жанг.
Шундай дер юлдузлар таратган у куй:
«Инсон, яқинингни ўзинг каби суй!..»

1. Хеттларнинг бундан тўрт минг йилча бурун битилган «Қуёш қасидаси»дан. Бир замонлар пойтахти Неса шаҳри бўлган хеттлар давлати (милоддан аввалги 18—12-асрлар), маданияти замирида, таъсирида қадимги юнонларнинг ёзуви, тили, маданияти туғилган, хеттлар эса босиб олган ерларидаги халқларга аралашиб, йўқ бўлиб кетган. XX аср бошида хетт адабиёти намуналари Бўғозқоядан топилган.

* * *
Бир тўп юлдуз тепамда, ҳайҳот,
Не ҳақдадир сўзлашар, кулар.
Менинг учун тушуниксиз, ёт
Тун тилида сўзлашар улар.

Мусаввирман ўзни таниган,
Қадим шамол билан кезаман,
Кўзингизга, шарқ осмонига
Тонг ва қуёш расмин чизаман.

* * *
Дарё бўлиб, тун-кун оқиб, ишқ истадим,
Офтоб бўлиб, ўзни ёқиб, ишқ истадим.
Сувратинг ёд этиб, этдим дунёни ёт —
Йўлларинга ёлғиз боқиб, ишқ истадим.

Келмас бўлсанг, келу бағрим чок эт мени,
Йўлинг бўлиб ўпай пойинг — хок эт мени!
Руҳимга ҳам, ҳокимга ҳам ҳоким бўлиб,
Ўзинг каби ғуборлардан пок эт мени!..

— Ташна бир чашма —

Севмасанг гар, майлига, севма,
Қувлик қилиб, ёнингдан қувма.
Юрагимни ғуборга кўмиб,
Кўзёш билан юзингни ювма.

Қувонгин деб ёнингга шошдим,
Бир булоқдай тош ичра тошдим.
Ҳолинг сўраб келдим ёнингга,
Ором берсам дейман жонингга.

Мен чашмаман — ташна бир чашма,
Қайрилмақош, қайрилма, шошма:
Қақроқ боғинг суғорсам дейман —
Фақат шунга ташнаман, ташна.

* * *
Унга меҳр қўйдим, не кечар ҳолим —
Шамолни қафаслар эмиш у золим...
Барибир икки ўт орасидаман:
У — дунё кўрган, мен — норасидаман.

Меҳри боис аввал қўйгандим ихлос,
Қаҳри боис бўлдим ихлосдан халос.
Аммо у ҳурматга лойик бадбиндир,
Бадхаёл бўлса ҳам, ҳақиқатбиндир!

Аҳмад Зоҳир нидоси

I

Севинчларни, дардларни
Куйлардим ўз тилимда.
Барини ўлдирдилар,
Тўхтаб қолдим йўлимда.

Фиғонли юрт қалбида
Қувонч бўлиб урардим,
Банди исён, эркини
Озод куйлаб юрардим.

Ўлдирдилар эркимни,
Севинчимни, дардимни,

Овозимни ютди тун,
Ютди тупроқ мурдамни —

Қабримдир қадим Афғон,
У — умидим бешиги.
Унда улўғ қалбларни
Улғайтирар қўшиғим.

Қўшиқларим фиғонли
Дилдан-дилларга ўтар,
Кун келар, юрт осмонин
Ёғдулардай ёритар!..

II

Ухлар... ухлар ҳажру аламим.
Ухлар ғамгин ғамим дилимда.
Қора тундай ухлар қаламим,
Пора сўзлар ухлар тилимда.

Қуёш ухлар. Чарх аро ғафлат.
Ухлар ёруғ куннинг ҳавоси.

Зулмат уйғоқ. Уйғоқ сукунат.
Уйғоқ сукутдилар нафаси.

Уксиб оғрир кўкрак қафасим,
Фарёд чека ухлар юрагим,
Совуқ тошлар сиқар нафасим —
Қўшиғимни уйғот, малагим!..

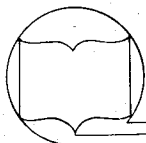
* * *

Дўстлашади одам ўзига
Ухшаганроқ одамлар билан:
Дўст ўхшайди руҳан дўстига,
Бир-бирига ўхшайди душман.

Дўстларимни назардан кечир —
Ёмон бўлса улар, ёмонман.
Яхши бўлса, айб этсам, кечир —
Мен ҳам ахир битта инсонман.

* * *

Муҳими — кўп йиллар ўтганин сездим,
Муҳими — яшадим толени кўзлаб,
Мухолиф эмас, йўқ, муҳаббат излаб,
Қувончимни сўзлаб,
Қайғумни гизлаб,
Шаҳару қишлоғу тоғ, даштда кездим,
Кунларда, тунларда саргашта кездим.
Кездим бир бўз булут мисоли бўзлаб —
Шаффоф борлиғимдан ёришди кеча,
Фақат сендан хабар топмадим ҳечам,
Бешафқат юлдузлар қийнади мени. —
Улар кўрсатмади кўзимга сени.
Дили бир дўст бир ён, нодўст ҳам бир ён,
Дилим ёнди бирдай ўт ва сув аро,
Гоҳ ёру ағёрдан айрилдим гирён,
Айрилмадим ишқу ишончдан аммо!
Умидим узмасдан
Офтоб нуридай,
Тарихчининг собит, пок шууридай
Асрларни кездим, қалб билан кездим,
Замонларга ўзни замондош сездим —
Бу қадим жаҳонни ўйларканман жим,
Сени топдим, гўзал, навқирон руҳим.

Иброҳим Раҳим

ГЕНЕРАЛ РАВШАНОВ

Асардан боблар¹

Ота меҳри

Юсупов Кремлнинг кунгураддор эшигидан шодон ва мамнун қиёфада чиқди-да, гурс-гурс қадам ташлаб тош ётқизилган сарой ҳовлисидан Спасск дарвозаси томон йўл олди. Майдонга ётқизилган силлиқ тошлар устидаги қиров қуёш нурида эриб, йилтиллаб кўринар, бу жозиба Юсупов кўз олдида ҳозиргина рухсат тегиб, ҳали-замон қурилажак каналлар, сув омборларини жонлантирарди. Бундан унинг дили илиб, бағри тўлиб кетган...

— Усмон ака!

Юсупов йўлида тўхтади. Сарой майдонида «Эмка»дан тушган папахали, қалин қора пўстинли ҳарбий одам унинг истиқболига тезлаб кела бошлади.

— Городовиков? Салом, салом, қадрдон!— деди Юсупов кулимсираб честь берган генералга.

— Юришингиздан танидим. Машинангиз йўқ шекилли, манави машина сизнинг ихтиёрийгизда!

— Хурсандман, хурсандман... Шу, Ока Иванович, сиз ҳали ҳам ўшандайсиз-а. Семён Михайлович Будённый билан зувалаларинг битта. Сира қаримайсизлар,— Юсупов генералнинг қипқизил юзига ҳавас билан кўз ташлади.

— Қарийдиган вақт эмас-да, Усмон ака! А, ўзингиз-чи, ёшариб кетибсиз.

¹ Узбекистон халқ ёзувчиси Иброҳим Раҳим «Генерал Равшанов» романининг иккинчи китобини ёзди. Асардан айрим бобларни эълон қилаётимиз.

— Ўзбекчани ҳам унутмабсиз.

— Бир кун туз ичган жойга қирқ кун салом, деганлар. Мен ўзбекларнинг тузини оз ичдимми. Баъзан уйда ҳам ўзбекча гаплашамиз. Айниқса, палов еб, кўк чой ичганимизда...

Ҳарбий округ қўмондонининг ўринбосари, комкор Городовиков Усмон Юсупов билан республика оқсоқоли Йўлдош Охунбобоевнинг уйида танишганди. У ўшанда Городовиковга истеъдодли лашкарбошилардай дадил, тиниб-тинчимас, юраги алангаланиб турадиган одам қиёфасида кўринганди. Тез орада Усмон Юсупов Ўзбекистон Компартиясига секретарь бўлиб сайланди. Улар иш устидагина эмас, дастурхон атрофида, баъзан эса бирга овга чиқиб, дўстлашиб кетгандилар. Ҳозир ўша давр воқеаларини эслаб ўтиришга иккаласининг ҳам вақти йўқ. Юсупов Кремлда келишиб олинган оламшумул ишларни амалга ошириш учун Ўзбекистонга ошиқмоқда. Городовиковнинг эса вақти ундан ҳам тифиз: отлиқ кўшинларнинг душман орқасида олиб борган муваффақиятли жанглари ҳақида қўмондонликка доклад қилиши керак.

Городовиковга худди шу масала бўйича ҳам Юсуповнинг маслаҳати зарур эди. Улар йўлка бўйлаб аста одимлашиб, суҳбатни давом эттирдилар. Городовиков соатига қараб олди: тайин қилинган вақтга ҳали пича бор эди.

— Темур Равшанов ҳақида гаплашмоқчи эдим...— деди генерал Юсуповга ярқ этиб қараб.

— Кеча кўрдим. Ярадор экан, ётибди.

— Соғлиғи қалай?

— Докторлар рухсат берса, фронтга учсам дейди.

Городовиковнинг авзойи андак ўзгариб, нечундир четга қаради. Юсупов билдики, бирор кўнгилсизлик юз берган. «Менга ҳеч нима демади-ку! Бир гап бўлган, аниқлаш, ёрдам бериш керак»,— кўнглидан ўтказди у.

— Нима гап?

— Ўзбекчасига айтганда, гап кўп-ку, кўмир оз...

— Сиёсий иш эмасми?

— Ундай деб ўйламайман.

— Кўшинлари қуршовда қолган деб эшитувдим. Шунда бирор кориҳол юз бердимми?

— Устидан шикоят тушган... Бош қўмондонга қандай доклад қилишни билмаяпман.

Юсуповнинг авзойи бузилиб, юзидаги табассум ўрнини ташвиш аломатлари эгаллади.

— Биз уни каттароқ лавозимга тавсия қилган эдик.

— Ўзи розими?

— Эшитишни ҳам хоҳламаяпти,— Юсупов одати бўйича энгагини силаб кўйди ва ўйга толган кўйи гапида давом этди.— Бу ҳали пишмаган масала... Мени Владов юборган материал ташвишга солди. Махфий бўлмаса, мазмунини билишим мумкинми?

— Мумкин,— деди Городовиков.— Владов ўз дивизия командири интизомсизликда айблаяпти. Бу ҳам етмагандай, вазифасидан бўшатиб, унвонини олиб ташлашни талаб қиляпти.

— Уларнинг орасидан ола мушук ўтган, деб эшитгандим.

— Равшановнинг Жуковга берган баёноти туфайли Владов армияси билан Малина бўйига қайтишга мажбур бўлди. Умуман, улар ўртасида мудофаа жанглари масаласида тактик келишмовчиликлар бўлиб ўтган.

— Ким ҳақ?

— Равшанов ҳақ. Агар ноҳақ бўлса, аллақачон жазо оларди.

— Бу сафарги шикоятлар ҳам ўша келишмовчиликларнинг оқаваси эмасмикан?

— Қоғознинг қудрати маълум. Хатга тушдинг — ўтга тушдинг.

Городовиков Юсупов билан аксари ўзбек мақоллари — қуйма гапларни ишга солар, бу билан ўзбеклар орасида яшаганлигини эслатиб

қўймоқчи бўлар, қолаверса, шундай ажойиб инсон билан ошнализдан фахрланарди. Ногоҳ Юсуповнинг бир кўзи андак юмилиб, пешонаси сал тиришгандай бўлди-да, Городовиковнинг мўйловлари учига тикилиб қолди. Генерал сездики, Юсупов Равшанов ҳақида ундан рост гапни эшитмоқчи истаяпти.

— Равшанов қандай жанг қилди?— сўради Юсупов ниҳоят.

— Яхши жанг қилгани ҳақида гап-сўз йўқ. Биз Равшановни талантли саркардалар қаторида санаймиз. Ундай одамларга қўядиган талабимиз ҳам жиддий. Катта кема узоққа сузиши керак-да.

Юсуповнинг кенг пешонаси тиришиб, кўзлари ўйнади. Городовиков унинг бу хусусиятини ҳам биларди. У мабодо бировни ҳимоя қиладиган бўлса, жон-жаҳди билан киришарди.

— Менга қаранг, Ока Иванович,— Юсупов унинг қўлидан тутиб, кўзига тикилди.— Равшанов не аҳволда ётибди. Владов билан ораларидан ола мушук ўтгани рост бўлса, ўлганнинг устига чиқиб тепган бўлмасин тагин... Тагига етмай туриб бош Қўмондонга бирор ёмон гап айта кўрманг, ўтинаман.

Городовиков мўйловининг учини силаб қўйди-ю, индамади. «Ичидан пишган одамлар, бу генераллар. Олдисини айтади-ю, бердисини айтмайди,»— кўнглидан ўтказди Юсупов.

— Равшановни ишдан олиб, генераллик унвонини бекор қиладиган даражада гуноҳи борми ўзи? Агар бўлса, биз ҳам биргалашиб жавоб берайлик. Негаки, унинг тақдирига биз ҳам жавобгармиз. Мабодо, орадан ўтган майда гаплар юзига соя ташлаган бўлса, республика Марказкоми унинг тарафини олишга тайёр!

— Уйлайманки, иш шу даражага бормаса керак... Хотиржам бўлинг, Усмон ака.

Городовиков соатига қараб, Юсуповдан узр сўради:

— Кечирасиз, Усмон ака, вақтим бўлқопти. Машинам сизни меҳмонхонангизга элтиб қўяди. «Москва»да турибсизми?

— Майли, шофёрингиз мени Большая Полянка кўчасига, ўз ваколатхонамизга элтиб қўяқолсин. Меҳмонхонага пиёда бормоқчи эдим, энди планим ўзгарди.

Городовиков машинаси эшигини очиб, Юсуповни таклиф қилди.

— Кўришгунча хайр!

Юсупов унинг қўлларини маҳкам қисди.

— Гап битта: кемага тушганнинг жони бир. Равшанов масаласида иккимизни бир кемада деб билинг, Ока Иванович!

— Хўп, бирор зарурат туғилса, сизга қўнғироқ қиламан!

Юсупов машина ойнасига ёпиштирилган, Кремлга кириб-чиқишга ҳуқуқ берадиган махсус «пропуск» ёзувига кўз қадаганича борарди. Улар Тошкўприкка кўтарилдилар. «Темур бу гаплардан беҳабар...— ўйларди Юсупов.— Узи билан ўзи овора: жанг майдонига ошиқади!..»

«Ўзбекистон ССРнинг СССР Халқ комиссарлари Совети ҳузуридаги доимий вакиллиги» вивескаси ёпиштирилган бино қаршисида тўхтаган машина шофёри хаёл суриб ўтирган Юсуповга мулойимгина: «Келдик» деб қўйди. Юсупов шофёрга раҳмат айтиб, машинадан тушди-да, очиқ дарвозадан кириб зинадан юқорилаб кетди. Ҳамон Равшановнинг тақдири унинг хаёлини банд этган, чеҳрасини ташвиш пардаси қоплаганди. Уни шу ҳолатда кўрган доимий вакил Алиевнинг юраги увишди: Узкомпартия Марказий Комитетининг раҳбарини ҳамиша хушчақчақ кўриб юрарди. Айниқса, бугун унинг Кремлдан хурсанд қайтишини кутарди. «Ишлари чаппа бўлдимми?» деган хаёл миясидан югуриб ўтди-да, авзойи бузилди.

Алиев республика раҳбарининг атрофида парвона бўлиб, ундан Кремлда муҳокама қилинган масалалар бўйича бирор илқ гап кутарди. Юсупов индамай ечиниб, кийимларини илди-да, устарада қиртишланган бошини ўнг кафти билан силай-силаё қизил бахмал қопланган креслога гурсиллаб ўтирди.

Барибир Алиев жим туролмади:

— Ҳал бўлдимми?

— Нима?

— Лойиҳаларнинг ҳаммаси қабул қилиндими?

Тўсатдан Юсуповнинг чеҳраси очилди.

— Ҳа, ҳаммаси ўйлаганимиздан зиёда бўлди. Фақат Тошкент-Қўнғирот темир йўли қурилиши бир оз кечикади, шекилли...

— Бошқалари силлиқ ўтдими?

— Ўтди.

— Хайрият!— эркин нафас олди доимий вакил.— Юрагимни ҳовучлаб турувдим.

— Нега?— Юсупов унинг кўзларига тик қаради.— Ишонмабмидинг?

— Авзойингизни кўриб...

Равшанов масаласи Юсуповнинг хаёлидан нари кетмасди. «Городовиков Сталинга унинг ҳақида нималар деб улгурди экан?.. Ахир Равшанов Ўзбекистоннинг, ўзбекларнинг фаҳри. Унга кирадиган тикан менга ҳам кириши керак».

Алиев Юсуповнинг юзини яна ташвиш пардаси қоплаётганини сезиб, деди:

— Равшанов сизга қуюқ салом ва минг бор миннатдорчилик айтиб юборди. Кайфияти яхши. Рухсат берсалар, ҳозирнинг ўзида кўшинига қайтмоқчи.

Юсупов унга зимдан қараб қўйди-да, янада вазминлашди. «Ўзи очилмагунча унга бирон нарса дейиш ўринсиз. Балки республикадан бирор нохуш хабар эшитгандир. Балки, уйдагилар бирор гап қилишгандир. Ҳамма нарса бўлиши мумкин...»

— Алиев!— деди ниҳоят Юсупов унга юзланиб.

— Лаббай!

— Городовиковнинг телефонини биласанми?

— Ед бўлиб кетган. Тез-тез гаплашиб турамин. Улаб берайми?

— Ёдингда бўлсин, мабодо бугун учиб кетгунимча мени йўқламаса, унинг ўзига қўнғироқ қил. Айтган гапини оқизмай-томизмай менга етказ.

— Хўп бўлади.

— Тошкентга самолёт қачон учади?

— Шомда.

— Мен ҳозир учишим керак! Ҳарбийларники бўлса ҳам, бир чеккасида кетавераман.

Алиев Тошкентга учадиган самолётларни аниқлаш учун чиқиб кетгач, Юсупов телефон трубкасини кўтарди-да, «Мени Тошкент, Халқ комиссарлари Совети раиси Абдураҳмонов билан уланг» деди. Ҳаял ўтмай Тошкент билан алоқа боғланди.

— Абдужаббор!— деди Юсупов мамнун кайфиятда.— Суюнчи беринг, ишлар юришиб кетди. Ҳамма хўжалик ходимларини ҳам... А?.. Бу масала сал кейинроқ бўлади, аммо биз қараб туролмаймиз. Хоразм воҳаси ҳам Бутуниттифоқ пўлат излар ҳалқасига қўшилиши керак. Мунькога ўзим қўнғироқ қиламан. Босқонни босаверинг, Абдужаббор оғайни! Мен ҳам зудлик билан етиб бораман.

Шу орада Алиев Тошкентга учадиган самолётлар вақтини билиб келди. Аксари кечки пайт ва кечаси учар экан. Фақат бир ҳарбий самолёт эртароқ йўл олиши мумкин эмиш.

Юсупов ана шу ҳарбий самолётдан жой сўраб олишни буюрди.

— Ҳарбий Совет аъзоси Юсуповга ҳарбийлар ўз самолётидан бирорта жой берсалар керак!

— Бўлмасам-чи!

Бир оздан кейин Алиев, «гаплашдик, масала ҳал», деб хабар қилди. Юсупов қўл соатига қараб олгач, «Равшанов билан хайрлашиб кетишга улгурар эканман. Госпиталга бошла, Алиев,— деди-да, кийинаётиб қўшимча қилди:— Мева-чева олишни унутма».

Йўлда Юсупов генерал Равшанов билан бўладиган суҳбат ҳақида ўйларди: «Городовиков айтган гапни Равшановга билдириш керакмикин? Бу гаплар унинг дарди устига чипқон бўлмасмикин? Йўқ, Равшанов иродали одам. У беллашувга ҳозир туриши керак. Афсуски, Городовиков телефон қоқмади...»

Равшановнинг оёқ оғриғи босилгач, кўнгли кўтарилиб, кайфияти яхшиланиб қолганди. Юсуповнинг уни такрор кўргани келиши янада қувончли бўлди. У ҳурматли меҳмонни ҳасса таяниб бўлса-да, оёққа туриб қарши олмоқчи эди, лекин бўлмади.

— Ётавер, қимирлама!— деди Юсупов.

— Яхшиман, Усмон ота. Лекин генералга кўрпа-тўшак қилиб ётиш ярашмас экан.

Юсупов унинг хаёлчан кўзларига боқиб индамай турарди. «Ўзингдан эшитайлик, деяпти шекилли...» Равшановнинг кечаги учрашувда айтолмай қолган гапи эсига тушди.

— Гапларим бор эди...

— Гапир.

— Биз республикамиз кўрсатаётган ғамхўрликдан мамнунмиз. Юборган жангари отларингиз кўкка сапчийди. Уқ-дори, кийим-кечак, ҳатто совға-саломларингиз ҳам долзарбда асқотди.

— Аскарлар-чи?— унинг гапини бўлди Юсупов.— Запас қисмларда тайёрлаб юбораётган ўғлонларимиз қалай урушяпти? Энг сара ва содиқ йигитларни юборяпмиз.

— Биргина содиқликнинг ўзи етарли эмас,— деди Равшанов.— Афсуски, ғўр аскарлар ҳам келяпти.

Юсупов юзини хиёл ўгириб олди. Бундан Равшанов билдики, гапи унга ёқмади. Нима қилсин, ҳақиқатни айтади-да, Юсупов ҳақиқатпараст одам, тилёғламаликни мутлақо ёқтирмайди. Бу гапларни ҳозир айтмаса, қачон ва кимга айтади.

— Фронтга юборилаётган аскарларни пухта тайёрлаш лозим. Улар отишни қандай яхши билсалар, рус тилида бериладиган буйруқларни ҳам шунчалик яхши билишсин.

Юсупов бош чайқаб қўйди. Равшанов сўзида давом этди:

— Малина бўйида мудофаада эканлигимизда қўшма дивизия командири Батигин атайлаб мендан бешта командир сўраб келди. Тишининг қавагида асраб юрган йигитларимни бердим.

— Нега?

— Ўзбекистондан келган аскарлар экан. Русчани билишмасмиш. Ўзбек ўғлонлари орасидан кичик командирлар етиштириш керак.

Юсупов унинг бу гапларини ён дафтарига ёзиб олди. Сўнгра, ўзини безовта қилаётган нарсаларнинг тагига етиш учун гапни узоқдан бошлади.

— Городовиков салом айтди сенга, Темур.

— Саломат бўлсин. Адъютантини юборган экан, келиб кетди.

— Қачон? У нима деди?

— Ҳол сўради?

— Ҳол сўради холосми?

Равшанов ҳушёр тортиб, Юсуповга юзланди:

— Бирор нарсга дейиши керакмиди?

Юсупов нима деярини билмай кўзини четга олди.

— Городовиков билан кўришгандик...

— Хўш?

Равшанов Юсуповнинг гапини кутди, аммо унинг ҳадеганда гап бошламаётганини кўргач, Алиевга қараб қўйди. Алиев «беҳабарман» дегандай елка қисди.

— Владов билан алоқаларинг қалай эди?— сўради ниҳоят Юсупов ундан.

— Жанг вақтида бир оз тортишувлар ҳам бўлиб ўтган.

— Нима қилиб қўювдинг?

Равшановнинг хаёлига Тангрибердихўжаев масаласи ва шу муносабат билан қўзғалган можаро келди.

— Уни боплаб жаъзосини бергандим. Тинчиб кетганди. Яна қўзғашибди-да?

Юсупов унга хўмрайиб қаради-да, қатъий оҳангда деди:

— Масала сен ўйлагандан кўра жиддийроқ, Темур. Владов сени

командирликдан бўшатиб, генераллик унвонингни олиб ташлашларини талаб қилипти. Бекорга эмасдир?

Равшанов қўл силтаб қўйди.

— Унинг бу нияти мен учун янгилик эмас.

— Бир қисм қўшинни ботқоққа ботириб, душманга ем қилиб берганинг ростми?

Равшанов ноҳақликдан ғазабланиб, ўрнидан туриб кетди. Унинг оёқ оғриғи ҳам сезилмас, қони қайнаган, кўзлари қинидан чиққудай эди.

— Владовнинг уйдирмасига сиз ҳам ишондингизми, Усмон ота?! Городовиков ҳам ишонибдимиз?! Мени ҳам, Владовни ҳам билар эдингиз-ку?!

Равшанов шахд ўрнидан турди-да, оқсоқланиб жавон олдиға борди ва эшигини тарақлатиб очиб, кийимларини ола бошлади.

— Шу ҳолатда қаёққа борасан, жавонни ёпиб, жойингга ўтир, — деди Юсупов қатъий.

Алиев Равшановнинг қўлтиғидан олиб, жойига ўтқазиб қўйди. У қипқизил чўғ бўлиб кетганди.

— Билиб қўй, Темуржон, — деди Юсупов меҳрибонлик билан унинг елкасидан тутиб, — дўстнинг миллионтаси ҳам оз, душмanning биттаси ҳам кўп...

* * *

Уқчи девизияси командири Равшановда армия қўмондони Владов шахсига нисбатан қандайдир совуқлик пайдо бўлгани ва у кўз илғамас даражада томир отаётгани тўғрисида кўпинча ўйланиб қоларди. Ҳар гал иш устида учрашганларида, телефон ёки рация орқали гаплашганларида Владов унга бирор совуқ гап айтмай ўтолмасди, баъзан эса, фикр алмашув пайтларида ҳам, уни жеркиб ташларди. Кўпинча Равшанов унинг олдидан дили зириллаб, асаби таранглашиб қайтарди.

Урушнинг бошлари эди. Владов қўшинлари Белоруссияда қаршилиқ кўрсатиш учун қулай бўлган жойларни ташлаб кетаётганида Равшанов «қаергача чекинамиз?» деди. Ушанда Владов «душман Смоленскда турибди. Биз Вязьмага етиб олишимиз керак» деб жавоб қилди. Аслида эса, Смоленск совет қўшинлари қўлида эди. Равшанов Смоленск ҳимоячилари қаторига қўшилиш ҳақида таклиф киритди ва Ельна бўсағасида истеҳком қурабошлади. Фашистлар Ельнада Равшанов девизияси билан қаттиқ жанглр олиб бораётган вақтда Владовнинг айрим қўшилмалари Вязьма томон юришда давом этарди. Шу орада «Дивизияни жангдан чиқариб, янги позицияга кўчириш» ҳақида Владовнинг буйруғи олинди. Равшановнинг дили озор топса ҳам буйруқни бажаришга мажбур эди.

Ниҳоят, улар фаол мудофаа жанглари билан Малина дарёси қирғоғига етиб келдилар. Душманга қаршилиқ кўрсатиш қулай маррада ҳам Владов ўз қўшинларини тўхтатмади. Равшанов кўприк атрофида жойлашиб, Владовнинг тарқоқ ҳолда чекинаётган қисмларини дарё бўйида позицияни эгаллашга даъват этди. Биқинига полковник Батигин дивизияси ҳам жойлашди. Бундан хабар топган Владов ярим йўлдан орқасига қайтиб, Равшановни ғазабга олди. Хайрият, маршал Будённий буйруғи уни командарм жазосидан асраб қолди. Ниҳоят, армия генерали Жуков уни қўллаб-қувватлаганидан кейингина Равшановнинг тутган йўли маъқул топилди ва Владов армияси Малина бўйига қайтди. Аммо Равшановнинг назарида бу қулай жойда ҳам армия бирлашмалари етарли даражада маҳкам туrolмади. Немис қўшинлари Равшанов дивизиясининг икки томонидан ёриб ўтди. Владов ўз штаби ва айрим қисмлари билан Москва томон чекиншда давом этди. Равшанов унинг орқасидан эргашмади. Қуршовда қолса ҳам курашни давом эттирди.

Дивизиянинг қуршовда қолиши низонинг кучайишига сабаб бўлди. Равшанов армия қўмондонлигини қанотларни мустаҳкамламаганлиги учун гуноҳдор деб билса, Владов уни ўжарликда айбларди. Хайриятки, бу гал

хам генерал Жуковнинг «ўша плацдарм қўлда сақлансин!» деган буйруғи келди-ю, Равшанов таъна-дашномлардан қутулиб қолди. Барибир Владовнинг унга нисбатан ғазаби пасаймади. Аксинча, унинг йўлига кўз илғамас тўсиқлар ташлаб, заррача баҳона топилса асабини бузадиган ҳаракатдан тоймади.

Шулардан биттаси Тангрибердихўжаев воқеаси эди.

Тангрибердихўжаев воқеасини эшитгач, Владов унинг олдида полковник Бобровни юборди. «Ҳаддан ошган бу кичик Темурнинг танобини тортиб қўйиш керак», деб кўрсатма берганди у Бобровга. Аммо мақсади-га етолмай қолди. Равшановни Олий Бош қўмондон Ставкасига чақириб қолишди. Бобров, «Темур сенинг устингдан Қўмондонликка ҳам шикоят қилишдан тоймайди, унинг оғзига уриб қўйиш керак», деди-да, тайёрлаган материалини Равшанов билан изма-из Москвага жунатди. Аммо Владов кутганининг акси бўлиб чиқди. Равшанов унинг ҳузурига отлиқ аскарлар генерали сифатида тез ҳаракат қилувчи қўшин турини бошлаб келди. Владов ўшанда Равшановни не кунларга солмади. Агар у ҳақда Городовиковга рапорт йўлламаганда ва генерал Городовиков астойдил аралашмаганда душман орқасида олиб борадиган жанговар ишлари бошланмасдан туриб барбод бўларди.

Ва, ниҳоят, Равшанов қисмларининг ботқоққа ботиб, немис пистирмасига тушиб қолиш масаласи... «Мен тузоққа Владовнинг буйруғи туфайли илиндим-ку! Қулоқ солмай, ўз планимни амалга оширганимда эди, бу кориҳол юз бермаган бўларди, қисмларим аллақачон қуршовдан чиқиб асосий қўшин билан бирлашиб оларди».

Бу ҳақда ўйга ботаркан, Равшанов Владовнинг йўлига, туриш-турмушига тушунолмайдиган гаранг бўларди. Четдан кузатган одамга Владов ҳар ишда ҳақ туюлар, ҳеч ким унинг ҳаракатларидан ноҳўялик топмасди. Аммо Равшановга унинг бу силлиқ ишлари остида нималардир яширингандек эди. Узига танбеҳ берарди: «Сен латтасан, Темур. Одам шунчалар ҳам ландовур бўладими? Нега жумбоқни ечиб, масалани кўндаланг қўймадинг? Бунинг учун имкониятларинг кўп эди-ку! Маршал Будённийга очик айтмадинг. Генерал Жуков... Василевский сени ошкора гапга чорлаганда ҳам андишага бординг. Энди ўзингдан кўр».

Равшанов хаёл суриб ўтираркан, ёзда Владовнинг Белоруссиядан Вязьма томон шошилиши, қуршовга тушиб қолиш воқеалари нечундир шубҳалантирарди. Гоҳо ўзининг андишасидан ўкинар, ҳатто ўз-ўзини принципсизликда айбларди. Мана энди буларнинг ҳаммаси тегирмон тошига айланиб бошини эзаяпти. Йўқ, йўқ, унинг боши ошқовоқ эмас, унинг ўзи ҳам Владов ўйлаган даражадаги ландовур ҳам эмас. Владов тушини сувга айтсин!..

Равшанов йўлга чиқмоқчи бўлди. Аммо ҳадеганда унга жавоб беравермадилар. Ҳали синиқларингиз тамоман битганича йўқ, дейишди. Равшанов мўмиёнинг мўъжизасига ишонарди. Жарроҳ унинг чиққан оёғини тузатиб, эпчил қўллари синиқ суякларини жой-жойига битталаб териб қўйганди. Мўмиёнинг фойдасини Равшанов кун сайин сезиб турди.

— Энди менга рухсат беринглар, — деди у госпиталь раҳбарларига. — Мени муҳим ишлар кутаяпти.

«Ҳали эрта» дейишди яна.

Кунлар илиб, дарахтлар кўкариб, баҳор ўз жамолини кўрсата бошласа-да, Равшановга сира шодлик бағишлай олмас, баттар уни ташвишга соларди. Бунинг устига Бобровнинг госпиталга келиб-кетиши, Владовнинг ноҳўя хатти-ҳаракатлари унга тинчлик бермасди.

— Ортиқ чидолмайман, тезроқ ўз қисмимга кетишга рухсат беринг! — деди у госпиталь бошлиғи олдига кириб.

— Зериккан бўлсангиз эрмак топиб бераман, — деди бошлиқ.

— Қандоқ эрмак? Нима, мени ногиронга чиқариб қўйдиларингизми?!

— Мутлақо ундоқ эмас, — медицина хизмати генерали унга меҳрибонлик билан қаради ва табассум билан қўшимча қилди. — Бироз нафасингизни ростлаб олганингиздан кейин яна истаган жойингизга юборишлари турган гап. Сиздан бошқа генераллар ҳам шундай қилишган. Бугунча дам олинг, эртадан иш бошлайсиз.

Равшанов бундай суҳбатга тайёр эмасди. У ҳайрон бўлиб генералнинг кўзларига боқди.

— Қандай иш?

— Тузалаётган ярадор командирларга тактикадан лекция ўқийсиз.

— Мен профессор эмасман, лекция ўқишга мутлақо ярамайман. Сафдаги командирман, ахир!

— Аввал ўз жанговар тажрибаларингиздан сўзлаб берасиз. Кейин... У ёғини кейин гаплашамиз.

— Лекция ўқиш қўлимдан келмайди, ўртоқ генерал, яхшиси мени ҳаракатдаги армияга юборинглар.

— Бу иш қочмайди, — деди генерал зимдан унга разм ташлаб. — Бизни сизга ўхшаш жанговар командирларнинг тажрибалари қизиқтиради. Яхши тажрибангиз бор, ўртоқ генерал.

— Тажриба бошқа, нотиклик бошқа...

— Гапингизни ёзиб олинг. Менимча, ёзганингиз яхши. Кейинча уни мемуар-асар қиласиз.

Госпитал бошлиғининг икки мақсади бўлиб, аввало, тузалгунича уни бирор иш билан банд қилиш ва айни вақтда тажрибасидан фойдаланмоқчи эди. Уша куниеқ унга қоғоз-қалам келтириб бердилар. Керак бўлса стенографистка ёки адъютант тайин қиладиган ҳам бўлишди.

Ҳарбий хизмат — бирламчи, ундан бошқа ҳамма нарса — иккиламчи, деб билган Равшанов ноилоҳ госпитал бошлиғининг буйруғини бажаришга киришди. Аввал бошда унинг иши юришмади. Ёзиш-чизиш қийиндан қийин экан. «Майли, стенографистка беришсин» деди кўнгли. «Бе! — яна ўз фикридан қайтди у. — Аёл кишининг қош-қовоғига қараб ўтираманми. Беришса, адъютант беришсин, ҳарбий одам интизомли бўлади». Бир оздан кейин адъютантни ҳам хоҳламай қолди. «Ёз! Учир! Қайтадан ёз!.. Йўқ, адъютантга ҳам қийин бўлади. Яхшиси, ўзинг ёз. Дилингдагини ёз. Ёқмаса, йиртиб ташлашингга осон. Ўз билганингча ёзганингга нима етсин!»

Бир кун ўтди, иккинчи кун ҳам ўтди... Учинчи кун ёзиши мумкин бўлган муҳим масалаларни саралаб олди. Уни мулоҳазаси шунга олиб келдики, бу соҳадаги асосий камчилик — тажрибасизлик экан. «Чегарада панд еб қолишимиз ана шундан бўлди. Жангчи ва офицерларимизнинг маънавий-сиёсий, жанговар қудратигина Гитлернинг «Яшин тезлигида»ги ғалаба планини барбод қилди...»

Генерал Равшанов ўзининг дастлабки қораламасини ўқиб чиқди-да, анча муҳим деталлар етишмаслигини англади. Урушда артиллерия ўтидан фойдаланишда нималар ўзгариши керак? Танклар ҳамкорлиги қандай бўлиши лозим? Авиация кўмаги-чи?.. У қўлёзма устидаги ишини эринмай давом эттирди ва ўз вақтида генерал Владов билан бўлган баҳслари, келишмовчиликларини батафсил, ошқора ўртага ташлади. Ёзиш, схемалар чизиш ишларига шу қадар берилиб кетдики, баъзан кеч кириб, тун тугаб, тонг отганини ҳам билмасди. «Мана энди, тузалаётган ярадор комсостав билан суҳбат бошласам бўлади» деб турганида олдида нотаниш полковник кириб келди.

— Полковник Серов. Генерал Городовиков топшириғи билан келдим.

— Қани, марҳамат!

— Саломатлик қалай, ўртоқ генерал, оёқларингиз яхши бўлиб кетдими?

— Яхши. Ҳозироқ қўшимига қайтариб юбораверсаларинг бўлади.

— Бу гапингизни Ока Ивановичга шу бугуноқ етказаман, ўртоқ генерал.

Равшанов меҳмоннинг стол устида турган қалин папкасига қараб-қараб кўяр, унинг ичида қандай маломатлар ётганини билишга ошиқарди. Серов билдики, генерал Равшанов тезроқ мақсадга кўчишини кутмоқда. Охири бардоши тугади шекилли, сўради:

— Менга қўйилаётган айблар мажмуаси билан танишсам бўладими, ўртоқ полковник?

— Бўлади.

Серов ошиқмай папкасини очди-да, қат-қат қоғозлар ичидан кераклигини топиб, Равшановнинг қўлига узатди.

— Танишиб чиқсангиз-да, ўз фикрингизни изҳор қилсангиз.

Тўрт қоғоздан иборат шикоятни ўқир экан, Равшановнинг тепа сочи тикка бўлди. Унинг кўзлари чақнар, лаблари пирпирарди.

— Бошқа материалларни ҳам ўқисам бўладими?

— Шарт эмас.

— Ундай бўлса, бу уйдирмаларнинг муаллифи билан мени юзма-юз қилаоласизми?

— Шарт эмас. Кейин Владовни сиз билан учраштиришга имкониятимиз ҳам йўқ.

— Нега?

— Кеча ўша ёқдан келдим. Фарбий фронт штабида ҳам бўлдим. Сизнинг ҳам фикрингизни билсам, бир йўла хулоса чиқарамиз.

Равшанов тушундики, штаб вакили билан мунозара қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. «Владовнинг ёзганлари қипқизил туҳматдан иборат» дея қўлидаги қоғозларни полковник Серовнинг олдига қўйди.

— Ўз айбини менга тўнкабди. Бунга менинг гувоҳларим бор.

— Кимлар?

— Маршал Будённий... генерал Жуков... Қолаверса, генерал Городовиков Ока Ивановичнинг ўзи ҳам яхши билади.

Полковник Серовнинг папкасидаги материаллар орасида Равшановнинг бу гапларига далил бўладиган ҳужжатлар ҳам йўқ эмасди. У бир оз ўйланиб тургач, деди:

— Ҳарҳолда сиздан охириги тушунтириш хати талаб қилинади.

— Тушунтириш хати тайёр, — деди Равшанов ва неча кунлардан бери кўз нурини тўкиб ёзган, машинкадан чиқарилган материали нусхасини унга узатди. Серов аввал варақлаб кўрди-да, кейин бир бошдан ўқий бошлади. Ўқиб бўлгач, Равшановга маънодор қараб қўйди.

— Маъқул.

— Инобатга олинса бўлди.

— Владов ҳақидаги гапларингиз айниқса, батафсил ёзилибди. Уйлайманки, сизни бошқа овора қилмасалар керак.

— Миннатдорман.

— Айтмоқчи, ҳужжатга имзо чекмабсиз, — деди полковник чиқиб кетаётган жойида орқага қайтиб. — Марҳамат қилиб қўл қўйинг ва бугунги санани ёзинг.

Орадан бир неча кун ўтди. Полковник Серов ва унинг текширишлари натижаси ҳақида лом-мим дейилмасди. Қўнғироқ кутишдан ва бекорчиликдан зериккан Равшанов яна госпитал бошлиғининг ҳузурига кирди.

— Қачонгача мени ушлаб турасизлар?

— Яхши бўлди, ўзингиз келиб қолдингиз.

— Хўш?

— Мақсадингизга эришадиган бўлдингиз, — деди медицина хизмати генерали табассум билан. — Машинам кўчада турибди. Марҳамат, сизни Бош штабга элтиб қўяди.

— Раҳмат.

Бошлиқ ўрнидан туриб, қўл узатди.

— Омад ёр бўлсин!

Бош штабда у ўйлаган масала хусусида гап ҳам очмадилар. Янги механизациялашган корпусни қабул қилиши кераклигини айтиб, танк қўшинлари генерал-лейтенанти суҳбатига бошлаб кирдилар. Пайт келганда Равшанов сўради:

— Ишларим нима бўлди? Ахир менинг масалам юзасидан бутун бошлиқ комиссия ишлади-ку?!

— Ҳаммасидан хабаримиз бор, — деди кадрлар Бошқармасининг генералларидан бири. — Тушунтириш хатингизни ўқидик. Туппа-тузук назариячи ҳам экансиз.

— Натижаси?..

— Хулоса шуки, ўша баёнотингизда илгари сурган фикрларингизни

механизациялашган корпус олиб борадиган жангларда амалга оширасиз. Сизнинг ҳақингизда ножўя гапларни қўзғабганлар эътиборсиз қолмайди.

— Корпус қаерда?

— Корпусни ўзингиз жамлаб оласиз. Сизга тайин қилинган қисмларнинг координатлари кечқурун қўлингизга тегади. Муваффақият тилайман, Темур Равшанович!

Равшанов генерал-лейтенант ҳузуридан қушдай енгил бўлиб чиқди. Кўзига осмон мусаффо, ер янада жозибали кўринарди. «Отага раҳмат, — кўз олдидан Усмон Юсупов ўтди. — Бошида республика, бутун мамлакат ташвиши бўлишига қарамасдан менинг ишимга ҳам аралашган...»

Тўплар наъра тортади

Генерал Равшановнинг буйруғи билан зирхли қўшилмалар ҳам хандақ қазиб, ўрнашиб ола бошладилар. Ҳаммага аён бўлдики, бу марра душманга Сталинград йўлидаги сўнги ва пухта ғов бўлиши керак! Равшанов тўпчиларга нишонни аниқ олиб, ўт очишларини буюрди. Гумбир-гумбир ҳаммаёқни тутди. Атрофни порох ва қурум ҳиди тутган. Гўё Доннинг иккала соҳилида ҳам темир довул бўлиб ўтгандай.

Душман самолётлари қузғундай кўкда учиб юрибди. Равшановнинг кўзига самолётлардан бошқа ҳеч нарса кўринмайди.

— Бизнинг лочинларимиз қаёқда?! — телефон трубкасига бақирди у. — Бу аблаҳлар жа тупроққа қориштириб юборяпти-ку!

Равшанов кутган лочинлар душман самолётлари қилғилиқни қилиб, ажал уруғини ташлаб кетганидан кейин етиб келди ва Дон устида гир айланиб, изига қайтди. «Ҳали ҳам урушни ўрганолмаяпмиз. Ҳали ҳам...» — ғижинди Равшанов. Унга ҳаво ҳужуми вақтида немисларнинг иккита самолёти уриб туширилганини айтдилар. Равшанов ўзига-ўзи тасалли берди: «Оз, жуда оз... Лекин ҳарҳолда фашист жазосиз қолмади. Лочинларимиз сал аввалроқ келганларида эди, мурод ҳосил бўларди».

У ўз штабига ҳаво ҳужуми вақтида юз берган воқеалар хусусида маълумот тўплашни буюрди-да, дивизияларга телефон қилиб, командирлардан вазиятни сўради. Вазият жиддий эди.

* * *

Душман калхатлари ғойиб бўлиши билан Олимжон Равшанов кийимларини тузатиб, ярасини қайта боғлаб олди-да, траншеяга тушди. Мирза овқат кўтариб келмоқда эди.

— Буни еб олинг, ўртоқ командир!

Олимжон унинг қўлидаги овқатни нари сурди.

— Ҳозир томоқдан овқат ўтади дейсанми...

Кучук думини ликиллашиб, унинг қаршисида чўққайиб ўтириб олди.

— Сенга нонушта беришмадимми, Вафодор?

Кучук мўлтайиб, ғингишиди. Олимжон қўлидаги нонни иккига бўлиб, ярмини унга ташлади. Кучук емоққа киришди. Олимжон дурбинни кўзига олиб, атрофни кузата бошлади. Унг ва чап томонда жанг бормоқда. Афтидан, қўшни дивизиялар курашмоқда эди.

У Вафодор ҳамроҳлигида траншеялардан юриб, взводларга борди. Траншеяларда котелокларга урилиб қошиқлар шарақлайди, кружкалар жаранглайди. Жангчилар пана-пастқам жойларда, баъзилари шундоққина окоп ичида чордона қуриб, баъзилари ёнбошлаб овқатланмоқда.

Жангчилардан бири Олимжоннинг олдидан югуриб ўтаётиб, қоқилиб кетди-да, траншеяга йиқилди. Унинг қўлидан котелогои тушиб, макарони ерга тўкилди. Бу янги жангчи Холиқов эди. У аста ўрнидан туриб, гимнастёркасидан тупроқни қоқди, кейин кафтидаги лойни артди-да, рота командирига қаради. Уялганидан қизариб кетди.

- Яна кеч қолдингми?
- Кечирасиз, ўртоқ командир.
- Бор, овқатланиб ол!
- Охиргиси эди... — деди жангчи бўйнини қисиб.
- Мирза?!
- Лаббай, ўртоқ командир.
- Ертўладаги менинг таомимни олиб бер бунга.

Улар ертўлага кириб улгурмай зенит тўплари тасир-тусир ота бошлади. Немис «юнкерс»лари кўринди. Ҳали ҳам ўзига келмаган жангчи Холиқов анқайиб турган эди, Мирза жаҳл билан унинг этагидан тортди.

— Ёт!

Яхшики, улар траншея ичига ётиб олдилар, акс ҳолда пулемёт ўқлари икковиниям илма-тешик қиларди.

— Мирза ака, ҳо, Мирза ака, — ялиниш оҳангида мурожаат қилди Холиқов.

- Нима дейсан?
- Бир илтимосим бор.
- Гапирақол.
- Менга овқат ўрнига битта ваъда берсангиз кифоя.
- Қанақа ваъда?
- Улсам ўзимизча қилиб кўмдинг, хўпми?
- Бетамизлик қилма. Ўлгани келдингми бу ерга!
- Юрагим сезяпти. Йўқ деманг!
- Алжирама!..

Самолёт тепадан ўқ ёғдириб қолди. Мирза ўзини ертўлага урди. Унинг орқасидан Холиқов югурди. Улар ичкарига кириб олишлари билан портлаш эшитилди. Олимжон ертўладан душман томонга кўз ташлаганди, танклар келаётгани кўринди. Уларнинг занжир-ғилдиракларидан чанг-куюн кўтарилмоқда. Танклар орқасида нима борлигини билиб бўлмайди. Шу пайт Доннинг нариги қирғоғидаги оғир тўпларнинг снарядлари тепадан ғувиллаб ўта бошлади, Олимжон уларнинг қаерда портлаётганини ҳам кўриб турибди. Маҳкамов полки ҳам кўзғалиб қолди. Бунинг натижаси дарҳол кўринди: бошловчи танкни қоп-қора тутун босди. Орқада келаётган танклар айланиб ўтиб окопларга яқинлашмоқда.

— Пэте-эр! — қичқирди Олимжон.

Танкка қарши зирхтешар қуроллар варанглади. Уларнинг ўқи тегдими ёки минани босиб олдим, бир танк қийшайиб қолди, иккинчиси тутаб кетди. Уларни айланиб ўтаётган танкларнинг яна бири тўхтаб қолди. Кимдир бешотардан ўқ узиб, биқинидаги бензобакини ёндириб юборди. Уч танк Шавкатнинг окопи олдидан чиқди.

— Граната!

Шавкатнинг командасини пойлаб турган Ҳасан бруствер тепасига кўтарилди-да, гранатасини биринчи танкнинг ғилдираги остига ташлади. Ғилдирагининг занжири узилиб кетган танк ёнбошлаб қолди. Ҳасан-Ҳусан унинг ҳам бензобакига ўт қўймоқчи эдилар, Шавкат уларни тўхтатиб қолди.

— Портлаб кетса, ўзимизга зарар!

Баъзи танклар окопларни босиб ўтди-ю, лекин Дон қирғоғига етолмади. Уларни Баталовнинг резерв кўшини саранжомлади. Танклар орқасидан келаётган пиёдалар Олимжоннинг окопларида, траншеяларида жанг қилмоқда эди. Баталов юборган взвод етиб келолмади. Шундай қилиб, Олимжон Равшанов ротаси қуршовда қолди.

Душманнинг икки взводи қилган ҳужум роса тўққиз минут давом этди-да, ўнинчи минутга ўтганда тинди. Қуролларнинг сумбаси совимай немислар яна ҳужумга ўтишди. Шу вақт телефонист кўшни — учинчи взводда аҳвол оғирлашиб қолганини хабар қилди.

— Трубкани менга бер!.. Кўшни! Кўшни!..

Тиқ этган товуш йўқ. Олимжон «Эҳ, сабил!» деди-да, ертўладан ташқарига югуриб чиқди. Холиқов гоҳ чап томонга, гоҳ ўнг томонга, гоҳ рўпарага автоматдан ўқ узиб, окоп ичида югуриб юрарди. Бошқа

окопларда ҳам унинг жангчилари шу алфозда жанг қилмоқда эдилар. Холиқов ялангош бўлиб олибди. Мирза кўйлакчан. Иккаласи ҳам терга ботиб кетган.

Учинчи взвод окопларига немислар тушиб олишганди. Лекин запас хандақлари йўллари эгаллаганлари йўқ эди. Олимжон жангчиларни ана шу йўллар билан олиб бориб, немисларни орқа томондан ўққа тутди. Улар саросимага тушгач, окопларга гранаталар ташланди. Иш қўл жангига бориб етмасдан немислар окопни ташлаб кетдилар. Шу пайт қонга беланган пилоткани тишлаб олган ит пайдо бўлди. Бекнинг пилоткаси...

Қонга беланган Бек кўйлагини ҳам ечиб ташлаб, яланғоч жанг қилмоқда. Унинг баданлари окопга ишқаланаверганидан қизариб кетган.

— Борманг, у ёқда немис! — деб Бек командири йўлини тўсди.

Сал нарида икки немис ўлиги устма-уст ётарди.

— Улим-ку!

— Бу менинг баррикадам, — деди Бек. — Нарёғида немис...

— Гранатангни бер.

— Тамом бўлди.

Шу, чоқ рота командирининг ертўласи томонга автомат тариллади. У траншеяга энгашиб олди, ўқлар унинг тепасидан визиллаб ўтди. Окопдан бош кўтариб бўлмасди. Қаерда, кимнинг снаряди ёриляпти, кимнинг ўқи қаёққа учяпти — окоп ичидагиларга қоронғи.

Олимжон вазиятни аниқлаш учун окопдан бошини чиқарди-ю, атрофга қарашга ҳам улгурмади. Бўйни ачишди, қизиди. У дурбинни қўйиб, бўйнининг ўша жойини ушлаган эди, қўли қон бўлди. Қон!..

— Уртоқ командир, автоматингизни бериб туринг!

Унинг олдида порох тутунидан юзлари қорайиб кетган, икки кўзи йилтиллаб Холиқов турарди. Автоматни олгач, Холиқов бруствердан чаққон сакраб олдинги окопга ўтди. Олимжон ўша ёққа кўз ташлаган эди, бир немис гўё ердан чиққандай унинг тепасида пайдо бўлди. Нарироқда яна икки немис гўё тупроқ орасидан отилиб чиқди. Олимжон пистолетидан ўқ бўшатар экан, бўйни оғирлашиб, калласи бир ёнга оға бошлади. Қўлини қимирлатиш ҳам қийин. Енгидан нимадир сизиб, кафтига тушди. Қон!.. У бўйинини боғлаб олиш учун окопга ўтирди. Шу пайт кимдир орқасидан келиб, уни маҳкам қучоқлаб олди.

— Олимжон ака!

Бу Мирза эди.

— Уртоқ командир!

— Ҳа, Мирза!

— Комбат юборди. Тезлик билан қуршовдан ёриб чиқаркансиз.

У сизни жарликда кутармиш.

— Буйруғи қани?

— Оғзаки буйруқ.

— Бир марта оғзимиз куйганини билардинг-ку!..

Кичик лейтенант Олимжон Равшанов атрофида нималар бўлаётганидан беҳабар эди. Қайтиш осон эмасди. Тепалик билан жарлик ўртасидаги хандақ ўртасига немис пистирмаси тушиб олган, йўл узилиб қолганди. Мирза амаллаб келганди.

Батальон командирининг КПСи жарликнинг бошланиш жойида, ертўлада эди. Баталов ертўладан ташқарига чиқиб, пана жойда жангни кузатарди. У энтикиб келаётган Мирзани кўриши билан шошиб сўради:

— Рота қани?

— Рота тепаликда! — деди Мирза нафаси оғзига тиқилиб.

— Упкангни бос, кўрқоқ! — Баталов ғазабланди. — Ярим йўлдан қайтдинг, шекилли. Ит қувладими сени?!

— Уртоқ капитан...

Баталов қулоқ ҳам солмай адъютантига қаради.

— Олимжон Равшанов санинструктори шу ердами?

— Шу ерда.

— Нега ивирсийди-а?..

— Уртоқ капитан! — Мирза яна оғиз жуфтлади.

Шу вақт унинг олдига санинструктор Гулнорани олиб келишди. Баталов уни кўриб, буюрди:

— Гулнора! Унинг олдига ўзинг бор. Югур!

— Уртоқ капитан! — деди Мирза унинг гапи тугамай. — Рота командири ёзма буйруқ сўраяпти.

— А?..

— Батальон командирининг имзосини кўрмагунча тепаликдан кетмайман деяпти.

У планшетидан блокнотни олди, бир варағига шошилиб: «Ротком! Дарҳол қуршовни ёриб ўт! Жарликда кутаман! Икки томонга кўмакчилар қўйганман, Баталов» деб ёзди-да, қоғозни Мирзага тутқазди.

— Уз қўлига бер!

Мирза сумкасини бўйнига илиб, белига граната жойлаб олгач, йўлга тушди. Гулнора ҳам унга эргашди. Улар ёзма буйруқ олиб келганларида рота окопларда жанг қилмоқда эди.

— Мана буйруқ!

Баталовнинг қинғир-қийшиқ хатю имзосига синчиклаб қаради-да, Олимжон Мирзага буюрди:

— Бекни чақир!

Мирза кетгач, Гулнорага ўшқирди:

— Нега қараб турибсан, ярадорларни кўрмаяпсанми?

Гулнора аввал Олимжон акасининг бўйинини боғламоқчи бўлган эди, у жеркиб ташлади:

— Мени эмас, жангчиларни деяпман!

Гулнора унинг гапига қулоқ солмай, ярасини қайта бинтлаб қўйди. Шу пайт Шавкат лапанглаб келиб қолди. Лаб-лунжи қон. Қўлидаги автоматининг қўндоғи синган.

— Қуршовни ёриб чиқамиз, бошла! — деди рота командири.

— Йўл очик, — деди Мирза. — Немис пистирмасини ўзимиз мажакладик.

— Бошла, бўлмаса!

Мирза олдинга ўтиб олди.

Тахминан беш-олти метр нарида девдай немис автоматининг қора сумбасини ўқталиб турарди. Мирза бир лаҳза нима қилишини билмай туриб қолди. Кимдир граната иргитди. Гумбурлаган товуш эшитилди. Немислар окопга ётиб олдилар. Гранатани Холиқов ташлаганди.

— Взводингни ўрта окопларга бур! — деди Олимжон Шавкатга.

У аввалдан тайёрлаб қўйилган, аммо душман назоратидаги хандақ йўллар билан чекина бошлади. Мудофаа ташкил қилаётиб, Олимжон бу ерларга қўйдирган миналардан бирортаси ҳам портламаган ёки аллақачон немислар топиб олганди. Буни аниқламай йўлга тушиш мумкинмас. Олимжон сапёр сержантни чақирди.

— Пульт қаерда?

— Ўзимда! — деди у. — Нима қилай? Ана, келишяпти...

— Кимлар?

— Немислар...

Хандақларда бир неча қора каска кўринди. Тахминан немиснинг бир бўлинмаси келмоқда эди. Нарироқдаги окопларда ҳам кўк френч, қора каскалар ғимирлар эди.

— Бос энди! — қичқирди Олимжон.

Немислар бундай бўлишини сира кутмаган эдилар. Уз оёқлари остида катта миналарнинг тўсатдан портлаши уларни саросимага солиб қўйди. Кўплари парчаланиб кетган, айримлари тупроқ остида ётарди. Омон қолганлари гангив сув бетига чиқиб қолган балиқлардай беҳуш турардилар. Шавкатнинг йигитлари уларни қўндоқ билан, гоҳ найза билан саранжомлаб ротага йўл оча бошладилар.

Биринчи взвод орқасидан Гулноранинг замбил кўтарган санитарлари, уларнинг кетидан оғир ярадорларни орқалаган Мирза борарди. Холиқов «оҳ-воҳ»ламаса-да бир сўзни такрорлар эди:

— Васият... Васият...

Отишмани кучайтириб, олдиндаги жангчилар жадаллаб кетишди. Гулноранинг санитарлари ҳам уларнинг кетидан югурар, аммо йўллари унмасди. Чунки, хандақ тор ва эгри-бугри эди. Санитарлардан бири муюлишда қоқилиб йиқилди. Унга Мирза келиб урилганди, Холиқов кўлидан учиб кетди. У энди нафас олмасди...

— Йўлни тўсма, Мирза! — қичқирди Олимжон.

Улар Холиқовнинг жасадини ҳам замбилга солиб олдилар. Улик ҳам жанг қиладиган пайт эди.

* * *

Немислар бугун, яъни 1942 йилнинг 30 июль куни, одатдагидан аввалроқ уйғонишган эди. Чунки, Дон водийси яланглик ва бўз ерлардан иборат бўлгани учун ҳали қуёш кўринмай туриб, ҳаммаёқ оппоқ оқариб кетарди. Немис кўмондонлиги ана шуни ҳисобга олиб, қисмларини ғира-ширада турғизди. Душман окопларида бошланган ҳаракат аниқ сезиларди.

Генерал Равшанов, аҳволни сезгач, командирларига белгиланган марраларга жойлашишни буюрди. У бўлажак жанг майдонида ўзининг буйруқлари ижро этилаётганлигига ишонгач, кузатув пунктига кирди-да, немисларнинг окопларини синчиклаб кузата бошлади. Немислар Красухин қисмлари кеча ташлаб чиққан окопларда ғимирлашмоқда эди. Бундай ҳолларда уларнинг қандай иш тутишлари Равшановга маълум: Малина бўйида кўп кўрган. Агар улар ўз принципларига амал қилишса, ҳужумни артиллерия бошлаб бериши керак. У Красухинга телефон қоқиб буюрди:

— Ҳушёр бўл, тепангга фриц келяпти!

Дарҳақиқат, окопларда тўпланаётган кичик-кичик гуруҳлар бостириб келмоқда эди. «Бизни ғафлатда қолдирмоқчи, аблаҳлар», ўйлади Красухин ва ҳужумга шай турган қисмларни огоҳлантирди:

— Фрицларни бевақт чўчитиб юборманглар. Фақат мўлжалга келганда урилсин!

Немис кўмондонлиги ўзининг бу янги тактикаси билан Дон ҳимоячиларини алдамоқчи ва бир ҳамлада уларни Донга улоқтириб ташлаб, Стародонскни эгаллаб олмоқчи эди. Стародонск мудофаачилари бундан огоҳ эдилар.

Немис штурмчилари Маҳкамов полкига икки томондан ташланди. Улар окопларга яқинлашиб келмоқда эдилар. Красухин телефонга ёпишди.

— Маҳкамов! Нега жим турибсан?!

— Ўқ исроф бўлмасин деяпман!..

Полкдаги барча қурол ота бошлади. Немислар ерга ётиб олдилар.

— Миномётдан ўқ узилсин! — қичқирди Маҳкамов.

Генерал Равшанов дивизия командири Красухиннинг кузатув пунктида эди. Стереотрубадан олдинги маррани яққол кўриш мумкин. Ана, ерга ётиб олган немисларнинг орқасида биринчи мина портлади.

— Мўлжал тўғри!..

Доннинг чап соҳилидаги бутазор орқасида олтин исирғадай ой кўринди-да, аста сузиб, Стародонск тепасига келди. Ҳаммаёқ жимжит. Бу жимжитлик кўпчилик қатори Олимжонни ҳам ташвишга соларди. Балки, душман унинг позициясига тунда ҳужум қилар...

Жангчилар бу кеча ҳам ухлолмадилар. Чарчоқданми, ярасининг оғриғи босилдими, Олимжон ярим кечага бориб ухлаб қолди. Маруся келганда доимий ҳамроҳи ит Олимжоннинг гимнастёркасидан тишлаб тортқиларди. Бундан сапчиб уйғонган Олимжон қаршисида Марусяни кўриб ҳайрон қолди.

— Кечирасиз, уйқунгизни буздим. Ярангизни боғлаб қўйишим керак. Сизни тушимда кўрган эдим...

Рота командири индамади. Кейин қўшни окопга қараб, Мирзани чақирди. У югуриб келди-да, Марусяни кўриб, ханг-манг бўлиб қолди.

— Нега ағрайиб турибсан, Марусяни меҳмон қиладиган ҳеч нарсанг йўқми?

Мирза елкасидан халтасини олиб, ўртага газета ёзди-да, устига бўлка нон билан тўрт чақмоқ қанд қўйди.

— Марҳамат, олинглар!

— Термосни қара!

Мирза термосда қолган кечаги суюқ ошни котелогига ағдариб келди.

— Оз бўлса ҳам насиба. Бугун оч қолдингиз.

Марусянинг қорни оч эди. У совиб қолган суюқ ошни маза қилиб ичиб олди-да, нима учун бу ерга келганини эслаб, Олимжондан сўради:

— Қаерингиз яраланди?

— Бўйним. Шунчаки...

— Ким боғлади? Гулнора нариги қирғоқда-ку?!

— Узим, кейин Мирза... Узингиздан гапиринг. Хўш, нега кетмадингиз?

— Аввал кетсам ҳам энди кетмайман. Уз уйимни мудофаа қиламан.

— О, Маруся, сиз жуда ботир қиз экансиз!..

— Менга ишонсангиз, сиздан бир йўла уч нарсани илтимос қиламан.

— Жоним билан.

— Мирзага айтинг — мени рўйхатга ёзиб қўйсин! Бир. Старшинага буюринг — котелок билан қошиқ берсин! Икки. Узингиз эса, битта автоматингизни берасиз! Уч...

Кичик лейтенант кулиб юборди.

— Ҳаммасини бирдан бажаролмайман. Масалан, котелок билан қошиқ берамиз. Лекин, биринчи ва учинчи илтимосингизни бажариш қўлимдан келмайди. Ҳаққим йўқ. Биз партизан отряди эмасмиз, армиямиз!

— Менга старшина овқат бермаса ҳам майли, — деди Маруся жиддий қиёфада. — Уйимда емагим бор. Битта автомат кифоя.

— Ўлжа пистолетни бера қолай.

Маруся рози бўлди. У кичик лейтенант берган пистолетни белига қистириб олгач, санитар сумкасини ёнига қўйди ва Мирзадан бир варақ қоғоз сўраб олиб, унга «Медпункт» деб ёзди-да, траншея деворининг кўринарли жойига илиб қўйди. Шу он подполковник Веселов пайдо бўлиб, Марусянинг қаршисида тўхтади ва роткомни чақириб, бу граждanka ким ва нима учун траншеяда юрганлигини, унга ким рухсат берганлигини сўради. Ротком воқеани айтиб берган эди, Веселов пича ўйлаб деди:

— Қизни эҳтиёт қил, кичик лейтенант!..

Эртаси, ўттиз биринчи июль тонг отарида кучли портлаш садолари Марусяни ширин уйқудан уйғотди. Унинг назарида ер ёрилиб, ундан беҳисоб лава отилиб чиқаётгандай эди.

— Нима бу?

— Жанг!... Ҳақиқий урушни энди кўрасиз, — жавоб берди ротком.

Маруся икки қўли билан юзини тўсиб, окоп деворига суянганича жойида қотиб қолди. Бу «ҳақиқий» уруш ундан анча нарида бораётган бўлса ҳам даҳшатидан оёқлари остидаги ер титрар, янги қазилган окопларнинг чеккаларидаги тупроқ тўкиларди.

— Узингизни қўлга олинг, — деди Олимжон дурбинда жангни кузатаркан.

— Нима бўляпти?

— Паулус қўшинлари бизни четлаб ўтяпти.

— Бизга ҳам ҳужум қиладимми?

— Эсон бўлсак кўрамиз...

Жанглар овози тобора узоқлашиб борар, узоқлашгани сари оғир артиллерия авжга чиқарди. Кўкда эса, самолётлар, худди уяси бузилган аридай тўзиб, Дон дарёси атрофида ғужғон ўйнамоқда.

— Нима бўлади энди? — сўради Маруся яна.

Кичик лейтенант бир оз жим тургач, бояги гапини такрорлади:

— Эсон бўлсак кўрамиз...

Марусянинг назарида немисларнинг бу ҳужуми ниҳоятда даҳшатли эди. У уйи ҳақида, ўзи ҳақида ўйларди.

Кичик лейтенант Равшанов буни сезди-да, очигини айтди.

— Маруся, — деди у қизга юзланиб, ўйчан қиёфада. — Донни ҳам, Волгани ҳам немисларга бериб бўлмайди. Донни вақтинча ташлаб кетган чоғимизда ҳам, Волгани мутлақо!.. Буни дўст ҳам, душман ҳам билади.

— Жуда кучли кўриняпти...

— Кучлиликка кучли, лекин, биз ҳам заиф эмасмиз... Наполеон ҳам аввалига кучли эди.

— Гитлер ҳам Наполеонга ўхшаб ер тишласайди...

— Донда ёки Сталинграднинг ўзида унинг қовурғаси синади!

Маруся аста бош чайқаб кўйди.

— Ҳа, нима, ишонмаяпсизми?

— Ишонаман. Лекин, ақл бовар қилмайдиган жанглар бўляпти.

* * *

Фашист авиацияси Сталинград кўчаларига, оғир саноатимиз гигантлари бўлмиш «Кизил Октябрь» ва «Баррикада» заводларига ҳужум қилаётган кунларнинг бирида генерал Равшановни армия штабига чақириб қолдилар. Армия кўмондони генерал-лейтенант Поройков назорат пунктида кўли кўлига тегмай гоҳ у телефонга, гоҳ бу телефонга жавоб бериб турарди. Унга корпусларнинг командирлари, махсус қисмларнинг бошлиқлари бирма-бир ўз участкаларидаги вазиятни маълум қилардилар. Вазият оғир эди. Артиллерия кўмондонига навбат келганида унинг овози ўзгарди. Уни эркалаб, ширин гап қилди:

— Унг қанотга кўпроқ олов пурка, уруш худоси!..

У трубкани кўйиб, Равшановнинг олдига келди, саломлашиб улгурмаган ҳам эдики, яна телефонга чақирибди.

— Сизни кўмондон сўраяпти, ўртоқ генерал!

Генерал Поройков трубкани кўлига олиши билан Сталинград фронтининг кўмондони генерал Ерёмонинг таниш овози эшитилди.

— Лаббай, қулоғим сизда, ўртоқ кўмондон.

— Павел Шумилич, аҳволинг қалай? — сўради Ерёмонко. Унинг овози Равшановга ҳам эшитилиб турарди.

— Терлаб-пишиб ишлаяпмиз, лекин юк тобора оғирлашяпти, ўртоқ кўмондон.

— Бир қанотингни ўпирибди-ку?

— Пона қоқяпти, муттаҳам!

— Нима қилмоқчисан?

— Понасизга пона қоқмоқчиман. Шу мақсадда Темур Равшановни чақирдим... Нима? Узи олдимда турибди. Бу ишни Каттадонск ҳимояси қаҳрамонларига юкламоқчиман.

Генерал Ерёмонко Сталинграддаги вазиятни қисқача бўлса-да, ошқора гапириб берди. Унинг гапидан Поройковнинг ранги ўзгариб, кўзларида ташвиш аломатлари пайдо бўлди. Бундан Равшанов тушундики, Сталинград атрофида хавфли вазият юз берган.

Телефон орқали фронт кўмондони билан бўлган қисқача суҳбатини тугатгач, Поройков стол устида ёзиғлиқ турган харитага қора, қизил белгилар кўйиб чиқди-да, паришон бир аҳволда узун бармоқлари билан иягини силаб кўйди. Равшанов Павел Шумиловични безовта қилган аҳволни билиш иштиёқида эди. У бутун вужуди билан генерал Поройковнинг тошдай қотган кўзига тикилди. Поройков барча генераллар, айниқса кўмондонларга хос босиқлик билан фронтдаги вазияту армиясининг аҳволи ҳақида гапириб берди.

Бундан Равшановга аён бўлдикки, фон Паулюснинг тўққиз дивизияси Верхне-Набатов районларидан ҳаракатни бошлаб Вертячи томон бормоқда. Мўлжал Сталинграднинг шимолий кўчалари... Унинг Абганереводан ҳужум бошлаган яна тўққиз дивизияси эса, азим шаҳарнинг жанубий четига яқинлашиб қолган. Ҳар иккала гуруҳнинг бошида немисларнинг иккитадан танк дивизияси, биттадан моторлашган дивизияси бор. Учинчи

гуруҳга ёриб ўтиш топширилган. Худди шу пона ролини бажарадиган гуруҳни Поройков армияси даф қилиши керак.

Поройков Равшанов билан хайрлашаётиб, ниманидир эслади шеклли, нохуш бир ҳолатда сўради:

— Генерал Владов армиясида жанг қилган эдингиз-а?

— Ҳа.

Поройков саволни беришга бериб, ўзи ўйланиб қолди. У ҳаёт-мамонт жанги олдидан нотўғри иш тутдим, деган хаёлда эди. Равшанов эса, аксинча, Поройковдан Владов ҳақида бирор маълумот эшитгиси келарди.

— Пуч ёнғоқ экан Владов, — деди ниҳоят Поройков. — Йўқ, бундан ҳам баттар. Юз тубан кетди-я!..

Равшанов унинг оғзига қараб қолди. Демак, Владов ҳақидаги миш-мишлар рост экан-да, шамол бўлмаса дарахтнинг шохи қимирламайди, дейдилар.

— Унинг хоинлик қилгани... — Равшанов Поройковга қаради.

— Тафсилоти тўлалигича етиб келгани йўқ, — жавоб қилди генерал. — Аммо дастлабки маълумотларга қараганда хоин.

— Ўзи таслим бўлибдимми?

— Ватан олдида, тарих олдида юзи қора унинг, — Поройков бақириб юборди. — Озмунча одам балчиғига ботдими, қанчаси бедарак кетди!..

«Шарифа-чи? Шарифа Мадалиевага нима бўлди? Балки Поройков унинг тақдирини ҳам билар? Сўрасаммикин?..» Аммо Равшанов нима деб сўрашини билмади. Поройков эса, гапини бошлашга бошлаб қўйиб, Равшановнинг дилига тош ташлашга ташлаб... Равшанов пешонасига қуйилган қайноқ терларини артди. Изтироб уни ҳолдан тойдирганди.

— Русларда бир мақол бор, — деди Поройков Равшановга табассум билан қараб. — Понани пона билан суриб чиқар, дейдиган. Сиз эса, понани зирҳли пона зарбаси билан парчалаб ташлайсиз. Суриб чиқариш тушунчаси Сталинград шароитида эскириб қолди. Парчалаб, майдалаб, мажақлаб ташлаш керак!

— Тушунарли. Бажаришга рухсат беринг, ўртоқ қўмондон!

Поройков Дондан ўтиб, олға ҳаракат қилаётган немис қисмларини парчалаб ташлаш ҳақидаги режалар билан қизиқди-да, унга жавоб берди. Равшанов ўнг соҳил бўйлаб олға силжиётган немис дивизиясининг чап қанотига разведка юборган эди. Ҳадеганда жавоб келавермади.

— Жаворонков дивизияси қаршисида нималар бўляпти? Разведкачилардан аниқ хабар олиндимми? — сўради Равшанов штаб бошлиғи Евдокимовдан.

Жаворонковнинг танк дивизияси фронтдан четда тузилган, ҳали унча тактик машғулотлар ҳам ўтказолмай йўлга чиққан эди. Корпус командири Равшанов эса, бу дивизияни Сталинград йўлида, темир йўл станциясида дам олаётганларида қабул қилиб олганди. Дивизия командири Иван Петрович Жаворонков юмалоқ, лабидан кулги аримайдиган, чаққон одам. Унинг чаққонлиги марҳум подполковник Коваленкони эслатарди. Жангчилари ҳам ўзига ўхшаш, қувноқ, бақувват йигитлар. Улар орасида урушда қатнашганлари анчагина бўлиб, госпиталлардан келган эдилар. Умуман олганда, дивизия состави жангга лаёқатли бўлиб, комиссарлар тили билан айтганда маънавий-сиёсий руҳда эди.

— Фақат битта полкни, яъни «Т—34»лар билан қуролланган полкни ҳали унча ўрганиб чиққанам йўқ. Негаки, уларни янгигина қабул қилдим, — деди Жаворонков. — Аммо, полк энг янги танклар билан қуролланган. Танклардан завод бўёқларининг ҳиди келиб турибди.

Полк командирининг айтишича, бу полк ҳам ўз танкларини Танкоград темир йўл станциясида қабул қилганмиш. Ҳар бир танкни Ўзбекистон республикасининг вакили тилхат билан топширганмиш.

Равшанов хиёл оқсоқланиб, темир йўл бекатида юриб турарди. У «ўттиз тўрт»ларни ўз кўзи билан кўрмоқчи. Афсуски, «Т—34»лар эшелони энг орқада бўлиб, ҳали бу станцияга етиб келгани йўқ эди.

— Ҳар бир танкни тилхат билан топширдилар, денг? — Равшанов қизиқиб сўради.

— Бўлмасам-чи! Топширган вакил ҳам республикасига ҳисобот берса керак-да, танк колоннаси учун халқ пул йиққан экан. «Меҳнаткашларнинг жамғармасига сотиб олинди бу танклар» депти ўша вакил.

Равшанов полковник Жаворонковга юзланиб, шодон қиёфада деди:

— Қаранг, бутун халқ биз билан бирга! Халқи астойдил урушаётган Совет мамлакатини енгадиган куч қаёқда!..

Генерал янги дивизиясини тўсатдан жангга ташламади. «Душманни сапёрлар, пиёдалар, артиллерия кучи билан ҳолдан тойдирамиз. Кейин, янги танкларимиз билан уларни мажақлаймиз». Каттадонскдаги мудофаа жангида Жаворонковнинг танкчилари амалда синовдан ўтгач, Равшанов энди уларни оловга ташлашга ҳам тайёр эди. Бунинг учун зарурат ҳам пайдо бўлганди.

Штаб бошлиғи полковник Евдокимов (унга бу унвон яқиндагина берилганди) Жаворонков дивизиясига боришга машина чақириб қўйган Равшановга:

— Разведка бошлиғи келяпти. Артиллерия бошлиғи ҳозир келади. Бошқа ҳаммаси шу ерда, — деди. — Ёки уларни Жаворонков КПсига тўплаб берайми?

— Шу ерда гаплашамиз.

Равшанов «виллис» шофёрига «шу ерда тур» деб буюрди-да, Евдокимовнинг штаб-хонасига томон юрди. Ичкари хонада тамакининг кўкиш тутуни сузиб юрарди.

— Ким чекди? Чекилмасин! — Евдокимовнинг овози эшитилди.

У деразаларни очиб, хонани шамоллатганидан кейингина Равшановни ичкарига таклиф қилди. У энди бурилган ҳам эдики, разведка бошлиғи келиб қолди.

— Ўртоқ генерал!..

Равшанов у билан қўл олиб сўрашди.

— Қандай янгилик?

Майор Васильев ёнидан харита чиқариб, айрим муҳим нуқталарни кўрсатди.

— Шу жойда немисларнинг уч танки турибди. Разведкачилар кузатуви давом этяпти.

— Уч танкдан бошқаси маълум эмасми?

— Ҳаммаси маълум, — деди майор Васильев бир оз ташвишли оҳангда. — Қўшни армиянинг ўнг қанотида немисларнинг дивизиялари...

— Биламан. Қўшни армиянинг штаби билан алоқа боғлаб турибмиз, — деди Равшанов унинг гапини бўлиб. — Менга бошқа нарса керак. Жаворонков дивизияси ҳаракат қиладиган майдон...

— Назаримда немислар Сталинградга олиб борадиган яқин йўлни қидирмоқдалар. Бу йўл армиямизнинг чап қанотида. Бинобарин, улар Жаворонков дивизиясига эмас, балки ундан жануброқда жойлашган қўшниларимизга зарба бермоқдалар. Армия разведкаси бошлиғининг гапига қараганда, у дивизиянинг бунчалик оғир зарбага бардош бериши қийин.

Равшанов разведка бошлиғига керакли топшириқларни берди-да, хонага кирди. Корпус командири ичкарига кириши ҳамон командирлар гур этиб ўринларидан туришди.

— Уйлайманки, — деди ҳамма ўтириб бўлгач Равшанов, — полковник Евдокимов сизларни вазият билан таништирган бўлса керак. Бу кечаги аҳвол. Ҳозиргиси ўзгачароқ. Майор Васильев немисларнинг уч танкини кўрибди. Разведка, эҳтимол биқин посбонлари. Уйлайманки, немис Жаворонков дивизиясининг планидан хабардор бўлгани учун қилмаган бу ишни. Ҳар эҳтимолга қарши кўрилган чора. Немислар Сталинградга энг яқин йўл билан бормоқчи, бинобарин, бизни четлаб ўтмоқчи. Бунга йўл қўйиб бўлмайди.

Бошлиқлар генералнинг жанг олдидан айтадиган «буюраман» деган сўзини нафас олмай кутардилар. Равшанов бир оз ўйланиб тургач, алоқа бошлиғи майор Коржовбоевга кўз ташлади.

— Армия штаби билан алоқа мустаҳкам ишляптими?

— Узлуксиз ишлапти, ўртоқ генерал! — деди Коржовбоев ўрнидан туриб. — Жаворонков штабига ҳам сим тортиб қўйдик.

— Жаворонковга телефон керак эмас, — деди Равшанов. — Унинг штаби ҳам йўлда бўлади. Рация алоқаси узилмасин.

— ЕСТЬ!

— Утиринг!

— Ҳозир ҳаммамиз Жаворонковга мадад бўлишимиз керак, — деди Равшанов. — Ўз ташвишларингиз ўзингиз билан. Лекин бошқа иложимиз йўқ. Такрор айтаман, фашистлар Сталинградга энг яқин йўл билан бормоқчи. Унинг оёғини синдириб, қовурғасини мажақлайдиган пайт келди. Саволлар борми?

— Қандай савол бўлиши мумкин? — деди Шевелёв. — Ўйлайманки, темирни қизигида босган маъқул.

Равшанов ўрнидан турди.

— Комиссар соз гапни айтди. Ҳар ким жой-жойига бориб, ўз ишини билиб қилсин. Мен Жаворонков дивизиясида бўламан.

Бошлиқлар ташқарига чиқишди, зажигалкаларининг чиқ-чиқи эшитилди. Равшанов аввал соатига, кейин Шевелёвга қаради-да, унинг қўлтиғидан олди.

— Юр, комиссар, Жаворонков кутяпти бизни!

Улар «Виллис»га яқинлашганларида, комиссар Шевелёв тўхтади ва корпус командири Равшановни четга тортди.

— Хўш?

— Сиз Поройков ҳузурида бўлган вақтингизда штаб вакили келиб-кетди.

— Нима иши бор экан?

— Янги гап.

— Яна бирор уйдирмадир?

— Шарифа Мадалиева генерал Равшановнинг никоҳидамиди, деб сўради. Шуни билмоқчи экан.

— Шу холосми? Ёки Шарифа ҳақида бирор маълумот ҳам айтдимиз?

— Айтди. Немислар «Генерал Равшановнинг севимли кичик хотини ўз ихтиёри билан таслим бўлди» деб варақа ташлабди. Варақанинг бир нусхасини кўтариб юрибди. Сўрасам қўлимга бермади.

— Ўз кўзинг билан кўрдингми?

— Уқитиб олди-да, қўйнига солиб қўйди.

— Ана холос, шунга ишондингми? Фашистларнинг эски найранги-ку, бу! Мен Шарифа Мадалиевага ишонаман.

Равшанов машинасига яқинлашганда бирдан тўхтаб, «Танк!» деди. Корпус командирининг махсус танки бор эди. Дарахтлар панасида турган танк жойидан қўзғалди-да, Равшанов ҳузурига келиб тўхтади.

— Жаворонков КПсига ҳайданг! — деди Равшанов, танкка чиқиб ўтириб олгач, механик-ҳайдовчига.

Узоқда тўплар наъра тортмоқда эди.

Ўт ичида

Генерал Равшановнинг кўзи толиб, столдаги харитадан бошини кўтарди. Чойнак тагида қолган чойни пиёлага қуйиб ичди. Чанқоғи қонмади. Адъютанти Асқарни йўқлади. У Маҳкамов полкидан қайтмабди. Адъютантини юборишга юбориб энди хавотирлана бошлади. Негаки, немис танк қўшинлари Маҳкамов полкини сиқиққа олган, офир жанг бормоқда эди.

Поройков армияси, шу жумладан Равшанов дивизияси, суқилиб кирган немис кучлари билан жанг қилиб турган бир пайтда бевосита Сталинграднинг ўзида хавфли вазият юз берди. Шаҳарда нималар бўлаётганини аниқ билмасалар-да, душман айтиб бир вақтда шимолдан ва жанубдан шаҳарга интилмоқда эди. «Бундай шароитда узоқ туролмай-

миз, — ўйлади Равшанов. — Қандай бўлмасин тунда янги жойга кўчиб улгуриш керак».

Кийимларини чанг босган, юзи офтобда кўмир бўлаёзган немис солдатини ҳайдаб Асқар кириб келди.

— Йўлдан тутиб олдим, — деди у энтикиб. — Бир қоғозни чайнамай ютиб юборди, баччағар...

Асир чўчқадай тирсиллаган, бунинг устига шундай безбет эдики, совет генерали олдида тутқун бўлиб турганини ҳам ўйламасди. У ўзининг дивизияси, полки, батальони ҳақидаги маълумотларни шубҳасиз тўғри айтди. Негаки, немисларнинг бу қисмлари Равшановга аввалдан аниқ эди. Асир дивизияси талофатларини ҳам яширмади. Булар Равшановдаги маълумотларга тахминан тўғри келарди.

— Дивизиянгиз олдида қандай долзарб вазифалар қўйилган? — сўради Равшанов, немис тилида. — Шунга биласизми?

— Биламан. Ҳаммасини биламан.

— Нималарни биласиз?

— Йигирма бешинчи август куни Сталинградни ишғол қилишимиз керак.

— Бугун нечанчи август?

— Йигирма бешинчи...

— Узингиз қаерда турганингизни биласизми?

— Биламан. Сталинград бўсағасида турибман. Дивизиямиз бугун Сталинградга кириши керак. Фюрернинг буйруғи шунақа.

— Ютиб юборган қоғозингиз Фюрернинг буйруғимиди?

— Дивизия буйруғи.

— Нималар ёзилган унда?

— Мен уни ўқиганим йўқ...

— Безбетлигини қаранг, — Асқар ижирғаниб четга қаради. — Шу бугун Сталинградни олармиш-а!..

— Гитлер сизларни бешинчи марта алдади, — деди генерал асирга. — Москвада икки марта, бу ерда уч марта. У Сталинградни йигирма бешинчи июнда олмоқчи эди, Донга ҳам етолмади. Кейин йигирма бешинчи июлда оламиз, деб жар солди. Бўлмади. Энди йигирма бешинчи августни ваъда қилибди. Кўриб турибсиз, бу фурсат ҳам ўтиб кетди. Гитлерга нима бўлган, эси жойидами ўзи?

Асирнинг кўзлари чақчайди.

— Ҳамма нарсани Фюрер билади.

— Узинг нима деб ўйлайсан?

— Биз учун Фюрер ўйлайди.

Равшанов бир оз ўйланиб тургач, адъютантига буюрди:

— Разведкачиларга топшир, ичидагини сурғуриб олишсин-да, штабга юборишсин.

Равшанов шу тунда дивизиясини янги маррага кўчирди. Сталинград ишчилари, хизматчилари, бутун шаҳар аҳолиси аввалдан хандақлар, ўт очиш позицияларини тайёрлаб қўйган эдилар. Инженерлик талабларига риоя қилинган ҳолда пухта қурилган бу истеҳкомлар Москва бўсағасида халқ лашкарлари яратган истеҳкомларга ўхшарди. Чуқур ва кенг хандақлар, танкка қарши зовурлар, тўсиқлар, тош ва темир-бетон уюмлари душман йўлига ғов эди.

Дивизия янги маррага жойлашиб улгурмай, тинимсиз телефон қўнғироқлари бошланди. Душман ҳар томондан ҳужумга ўтганди. Равшанов ҳаммага бирдай жавоб қиларди:

— Бир қадам ҳам орқага чекиниш йўқ! Сталинград ҳам ўт ичида!..

Шу пайт Красухин қўнғироқ қилиб қолди.

— Немисларнинг ҳеч нарсадан тоймай шошилишларига қараганда, фюрер орқаларидан таёқ билан қувлаётганга ўхшайди... Тик турибмиз. Қўмондонлик буйруғи бажарилади!

Полккомлар ва мадад берувчи қисмлар командирларининг докладларини эшитиб бўлгач, Равшанов ўз навбатида уларнинг ҳар бирига, ҳатто алоҳида аҳамиятга молик жойларни эгаллаган роталарнинг командирла-

рига телефон қилиб, ҳол-аҳвол сўради. Шу қаторда ўз фарзанди Олимжонга ҳам кўнғироқ қилишни унутмади.

— Олимжон! Омонмисан, ўғлим? — деди у «трубкада кичик лейтенант Равшанов!» деган таниш овозни эшитиб. — Ишларинг қалай, азамат?

— Яхши, дада, фрицларни кутяпман... — деди Олимжон қисқагина.
— Маррангда маҳкам тур, ўғлим!..

* * *

Шу куни Равшанов Усмон Юсуповдан мактуб олди. Конвертни очар экан, ичидан Ўзбекистон ҳавоси уфургандай бўлди. «Мактубингни олдим, — деб ёзарди Усмон Юсупов. — Хайрият, ишларинг юришиб кетибди. Бунга ишончим комил эди. Сен ўзингни койитиб кўядиган одам эмассан. Ока Иванович Городовиков билан сим қоқишган эдик. «Темур Равшанов отни моторга алмаштириб кетди. Ишлари зўр» деди. Академия-дагилар ҳам ишингдан мамнун. Шу кунларда ҳаммамизнинг фикри-зикримиз Сталинградда. Сталинград учун бўладиган жанг Ватанимиз тақдирини, халқларимиз тақдирини ҳал қилади...»

Ўзбекистон Сталинград мудофаасига янги-янги дивизия, ўқчи бригадалар тузиб берди. Юсуповнинг ҳисобига қараганда, Сталинградда ва унинг атрофида икки юз минг ўзбек ўғлони жанг қилмоқда эди. Ўзбек жангчилари Москва дивизиялари, Сибирь полклари, Украин бригадалари ва кавказли қисмлар қаторида Сталинграднинг ҳар чорраҳасида, машҳур «Павлов уйи» гарнизонида барча халқлар вакиллари билан елкама-елка турардилар.

Юсупов эски қадрдони Темур Равшановни унутмади. Унга тез-тез хат ёзиб, жангчиларнинг ҳол-аҳволини сўрар, ғалабамиз учун республикада нима ишлар қилинаётганлиги ҳақида ахборот бериб турарди. «Ҳар бир ўзбек кўлидан келганча ғалаба фондига ҳисса қўшяпти, — деб ёзди у Равшановга. — Аввало, Сталинград жангчиларига ўқ-дори, кийим-кечак юборяпмиз. Кеча бир қизил эшелонни митинг билан кузатдик. Уларда мева-чевадан тортиб, тошкентликлар ясаган миналар ҳам бор. Айтмоқчи, ўзбек халқининг жамғармасидан тузилган танк колоннаси сенга берилган экан. Уларни қандай ишлятасан, ҳисоб бериб тур, халқимизнинг руҳини кўтариб, ташаббусини оширишда бизга яхши фойдаси тегади.»

Равшанов «ҳисобот бериб турибман-ку» деди Юсупов мактубининг шу жойига келганда унга жавоб қилгандай. Ҳақиқатан ҳам, Ўзбекистон танклари билан қуролланган жангчилар Дон бўйидаги жарликларда жасорат кўрсатишди. Шу ҳақда Равшанов, Жаворонков, Шевелёвларнинг имзоси билан юборилган хат республика газеталарида эълон қилинди.

Республика раҳбари ўз мактубининг охирида ажиб бир ҳаракат бошланганини ҳам мамнунлик билан хабар қилганди. «Шу кунларда, — деб ёзарди у. — Аскарларимизнинг бениҳоя жасорат кўрсатаётганликларидан руҳланиб бутун республикада янги оммавий ҳаракат бошланди. «Сталинград вахтаси» деган. Яхши ташаббус, а? Ташаббускор ишчилар цехларда, колхоз-совхозларнинг меҳнаткашлари далаларда тунамоқдалар. Комсомолларимиз-чи? Фронтга кетганлар нормасини ҳам бажа-ришмоқда...»

Генерал Равшанов бу қувончли воқеаларни комиссарга баён қилган эди, у ўзича нималарнидир режалаб олди-да, деди:

— Биз ҳам «Фронтга келолмай қолган ва ўз жойида фронтчиларга мадад бераётганлар учун ҳам фашистни ўлдир», деган ҳаракат бошласак бўларкан...

— Яхши бўлади. Жуда яхши бўлади, — деди Темур Равшанов.

Комиссар Ўзбекистонда кўтарилган ташаббусни фронт шароитида ҳам татбиқ қилишга киришди. Аввало бу ҳақда кичик ташкилотларга фармойиш берди. Бу ташвиқотчи Руднев учун яхши дастак эди. Тезликда жанговар варақа чиқариб, оқопма-оқоп юриб жангчиларга ўқиб берди. Пулемётчилар взводига келганда эса, эски таниши Ҳасан-Ҳусанлар

ҳузурига бориб ёнбошлаб олди-да, «Сизлар ишдан қолманглар, мен ўқийман» дея баланд овозда ўқишга тушди. Рудневнинг санъати шунда эдики, қайси жангчининг олдига борса, ўша жангчининг ўтмиши, кайфиятига қараб иш кўрарди. Ҳасан билан Ҳусаннинг Тошлоқда колхозчи бўлиб ишлаганларини яхши билиб олгани учун гапни ўша ҳақда бошлади.

— Қишлоқдаги қизлар орасида яхши дўстларинг бор экан, Ҳасан, — деди у биринчи номерли пулемётчига мурожаат қилиб.

Ҳасан қаршисидаги душманни кузатиш билан банд эди, унинг гапини эшитмади.

— Сўзлайберинг, — деди Ҳусан ташвиқотчи Рудневга.

Руднев ҳозирча унинг учун топилган озгина қулай пайтдан баракали фойдаланиб қолиш ниятида ўзига хос пафос билан гапира кетди:

— Уша жойдаги дўстларинг фронтга кетган Ҳасан учун ҳар куни бир норма, Сталинград ҳимоячиси Ҳусан учун ҳам қўшимча норма иш бажаряпти экан. Шахсан генерал Равшановга шундай ёзишипти...

Ҳасан ялт этиб қаради.

— Ростданми? Генералимиз ўқибдими?

— Ўқиганда қандоқ... Сенлардан жуда хурсанд.

Уларни ҳам бу ташаббусга жалб қилиш учун Рудневга баҳона топилганди.

— Сизлар ҳам улар учун фашистларни қиряпсизлар-ку! Шундайми?

— Бўлмасам-чи! — деди Ҳусан. — Ундай бўлса ўша азамат ватанпарвар ёшларга бирорта хат ёзиб юбориш керак. Нима деб ёзайлик?

Ҳасан гап бошлади:

— Бизлар сизлар учун ҳам фашистни қирамиз! Уни Сталинградга киритмаймиз. Сизлардан озиқ-овқат, бизлардан фашистларни қириш!.. Шундай деб ёз.

Руднев уларнинг бу юрак сўзларини ҳам «Жанговар варақа»га тушириб, окопма-окоп юриб аскарларга ўқиб берди. «Жанговар варақа» кўлдан-кўлга ўтиб, генерал Равшановга етиб борди.

— Бу ажойиб, — деди Равшанов мамнун қиёфада.

* * *

Жанглар тобора шаҳарга яқинлашиб келмоқда эди. «Бир қадам ҳам орқага чекиниш йўқ!» деган аҳд ҳамманинг хаёлида. Равшанов хандақ бўйлаб маҳкамочилар томон борарди. Уларнинг оралиғи тахминан ярим чақиримча бўлса-да, етиб олиш машаққат эди. Пулемёт ўқлари бош кўтаргани қўймасди. Асқар олдинда. Снаряд портласа, мина ёрилса кўксини генералга қалқон қилгудай.

— Эшитяпсизми, ўртоқ генерал, — деди Асқар, Равшановнинг эътиборини ўзига тортиб. — Танк отишмаси бу! Душман танклари жуда яқинда... Сиз шу ерда туринг, Маҳкамовни ўзим топиб келаман.

— Менга алоқа узели керак.

— Алоқа симини шу ерга тортдираман.

— Бекор гап, йўлимни тўсма!

Равшанов қучоқ очиб, хандаққа кўндаланг тушиб олган адъютантини четга сурди. Яна йўлга тушдилар. Улар етиб борганларида, Маҳкамов телефон трубкасига ёпишиб олиб, жангни бошқармоқда эди.

— Немис сиқиб келяпти, — деди Равшанов босиқ оҳангда. — Гитлернинг иккинчи муддати ҳам тамом бўлди. Хўш, Баталов қаерда?

— Оғир ярадор.

— Менга беринг трубкани.

— Батальоннинг тақдири ҳозир лейтенант Равшановнинг қўлида... — деди Маҳкамов, трубкани генералга узатар экан.

— Батальон командири лейтенант Равшанов аппаратда... — деди Олимжон.

Генерал ўғлининг дадил гапларидан кўнгли хотиржам бўлди-да, уни кутиб турганларга қаради.

— Ўртоқ генерал, — деди уларни бошлаб келган армия штаби

офицери.— Оржоникидзе номидаги ҳарбий билим юртини битирган ўн беш кичик лейтенант ихтиёрингизга келди.

— Аскарлари қани буларнинг? — сўради Равшанов ва ўзи жавоб қилди. — Қани энди, шу ўн беш азаматга ўн беш взвод бўлса... Ҳай, майли, буларга аскар топилгунча резервда туришсин. Асқар!

— Лаббай, ўртоқ генерал!

— Ун бешта взвод командирлари ёрдамга келишибди. Шунча командирни берган армия аскарларни ҳам берар. Ҳозирча азаматларни хўжалик бўлимига олиб бор, яхшилаб боқишсин!

— Хўп бўлади.

— Ўртоқ майор, — мурожаат қилди Равшанов армия штаби офицерига. — Қўшимча куч ҳақида бирон янгилик борми?

— Бор. Волганинг нариги томонидан аскар кутяпмиз. Билишимча, асосан ўзбек, қozoқ, туркман йигитлари. Фронт штаби уларни тақсим қиляпти.

— Яхши хабар, — деди Равшанов. — Ўша янги кучлар келиб қолса бағримиз бут бўларди.

— Келади. Генерал Чугунов бугун бўлмаса, эртага марш батальонларини кутиб олишга ҳозирлик кўряпти.

— Материал масаласи?..

— Қурол-яроғ бўлади. Темир йўл станциялари, Волга пристанлари ҳарбий техникага тўлиб-тошганмиш. Келиши билан фронт штаби тақсимлаши керак.

Уларнинг қизғин суҳбатларини телефонист бўлди.

— Ўртоқ генерал, полковник Маҳкамов сўраяпти.

Равшанов трубкани олди.

— Эшитаман! Хужум бошланди? Хўш, бошласа нима қипти?!

Маҳкамовнинг маълум қилишича, бир кунлик жимлик немисларга куч тўплаш учун керак бўлган-у, ақли-хушини йиғиб яна хужумга ўтган.

— Қанча куч билан? Танклар, пйёдалар дейсанми? Бўш келма, уларнинг битта танки ҳам окопингдан нари ўтмаслиги керак!

Қизғин жанг борарди. «Тонгни отдириб олсак бўлгани, кўмакчи батальонлар келди дегунча бошлаймиз,» — ўйларди жангчилар. Аммо тонг отишига ҳам қолмай ваъда қилинган батальон етиб келди. Янги келган аскарларнинг ҳамма нарсаси янги эди. Кийим-бошидан тортиб, қуролларигача ялтириб турарди. Қиличдай йигитлар узоқ йўл юриб келганликлари учун бир оз чарчоқ кўринар эдилар. Равшанов уларни мамнун бир кайфиятда кутиб олди-да, Асқарга лейтенантларни чақириб келишни буюрди.

— Сизлар шу дақиқадан эйтиборан, — деди генерал йигитларга қараб, — Сталинград ҳимоячилари бўлдиларингиз. Бу дегани: чекиниш йўқ, душманни бир қадам ҳам ояға силжитиш гуноҳ, уларни қириб ташлаш, дегани!..

— Ватан учун жон фидо қилишга тайёрмиз! — дейишди улар.

Гоглидзе янги келган аскарларни ўн взводга бўлди-да, ҳар бирига кичик лейтенантлардан командир тайинлаб, батальонларга жўнатди.

Тонг отарда Равшановни ўз КПсидан топдилар-да, унга генерал Поройковнинг фармони топширдилар. Армия кўмондонининг фармойиши қўлда ёзилган, ўчириб тузатилган сатрлари ҳам қайта кўчирилмаган. Шошилиш ёзилганлиги кўриниб турибди. Равшанов фармойишни қўл фонари ёрдамида ўқиди-да, Красухинга деди:

— Янги маррага кўчармишимиз.

— Нега?

— Фронт чизиғини тўғрилаб олиш керак экан.

— Нега?..

Красухин отишмалардан гаранг бўлиб қолганди, бинобарин, қулоғи анча-мунча гапни эшитмасди.

— Вазият шунақа, — баланд овозда тушунтирди Равшанов, — кўздан кечириш учун кетдим.

Поройков армияси Сталинградни ҳимоя қилаётган бошқа армияларга

қараганда анча қулай шароитда эди. Аммо, биринчи сентябрга ўтар кечаси унинг қўшинлари қанотларида юз берган ўзгариш аҳволни мушуқлаштирди. Душман сиқикқа олмоқда эди. Шу кеча тўсатдан салқин тушиб, совуқ шабада изғиди. Кетидан ёмғир томчилай бошлади. Чўл устини қоплаб олган булут соясида теварак-атрофдаги уруш алангаси гоҳ қизариб, гоҳ қорайиб кўринарди. Равшанов штаб офицерлари ҳамроҳлигида Сталинградга кириб борганида шаҳар вайрон бўлган, кўчаларида патруллардан бошқа одам кўринмасди.

— Ўртоқ генерал, — Асқар унинг хаёлини бўлди. — Қаранг, оқ фартуқ таққан болалар...

Равшанов орқасига қайрилиб қаради: Афтидан мактаб биноси бўлса керак, ғишлари парчаланиб, деразалари қорайиб турарди.

— Болалар қани?

— Улик. Ҳаммаси ўлик...

Мактаб дарвозаси олдида оппоқ фартуқ таққан уч қизча чўзилиб ётарди. Бошлари қип-қизил... Қонми, қизил дурраларими — билиб бўлмасди. «Айтмоқчи, бугун биринчи сентябрь... — ўйлади генерал. — Биринчи кўнғироқ чалинадиган кун... Демак, болалар мактабга келишгану бомбага йўлиқишган!...»

— Асқар!

— Лаббай, ўртоқ генерал!

— Туш машинадан. Бу болаларнинг ота-онаси, бирор уруғи бордир. Ёрдам бер, уларга. Сени қайтишимда олиб кетаман.

Асқар «Виллис»дан сакраб тушиб, чўзилиб ётган болалар олдига бориб, ҳайратдан қотиб қолди. Учта эмас, юзга яқин ҳаётдан кўз юмган навқиронлар. Дарвоза олдида бир қизча «Сув! Сув!» деяётгандай бўлди. Асқар «тирик экан» деди-да, унинг олдига бориб, «Уйинг қаерда, киминг бор?» деб сўради. Қизча яна «Сув!» деди. Яхшики, Асқарнинг флягасида генералга аталган сув бор эди, дарҳол оғзига сув томизди. Қизча бир томчи сувга муҳтож экан, ютиб-ютмай кўз юмди.

Асқар ич-ичидан йиғлаб, Равшанов юборган машина билан жўнади. Генерал ўзи билан ўзи овора эди. «Олий Бош қўмондоннинг ўринбосари генерал Жуков Сталинградда эмиш». Бу гап ҳаммада кўтаринки кайфият туғдирганди.

Равшанов генерал Жуковнинг Олий Бош қўмондоннинг ўринбосари бўлганини биринчи эшитиши. «Ленинград жанглари қаҳрамони... Сталин бекорга юбормайди. Георгий Константинович оғир вақтда шунчаки келмагандир».

Сталинград ва унинг ҳимоячилари жуда оғир дамларни кечирмоқда эдилар. Гитлерчиларнинг Гавриловкага ёриб кириши Поройков армиясини оғир аҳволга қўйди. Улар иккита танк дивизияси ва бир моторлашган дивизия ҳамда кўплаб самолётлар кўмагида Рокотино-Варваровка районида совет қўшинлари мудофаасини ёриб ўтиб, Босаргино разъезди-га чиқдилар. Олий Бош қўмондон ставкаси душманнинг Сталинградга ҳамласи зарбини пасайтириш, у ерга янги кучлар юборилишининг олдини олиш мақсадида ғарбий фронтда, шунингдек, Калинин фронтида ҳужум операциялари уюштирди. Ржев ва Вязьма, кейинча Волхов фронтининг Синявинодаги ҳужум жанглари Гитлер резервини иккига бўлиб юборди. Воронеж районида, Кавказда ҳам совет қўшинлари Сталинград ҳимояси учун фаол ҳаракат бошладилар.

Генерал Равшанов жангчилари Мамай кўрғони районида мудофаада турарди. Унга ёрдамчи кучлар, жанг вақтида қувватловчи воситалар берилди. «Мана энди фашистга қандай жанг қилишимизни кўрсатиб кўямиз!»

— Сенинг ўнг қанотингда танк қирувчи тўплар жойлашади ва ўрталиқ билан ўнг қанотингни душмандан тўсиб туради, — хабар қилди Поройков.

— Темура Равшанович, суюнчи беринг! — Красухиннинг овози эшитилди.

— Хўш?

— Сибирликларнинг вакили келди.

- Хўш?
— Бош қўмондон резервидан ўқчи бригада келаётганмиш. Командири Совет Иттифоқи Қаҳрамони экан.
— Яхши! — деди Равшанов мамнун қиёфада.

* * *

Қуёш ҳали шаҳарга нур сочиб улгурмай осмон талотўп бўлиб кетди. Чанг, самолёт моторларининг овози атрофни тутди. Немис самолётлари равшановчилар устида гир-гир айланарди.

— Санадим, Темур Равшанович, ўттиз учта. Уёғига ҳисобини йўқотдим, — деди унинг ертўласига кириб келган Красухин. — Бугунгиси кечагисидан кўпроқ ва кечагиларидан кўра сурбетроқ.

— Ажал ҳайдаб келаётир уларни, — деди генерал, кўзлари чақнаб. — Қаранг, ҳаммаёқ ўт-аланга. Сталинград мисоли ёғ қиздирилган дошқозон. Фашистлар шу ўтда куйиб, кул бўладилар!..

БАХТИ КУЛГАН АДИБ

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Иброҳим Раҳим кўплаб ҳикоя ва очерклари, қисса ва романлари, публицистик мақола ва киносценарийлари, драматик асарлари билан адабиётимиз ривожига муносиб ҳисса қўшиб келаётган адибдир. Унинг номи ўқувчиларга асосан замонавий асарлар муаллифи сифатида таниш. Ёзувчи яратган барча асарларнинг қаҳрамонлари — замондошларимиз: нефть бурғиловчилар, газчилар, пахтакорлар, «зангори кема» капитанлари, қурувчилар, партия ходимлари, рассомлар, архитекторлар, энергетиклар... Шунингдек, адиб Улуғ Ватан уруши мавзусида ҳам бир талай асарлар яратди. Иброҳим Раҳим замонавий адиб сифатида жуда ибратли мавзу ва муаммоларни кўра олади, уларни сиёсий сезгирлик ва ҳозиржавоблик билан ўрганиб, асар негизига қўяди. Шу тариқа публицистик руҳ ёзувчи услубининг етакчи қиррасига айланади.

* * *

Иброҳим Раҳим 1916 йилнинг 15 октябрида Фарғона область Қува районидаги Сойкелди қишлоғида (ҳозирги «Социализм» колхози территориясида) деҳқон оиласида дунёга келди.

1933 йилда Иброҳимжон Тошкентга келди. Район, республика матбуотида фаол мухбирлик қилган ёш йигит 1933—1935 йилларда «Колхоз йўли» номли

республика газетасида, 1935—1937 йилларда «Ёш ленинчи» газетасида адабий ходим, бўлим мудирини вазифаларида ишлади. Иброҳим Раҳим ўз адабий фаолиятини ҳам шу ерда — 1936 йили шеър, лавҳа ва очерклар ёзишдан бошлади. Булар «Колхоз йўли», «Ёш ленинчи», «Ленин учқуни» газеталарида мунтазам ёритилиб турди. «Майизхон» лавҳаси ва «Тожихончилар» шеъри ёш адибнинг ўша йилларда эълон қилинган дастлабки машқлари эди.

Иброҳим Раҳим 1937—1940 йилларда Қизил Армия сафида аскарлик бурчини ўтади, Ғарбий Белоруссияни озод қилишда қатнашди, оқ финларга қарши жангга кирди. Уша вақтда унинг «Шавлани кавлаганда», «Чегарадан ўтган думсиз ит», «Фалакнинг гардиши» каби ҳикоялари «Қизил Ўзбекистон» газетасида, «Кавказ» очерки «Ёш ленинчи» газетасида эълон қилинди. Оқ финлар билан бўлган уруш ҳақида ёзилган «Юз беш кун тарихи» очерклари ҳам ўша даврнинг маҳсули эди. Адибнинг дастлабки йирик асари «Баҳодир» поэмаси ҳам шу йилларда яратилди. Асар 1939 йили «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида босилди ва орадан кўп ўтмай Ўзбекистон ССРнинг ўн беш йиллиги муносабати билан Республика Ёзувчилар союзи уюштирган бадиий асарлар конкурсида фахрли иккинчи мукофотга сазовор деб топилди.

Асарга берилган мукофот ёш адибни руҳлантириб, ўз кучига ишончини мустаҳкамлади. Поэма ҳаётини кузатишлар самараси сифатида майдонга келди, унда ёш ижодкор ўзи кўрган-билганларини бадиий ифода этишга интилган эди. Ана шундай ҳозиржавоб публицистик руҳ ёзувчининг кейин ижод этган асарларига сингиб кетди.

Иброҳим Раҳим армия сафидан қайтиб, «Қизил Ўзбекистон» (ҳозирги «Совет Ўзбекистони») газетасида фаоллик кўрсатиб ишлаётган бир пайтда немис-фашист газандалари Ватанимиз тупроғига бостириб кирди. Урушнинг биринчи кунини Иброҳим Раҳим фашизмга қарши ёзган мақоласини газета редакциясига топшириб, фронтга жўнаб кетди.

Улуғ Ватан уруши йилларида адибнинг иродаси тобланиди, «жанговар вазият ўтхонасида» қалами янада ўткирлашди. У уруш бошидан то ғалабагача Ғарбий фронтда, иккинчи Болтиқбўйи, учинчи Белоруссия фронтларида сайёр журналист, сиёсий ходим, танк қисмлари командири сифатида қатнашди — ўрни билан қонли жангларда жасорат кўрсатди, қалами тиғи билан қуролдошларини она-Ватан тупроғини душмандан тозалашга, ғалабани тезлаштиришга даъват этди.

Иброҳим Раҳим фронтда юрган кезларда ўз халқи, юрти билан қалин мулоқотда, ҳамфикр, ҳаммаслак бўлди. Жасоратга, мардликка чорловчи мактубларни мунтазам равишда олиб турди. Шунингдек, жанггоҳларда Илья Эренбург ва Константин Симонов каби адиблар билан мулоқот Иброҳим Раҳимга илҳом бахш этди. Уруш йилларида яратган «Партизанка», «Совет Ўзбекистонининг 20 йиллиги» танклари Германия юрагида» каби қатор ҳикоя ва очерклари ўша давр адабиётининг умумий мавзуси бўлган ватанпарварлик ғояси билан суғорилган эди. «Чин муҳаббат» романининг биринчи қораламаси ҳам фронтда ёзилган эди. Бу асарларда ёзувчи Ватан ҳимоясида жасорат кўрсатаётган баҳодир ўзбек жангчилари қиёфасини ғавдалантириш билан бирга, фронт орқасида фидойилик кўрсатиб, меҳнат қилаётган хотин-қизларимизнинг жонбозликларини тасвирлайди.

Иброҳим Раҳим уруш давомида бир неча бор яраланди. Шунга қарамай, у Гитлер Германияси устидан қозонилган тарихий ғалаба тантанасини Берлинда ўтказди.

Урушдан қайтиб, Ўзбекистон ССР Министрлар Совети ҳузуридаги Радио комитетининг сиёсий эшиттиришлар редакциясида бош муҳаррир бўлиб ишлаб бошлаган Иброҳим Раҳим 1947 йили Москвадаги олий партия мактабига ўқишга кирди ва уни 1950 йили тамомлади. Унинг биринчи китоби «Янгилик куртаклари» 1952 йили нашр қилинган эди.

Шу йиллардан Иброҳим Раҳим учун фаол ижтимоий ва ижодий қайноқ ҳаёт бошланди. 1952 йилдан бошлаб, у қарийб ўн йил «Қизил Ўзбекистон» газетасига муҳаррирлик қилди. «Ўзбекфильм» киностудиясида директор, «Гулистон» журнали бош муҳаррири лавозимларида ишлади, «Литературная газета»нинг Ўзбекистондаги муҳбири бўлди, қарийб ўн беш йил мобайнида «Муштум» ҳажвий журналинини бошқарди. Иброҳим Раҳим 1939 йилдан КПСС аъзоси. У Ватан олдидаги хизматлари учун Меҳнат Қизил Байроқ, Қизил Юлдуз, II даражали Ватан уруши орденлари, қатор медаллар ҳамда Польшанинг олий мукофоти «Вертунтин Милитарий II класс» ордени ва «За взволенье Пельцы» медали билан тақдирланган. 1966 йили унга Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби фахрий унвони берилган.

Иброҳим Раҳим урушдан кейинги давр ўзбек очерқчилиги ривожига сезиларли ҳисса қўшди. Адиб 50-йилларнинг бошларидан бу жанрда самарали қалам тебрата бошлади. Халқимиз ифтихори бўлмиш пахта ва пахтакорлар ҳақида ёзиш ҳамиша ёзувчи диққат марказида бўлди. Унинг илк китобида серқуёш

ўлкамизнинг ўзгача таровати, халқимизнинг қайноқ меҳнати ўз аксини топади — пахтакорларимизнинг бутун кузги, яъни йиғим-терим фаслидаги фидокорона меҳнатлари тасвирланади. Тўпламдаги «Хал қилувчи омил», «Тунда чувиш вақтида», «Пахта қуритиш комбинати», «Икки мактуб» каби очерклар фикримизнинг далилидир. Тўғри, бу асарлар очерк санъати талабларига тўлиқ жавоб бера олмас эди. Чунки уларда асосан меҳнат жараёни кўрсатилганлиги туфайли қаҳрамонлар мукамал бадий образ даражасига кўтарила олмай қолади.

Иброҳим Раҳим 1954 йил Хитойда, 1955 йили совет журналистлари делегацияси составида Югославияда ҳамда Совет ҳукумати раҳбарлари ва санъаткорлари билан биргаликда Ҳиндистонда бўлди. Ана шу сафар таассуротлари асосида адиб йўл очеркларини яратди. Улар Иброҳим Раҳимнинг «Хитой хотиралари», «Югославиядаги учрашувлар» ва «Ҳиндистон таассуротлари» китобларида мужассамлашган.

Йиллар ўтиши билан Иброҳим Раҳимнинг очеркчилик маҳорати ортиб борди. Натижада маълум соҳага мансуб кишиларнинг образли публицистик характерида қасини яратиш, ҳаётдаги энг муҳим янгиликларни тез пайқаб олиш ва таҳлил қилиш, уларнинг сиёсий-ижтимоий моҳиятини, жамиятимиз тараққиёти учун фойдали томонларини партиявий сезгирлик, ақл-идрок билан очиб бериш — унинг очеркчилик ижодига хос бўлган хусусиятларга айланиб қолди.

Адибнинг атоқли пахтакорлар ҳақидаги «Қаҳрамон ва унинг кенжаси», «Турсуной ва унинг дугоналари», «Механизаторнинг ўйлари», шунингдек, «Коммунист», «Пахтапарвар», «Қўш кечик» каби қатор очерклари адабий жамоатчиликка манзур бўлди. Улар орасида айниқса «Қўш кечик» ажралиб туради. Унда бир район мисолида қишлоқ хўжалигининг деярли ҳамма қатламларидаги сифат ўзгаришлари зийраклик билан таҳлил этилган. Очерк бутун мамлакат ҳаётида рўй бераётган янгиликларни, ўзгаришлар ва қайта қуришларни ўзида типиклаштиргани билан ҳам диққатга сазовор. «Қўш кечик» ижоддаги партиявийлик, оперативлик ва бадийликнинг муносиб ифодаси бўлиб қолди.

Катта ижтимоий муаммоларни талқин этиш, ижтимоий шахс образини яратиш, яъни очерк жанрига хос хусусиятлар Иброҳим Раҳим ҳикоялари услубига ҳам сингиб кетган. Уларнинг қаҳрамонлари эл-юрт манфаатлари учун жонкуяр, ўз вазифаларини виждонан бажарувчи фидойи кишилардир. «Барно», «Икки минут тарихи», «Пенсионер», «Тоғасининг жияни» ва бошқа ҳикоялар бунга мисол бўла олади.

Иброҳим Раҳим ҳикоялари услубидаги руҳ қисса ва романларига ҳам кўчган, уларнинг пайдо бўлишида беқиёс катта роль ўйнаган.

Ҳозиржавоб ва сермахсул ижодкор «Ҳилола», «Оловкор», «Зангори кема капитани», «Сен тўғилган кун», «Мангулик қўшиғи» каби қиссаларини яратди.

«Ҳилола» қиссаси мавзунинг ниҳоятда долзарблиги билан ажралиб туради. Асар жуда қисқа муддатда ёзилди. Аввало, қиссанинг ижтимоий мазмуни янги эди, чунки шу пайтгача колхоз хўжалиги даромадини тежаб-тергаб, эл бойлигини ошириш масаласи ҳеч бир асарда бу қадар махсус ва муфассал тадқиқ этилмаганди. Қолаверса, «Ҳилола» қиссаси тасвирий услуби жиҳатидан ҳам оригинал. Унда ижтимоий муаммоларни, ҳаёт ҳақиқатини ўзига хос эстетик тадқиқ этишда очерк тилига хос бадий-публицистик руҳ соф проза тасвир услуби билан омухта бўлиб кетган. Бошқача айтганда, қиссада иқтисодий ва ижтимоий-маънавий жиҳатлар ҳаётнинг ҳолисона чизилган бадий манзаралари публицистик воситалар орқали кенг талқин қилинади.

Қисса қаҳрамони «Оқ олтин» колхозининг бухгалтери Ҳилоладир. У молия интизомига риоя қилиниши учун, хўжаликнинг барча тармоқларида рентабелликка эришиш учун ишчанлик, босиқлик ва зўр сабот билан кураш олиб боради. Унинг қобилияти колхозларга устама мукофот бериш тўхтатиб қўйилгандан сўнг айниқса яққол намоён бўлади. Колхоз бюджетида пайдо бўлган бу кўнгилсиз ҳолни даромаднинг янги манбалари ҳисобига бартараф этиш лозим эди. Ҳилола бутун ғайрат ва ташаббусини колхоздаги каттадан-кичик софдил кишиларга таъсир этиб, уларда ижтимоий ташаббускорлик руҳини, улкан хўжаликка наф келтириш йўллари кидириш ва тежамкорлик руҳини уйғотишга сарфлайди.

1959 йили Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти асарлари муҳокамасида ёзувчи Орест Мальцев «Ҳилола» қиссаси тўғрисида бундай деган эди:

«Повесть саҳифаларидан катта ҳаёт нафаси эсиб турибди. Унинг тили образли, халқчил ҳазилларга, нозик ўхшатишларга тўла. Масалан, ортиқча пул сарф қилиш системаси тишлари ейилиб кетган, ўтмаслашган, кўп пахтани тозаламай ўтказиб юборадиган чиғириқча ўхшатилади.

Бутун повесть мана шундай образли усулда ёзилган. Унда умумий нарса хусусий тарзда, деталлар орқали очиб берилади. И. Раҳим асарининг чинакам реализми ҳам мана шундадир» («Маҳорат мактаби», 324-бет).

Афсуски, адабнинг айрим асарларида бадий заифлик сезилади.

«Оловкор» қиссаси эса адабнинг ишлаб чиқариш мавзусидаги биринчи асари бўлиб, унда зангори олов топиш иштиёқида юрган захматкаш кишиларнинг меҳнат шижоатлари тўғрисида сўз юритилади. Иброҳим Раҳим 50-йилларнинг ўрталарида Бухоро атрофида ижодий командировкаларда бўлиб, газчилар ҳаёти билан яқиндан танишди, уларнинг ички дунёсини чуқур ва атрофлича ўрганди ва ўзига хос асар яратди. Қисса драматик воқеаларга бой, лирик оҳанг билан йўғрилган бўлишига қарамай, унда бадий-публицистик талқин устун туради.

Асар қаҳрамони Топиболди (асл исми Хусанжон) эрта етим қолиб, Бухоро атрофларида бировларнинг қўлида оғир ҳаёт кечиради, улғайиб, эсини танигач, Қўқонга келади. Бу ерда у таҳсил олади, устоди Петр Михайлович Шевелев унга оталик қилади. Нефть техникумини битиргач, Топиболди нефть қидирувчилар отряди билан Бухоро атрофларида газ конларини излай бошлайди. Топиболди бошлиқ пармаловчилар бригадаси кўплаб қарама-қаршиликларни, табиат инжиқликларини енгиб ўтиб, газ конларини қидириб топишади. Навқирон шаҳарча Газли номини олади.

Оловкорлар машаққатини акс эттирувчи бу қисса ёшларни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялашда алоҳида қимматга эга.

Ёзувчи оловкорлар ҳаётини янада чуқурроқ ўрганиш асосида 1963 йили шу мавзуда «Тақдир» романини яратди. Романда қиссадаги ғоялар ва ишлаб чиқариш мавзуси, образлар системаси янада чуқурлашди, янги образлар яратилди.

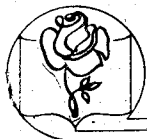
Адиб йирик проза жанрида илк бор эллагинчи йилларнинг бошида кучини синаб кўрган — 1954 йилда «Ҳаёт булоқлари» романини эълон қилган эди. Бироқ адабнинг тажрибасизлиги туфайли асарда кўплаб камчиликларга йўл қўйилди. Буни англаб етган ва танқидий фикрлардан тўғри хулоса чиқарган ёзувчи кейинчалик романини қайта ишлаб, «Ихлос» номи билан эълон қилди. Ундан кейинги йилларда Иброҳим Раҳим «Чин муҳаббат», «Тинимсиз шаҳар», «Фидо-йилар», «Оқибат», «Генерал Равшанов» каби романларини эълон қилди.

Улуғ Ватан уруши мавзуи Иброҳим Раҳим ижодида салмоқли ўрин тутди. Унинг «Чин муҳаббат» романи Ватанга, халққа, ёрга муҳаббатни талқин этади. Урушда эришган ғалабаларимизнинг омилларидан бири — фронт билан мамлакат ичкарасининг мустаҳкам алоқаси ва ҳамкорлиги атрофлича ёритилади. Адибнинг «Жоним фидо» ва «Чақмоқ» драмалари ҳам ҳарбий мавзуда яратилган. Биринчисида душман қўлида асир қолганда ҳам ўз эътиқоди, Ватан ва халқ муҳаббатига содиқ Ғанижон образини кўрсак, иккинчисида эса Белоруссия тупроғида партизанларга бош бўлиб, фашизмга чақмоқдай кескин зарба берган Совет Иттифоқи Қаҳрамони Мамадали Топиболдиевнинг жасорати билан танишамиз.

Иброҳим Раҳим кинодраматург сифатида ҳам танилди. У «Қалбингда кўёш», «Фарҳоднинг жасорати» бадий фильмлари ва «Жавод Кўчиев», «Зангори олов кишилари», «Ленин ва Ўзбекистон», «Қаҳрабо экин баҳодирлари» каби ҳужжатли фильмлар сценарийларининг муаллифидир. Бу фильмлар даврнинг долзарб масалаларини қамраб олганлиги, чинакам фидойи кишилар образи яратилгани билан қадрлидир.

Иброҳим Раҳим ўзининг тинимсиз меҳнати ва жонбозлиги туфайли ўзбек адабиётининг таниқли намояндалари сафига қўшилди. У адабиётга давр нафасини, шиддатли ҳаракатини олиб кирганлардан биридир.

Эркин ХУДОЙБЕРДИЕВ,
филология фанлари кандидати

Анвар Исроилов

ИНҚИЛОБ ЁҒДУЛАРИ КЕТМАГАЙ ХОНАМИЗДАН

Ленин Ватанига

Мен Ватаннинг шаънига қалам йўнсам ҳар сафар
Бунчалар бокирасан, учқурсан, қодир хаёл.
Фарғона боғларидан Звёздний шаҳри қадар
Дам ўтмайин етгайсан ғов не билмай, бемалол.

Фарғона чаманлари жаннатга қиёс бугун,
Шеъримда ҳар бир тоши дурдона аталгайдир.
Халқим азмига қараб сўйлар бўлсам рост бу кун:
Эртага асрий чўллар Фарғона аталгайдир.

Кўнглимда эзгу ният, бу — фахру ғуруримдир,
Ўзингга ҳам аён гап, яхши биласан албат:
Сарҳадларда турган ул менинг посбон ўғлимдир, —
Қароғида сувратинг — ўша қоракўз солдат.

Ватаннинг мазмуни не — унда не ҳикмат пинҳон,
Ким айтди: юрт фақат бу — дарёлар, гул, шабнамлар?
Оналар алласини кўнглига туккан инсон, —
Ватан бу — энг аввало, бизлар, яъни одамлар.

Бор илинжи ҳаётнинг маст этгувчи майида —
Бахт излаб келар мудом поёни йўқ бу олам.
Воҳ Андижон, деган чоғ Бобурнинг манглайида
Олтин тожга айланди кўздан оққан аччиқ нам.

Мен-ку куйлаб турибман лирик созда сал майин,
Қадамда гоҳ залвар кам, гоҳи гурас — гурасли.

Зўр, янгроқ куйлагали чек — чегара билмайин
Маяковский сози, овози керак асли.

Гарчи, Алишер саси бирор магнит лентада
Етиб келмаган боис бизга ноаёндир, рост.
Бироқ, юрак атоғлиқ буюк планетада,
Ҳамиша янграб турар — ўлмас байти жарангос.

Ленинга ворислармиз, Ленин — устози аъзам,
Мен-ку шон таъмаида қоғоз тўлғазганим йўқ.
Эй Гагарин авлоди: олий рутба, муҳтарам,
Камтарин шу тизмани ёд ол, деб, ёзганим йўқ.

Еримиз омон бўлсин қуёш системасида,
Жозиб шуълалар тўкиб тунлар порласин ҳилол.
Бу кун бизлар ёзаркан истиқбол темасида,
Эй Ватан, қисматингда зарра кўрмайлик завол.

Яхшилар томон учинг, сиз самимий сўзларим,
Менинг шоир юртимда оз эмас дилбар қизлар.
Самога кўз тиккан, ҳей, ёш мунажжим дўстларим,
Сиз янги сайёрани Дилбар, деб, атангизлар.

Қўл етмас юксакларда қолмасин номсиз юлдуз,
Илму нужум китоби комиллик касб этсин то
Қизил изтопарларга доҳилдир эндиги сўз:
Номаълум аталмасин бирорта солдат ҳатто.

Дўстим, сенинг ва менинг — бизнинг остонамиздан
Бошланган мунис Ватан ҳаргиз бўлмагай тамом.
Инқилоб ёғдулари кетмагай хонамиздан,
Қалбу аъмолимизда Ленин этаркан давом!

Оқшом куйи

Қуёш энг қирмизи шаробни ҳўплаб,
Оқшомин кўйнига кирсин мастона.
Осмон ҳам энг сўнги шуъласин тўплаб,
Ер узра энтикиб кўйсин дўстона.

Қўлга ол, дўстгинам, сен тилак найин,
Нафасларга тегсин ёруғ бир ғусса.
Оқ қоғоз бағрида лаҳза ўтмайин
Қаламга дил ёзсин энг буюк қисса.

Юлдузлар гурунги бошлансин-да бот,
Борлиқни ўрасин муқаддас сирлар.
Магар бошланмаган бўлсангиз, кушод
Сиз ҳам бошланингиз, азиз умрлар!

Кайфият

Кўзлар даричасини беркитмангиз, киприklar,
Маҳбубларнинг суврати қароғларга жо бўлсин.
Юklarнинг залваридан бузилмангиз, кўприklar,
Сиз туфайли соҳиллар бир-бирга ошно бўлсин.

Гул тўқмақдан чўчима, боғда барқ урган дарахт,
Олдинда самарларинг, гулгун, хушнуд онларинг.
Соҳибим, деб, қутлагай сени бутоқ тўла бахт,
Базм кургайлар ҳали қушларинг — хушхонларинг.

Шилдирашдан тўхтама сен ҳам, шодумон жилға, —
Каттакон шу оламнинг кичкина бир мурвати.
Тубларингда ўйнасин кундан узилган жилва,
Сен — замин камарисан, белидаги қуввати.

Чолғувчининг дили пок, лутф айла унга, камон,
Шарафда калта дасти сен бирла дароз бўлсин.
Армон қалъаси ногоҳ қулаб тушсин бегумон,
Илҳомий армуғонлар боз устина боз бўлсин.

Аёнди, йўлчи дўстим, ишқ тўла дил бўлмаса,
Вафо пардаларида куйлаб-жўшарми эдик?
Бизни чорлаб — чақирган қутлуғ манзил бўлмаса,
Ниятни ҳамроҳ этиб йўлга тушарми эдик?

Элга ош бермагил, майли, миннатли,
Шараф таъмаида бўлмагил Ҳотам.
Мевалари шакар, неъмәти тотли —
Майлига, ёзмагил зўр дастурхон ҳам.

Кимнидир манзилга элтиб автода,
Хушомадни жойга қўйдим деб ўйлаб,
Миннат воизларин қолдириб доғда,
Кибрланиб юрма сўнг юз йил сўйлаб.

Майли, минг чақирим йўл солма, ёки
Кўприк ҳам тиклама сен жавлон уриб...
Йўл сўраб турганни кулиб, шунчаки
Тўғри йўлга албат юборгил буриб.

Ногаҳон учраган йўлчи-қоракўз,
Гўё энг қадрдон инсонинг бўлсин,
Ширин сўз-ла сийла, шу биргина сўз
Сенинг энг улуғ бир эҳсонинг бўлсин.

Чархнинг мангу эврилишидай
Еллар кезиб юрибди шодон.
Боболарнинг сахар тушидай
Бари аниқ, бариси аён:

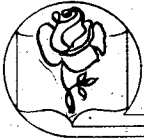
Кимдир тушмиш сен сари йўлга,
Оғасини жуда соғиниб.
Чизиқ тўла қарайсан қўлга
Ёруғ бир дард рўҳингга иниб.

Ишқ азалдан ўйнар жон билан,
Илк бор чуқур ўйга толасан.

Ғалати бир ҳаяжон билан
Оғочларга назар соласан:

Болаликнинг кўк тераклари
Қуриб битмиш, еллар пайдар-пай —
Қўлларидан тушмайин шўх най,
Олам кезар армондан нари.

Ниҳолларнинг барглари ясан,
Сенинг учун — хаёллар гали.
Шамолларга қўл узатасан
Мангуликни ушлаб кўргали...

Муҳаммад Раҳмон

ЖОНЛАР ФИДО СЕНГА, ҲАҚИҚАТ — ВАТАНИ!

Соҳиллардан,
кентлардан гўё
Чиқармоқчи бўлгандай қисиб,
Сездирмасдан келади жавзо,
Келар ўғри мушукдай писиб.

Чанг солади,
аямай юлар

Оқ патлари — банотларини.
...Учиб кетмас бари бир улар,
Ватан қилиб қанотларини.

Панжалари заминга ботган!
Шу тупроқни, чамамда, хушлар
Ўзбекистон теракларига,
Толларига айланган қушлар...

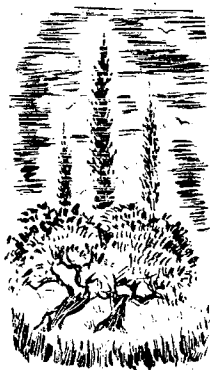
Шу куннинг шеъри

Босолмай ҳокимлик васвасасини
Шарқда бош кўтарса бирор бир золим,
Шошмасди пешлашга аслаҳасини:
Номалар битарди аввал мулойим.

Улусга «олло»дан бахт, ривож сўраб,
Қўшни, хон, бекларга йўлларкан салом,
Худди тош отгандай пахтага ўраб
Хатга қистирарди писмиқ бир калом:

«Ўғил мақомида кўрурмиз сизни!»
Дейдилар, қосанинг таги — нимқоса.
Демакки, отада ўғилнинг изни.
Ўғилдан — итоат, шудир хулоса.

Кимнингким ўзига азиз иззати,
Кўзига қон тўлиб, ўқирган нордек.
Неча «ота»ларнинг йиртилиб хати,
Элчиси бошидан сочилди қордек.

Эътиқод, ерига тумшуғин тикқан
Боскинчи «ота» у арабми, мўғул —
Қилич яланғочлаб майдонга чиққан,
Топилган ҳамиша «ноқобил» «ўғил».

Жаҳолат, зулмдан бўлолмай халос,
Аммо ўртаганда дилини кадар,
Чин бир раҳнамога зор бўлиши рост,
Элга ростдан керак доно бир падар.

Қақшатди «маданий мустабидларни»
Ҳақпарвар сўзингиз мисоли қилич.
Офтоб паноҳидир майса, ўтларни,
Халқ сизга талпинар, Ота, деб, Ильич!

Халқ сизга талпинар,
келса бир бало,
Имон, ишончларга хавф солса нураш,
Ҳақ қарор топмайди ғойибдан, зеро
Чораси курашдир ва яна кураш.

Замони ўтганди қатағонларнинг,
Еғмасди ҳар ёқдан номаю нота,
Қарангким, баъзи бир «каттакон»ларнинг
Феълида уйғонди шарқона «ота».

— Топ! — деди биттаси сохта шонга қул. —
(Ўзинг тушунавер ишорасидан!)
Пахта пунктини кўрсатди нуқул
Мўътабар даргоҳнинг идорасидан.

Учди столларга даста-даста пул,
Порахўр бақирди, кўзида — таъма:
— Қачон тўхтатамиз қоғозбозликни! —
Касофат... тиллага қиларди шаъма.

Кўрсанг суриштириб кимлигин бундоқ,
Асли бориб турган газанда, қотил.
Езарди у ҳақда таъмагир маддоҳ:
«Етук ташкилотчи! Меҳрибон! Одил!»

Ҳар бири ўзича раҳнамо,
даҳо,
Элни — сен, ўзини — сиз, деган зотлар.
Зуғум, тазйиқдан шуларнинг гоҳо
«Қора юрак» бўлди дили муродлар.

Сабр-тоқатда-ку собит келар халқ,
Кечирмас найранги, хатоларини.
Ҳақ эди, ҳа, бир кун тупуриши ҳақ
Ўзига риёкор «ота»ларини.

Бор экан Лениндек падар оламда
Ҳам унинг лашкари — музаффар ва шан,
Қаддингни баланд тут!
Қолмайсан ғамда!
Жонлар фидо сенга, Ҳақиқат — Ватан!

Халқ оҳангларида

Севар ёрим, саломат бўл...
Халқ қўшиғидан

Дилда кир йўқ, кин ҳам йўқ,
Сендан менинг гинам йўқ.
Қўл кўтарсам, қўл синсин! —
Санчадиган нинам йўқ.
Севар ёрим, саломат бўл,
Севар ёрим, саломат бўл.
Ишқ роҳи ўйдим-ўйдим,
Телбараб суйдим-суйдим.
У кунларим қайтмагай,
Бир куйдирдинг, бир куйдим.
Севар ёрим, саломат бўл,
Севар ёрим, саломат бўл.
Ошно бўлдим сен билан,
Рўшно бўлдим сен билан.
Икки олам дастимда —
Подшо бўлдим сен билан.
Севар ёрим, саломат бўл,
Севар ёрим, саломат бўл.
Карамлар учун қуллук,
Хуш дамлар учун қуллук.
Ситаминг ҳатто роҳат,
Аламлар учун қуллук.
Севар ёрим, саломат бўл,

Севар ёрим, саломат бўл.
Ишқ дегани омонлик,
Гоҳ ранг-рўйи сомонлик.
Соғинсину ҳар кимса,
Соғинмасин ёмонлик.
Ошиқ ўйга айлансин,
Ҳазал, куйга айлансин.
Ҳеч бўлмаса мен каби
«Дуогўй»га айлансин:
Севар ёрим, саломат бўл,
Севар ёрим, саломат бўл...

Рассом ҳақида баллада

Қонли кителларин илгакка осиб,
Бўшатиб кетма-кет май шишаларни,
Яланг тўшларига ухларди босиб
Ёлланган қотиллар фоҳишаларни.

Келажак борлигин унутган бутун,
Бехабар ҳаётнинг аввал-бошидан,
Ёғли таомдан сўнг кекириб мамнун
Лоқайдлар мудрарди экран қошида.

Тунлари келмайди кўзига уйқу,
Кўксида оғриган виждон бор — тақик.
Гуноҳи учун ҳам ўзгаларнинг у
Гуноҳ туйғусига бўлди мустаҳик!..

Осуда кунларга етганда жаҳон
Тинчини бузгувчи топилар эди:
Қайдадир тўкилган дарё-дарё қон
Рассом эшигида лопиллар эди.

Геноцид қурбони — кхмер бир бола,
Отилган шоир ё президент бўлиб,
Кириб келаверди кўзига олам
Қизил бўёқларда — қонга бўялиб.

Отлар қизил эди!
Работлар қизил!

Ой — қизил!
Сой — қизил! Пажмурда, ғамли...
Бор қабоҳатларни бермоққа чизиб
Ҳатто бўёқлар ҳам туюлди камдек...

Хун билан тўланар товони хуннинг:
Илҳом — интиқомни кута бошлади.
Уйчан кўзларидан, қўлидан унинг
Бўзга юрак қони ўта бошлади!

...Авжи кўклам эди. Майсалар дуркун,
Бўғотда чирқиллар полапон патлаб.
Уни йўқлаб келган дўстлари бир кун
Ҳайкалдек қотдилар остона ҳатлаб.

Бўзда чала қолган ғаройиб тасвир:
Кетгандек қайси бир
номард пичоқлаб —
Одамзод қиларди кўкка илтижо.
Ер шари — ёрилган бошни қучоқлаб!

Совуб улгурмаган чойнақда чойи,
Столда қотган нон, китоблар сочик...
Мусаввир ётарди чорчўп пойида
Қўлида — мўйқалам!
Кўзлари — очиқ!

Бирор бир калима келмай тилига
Таассуф қиларди ўзи ҳам чоғи,
Камқонлик тепгани ишнинг белига —
Туғаб қолганидан қизил бўёғи!..

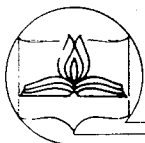
Хотира

Мени қушдек енгил кўтарадиган
Ўктам кифтлар керак бўлди ўша кун:
Дадам фронтда эди —
Қизғалдоқлар томда қолди!

Бир бурда нон керак бўлди,
дармонга кириб,
Деворга опичиб олишим учун.
Лекин,
донқоп ўзи ўша кун бўм-бўш,
Қулаб ётар эди токча пойида —
Қизғалдоқлар томда қолди!

Ва 'аксига олиб, ўша йил
Қиш жудаям қаттиқ келганди —
Нарвонларни «еб» қўйганди ўчоқлар.
Алвон армонлари болагимнинг —
Қизғалдоқлар томда қолди!..

Аминжон Шукуров

МЕШКОБЧИ

Вақти-вақти билан оёғим мени тарих музейи томон тортиб қолади. Шундай пайтларда амирнинг пурвиқор тахти ҳам, занглаб ётган арабий қиличлар ҳам, сон-саноксиз зебу зийнатлар ҳам диққатимни жалб этмайди. Оддийгина меш ёнида узоқ туриб қоламан. Унга нигоҳим тушгани заҳоти кўз ўнгимдан қадрдон бир сиймо ўтаверади.

Бу — Ҳасан мешкобчининг сиймоси.

Ҳасан бобонинг эртаю кеч меш кўтариб: «Муздайгина, келиб қолинг, ичиб қолинг!», дея кўчама-кўча, маҳаллама-маҳалла шитоб билан ўтиб бориши бухороликларнинг кўз ўнгига. Фақат савоб илинжида шаҳар бўйлаб кезиб юрган бу заҳматкашни унинг меҳрига қонган кишилар унутармиди! Ғўлабирдан келган жуссаси, тарам-тарам ажин қоплаган пешонасию мошғуруч соқол босган юзи, хиёл ботиқ ўйчан кўзлари... Уларда алланечук туганмас ташвиш, беадад бир жонсараклик аломатлари сезилиб турарди. Катта тўй тантаналаридан тортиб, энг кичик маъракаю маросимларгача бобо ҳар бир хонадоннинг севинч ва қайғусига шерик эди. Мабодо кўли ишдан бир зум бўш қолсами, дили суйган, таъби тортган йигитни ёнига чорлайди-да, бир пиёла чой тутиб гурунгини бошлайди...

Шу дам Маҳмуд чойхоначининг шаңғиллаган овози эшитилади:

— Ҳов-в мешкоб! Су-ув!..

— Уҳ-ҳ, Маҳмуд мўйловнинг самовари тешилиб кетмасин! — дейди Ҳасан бобо ўрнидан чаққон туриб. — Мен борай, оғабой. Кейин гурунглашамиз. Гурунг кўп ҳали, оғабой, кў-ўп!..

Йигитлардек илдам одим отиб узоқлашаётган Ҳасан бобонинг ортидан маҳзун тикилиб қоламан.

Кейин, айни пешин чоғи, Лабиҳовуз бўйидаги салқин чойхонадами ёки яна бир шодиёнадами, Ҳасан бобони учратиб қолиб, бениҳоя суюниб кетаман. Иккаламиз хандон-хушон қўл олишиб, минг йиллик қадрдонлар каби ҳол-аҳвол сўрашамиз. Мешкобчи яна гурунгини бошлаб юборади. Суҳбат қизиган чоғида Ҳасан бобо жингала-жингала туклари оқариб кетган кўксига дағал бармоғини нуқиб: «Манави еримда битта армон кулала бўлиб ётибди, оғабой! — дейди ўртаниб. — Шу қурғур ҳар замон-ҳар замонда ғимирлаб қўяди. Шундай пайтларда етмиш икки томирим баравар зирқираб, кенг дунё кўзимга қафасдай тор туюлиб кетади. Бу алам, бу армон роппа-роса ўттиз бир йил аввал — отамни тупроққа топиширган-нимда чиппа ёпишган эди. Ҳали-ҳануз қўйворгани йўқ, билмадим, энди қўйвормасаям керак. Отам раҳматли кўп феъли ғалати одам эди. Буям бир тепа гурунг-да, оғабой! Лекин мен ўзимнинг тўлиб кетган юрагимни бўшатиб, сизнинг кўнглингизни дим қилиб юбормаяпманми, мабодо;...» Мен дарҳол қўл қовуштириб: «Э-э, қизикмисиз, бобо, — дейман. — Жон-жон деб эшитяпман-ку!..» Чиндан ҳам Ҳасан бобо гурунгидан алланечук мадад олаётганимни ҳис этиб, янаям интиқлик билан қулоқ тутаман. Ҳасан бобо эса бошини хиёл эгган кўйи дардманд оҳангда давом этади: «Макони нурхона бўлгур онаминг қазосидан кейин отамни уйлантириб қўймоқчи бўлдим. Аммо отам: «Энди сену менга онангдек меҳрибон топилмайди, ўғлим, — деб кўнмади. — Агар имкони бўлса, асл ота-юртга қайтамиз», — деди. Мен бундан бир хулосага келиб, ўзимча тараддуд кўра бошладим: ортиқча лаш-лушларни пулладим. Онаминг маъракаларини ўтказдик. Бу борди-келдилар икки йилдан зиёдроққа чўзилди. Энди қайтамизми, ота, дедим. «Энди қандай қилиб қайтамиз! Буви-боболаринг, онангнинг, ининг Ҳусаннинг хокитуробидан узилиб кетолмайман, — деди отам. — Насиб бўлса, сен ўзинг қайтарсан, ўғлим. Уша ёқда

уйланиб, бола-чақа, ҳовли-жой қиларсан». Кейин, отам тўсатдан бедаво бир дардга чалиниб ётиб қолди. Тўрт мучаси соғу қувват йўқ. Ушанда — жон таслим қиладиган куни дабдурустдан: «Уғлим, битта от топ, — деди отам. — Тўшақда жон бермай, ёруғ жаҳонни отда яна бир айланай, ана ундан кейин, майли...» Отанинг амри — вожиб. Қўшнимизниқига югуриб чиқдим. Чошгоҳ маҳали эди. Пўлат ака чой ичиб ўтирган экан, отингизни бирпасга бериб туринг, дедим. Қўшнимиз ажабланиб: «Отни нима қиласан?» деди. Қизариб-қимтиниб муддаомни айтган эдим, Пўлат ака кулиб: «Майли, лекин хаяллаб кетма» деди. Мен саман отга дарҳол эгар уриб, ҳовлига олиб ўтдим. Ота, туринг, от топиб келдим, деб уйга кирсам... отам бечоранинг кўзлари оқариб ётибди-да!»

Мешкобчининг қалбидан аримай ётган армонни тинглаб, менинг кўз ўнгимда ғаройиб бир манзара гавдаланади: Бухоронинг қадимий, тошпарчин кўчаларидан бири. Умри шамдек ёниб тугаёзган чол йўлнинг ўртасида саман отга қамчи босиб, елдек боряпти. Пишқириб, кишнаб югураётган от туёқларидан дамодам учқунлар сачрайди. Эгнига оппоқ ятак кийиб, бошига оппоқ салла қўндирган нуроний чол эса ич-ичига ботиб кетган хаста кўзлари билан ён-верига, бугун-эрта кўрмай қолиши мумкин бўлган борлиққа ташналик билан тўймай тикилади... Аммо у ҳаётининг сўнги дамларида саман отга минолмади!..

Сергак тортаман: қаршимда манглайини тарам-тарам ажинлар тилиб юборган, хира кўзларини бир нуқтага тиккан Ҳасан бобо ўз қисматидан ҳикоя сўйляпти. Унинг қисмати нимаси биландир дилга яқин, азиз. Хомуш тинглайман, тинглаган сари хомушлигим баттар ошади. «Отамни тупроққа топширганимдан кейин, оғабой, мазор ёнига чўк тушиб: «Улуғ ота-боболаримнинг товонини ялаган тупроққа бир кун бағримни босаман, сизнинг орзуларингиз менга насиб этади», — деб ўз-ўзимга таскин бердим. Умрим эл хизматида, «сувдек сероб бўл», деган олқишни олиб ўтиб боряпти, балки ўтиб бўлгандир... Лекин киндик қоним томган, ота-онам ётган бу тупроқдан, бу азиз гўшадан узилиб кетолмаяпман. Қани, сиз айтинг-чи, оғабой, кетганим маъқулми ё қолганимми?»

* * *

Мешкобчининг муздек сувидан ҳузурланиб; дилкаш суҳбатларидан баҳра олиб юрган кезларимизда оёқ остидан фалокат чиқиб қолди. Уша йили қиш жуда қаттиқ келган эди. Икки кечаю икки кундуз гупиллаб ёққан қор, кейин бирдан бошланган кучли изғирин туфайли метиндай музлаб, то баҳоргача эримади. Қувурлар ёрилиб, кўп жойларда сув оқмай қўйди. Уша қиш-қировли дамларда айниқса Ҳасан мешкобчи тиниб-тинчиб ўтирмади. Кун бўзара бошлаши билан оёққа туриб, қош қорайгунча хонадонларга сув таширди.

Шундай кунлардан бирида мешкобчи сув орқалаганча ўз хаёлларига ғарқ бўлиб борарди: «Зиёрат эшикка кўз тикиб ўтиргандир. Тезроқ сувни элтиб беришим керак. Кейин... бирпас гурунглашсам, чарчоғим тарқаб кетади. Тезроқ!...» Бехос оёғи тойиб, Ҳасан бобо-бамисоли тубсиз бир жарликка қуладию беадад оғриқни туйиб ҳушидан кетди... Бир пайт ўзига келиб, сирқираб оғриётган бошини кўтаришга уринди. Кўтаролмади. Аччиқ аёз кўзлари, юзларини беаёв ялаб ўтмоқда эди. Киприклари аста юмилди...

— Ҳасанбой ака, сизга нима бўлди?! Кўзингизни очинг, Ҳасанбой ака!

Таниш, меҳрга тўла бу овоз аллақайси тепалик ортидан элас-элас эшитилаётгандек эди.

— Сув-сув! — деди Ҳасан бобо кўзларини аранг очиб. Унинг лаблари гезариб, томоғи қум тиқилгандек қақраб қолган, товуши хириллаб чиқарди. — Сув... беринг.

Зиёрат опа унинг бошини ёстиқдан секин кўтариб, илиққина чой тўла пиёлани мешкобчининг лабига тутди.

— Ичинг, Ҳасанбой ака, ичинг. Ҳозир бир косагина қайнатма шўрва тайёрлаб бераман, тану жонингизга қувват бўлади.

Ҳасан бобо чойдан бир қултум ичиб:

— Мен қаердаман? — дея сўраркан, ён-верига беҳол-бемажол кўз югуртирди. — Бу ерга мени ким олиб келди?

— Парво қилманг, Ҳасанбой ака, ўз уйингиздасиз, — деди Зиёрат опа Ҳасан бобони яна жойига ётқизиб қўяркан. — Бугун-эрта ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетасиз...

* * *

Авжи саратон эди. Кўчадан Ҳасан бобонинг хиёл бўғиқ, лекин шодумон овози баралла эшитилди:

— Келиб қолинг-лар-о, келиб қолинглар-ар!..

Гузар гавжум бўлиб кетди. Ҳовлилардан болалар, қизлар, чақалоғини кўтариб олган жувонлар, кампирлару чоллар ёпирилиб чиқа бошлашди. Ҳамма майдонча томон ошиқарди.

Сув тўлдирилган мешни белбоғига боғлаб олган Ҳасан бобо серҳаяжон, қувноқ даврани гир айланиб, сопол косада одамларга сув улашарди.

— Жондан азизларим, бу — Амунинг ширин-шакар суви! — дерди кўзлари севинчдан чақнаб. — Ичинглар, қониб-қониб ичинглар! Мен Аму бўйига етолмадим. Буни қаранг, азим дарёнинг ўзи мени йўқлаб келди-я!..

Ҳасан бобони шаҳар аҳли ҳеч қачон бу қадар хушнуду хуррам кўрмаган эди. Бобонинг ҳаракатлари ҳар доимгидан ҳам чаққон, соқол босган юзи табассумдан яшнаган эди...

* * *

Тарих музейига бориб тураман. Оддийгина меш ёнида узоқ туриб қоламан, остидаги ёзувни ўқийман: бухоролик сўнгги мешкобчи Ҳасан бобонинг меши...

КЕКСА ҲАЗАЛХОНЛАР ИЖОДИДАН ●

Ҳамдамий

Тинчлик

Бутун дунё халқларининг дилида муддао тинчлик,
Барча инсоннинг қалбида муқаддас бебаҳо тинчлик.

Табий кўпни бахти юксалиб, равнақ топар олам,
Урушни енгадур, бирликда қудрат доимо тинчлик.

Ушалган эзгу орзулар ҳамиша тўғрилиқ бирлан,
Агар эл иттифоқ бўлса, мададкор раҳнамо тинчлик.

Адолат байроғи остида дўстлар жам бўлиб энди,
Мужассам айлагай эл фикрини оҳанрабо тинчлик.

Йўқолсин барча душманлар, йўқолсин қотили малъун,
Жаҳонда жами инсонга заруратда ҳаво тинчлик.

Бўлур бир тандаги жондек, ҳамма эркин замон ичра,
Улуғ мақсад — коммунизм деган сўзга гувоҳ тинчлик

Башорат айлаган доҳий, бу давронни кўриб равшан,
Уқур эл, Ҳамдамий илҳомида назму наво тинчлик.

Ширин сўздан

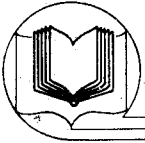
Келур инсонга ҳурмат мантиқи маъно ширин сўздан,
Муаттар бўлғуси дил очилиб гўё ширин сўздан.

Ширин сўздан кишининг чеҳраси гулгун очилган чоғ,
Олур лаззат ажойиб анжуман оро ширин сўздан.

Жаҳонда меҳру шафқат ортганидан меҳр ҳам иззат
Топар равнақ ҳаётда эл аро барҳо ширин сўздан.

Ширин сўз сўзла, дўст, ҳар он, ширин сўз дардгадир дармон,
Ширин сўз бирда пок виждон, бўлур аъло ширин сўздан

Ҳазал гул дастасин тердим, элимга тухфа бўлсин, деб,
Ҳақиқатни баён эт, Ҳамдамий, доно ширин сўздан.

Кенгесбой Алламбергенов

СИРЛИ СЌҚМОҚЛАР

У ғира-шира тонг палласида англадики, шаҳарнинг чекка кўчаси охиридаги ахлат уюми орасида ётибди. Кучук бу уюмнинг: челақ-челақ ағдарилган мағзава, латта-путталар, шиша синиқлари, кул ва ёзувлари чаплашиб кетган қоғозлар, ачиган помидор, картошка ва пиёз қобиқлари, нон бўлақлари эканлигини билгани ҳам йўқ. Талмовсираб кўзларини очди-да, «тепалик»ни ҳидлай-ҳидлай эринчоқлик билан бир айланиб чиқди. Кейин, энди нима қилиш кераклигини режалаштираётгандай, қизариб келаётган осмонга тикилганича, бир оз ҳаракатсиз туриб қолди.

Атроф ёришиб, қуёш терак бўйи кўтарилгач, кучук бу ерда ёлғиз ўзи эмаслигини сездди: аллақадердан патлари ва тумшукларининг асл рангини ажратиб бўлмайдиган бир гала чумчуқ пайдо бўлиб уюмни титкилашга тушди, унда-бунда кўриниб, ёқимсиз ғўнғиллаётган пашшалар кўпайди-ю кучукнинг юз-кўзига қўниб, ғашига тега бошлади.

Чумчуқларнинг ҳақкалашиб, топилган озуқани чўқишларини кузатиб ётган кучук қорни очганини сездди. Бирор егулик излаш илинжида судралиб ўрнидан турди. Бир-икки бурда нон топди, чала кемирилган суякни мужиди. Танасига бир оз қувват югургандай бўлди. Ҳу нарироқдаги супургиёт тагига бориб чўзилди. Онда-сонда қарға ва чумчуқларнинг чуғурлашиб, қағ-қағлашини ҳисобга олмаганда сокинлик ҳукм сурарди. Келиб-кешиб турган одамларнинг ҳам у билан иши йўқ. Улар қўлларидаги пақир тўла чиқиндиларни ағдарганча жўнаб қоладилар.

Шамол эсиб, шаҳар томондан келаётган ёқимли ҳид кучукка ўтмишини эслатди. Беихтиёр кўзғалганди, чап қовурғасида оғриқ пайдо бўлди. Укинч билан ғингшиди. Шунда кеча биқинига тушган тепки, пешонасига теккан алланиманинг зарби эсига тушди. Думини истар-истамас ликиллашиб ўрнига чўзилди... Чиқинди уюмининг кўланса ҳиди кўнглини айнитарди. Яна шаҳар томонга интилди. Яна ётди...

Дастлабки бир-икки кун шундай ўтди. Кучук бора-бора кўниқди. Пашшаларнинг ғўнғиллашига ҳам, ёқимсиз ҳидга ҳам, ҳатто ахлат орасидан топадиган насибасига ҳам табиий қарайдиган бўлди. Келиб-кешиб турувчилар ҳам уни таниб қолишди. Ҳатто кимнинг нима ташлаб кетишини билади: каллаи саҳрлаб ҳасса дўқиллатиб келадиган чолнинг пақиридан қоғоз-поғоз, чанг-чунг тўкилади; бурни қарғанинг тумшугидек чўзилган анови кўзойнакли киши доимо бирор нарса олиб келади; узун бўйи, ориқ, халат кийган хотиннинг тўккан нарсаларини ҳидлаб ҳам бўлмайти — акса уравериб нақ эс-ҳушингдан жудо қилади ва ҳоказо ва ҳоказо... Бир куни эрталаб у илгари ўзи яшаган уй хўжайинининг кенжатоийга ўхшаш бир бола пақирини четроққа қўйди-да, кучукка тикилганча туриб қолди. Бирдан у кўрқиб кетди. Тўғри, болалар уришмасди. Ҳатто мана бу боланинг ҳам яхши ниятда эканлиги кўриниб турибди. Бироқ ўша уйдаги катталар-чи?! Кучукнинг чап қовурғасию пешонасида оғриқ турди. Оёқ учиде яқинлашиб келаётган боладан қочди. У қувлади. Кейин бола кучукни тутта олмаслигига кўзи етдими ёки алла-нарсаларга қоқилиб у ер-бу ери лат едими, ҳайтовур қувлашдан тўхтади-да, пақирини кўтарганча орқасига қарай-қарай уйига жўнади. Кучук у қолдирган чиқинди олдиға келди: турли хил қиллар, сарғайган қоғоз парчаларида йирик-йирик пашшалардек ҳарфлар...

Кучук бир дақиқа умидсизлик билан мунғайиб турди. Олдин бола кетган тарафга, кейин ахлат уюмига қаради ва худди қоғозлардаги ёзувларни ўқиётгандек жим туриб қолди...

...Кучук, боланинг қийқирғидан сапчиб тушдию ўзини елимхалта ичиде кўрди. Типирчилади, ғингшиб янги хўжасига қаради. Боланинг кўзлари севинчдан порлар, алланималар деб бидирларди. Кучукнинг кўнгли таскин топди. Ғингшишдан тўхтаб, атрофни кузатиб бораверди.

Мана, боланинг хонаси. Олдида совиб улгурмаган қандайдир ширин ва хушбўй егулик, ёнида мазали ичимлик... Роҳатижон! Кейин бола билан ташқаридаги майдончага чиқишди. Кечгача бир-бирларини қувлашиб, «курашиб» чарчаш ва зеркиш нималигини билишмади. Бироқ омадди бу кун ҳам кўнгилсизлик билан тугади: қаёқдандир пайдо бўлган аёл болага бақриб берди, кўлига таёқ олиб кучукни қувлади. Нима ҳам қилсин, ўша қадрдон бўлиб қолган маскан — чиқиндилар уюмини қора тортиб ўрра қочди.

Эртаси куни бола кучукни ахтариб ахлаттепага келди. Аввалига кучук қочди. Ун қадамча бориб тўхтади-да, қайрилиб қаради. Бола қувламас, кўлларини чўзганча ёқимли овозда алланималар деб қақирарди. Кучук, болага қаради: ўша меҳрибон ва ўйинқароқ кўзлар... У чолганича боланинг олдига борганини билмай қолди. Бола уни кучоғига олди. Кучук эса аввал боланинг кўлларини, кейин юзларини ялади.

Яна шаҳарга қайтишди. Қоринларини ширин-шакар овқатлар билан тўйғазишиб, яна қувлашмачоқ ўйнашди, «кураш» тушишди. Гоҳ бола йиқитди, гоҳ кучук. Кечқурун ўйинни вақтлироқ тўхтатишди. Бола кучукни чиқиндилар уюмигача кузатиб қўйди.

Эртасига ҳам шундай бўлди. Индинига ҳам. Кейин бу одат тусини олди.

...Ёзнинг иссиқ, пишиқчилик кунлари ахлаттепа баттар сасиб кетди, нафас олиш қийинлашди. Кучук эрта тонгдан қоронғу тушгунча боланинг уйи атрофида яширинча айланиб юрадиган бўлди. Баджаҳл аёл йўқлигида у билан бирга ўйнайди, уйда бўлса, холироқ жой топиб кутгани-кутган.

Бир куни кутилмаганда эрта тонгдан то тушгача ёмғир ёғди. Боланинг уйи қаршисидаги гараж олдида у ёқдан-бу ёққа чопиб юрган кучук ивиб кетди. Тушдан кейин қуёш чиқиб, кун яна исиди. Бола билан ўйнайдиган майдонча ҳам қуриди. Бироқ негадир боладан дарак бўлмади. Кучук кўп кутди. Келавермагач, майдончага чиқиб бир ўзи ўйнади. Ҳудди бола билан қурашаётгандек ҳаракатлар қилди. Кейин хавфни ҳам унутиб, боланинг уйи остонасигача борди. Ичкарида ўша сержаҳл аёлнинг йиғлаётгани эшитиларди. Кучукнинг вужуди қулоққа айланди: ичкарига муштоқлик билан қаради. Боланинг инграгани эшитилди. Кучук беихтиёр ғингишиб юборди. Шу пайт эшик тарақлаб очилди. Аёл йиғи аралаш бақриб кучукка ташланди. Кучук таёқ зарби ва изтиробдан ақиллаганича ташқари отилди...

Кечқурун бола эшиги олдида қизил белбоғли машина пайдо бўлди. Уни кўтариб чиқиб, машинага солишаётганда кучук чидаб туролмади, ғингишиб уларга яқинлашди. Бола бошини кўтариб унга қаради. Бир кунда маънос тортиб қолган кўзларида мамнуният учқунлари қақнагандек бўлди. Кучукни сезиб қолган катталар уни бақриб-чақриб яна қувишди.

Болани олиб кетишди. Одамлар уй-уйларига кириб кетишгач, кўча яна тинчиб қолди. Кучук узоқ кутди. Боладан дарак бўлмади. Эртасига ҳам, индинига ҳам кутди...

Кучук ҳар тонг чиқинди уюмини тарк этиб, бола яшайдиган уй олдида келар, латта-путталар устига узала тушиб меҳрибонини кутар, кечқурун эса ҳафсаласи пир бўлиб, яна ахлаттепага қайтарди. Тўғри, ҳовлида болалар кўп эди, лекин уларнинг ҳеч бири ўша иккинчи хўжаси ўрнини босолмасди. Хаёлидан кўзлари порлаган, меҳр билан боқувчи ўша бола кетмасди...

Бу тонг ҳам ҳар галгидек у бола уйи томон бораркан, юраги қувончдан ҳаприкиб кетди — боланинг уйи олдида ўша қизил белбоғли машина турарди. Кучук кизариб чиқаётган қуёшга қараб мамнун бир кайфиятда ҳурди-да, қадамини тезлатди. Бирдан қулоғига аёлларнинг йиғи овози чалинди. Кучук алланимани сездю берироқда думини қисиб, туриб қолди. Яна ўша қуёш томонга қараб увлади... Ўша куни кучук кун бўйи уй атрофида изғиб юрди. Бироқ у мақсадига етолмади — бола қайтиб чиқмади.

...Кучук ҳар тонг уй олдида келишни тарк этмас, ҳали ҳам боланинг уйдан чопқиллаб чиқиб, уни ўз оғушига олишидан, алланималар деб эркалашидан умидвор эди. Бу ҳол анча кун давом этди. Бола чиқавермагач, кучук умидини узди. Яна қадрдон маскани — ахлаттепага кўникишга мажбур. Бироқ уни энди бу ердаги чумчуқ ва қарғалар, пащшалар ва қурт-қумурсқалар унчалик қизиқтирмасди, фикри-хаёли келиб-кетаётган одамларда эди.

У супургиёт тагида узала тушганича учинчи хўжасини кутарди...

ҚАДИМИЙ КУЙ

Раис опанинг номини эшитиши билан овулдагилар оёғи куйган товукдай типирчилик қилишар, бизнинг уйдагилар эса пинак бузишмасди. У шу атрофга келса, уйимизга кирмай ўтмайди. Айниқса, кейинги икки ой ичида унинг қадами узилмай қолди. Ҳар келганида ойим билан алланималарни узоқ гаплашади.

— Ойи, раис опам нега бизникига ҳадеб келаверади? — дедим бир куни у кетгач.

— Гапингни қара-ю, дугонам-да, ахир, — ойим менга ҳайратланиб қаради. — Бир вақтлар бирга ишлаганмиз.

Узининг эса бизларни деб жамоат ишларига аралашолмай қолиб кетганини сўзлаб берди.

«Сенга ҳам бирор амал топиб бермасамми», — деб қўярди дадамга раис опа. Қаранги, сўзининг устидан чиқди. Почтальонлик сумкаси ўзига ярашиб турадиган дадам бутун бошли бўлимнинг агрономи бўлиб қолди.

— Дада, қачон агрономликка ўқигансиз? — дейман соддалик билан.

— Эй, майда гап бўлма, катталарнинг ишига аралашиб одобдан эмас, — дадам негадир мамнун жилмайиб қўяди.

Нега мендан сир туттишади, сира тагига етолмайман. Ҳарҳолда, ёмон бўлмади-ку, кечаги почтальон — бугун агроном. Бир ёнда раис опа билан яқинлигимизни кўриб, қўшнилари ҳам исмимизга «жон» қўшиб атайдиган бўлиб қолишди. Бу ҳол фақат ўнинчини битираётган опамга ёқмасди. Назаримда, у дадамнинг янги ишидан ҳам, раис опа билан оиламиз орасидаги муносабатдан ҳам норози кўринарди.

Бир куни опамнинг аҳволини тушунгандай бўлдим. Мактабдан қайтардик. Олдинроқда келаятган опам уйга яқинлашгач, алланарсадан жиркангандек афтини бужмайтириб, тўхтаб қолди. Эшик олдида раис опанинг машинаси турарди.

— Мен сўрашса, мактабда қолди, дерсан, — дея опам дугонаси Ақсингулларникига кетди.

Кечқурун уйга қайтгач, ойим уни роса койиб берди. Рисгул опам нимадир дейишга шайланди-ю, аммо ҳеч нарса демай ўкраб йиғлаб юборди. Раҳмим келиб кетганидан мен ҳам йиғладим.

— Уша оғзи кемтик боласини яқин йўлатманг уйга жон ойи, яқин йўлатманг!..

Барибир раис опа келишини канда қилмади. Ойим бўлса ўша илиқ муомаласини қўймасди. Дадам эса янги уй қуриш тадоригини кўрар, раис опанинг буйруғи билан бир кун шағал олиб келишса, иккинчи куни ёғоч келтиришарди. Гоҳида «кемтик тиш» ҳам кўриниб қолади. Қизиқ бола, Рисгул опамнинг ёнидан жилгиси келмайди. Опамнинг эса уни кўргани кўзи йўқ: тескари қараб олади ё дарсхонасига кириб кетади.

Унинг оти Собит. Кўпдан танийман. Кинода юз берган воқеадан сўнг кўнглим қолган. Сеанс бошланиши олдиндан опам синфдоши Мурод билан кулишиб гаплашиб турувди. Собит қаердан пайдо бўлди-да, Муроднинг енгидан тортиб, четга ишора қилди. Иккови ёқалашиб кетишди. Шундан бери Собитни ёқтирмайман. Сигарет бериб, бошимдан силаганига, яхши боладир десам... жўжаҳуроз экан. Шаҳардаги ўқишиниям ташлаб келганмиш.

Ёзда опам мактабни тугатди. Куз келгач, ҳаммаси ўзгариб кетди. Колхозга ёрдамчи беришди. Бизнинг овулга институт студентлари келдилар. Студентлар уришишмас, ишлашиб чарчашмас эди. Кун бўйи жонларини жабборга бериб пахта теришар, кечқурун овул осмонини тўлдириб қўшиқ айтишлар, шеър ўқишарди. Ҳатто бирови «Унаштирилган қиз» деган пьеса ҳам ёзибди, кўлбола сахнада қўйиб беришди.

Ойим Рисгул опамни, студентлар келгач, далага чиқармасликка ҳаракат қилди-қолди. Қайсар опам эса студентлар билан пахта тергани-терган. Ойим тайинлагани учун укам билан иккаламиз опамнинг ёнидан жилмаймиз.

...Ҳайрон бўлдим: улар эски танишлардай учрашишди. Бир-бирларига термилиб, бир дақиқа жим туриб қолишди. «Таниш эканлар-да», деб қўйдим. Бироқ, негадир лом-лом дейишгани йўқ. Лоақал саломлашишмади ҳам. Кейин эгилишиб, пахта теришда давом этишди. Нарироқ бориб яна бир-бирларига термилиб қолишди...

Кейин билсам, у ҳалиги пьесани ёзган йигит экан. Дўстлашиб қолдик. Бир мен эмас, овулдаги барча болалар унинг ёнида уймалашарди. «Томда яшовчи Карлсон», «Буратино ва Карабас-барабас», «Дон Кихот» ва бошқа эртакларни айтганида кулавериб силламиз қурирди.

— Исмнингиз нима? — сўрадим бир куни.

— Пўлат, — деди у. — Сизларнинг исмларингизни айтмасанглар ҳам биларман.

У ҳаммамизнинг отимизни бир-бир айтиб чиқди. Укам ҳайрон бўлиб:

— Ановини ҳам танийсизми? — деди челақ кўтариб ўтаётган опамни кўрсатиб.

— Йўқ... — Пўлат оға мийиғида кулиб, укамнинг бошини силади.

— Йисгул, Йисгул, — дея танишарди укам, шуни ҳам танимайсанми, дегандай.

— Ҳов, ҳали унинг оти Холлигул эмасмиди? — ажабланган бўлди Пўлат оға.

Мен унга овулдагилар янгаларнинг исмини айтмасдан Холлигул деб чақиришини, опамнинг чап юзига ярашиб тушган нўхатдай холи борлигидан шундай дейишларини айтдим. Бу гапларимни маъқуллагандай опам кулимсирганча ўтиб кетди. Сезиб турибман, Пўлат оға унинг кетидан қараб турибди. Озгина қизарган. Нега қизарди, тушунолмадим.

Навбатдаги эртақ тугагач, тарқалашаётганимизда у ёнимга келиб қўлимга бир журнал тутқазди:

— Холлигулга! Тушириб қўйма, кеча олгандим.

...Тун бўйи опам ухламай чиқди. Негалигини билгани ёнига борсам, қоғозларини йиғиштириб, ўзини гўё китоб ўқиётганга солди.

— Қандай китоб ўқиётирсиз? — атрофида гиргиттон бўлиб, қоғозларидан бирини липпамга урарканман, жуфтакни ростлаб қолдим.

Ўқиб қарасам, тушунмайдиган алланарсалар ёзилган...

«Салом, Рисгул!» дея бошлабди. Кейин:

«Бир отинг — Холлигул, бир отинг — Рисгул,

Қай бири билан чақирсам маъқул».

Деган ҳазил шеъри ҳам бор. Энг ёмони... Собит унга ҳам куч кўрсатибди... Нега тирсагининг пастроғи шилинган десам... шундан экан.

Буни мендан бошқа ҳеч ким сезгани йўқ. Кейинчалик нима ёзишиб, нима чизишганини ҳатто мен ҳам билмайман. Бироқ бир куни болалар билан қувлашма-чоқ ўйнаб юрганимда уларнинг ўпишиб туришганини кўриб, уялиб кетдим... Ҳатто ёмон кўриб қолдим. Пўлат оға билан салом-аликни ҳам йиғиштирдим, опамга эса кам кўринишга ҳаракат қилардим.

Кўп ўтмай студентлар қайтиб кетишди. Шундагина ўзимнинг Пўлат оғага боғланиб қолганимни тушундим.

...Тўй янги йил байрамига белгиланган экан. Опам кечкурунлари кунгайдаги ғарвонга ўтириб олиб, шаҳар томонга — уфққа сингиб кетган йўлга хомуш тикилар, нигоҳидаги хомушлик кун сайин ортиб борарди. Ҳатто чап юзидаги қора холи ҳам қандайдир сўлғин ранг олгандек туюларди менга. Ойим ва дадамнинг эса шивир-шивирлари кун сайин зўрайиб борар, овулда: «Рисгулнинг тўйи бўларкан» деган хабар тарқалганди.

Тўйдан бир кун олдин опам йўқлаб келган дугоналари билан ҳам очилиб гаплашмади, хонасига кириб ётиб олди. Уззукун туз тотмаганига қарамай, кечкурун овқатга таклиф қилган ойим билан роса айтишиб, йиғлаб олди.

Эрталаб чўчиб уйғондим.

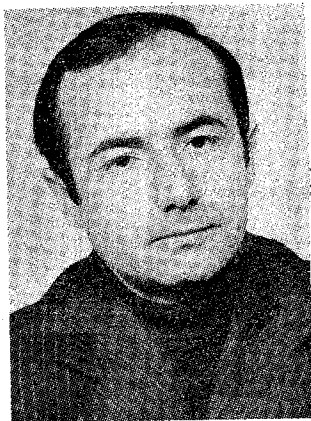
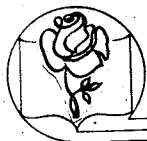
— Қизим йўқ! Шўрим қуриди! Вой пешонам қурсин!..

Онам гоҳ тиззасини, гоҳ ерни муштлаганича уввос соларди. Негалигини билмасдим-у, кўз олдимда нуқул эртақлари билан қадрдон бўлиб қолган Пўлат оға ёқимли табассуми, иссиқ нигоҳи билан намқён бўларди.

Шовқин солиб нимадир келди. Ташқарига отилдим. Безаклари кўзни қамаштириб Собитнинг машинаси турибди... Унинг кемтик тишларидаги тилла қопламалар ялтирайди... Нима қилишини билмайди. Боя тонгда мени уйғотиб юборган аччиқ фарёд уни тахта қилиб қўйган:

— Қизим йўқ! Шўрим қуриди!..

Қорақалпоқчадан ОТАЁР таржимаси

Садриддин Салимов

ЯПРОҚЛАРДА МАРВАРИД

* * *

Нафақат тилимдасан Инқилоб, Инқилоб!
Рухимда, дилимдасан Инқилоб, Инқилоб!
Ҳар кимга имон каби даркорсан бугун
Ҳар лаҳза йўлимдасан Инқилоб, Инқилоб!

Шаҳри Хайбар

Шаҳри Хайбар ёки Пайкент номи билан машҳур
шаҳар Бухородан қадимийроқдир.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий.

Бунда олтин қумга қоришиқ,
Бунда аср зумга қоришиқ,
Далил, тарих хумга қоришиқ,
Ҳикмат туйдим шаҳри Хайбарда.

Оташкада ичра кул хомуш,
Қабрларда хону кул хомуш,
Синиқ сопол узра гул хомуш,
Ҳикмат туйдим шаҳри Хайбарда.

«Ер устига сиғмаймиз, ер — танг!» —
Дея тун-кун этганлар ҳам жанг,
Ер остига сиғмишлар, қаранг,
Ҳикмат туйдим шаҳри Хайбарда.

На дарвоза, на кўрғон қолмиш,
Тоғу тахтдан на нишон қолмиш,
На бирор ҳукм, на фармон қолмиш,
Ҳикмат туйдим шаҳри Хайбарда.

Қайда девон, қайдадир дафтар?
Ҳувиллайди шомдан то саҳар —
Шамол ҳукми остида шаҳар,
Ҳикмат туйдим шаҳри Хайбарда.

Шаҳри Хайбар беради хабар:
«Шамолу қум эмасдур хатар,
Хатар — таъма, хатар — сийму зар!»
Ҳикмат туйдим шаҳри Хайбарда.

Келганим йўқ олтин, дур истаб,
Сайёҳлардай ё ҳузур истаб,
Кўрдим: келмиш мозий нур истаб,
Ҳикмат туйдим шаҳри Хайбарда.

Юраяпсан жамлаб пул, олтин,
Қалбингни қум кўммасдан олдин,
Ғофил одам, кел, назар солгин,
Ҳикмат туйдим шаҳри Хайбарда.

Паскўчалар — беҳисоб ирмоқ,
Шамол ундан оқар сув каби.
Қай томонга оқсам-да, бироқ
Мени чорлар Ҳовузнинг¹ лаби.

Шамол қайтмас ортига, қайтмас,
Умрим каби елиб боради.

¹ Лабиҳовуз кўзда тутиляпти.

Сувни ҳовуз шимгандай, хуллас,
Мени ҳам у олиб боради.

Паскўчалар қолар, биламан,
Ҳовуз қолар, биламан, матлаб:
Қолсин улар эгаси билан,
Йўқса қалбим қолар ҳувиллаб.

Уйғонади терлаб дала,
Япроқларда марварид.
Марваридни йиға олмай
Қуёш турар сарғайиб.

Пахтазорга елар шамол,
Марварид йиғмоқ истаб.
Бу юртимнинг шамоли ҳам
Ҳашарга чиққандек гап.

Эл меҳри

Етмоқ мумкин дунёда не бор,
Зафар мудом сенга ёр, юрак!
Эл меҳрига лекин сазовор
Бўлмоқ учун не этмоқ керак?

Эл меҳрини қозонмоқ учун
Шарт эмаскан бўлмоқ нишондор,
Эл меҳрига бу кўҳна очун
Не шоҳларни айламаган зор?!

«Англасин бу ҳикматни ҳар чоқ,—
Искандар дер,— подшоҳми кулдир,

Мушкул эмас дунёни олмоқ,
Эл меҳрига етмоқ мушкулдир!»

Эл буркайди мени, деб, шонга,
Эҳром қурмоқ қилмас кифоя,
Саратонда даркор деҳқонга
Эҳром эмас, тангадай соя.

Элнинг меҳри — абадий довруқ,
Бу шарафга етади ҳар ким:
Эл бошига чиқиб эмас, йўқ
Элни бошга кўтариб дўстим!

Эски Бухоро халқ қўшиғи

Тароқдай минг тил билан
Қишми, баҳор, кузми, ёз,
Қора кўзли, гулбадан,
Сочингга сўзласам роз.

Термилиб минг кўз билан
Юлдузлардай ҳар замон,
Қора кўзли, гулбадан,
Севгимни этсам аён.

Дарахтдай минг қўл билан
Сенга тутиб боримни,
Қора кўзли, гулбадан,
Ўтказсам баҳоримни.

Минорадай сабр билан
Минг йил бир жойда атай,
Қора кўзли, гулбадан,
Агар кут, десанг, кутай.

Герман Кант

ЖАНУБИЙ ДЕНГИЗ НАФАСИ

Ҳикоя

Иш кунлари ойим дадамдан барвақтроқ турар, якшанба куни эса бунинг акси бўларди. Эрталаб бешда соат қўнғироғи жаранглаши биланоқ ойим намойишкорона бир тарзда бошқа ёнига ўгирилиб олар, дадам эса йўтала-йўтала ўрнидан туриб, молларга ем бергани чиқиб кетарди. Ем бераётган пайтда у албатта нималарнидир ўзича гапирар ва очиқ деразадан эшитилиб турган овоз оҳангига қараб, унинг ҳозир эчкилар олдида чўчқалар ёнида, товуқлар ёки қуёнлар яқинида турганини билиб олса бўларди. Иш кунлари у гап орасида қандайдир куйларни ўзича ҳуштак қилиб чалар, якшанбада эса хиргойи қиларди. Ҳаммасидан ҳам ёмони шу эдики, баланд пардаларда унинг овози ҳўрозникидек чинқириб чиқар, паст пардаларда эса, қаттиқ йўтал билан тугарди.

— Жуда кўп чекади-да, — деб тўнғилларди ойим бошини ёстиқдан кўтармасдан.

Молларга ем бериб бўлгач, дадам бир бўлак нон кесиб олиш учун ошхонага кирарди. Аллақайси саргузашт романидан сувга чўкиб кетаётган кема капитанининг: «Биринчи навбатда аёллар ва болалар!» — деган сўзларини ўқиб олгандан бери, ҳар якшанба куни ўзига нон кесиб олаётганда у ҳам ётоқхона эшигига қараб: «Биринчи навбатда эчкилар ва товуқлар!» — деб қичқирар, ойим эса шу заҳоти унга жавобан, уйқусираб: «Иккинчи навбатда эса — эшаклар!» дея тўнғиллаб қўярди.

Якшанба кунлари ойим дадамга ҳеч бир илтифот кўрсатмас ва бунинг ҳам ўзига яраша сабаблари бор эди.

Дадам ҳар дам олиш куни эрталабдан Альтонадаги балиқ бозорига жўнарди. Албатта, у бозорга балиқ харид қилиш учун эмас, шунчаки ўзи бориб келарди. Баъзан у мени ўзи билан бирга олиб кетгани учун, уни бозорга шунчалар тортаётган нарса нималигини яхши билардим: балиқ бозори унинг учун ўзгача, кенг бир олам эди.

Бозорнинг энг юқори расталарида қовурилган шўр мағиз, кокос ёнғоғи, пишлоқ, қизилмия ва унинг илдизлари сотиладиган дўконлар жойлашган эди. Сал

кўйроқда эса — бананфурушлар. Агар уларга кулоқ соладиган бўлсангиз, нархларнинг пасайиб кетаётгани уларни батамом хароб қилаётганини бўғилиб сўзлардилар. Унг томондаги «Айер Корс» фирмасининг қовоқхонасида, якшанба-нинг азонги арақхўрлари шанба кунининг сўнгги арақхўрлари билан бирга юзлаб тилда матросча кўшиқлар айтишарди. Чап томондаги расталардан эса Сиам мушукларини, Янги Гвинеядан келтирилган денгиз чўчкаларини, макака май-мунларию какаду тўтиқуши, альп эчкиси ёки, ҳеч бўлмаганда, Гамбург—Лурупдан келтирилган қуёнларни сотиб олиш мумкин эди. Ўрта қаторларда Фирланден ва Геестгахтдан келган деҳқонлар ўз дўконларида Санкт-Георг ва Фульсбютеллик хонимлар билан савдолашишар, пастда, Эльбанинг шундоққина ёқасида, балиқчилар сув юзасида қалқиб турган понтонларга қалқонбалиқ, корюшка ва треска балиқларини юклашарди. Бандаргоҳга кириб келаётган ёки жўнаб кетаётган кемаларнинг гудок овозлари тонгги туман билан бирга ҳавода оҳиста сузиб юрарди.

Пастда, чап кунжақда эса, аквариумлар турар, дадамнинг балиқ бозорига қилган ҳар бир саёҳати ўша ерда ниҳоясига етарди. Бунинг ҳам аллақачон мағзини чақиб олган эдим, чунки бозорнинг шовқин-сурони диққат-эйтиборни қанчалар жалб этмасин, аквариумларнинг шиша деворлари ёнида олағовур бирдан сўниб қоларди. Бу ола-чипор, хол-хол доғли, рангдор, бужур, йўл-йўл ва яна аллақандай тасвирлаб бўлмайдиган балиқчаларнинг номлари гўё Жек Лондон ёки Жозеф Конрад томонидан ўйлаб топилганга ўхшар эди.

Дадам эса уларнинг номини беш қўлдай билар ва бу антиқа жониворлар қайси океаннинг қайси буржида яшашини ғоят аниқлик билан айтиб бера оларди.

Яхшиям, бозор соат ўнда ёпиларди, аксинча, дадам эҳтимол «қуруқликка» чиқолмай қолган бўлармиди...

Дадамнинг саҳармардонда ошхонада ғимирлаб юрганидан жаҳли чиққан ойим, «бозор-учар» тўғрисидаги гапни эшитиши билан бешбаттар кўпириб кетарди.

«Бозор-учар»нинг тарихи эса мана бундай эди: эчкилар, қуёнлар, товуқ ва чўчкалар, дадамнинг айтиши бўйича, «еса бўладиган мол» ҳисобланар, ойим ҳам бунақа жониворга умуман қарши эмасди. Дадам эса «биронта антиқароқ» жонивор сотиб олмаса, булар унга ҳеч қанақа шодлик бахш этолмаслигини такрорлагани-такрорлаган эди.

Дадамнинг «биронта антиқароқ» деб атайдиган нарсаларини ойим оддийгина қилиб: «қашам» деб кўярди. Тўғри, ойим ҳам товуқларга қарши эмасди-ю, аммо у каптарнинг тухумидай тухум қўядиган, мабодо қовуриладиган бўлса, бир кунлик жўжачалик гўшт қиладиган ва ҳовлига ҳам фақат зоти тоза бўлганлиги учун чиқариладиган товуқчалар эмас, балки росмана товуқлар тарафдори эди.

Ойим қуёнларга ҳам қарши эмасди, аммо бу қоқсуяк, на гўшту на терига ярайдиган, турган-битгани бақрайган кўздан иборат жониворлар нега кераклигига ҳеч тушунолмасди. Мана бу каптарлар-чи! Осмон қиролчиси аталмиш бу жонзотлар, ахир жинилардек чархпалак бўлиб учишу томни булғашдан бошқа нарсага ярамайди-ку? Зотдор дейилишига бало борми яна?

— Нима, биз Рокфеллерми? — сўрарди ойим жаҳли чиқиб.

— Йўқ, йўқ, Рокфеллер эмасмиз, — дерди дадам, — Рокфеллер бўлганимда, бунақа каптарларим бор-йўғи ўнта бўлармиди?

Очиғини айтганда, дадам ўз қарамоғидаги жониворлар билан кўп ўралашиб юрмас, икки-уч ой деганда улар жонига тегар ва яна биронта янги, антиқароқ жонивор сотиб олгиси келиб қоларди. Шунда у жониворларга захрини сочаётган ойимга ҳайбарақаллачилик қила бошлар ва, қулай пайтни топиб ҳаммасини бозорга чиқариб сотиб юбораман, деб қўя қоларди. Кейин яна «бозор-учар» кунни етиб келар, бунинг эса, турган-битгани ғалва эди.

Ҳамма гап шунда эдики, дадам бозорга умуман ўзининг тотенгам товуқлари ва ўртача вазндаги кумушранг, шалпангқулоқ қуёнларини сотиш учунгина бормасди. Сотишга-ку сотарди-я, аммо асосий мақсад — жамғарилган пулга яна қандайдир антиқароқ биронта жонивор харид қилишдан иборат эди-да.

Дадам ҳали уйга қайтмасиданок, ойим уни сафар халтасини бу гал яна қанақа зотдор ҳайвонларга тўлдириб келаркан, деб ҳаяжонланиб кутарди.

Чиндан ҳам дадамнинг ҳеч нарсага яроқсиз жониворларни топиб келишга фавқулодда ўқуви бор эди. Шунинг учун ҳам ойим маъзи пайтларда, гарчи зоти тоза бўлса-да, аммо ўзи жуда аянчли ҳолатдаги биронта жониворни кўтариб келганини кўриб, қўлларини силкитганча жаҳл билан қиқчириб юборарди.

Агар, гап фақатгина «эсипаст каптарлару шалпангқулоқ қуёнлар» устида кетадиган бўлса, бунга бир амаллаб чидаса бўларди, аммо дадам харид қилиб келадиган нарсалар борган сари ғалатилашиб борарди-да.

Бир кунни у, масалан, сафар халтасидан каттакон форс мушугини чиқарди — ҳар қалай, эгаси уни Форс мушуги деб мақтаб сотган-у, у бўлса сичқонлардан

ўлгудай қўрқар экан, бошқа сафар эса, Гватемала тўтиқушини кўтариб келибди. Тўтиқуш гапиришни билмаса ҳам, қафасдаги дон қолдиқларию қотган-қутган ахлатларни фаворадек ташқарига улоқтиришга жуда уста экан. Яқинда дадам уйга Греция зотдор тошбақасини олиб келди, унинг оёғига ип боғлаб полизга қўйиб юборган эди, ойим келиб унга овқат бергунча барглар тагига кириб, яшириниб ётди.

Ойим, агар дадам бир куни сафар халтасида иттумшук маймун (павиан) келтирадиган бўлса, бутун уйга ўт қўйиб, Финкенвердердаги бувимларникига кетиб қоламиз, деб нўписа қилди. Иш иттумшук маймунгача бориб етмади-ю, аммо унинг ўтган сафарги «бозор-учарида» ўйлаб топган нарсаси ҳам, ҳар қалай, ёмон бўлмади.

Дадам сафар халтасини ошхона столи устига қўяр экан, ойим қўлларини кўксига қовуштирганча унинг ҳаракатларини кузатиб турди. Халта ичидан каттакон шиша қути чиқди, чўнтаклари эса мармелад банкачалари билан лиқ тўла эди. Дадам банкачаларни халтадан чиқариб, бирин-кетин стол устига қўяр экан, худди олтин ёмбилари тўғрисида гапираётгандек эҳтиёткорлик билан: «скалерия», «малабарлик данио», «неонли балиқлар» ва охирида: «губбилар», деди. Ҳа, мармелад банкачаларида чиндан ҳам бозордаги аквариумдан олинган қойилмақом митти балиқчалар бор эди. Нафасимизни ичимизга ютиб томоша қилаётганимиз учунми, ойим болалар ҳайратдан тилдан қолишган бўлмасин тагин, деб бизга ҳадиксираб қараб турарди. Сўнгра бошини чайқай-чайқай бу митти олабўжиларга қарашга ҳам уялаётганини очик айтди, чунки у баъзан туппа-тузук қалқонбалиқ тўғрисида ҳам бехосдан ёмон гаплар гапириб юборарди-да.

Ойимнинг гаплари дадамнинг сал бўлса-да, иззат-нафсига тегмади, ахир энди ҳеч кимда йўқ нарса унда бор-да! У аквариумни тайёрлашга киришди. Сувни бир оз иситиш керак, «бўлмаса, бечора балиқчалар шамоллаб қолиши мумкин», майда кум келтириб, ювиб солиш керак. Ойимнинг жаҳли қиқди:

— Қумни ювиш керак дейсанми? Ундан кўра, қизларинг бошини ювиб юрибдими, йўқми, шунга қарасанг бўлмайдимми?

Аммо, сеҳрли балиқчалар аквариумга солинмагунча дадам тиниб-тинчимасди. Тушликка ўтирганимизда ойим ҳам бу абжир балиқчаларга қизиқиб қараб қўяётганини пайқаб қолдим. Аквариумнинг шиша девори ёнидан катта ярим ойга ўхшаш балиқча сузиб ўтаётганида эса, ойим иссиқ қайлани дадамнинг тарелкасидаги пудинг¹ устига қуяман деб, унинг қўлига тўкиб юборди. Бу эса дадам учун чинакам ғалаба эди.

— Ҳа, — деди у, — булар ҳар қандай кишини мафтун этиши мумкин. Қандай ажойиб-а, бу жониворлар, тўғримми?

— Бу қаҳратон шимолда бунақа аквариум жанубий денгизнинг ўзига хос бир бўлаги, ҳайратга тушганларинг учун уялманглар, — деди у, сўнгра, қўлига қуйилган малина мураббосини рўмолча билан арта туриб. Кейин у пудинг солинган тарелкасини яна ойимга тутди, ойим эҳтиёткорлик билан унинг устига мураббо қўйиб берди.

Ўз-ўзидан маълумки, биз ўша куни аквариум ёнидан кетмадик ва кечга бориб, ҳар бир балиқча ўзига мос лақаб олди. Товланадиган ярим ойга ўхшаш балиқчани бўёқфурушнинг олифтанамо шогирди номи билан — Альфонс деб атадик. У янги галстук тақиб олганча, опамнинг эътиборини ўзига қаратиш учун четан деворимиз ёнида у ёқдан-бу ёққа ўтгани-ўтган эди. Бақалоқ балиқча эса хўппа-семиз дўкондор аёлнинг номи билан, яъни Гульда деб аталди.

Уйқуга ётаётганимизда, дадам қўшнилариинг бу балиқчаларни кўриб қўзлари қандай ўйнаб кетганининг гувоҳи бўлиш иштиёқида эканлигини айтди. Ахир, қандайдир «антиқароқ» биронта жониворни сотиб олар экан, қўшнилари бизникига тез-тез кириб, ноёб жониворларимизни томоша қилишади, деб тахмин қиларди-да. Қўшнилардан биронтаси уйга кирадиган бўлса, дадам у билан эски яшиқлар устига ўтириб олиб, тамакисини буруқситиб, соатлаб гаплашиб ўтирар ва бу ойимнинг таъбирича, «бекорчилик билан шуғулланиш» эди. Баъзан унинг қўшнига ғурур билан гапиргани эшитилиб қоларди: «Ҳа, Адье, бунақа зотдор хўроз ҳар куни ҳам топилвермайди».

Аквариум ҳақидаги хабар, ҳақиқатан ҳам, тасаввур қилиб бўлмайдиган тезлик билан чор-атрофга тарқалди. Баъзан эса посёлкамизда туз танқислиги бошланганга ўхшарди, чунки қўшнилариимиз бирон қошиқ туз сўраш баҳонасида бизникига чиқар ва балиқчаларимизни тўйиб томоша қилишгач, уйларига кетишарди.

Кейинги кунларда почта нега кечикаётганини пайқаб қолишгандан кейин, қўшнилариимизнинг ҳайрати бир оз пасайди. Ойим қайта-қайта ишга бориши

¹ Пудинг — гуруч ва бошқа ёрмаларга сузма, шунингдек мевалар қўшиб товада пиширилган овқат (тарж).

лозимлигини ёдига солгандан кейингина, почтаьон бизнинг «жанубий денгизимизни» томоша қилишни бас қилиб, чиқиб кетар эди. Дадам сеҳрли балиқчаларимиз почтаьонда катта таассурот қолдирганини эшитиб, ғурур билан: қандайдир ғаройиб бир нарса сотиб олган одамнинг ўзи ҳам бошқалар назарида алоҳида ҳурматга сазовор бўлади ва ҳамма уникига келаверади, деди. О, у қанчалар ҳақ эди шунда...

Ҳамма гап Жонатан Краулигдан бошланди. Пайшанба куни кечки овқатга ўтираётганимизда, у бизникига кириб келди.

Ундан бошқа ҳеч кимни бизда Жонатан деб аташмасди, бунақа айтилиши қийин бўлган исм аллақачон соддалаштирилиб, «Жонни»га айланарди, аммо Жонатанни бошқа ном билан аташ мумкин эмасди-да! У камбағал ва ўзига яраша художўй киши эди. Дадамнинг айтишича, у бир вақтлар камбағал ҳам, художўй ҳам бўлмаган. Илгари унинг кўмир омбори бўлиб, ўзи ҳаддан ташқари кўп ичар экан. Уша пайтларда одамлар уни Жонни, деб чақирришган. Вақти келиб, одамларнинг кўмирга бўлган эҳтиёжи омбор эгасининг спиртли ичимликларга бўлган эҳтиёжидан анча пасайиб кетгандан кейин, у ўзини синган ҳисоблаб, диннинг янги мазҳаби башоратчиси, деб эълон қилган экан.

Жонатан бизникига кириб келди. Ҳар сафаргидек, унинг устида кенг қора ёмғирпўш, оёғида эса қишдаям ташламайдиган, кийилавериб адоий тамом бўлган шиппак бор эди. У балиқчаларни кўриш учун келганини яширмасдан, рўй-рост айтди-қўйди ва дадамнинг чекмасдан, диванда чўзилиб ётганига кўзи тушди. Дадамнинг бундай чўзилиб ётиш одати йўқлигини Жонатан яхши билар, шунинг учун унга раҳми келиб, мулоим овозда сўради:

— Паул, азизим, нима бало, касал-пасал бўп қолмадингми, ишқилиб?

— Ҳа, азизим, — деди дадам, — гриппга чалинибман, шекилли.

Дадамнинг ҳам, Жонатаннинг ҳам одатларини яхши биладиган ойим, қаҳва ликопчаларини туйқусдан шақирлатиб юборди, аммо Жонатан миссионер ролига шунчалар киришиб кетган эдики, бунга мутлақо эътибор бермади.

— Жуда яхши, — деди у, — демак, муқаддас китобга кўз югуртиришга бирон соат вақт топарсан.

— Ҳа, ҳа, албатта, — деди дадам муғамбирлик билан, — грипп мендек бир гуноҳқорни тўшакка миҳлаб қўйди, ҳозир эса, айна илоҳий ишлар билан шуғулланадиган пайт.

У худди ибодат қилаётган одамдек, кўзларини юқорига шундай тикдики, опам ўзини тўхтатолмай, пиқиллаб кулиб юборди ва югуриб ётоқхонага кириб кетди.

Жонатан бунга ҳам эътибор бермади.

— Агар хоҳласанг, — давом этди у, — ҳозир муқаддас китобни очиб, гриппни ҳайдайдиган дуоларни ўқиймиз.

У ҳўл ёмғирпўши остидан доимо ўзи билан олиб юрадиган муқаддас китобни чиқара бошлади. Дадам ҳозир кайфияти бир оз ёмонлигини айтиб, яхшиси, бу ишни кейинги сафарга қолдирайлик, деб илтимос қилди.

Иккинчи опам ҳам қўллари билан оғзини бекитганча пиқиллаб, ётоқхонага кириб кетди. Шу пайтгача, печни прессланган кўмир ғиштчаларга тўлдирётган ойим уларни қайта печдан чиқариб, яна кутига жойлай бошлади. Мен сездирмайгина ётоқхонага кириб кетмоқчи бўлдим. Лекин шу пайт эшик тақиллаб, кичик ошхонамизга врачлар маҳкамаси маслаҳатчиси жаноб доктор Пфаух кириб келди.

Дадам ялт этиб ойимга қаради, йўқ, ойим врач чақиртиргани йўқ, оила аъзоларимиздан биронтаси гриппга чалинганда врач чақиртириш бизда одат тусига кирмаган, бундан ташқари, медицина маслаҳатчиси каби атоқли бир кишини биз грипп у ёқда турсин, ҳатто, кимдир қизамиқ билан оғриганда ҳам безовта қилмаган бўлардик. Биз уни кўчамиздан ўз машинасида яқин орада жойлашган нудистлар ўрмончасига ўтиб тургани учунгина танирдик, холос. Аммо доктор бизни кўп куттириб ўтирмади. У ўзини тарозига соладиган расмиятчилардан эмас эди. Баланд овоз билан «валайк» дедию ёмғирда ҳўл бўлиб кетган шляпасини ойимнинг қўлига тутқазди, стулга ўтираркан, қарнай овозидек дўриллаган товушда сўради:

— Ҳўш, ёш дўстим, денгиз ажойиботлари солинган тувакларингизни кўрсак бўладими?

Унинг «ёш дўстим» дегани, албатта, дадамга қаратилган эди, «тувак» деганда эса, аквариумни назарда тутган бўлса керак. Хуллас, доктор катта бурнини аквариумнинг шиша деворига қадагудек яқин ўтириб олди.

— Мана буниси дазмолланган бўлса керак, — деди у Альфонсни кўрсатиб, — худди кўймоқдек япалоқ экан, ажойиб нусха.

«Ажойиб нусха» деганига дадам қаршилиқ билдирмади, аммо «тувак» дегани... Дадам тамаки ўрай бошлади, бурун кетаклари гоҳ кенгайиб, гоҳ торайиб тургани аниқ кўриниб турарди.

— Ҳа, ҳа, — деди у докторнинг каттакон мешдек қорнига маънодор назар

ташлаб, — афсуски, ўзларини дазмоллаб бўлмайдиди-да, балки камроқ жойни эгаллаган бўлармиди...

Ошхонага бир дақиқа жимлик чўкди, кичик синглим эса пайтдан фойдаланиб, ётоқхонадан бошини чиқариб, яна битта амаки келяпти, бугун кечки овқатни еймизми ўзи, деб сўради.

У айтган амаки, тўғрироғи, Алиса хола аллақачон ошхонага кириб келган эди. Очиғини айтганда, у полиздаги тошларни териб бизнинг полизга отгани учун, унчалик қалин эмасдек, аммо ҳозир унинг келиши бизни қувонтирди. Ёшлиғида Алиса ипподромда солистик қилган, шунданмикин, сал бўғиқроқ овозию чорловчи нигоҳларини асраб қолган эди. Жонатанга у кўп эътибор бермади, чунки Алиса уни «Жонни»лик пайтларидан биларди, ҳазиллашиб қулоғидан тортиб қўйди ва:

— Художўй кишиларга саломлар бўлсин! — деди.

Медицина маслаҳатчисини эса диққат билан кузатди, сал дағалроқ, аммо дўстона оҳангда сўради:

— Оҳ, анави ажойиб лимузин машинасида ўтиб кетадиган доктор тоға сизмисиз? Қаранг-а, мен анатомлардан таниш орттириб юрганымдан бери қанча сувлар оқиб кетибди. Ёки, сиз биз билан ҳам, эҳтимол бир вақтлар...

— Йўқ, йўқ, — ғўлдиради доктор, ахир, у кекса кўрингани билан ҳали унча қари эмасди-да.

Бу сафар Жонатан ҳам ўзини кулгидан тўхтатолмади: Алиса бўлса, анави «кичкинтой, ширинтой балиқчаларни» кўриш учун келганлиги ёдига тушиб, аквариум ёнига ўтириб олди ва тўхтамасдан, «вой худойим-э, ажойиблигини қаранглар», деб бидирлай бошлади. Балиқчалар яна назарга тушгани учун дадамнинг юзи бир оз ёришди, аммо, бари бир у сўнги харидининг фойдалилигидан шубҳалана бошлаган эди. Навбатдаги меҳмоннинг кириб келиши ҳам унинг бу шубҳаларини тарқатиб юбора олмади.

Меҳмонларга лиқ тўла ошхонамизга бақалоқ балиқчамизнинг адаши — дўкандор Гульда кириб келди.

Гульда менга доимо ажина бўлиб туюларди. Кўпдан бери у пештахта ёнида турмай қўйган, чунки жуда семириб кетганидан оёқлари оғирлигига бардош беролмасди. У ўзига электр токи билан юрадиган аравача сотиб олган бўлиб, унга минганича қарздорларидан пулини ундириб юрарди. Унинг иши энди қарздорларнинг қарзни ўз вақтида тўлашларини назорат қилиб боришдан иборат бўлиб қолган эди. Унинг дўконидида қарзларни тўлаш одатдагидек эмас, балки янги моллар сотиб олинаётганда амалга ошириларди. Қарзни тўлаш учун иккинчи қаватга кўтарилиб, жуда дим ва барча атторлик молларининг ҳиди ўрнашиб қолган хонага кириш лозим эди. Қарзни ундираётганда эса, бойликнинг бебақолиги тўғрисида узундан-узун ваъз ўқимасдан бирор пфеннинг олмасди, шунинг учун ойм қарзни тўламоқчи бўлса, доим мени юқорига чиқариб юборарди. Назаримда, Гульда шак-шубҳасиз ажина эди. Мендаги бу таассурот Гульда ҳозир бизнинг ёп-ёруғ ошхонамизда ўтирган пайтда ҳам йўқолмади. Аввалига, у ўзининг қисқиқ, ёғ босган жирканч кўзлари билан буфетни назорат қилиб чиқди. Унинг рақибларидан ҳеч нарса сотиб олмаганлигимизга ишонч ҳосил қилгандан кейингина, секин аквариумни томоша қила бошлади. Жонатан ва Алиса шошилиш равишда унга жой бўшатишди, улар ҳам биз каби унинг доимий қарздорларидан ҳисобланарди-да, ахир.

— Ҳа, ҳа, жуда қизик, буларни сотиб олишга ҳам анча-мунча пул сарфланган бўлса керак-а, — деди у, — аммо, Гульданинг хаёлида фақат шу ифлос пул бўлса керак, деб ўйламанглар, мен уларни ўзим билан нариги дунёга олиб кетмайман. Аммо кейинги пайтларда, негадир ўлим хаёлимдан чиқмай қолди, шунинг учун олди-бердиларимни бир оз ўрнига қўйиб олсам, дейман. Кимдир сизларнинг аллақандай ғаройиб жониворлар сотиб олганингизни айтиб қолди, мен эса ўз дафтаримга қараб, сизларнинг анави битта товар учун пул тўламаганларингни эсладим. Умуман, олганда, пул жуда қабиҳ нарса, аммо бу балиқчалар қанча тураркин-а?

Рухоний майернинг кириб келиши дадамни Гульданинг саволига жавоб беришдан халос қилди. Рухоний ошхонамиздаги мисли кўрилмаган бу тўдага мулойим назар ташлаб, қувноқ оҳангда деди:

— Барчага, барчага саломлар бўлсин!

Албатта, рухоний Жонатанга шундай бир совуққараш қилдики, бу билан у Жонатанни — лўттибоз фирибгарни, айтилган «барчага» умуман қўшмаётганини пайқаш қийин эмасди. Сўнгра, кимдир унга дадамнинг тангри яратган ранг-баранг жонзотларини бир шиша идишга тўплаганини айтгани ва бу қалбларни қувонтирувчи хабар уни қоронғи ва ёмғирли сўқмоқлардан бу ерга бошлаб келганини гапира бошлади. Бунақа хабар рухонийнинг қулоғига бориб етгани, албатта, ҳеч кимни ажаблантирмади, чунки жамоамизда у беҳабар қоладиган биронта иш йўқ эди. Дадам эса унга «худойи таолонинг исковичи», деб лақаб ҳам қўйган эди.

Негаки, жамоамиз қозонларида бирон марта ҳиди бу руҳонийнинг «бурнига бориб етмаган» гўшт қайнамаган эди. Унинг «ёмғирли сўқмоқлар» ибораси ҳам жуда ўрнида ишлатилган бўлиб, жаноб руҳонийнинг тизимча билан боғланган этиклари унинг икки соатлар ҳамаси лой кечганидан далолат бериб турарди.

Ойим эса руҳонийнинг шилта этакларидан кўзини узмас, ҳар сафар улардан парча-парча лой узилиб тушганда, титраб кетарди. Руҳоний эса севимли қавмини бўлғуси ваъз олдидан бир оз руҳлантирмоқчи бўлди шекилли, диний ўғит-насихатларга одми сўзларни аралаштириб, жон-жаҳди билан гапира бошлади, бизнинг ғалати балиқчаларимизнинг ташқи кўриниши ва ҳаракатлари уни янгидан-янги насихатнамо ўхшатишлар топишга илҳомлантирарди.

Қадимги римликларнинг устки кийимига ўхшаш ёмғирпўшга ўраниб олган Жонатан, у ҳали «Жонни» деб аталган пайтлардаёқ сўлғин бўлган сектантларча чехрасида вақти-вақти билан табассум пайдо қилишга уринар, Алиса бўлса ваъзхоннинг ҳар иккинчи ўхшатишини бўғиқроқ, аммо ҳиссиётга тўла товуш билан, «қандай ажойиб-а», деб маъқуларди. Медицина маслаҳатчиси йўғон, дўриллаган овоз билан, жаноб коллега буни «ғоятда тўғри топиб» айтди, дер, «ғоятда тўғри» бўлмагани эса унингча «жуда асосли» ёки «ҳаддан ташқари», деб таърифланарди. Ажина Гульда эса бу орада ошхонамиздаги буюмларга яширинча кўз югуртириб, уларнинг баҳосини аниқлаш билан овора эди. Руҳоний дунёнинг фонийлиги тўғрисида гапирётганда, у уч қават бўлиб кетган бағбақасини силкитиб, маъқуллаб ўтирса ҳам, хоҳлаган пайтда барча буюмларимизнинг қанча туришини аниқ айта оларди. Дадам билан ойим ҳар замонда бир-бирига қараб қўйишар ва мен ўша пайтда «сўзловчи, ширинсухан нигоҳлар» деганда ёзувчилар нимани назарда тутишларини англаб етган эдим.

Лампа нури ошхонамиз ҳавосидан худди Гамбургдаги ноябрь туманини тешиб ўтгандек, зўрға ўтарди, чунки бу ердаги ҳаво руҳонийнинг тер ҳидио медицина маслаҳатчисидан аниқётган карболка бўйига, гўшт емайдиган Жонатандан келаётган саримсоқ пиёз ҳидио Алиса сепиб олган оддий атир ифорига, Бринкман фирмасининг арзон тамакисию Гульданинг атторлик дўконидаги барча молларнинг омухта ҳидига тўлиб кетган эди. Ва бу ер шунчалар дим, шунчалар иссиқ эдики!

Вақт алламаҳал бўлиб қолган, руҳоний ҳамон жонкуяр бақалоқ балиқча ва очофат қиличбалиқ тўғрисида куйиб-пишиб гапирётган бир пайтда, синглим ошхонага кириб, йиғламсираган ва уйқусираган товуш билан, меҳмонлар қачон кетишади, очликдан ўлаёздим-ку, деб гинахонлик қилди. Руҳоний шу заҳоти ўрнидан турди, худди черков хориға: гимни бошланглар, дегандек майин, аммо қатъий ишора билан бошқаларни ҳам турғизди. Этигидан кўчиб тушган сўнги лой парчасини товони билан полга эзгилар экан, овқат сўраётган болаларга тўсқинлик қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, деди. Сўнгра меҳмонларни, масалан, Гульдага ўхшаб яна бирон нарса дегуси борми, йўқми, бунга қарамасдан, кўчага бошлади. Бўсағада у ортига ўгирилди. Ошхонамиздан чиқаётган буғ унинг лампа нури тушиб турган бошини булутдек ўраб олган эди. Кейинги сафар болаларимни — унинг еттита боласи бўлиб, олтитаси аллақачон тетапоя бўлган эди — олиб келсам майлими, улар ҳам сув ажойиботларини, ёки дадамнинг оддий халқ тили билан айтишича, «қандайдир антиқароқ» жониворларни бир кўришса эди, дея истак билдирди руҳоний.

— Ҳа, албатта, — деди дадам Алисанинг овозидан ҳам бўғиқроқ товушда, — албатта, ҳаммасини етаклаб келинг.

Навбатдаги якшанба куни дадам яна балиқ бозорига жўнади, кечки пайт эса дарвозамиз олдида сержун, жаҳлдор, қондошлари ҳар бир қишлоқда учрайдиган каттакон кўппак боғлоқлик турарди.

Немисчадан Йўлдош ПАРДАЕВ таржимаси

Фаол ижод соҳиби

Герман Кантни «бир кечада шўхрат қозонган ёзувчи», дейишади. Чиндан ҳам шундай. ...1963 йилнинг кузида ГДРда чиқадиган «Форум» журнали ёш ёзувчи Герман Кантнинг «Мажлислар зали» романини эълон қила бошлайди. Асарнинг дастлабки боблари нашрдан чиқиши билан журнал қўлма-қўл бўлиб кетади. Лекин қизиги шундаки, ўша пайтда роман қўлёзмаси ҳали тугал ҳолга келтирилмаган эди. Бунинг устига, журналнинг навбатдаги сони нашрдан чиқиш арафасида адиб тасодифан автомобиль фалокатига учраб, қаттиқ шикастланади. Ёзувчи шу ҳолда ҳам қўлёзма устидаги ишни тўхтатмайди. Энг характерлиси, адиб ҳаётида содир бўлган ана шу қайғули эпизод ҳам романга киритилади. Асар ниҳоясига етай деганда, бош қаҳрамон Роберт Исваль тасодифий автомобиль ҳалокати оқибатида нобуд бўлишига сал қолади..

Адиб мазкур эпизод билан боғлиқ ҳодисани назарда тутиб, бир интервьюсида ҳазил аралаш шундай деган эди: «Бир куни Иоганнес Бехернинг беваси — Лили Бехер ёнимга келди-да, газабланиб: «Ҳеч ақл бовар қилмайди, Оле Бинкопдан [Э. Штримматтернинг шу номли романи бош қаҳрамони назарда тутилмоқда. — М. Т.] кейин, сен яна ўз қаҳрамонинг Исвални ҳам ўлдир-япсан!» — деди. Мен уни зўрга юпатдим. Исвал ҳали яшайди, у шунчаки тасодифан ҳалокатга учради, холос, дедим. Маълум бўлишича, ушбу воқеадан ғоят ташвишга тушган Лили Бехер, муаллифга норозилик эълон қилиб, асарнинг давомини ўқишдан бош тортган экан. Романнинг охиригача, яъни Роберт Исвалнинг соғайишига, атиги бир неча варақ қолган эди...»

Таниқли совет олими, ГДР адабиёти тадқиқотчиси Ирина Млечина «Адабиёт — диёнат қуроли» мақоласида ёзади: «1962 йили берлинлик таниш ўқитувчи аёл менга қуйидаги мазмунда мактуб йўллаган эди: «Сенга ёш ёзувчи Герман Кантнинг «Жанубий денгиз нафаси» тўпламини юборяпман. Менинчча, у ҳақиқий истеъод эгасидир. Бир кун келиб, Г. Кант адабиётимизнинг ёрқин юлдузига айланиши бешак ва бешубҳадир».

Очигини айтсам, ўшанда студентлик йилларидан таниш дугонамнинг фикрига унча қўшилмадим. Тўғри, Кантнинг ҳикоялари менга ёқарди, лекин «ёрқин юлдуз» иборасига келганда, бари бир шубҳаланган эдим...»

«Жанубий денгиз нафаси» Герман Кантнинг илк ҳикоялар тўплами эди. Шундай кейин унинг «Мажлислар зали» [1965], «Нашрга оид маълумотлар» [1972], «Манзилгоҳ» романлари босилиб чиқади. Адибнинг ҳар бир янги асари китобхонларда катта қизиқиш уйғота бошлайди. Бу бежиз эмас эди. Чунки у биринчи романи — «Мажлислар зали» билан ГДР адабиётига янги ҳаво, янги оҳанг олиб кирган эди. Муаллиф Германия Демократик Республикасида урушдан сўнг барпо этилган янги ҳаёт, янги онг ва янги турмуш тарзини эҳтирос билан тасвирлар экан, бу билан у буржуа мафкураси корчолонларининг, гўё ГДР эндиликда иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан инқирозга юз тутмоқда, деган асоссиз ўйдирмаларига муносиб зарба беради. Немис ишчилар синфининг фидокорона меҳнати, ёш авлоднинг пролетар интернационалиزمи ва социалистик гуманизм ғояларига садоқатини ҳар томонлама ва ёрқин тараннум этади. Оташнинг антифашист ва ватанпарвар адиб ўзининг «Мажлислар зали» романига Генрих Гейненинг қуйидаги сўзларини эпиграф қилиб олиши ҳам бежиз эмас эди: «Бугун — кечаги куннинг самарасидир. Бугунги кун талабларини билмоқчи бўлсанг, аввало, ўтган куннинг эҳтиёжларини аниқлаб олмоғинг лозим.»

Камбағал деҳқон оиласида таваллуд топган Г. Кантнинг таржимаи ҳоли ҳам оддийгина: дастлаб электрик, иккинчи жаҳон урушида солдат бўлиб хизмат қилади. Урушдан сўнг 1952—1956 йилларда Берлинда Герман тиллари факультетини тамомлагач, Гумбольдт университетиде илмий ходим бўлиб ишлайди.

Йигирма ёшли Г. Кант асирликда юрган пайтидаёқ кўлига қалам олиб, фашизмнинг манфур башарасини очиб ташлашга қарор қилади. Меҳнат лагерининг деворий газетасида ўзининг мақола, кичик сценарий ва шеърлари билан фаол қатнашади. Кейинчалик у ёзувчилик фаолиятининг бошланишини хотирлар экан, публицистик мақолаларининг бирида ёзади: «Ёндирилган Варшавадаги собиқ гетто меҳнат лагерининг эълонлар доскасига биринчи сиёсий мақолани мен ёзганимдан ҳамда Варшавани душмандан ҳимоя қилишда қатнашганимдан фахрланаман. Ушанда кўплаб мақолалар ёзишга тўғри келган эди. Узимга янги тарафдорлар орттирдим, шу билан бирга, энг яқин дўстларимдан ҳам ажралдим. Биз, ҳар қалай, минглаб одамлар ишлаётган лагерда олти киши тил бириктириб, яширин ташкилот — антифашист комитети тузишга муваффақ бўлдик...»

Г. Кантнинг «Жанубий денгиз нафаси» ҳикояси ҳам бевосита унинг асирликда кечирган ҳаёти билан чамбарчас боғлиқдир. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, унинг асарлари ўзбек тилида биринчи марта эълон қилинмоқда.

«Жанубий денгиз нафаси» асарида урушнинг мудҳиш оқибатлари қаламга олинади. Ҳикоя қаҳрамонлари оддий меҳнаткашлар бўлиб, даҳшатли урушнинг машаққатли кунларини бошидан кечирган. Уларнинг оддий нарсалардан ҳам болаларча ҳайратга тушиши, ғалати-ғалати қиллиқлар ўйлаб чиқариши, ниҳоят «антиқа жонивор»лар хусусидаги мунозаралари сабаби: қалбларидаги машъум яра — уруш жароҳатларини бир дам унуттиш истагидандир.

Герман Кант бу йил 60 ёшга тўлди. У Совет ва ГДР адабий алоқаларини янада мустаҳкамлашда, Германия Демократик Республикаси Ёзувчилар союзи президенти сифатида, катта ташкилий ишларни олиб бормоқда. Шунингдек, ўзбек адабиётини ўрганиш ва истеъодли ёзувчиларимиз ижодини ГДРда кенг тарғиб ва ташвиқ этишда ҳам унинг хизмати диққатга сазовор.

Совет Иттифоқининг яқин дўсти, коммунист ёзувчи Герман Кант ижодини халқимиз юксак қадрлайди.

Мансур ТЕНГЛАШЕВ,
ТошДУ аспиранти

Рюноскэ Акутагава

ТУКАЙДА

Тергов чоғида ўтинчининг айтган гаплари

Рюноскэ Акутагава ХХ аср япон адабиётини жаҳонга танитган адиблардан бири. У япон ҳикоячилик санъатини янги поғонага кўтарди, хоҳ тарихий, хоҳ замонавий мавзудаги асарларини олиб қараманг, барчасида япон миллатига хос анъаналар, характерлар яққол кўриниб туради. Адиб ижодидаги кўплаб намуналар дунёдаги барча тилларга таржима қилинган, талай ҳикоялари экранлаштирилган. Рус тилида унинг новеллалар китоби қайта-қайта босилган.

Худди шундай, жасадни мен топиб олдим. Одатдагидек, бугун эрталаб ҳам тоғнинг овлоқ ўнгирларидан ўтин кесиб келгани жўнадим ва тоғ этакларидаги чакалакзорда жонсиз жасадга кўзим тушиб қолди. Айнан қаерда, дейсизми? Ямасинага бориладиган йўлдан тўрт-беш тёл ичкарида, бамбук билан арчалар аралаш-қуралаш бўлиб, чирмашиб ўсиб ётган хилватгоҳда.

Жасаднинг эғнида енглари кенг, оқиш-зангори тусдаги суйқан, бошида эса пойтахтликлар киядиган, ранги ўнгирбоқ қолган эбоси қалпоғи бор эди. У чалқанчасига ётарди. Ажабки, марҳум танаси фақат бир жойидан жароҳатланган эди,

Тё — 109 метрга тенг.

холос. Лекин тиг нақ юракка саңчилгани туфайли атрофдаги бамбуқдан тўкилган япроқлар атайлаб қип-қизил сувга бўктирилганга ўхшарди. Бироқ қон кетиши тўхтаган эди — жароҳат ўрни ёпишиб қолган шекилли. Ҳа, дарвоқе, битта сўна менинг қадам товушларимга парво қилмай жароҳатдан қон сўриб ўтираверди.

Яқин атрофда шамшир ёки шунга ўхшаш совуқ қурол кўринмадими, демоқчимисиз? Йўқ, у ерда ҳеч нарса учратмадим. Фақат жасад ёнидаги арча новдасида қандайдир арқон чувалашиб ётарди. Ҳа, яна... арқондан ташқари ўша жойда битта тароқ ҳам бор эди. Вассалом, жасад теварагида ана шу икки ашёдан бўлак ҳеч нарса кўринмади. Ён-атрофдаги майсалару хазонлар эса обдан тепа-теп қилинган эди — марҳумнинг осонликча жон таслим этмагани яққол билиниб турарди. Нима, от-пот йўқмиди, дейсизми? Бе, у ёққа ҳеч қандай от боролмайди-ку! От юрадиган сўқмоқ анча нарида — чакалакзор ортида.

Зиёрат қилиб юрган роҳибнинг терговчига айтганлари

Дорилбақога равона бўлмиш банда билан камина кеча учрашган эдим. Янглишмасам, кеча тушлик маҳалида. Қаерда дейсизми? Сэкиямадан Ямасинага бориладиган йўлда. У отда ўтирган битта аёл билан Сэкияма томон кетаётган эди. Аёл кенг соябонли қалпоқ кийиб, юзини ёпинчиқ билан тўсиб олган экан, унинг афт-ангорига назарим тушмади. Лекин мошранг гулли шойи кўйлаги кўриниб турарди. От қизғиш, қирқилган ёлли эди. Бўй-бастими? Назаримда, одатдаги отлардан тўрт сун¹ чамаси баландроқ эди... Қайдам, ахир камина роҳибдир, алалхусус ўткинчи дунё ишларига унчалик тишим ўтмайди. Эркакнинг... Ҳа, унинг белида шамшири, елкасида ўқланган камони бор эди. Ҳозир яна бир нарса аниқ эсимга тушди: унинг қоп-қора, лакланган ўқдониди йигирматача ўқ бор эди.

Воажаб, унинг шу тахлитда қайтиш қилишини хаёлимга келтирмаган эдим. Дарҳақиқат, одамзоднинг беш кунлик умри киприкни бир марта қоққунингча ўтади-кетади — кўз очсанг, на шабнамдан, на чақмоқдан ном-нишон қолади. Эҳ-ҳе, ғам-кулфатни сўз билан баён этиб бўлармикан, қавмларим!

Ўрмон қоровулининг терговчига айтган гаплари

Мен қўлга туширган кимсами? У — донғи кетган қароқчи Тадзёмару. Уни Авадагутидаги тош кўприк устида отдан йиқилиб, инграб ётган пайтида ушлаб олдим. Қачон дейсизми? Утган куни кечаси, тунги қоровулликни эндигина бошлаган чоғимда. Аввалги, мен уни қўлга туширишимга бир баҳя қолган галда ҳам эгнида кўк суйкан, белида қиличи бор эди. Кўриб турибсизки, бу сафар у ўқ-ёй билан ҳам қуролланган экан. Шунақами ҳали? Ушбу қурол-аслаҳа асфаласофининг жаўнатилган кишиникими? Ундай бўлса, шубҳасизки, Тадзёмару қотилдир. Чарм торли камон, лакланган қоп-қора ўқдон, қирғий патли ўн етти дона ўқ — демак, буларнинг ҳаммаси марҳумга тегишли экан-да. Марҳаматингиздан фойдаланиб айтадиган бўлсам, от қизғиш тусда, ёли эса қирқилган эди. Ўз-ўзидан равшанки, қароқчининг пешонасига ёзилгани шу экан — от уни устидан итқитиб ташлапти. Жонивор кўприкдан унча узоқ бўлмаган жойда, йўл ёқасида ўтламоқда эди, узун тизгини эса орқасидан судралиб юрарди.

Шаҳарма-шаҳар изғиб юрадиган бошқа қароқчилардан фарқли ўлароқ, бу Тадзёмару дегани хотин зотига жуда ҳирс қўйган. Эсингиздами, бултур тоғда — Ақиторибэда, Биндзуру шарафига қурилган ибодатхона орқасида зиёратга келган хотин билан унинг қизалогини ўлдириб кетишган эди? Айтишларича, ўша қотилликда ҳам мана шу газанданинг қўли бор эмиш. Мана энди саман от миниб йўлга чиққан аёлни олиб кўрайлик: хўп, у эркакни гумдон қилибди, лекин хотини қаёқда қолди, унга нима бўлдийкин? Номалум. Сизнинг ишингизга аралашаётганим учун кечирасиз-у, лекин буни яхшилаб текшириш лозим.

¹ Сун — 3,3 см. га тенг.

Кампирнинг тергов- чига айтган гаплари

Ҳа, бу менинг қизим турмушга чиққан кишининг жасади. Лекин у пойтахтлик эмас, у Вакасадаги Кокуфу қишлоғилик самурай. Унинг исми Канадзава Такэхиро, ёши йигирма олтида. Йўқ, кимдир у билан қасдлашиб қолганига ишонмайман, чунки у жуда ҳам беозор йигит эди.

Менинг қизимми? Унинг исми Масаго, ўн тўққиз яшар. У табиатан худди эркаклардек довюрак эди. Такэхирогача унинг бирорта ҳам жазмани бўлмаган. Қизимнинг ташқи кўриниши бундай: қорачадан келган, чап кўзининг бурчагида холи бор, юзи кичкина, чўзинчоқ.

Кеча Такэхиро билан қизим Вакасага кетишган эди. Қайси гуноҳимиз эвазига бошимизга бундай кўргулик тушди экан-а! Қизимга нима бўлди? Начора, куёвимнинг пешонасига ёзилгани шу экан, лекин қизимнинг тақдири менга тинчлик бермаяпти. Мен, қари бир кампир, сизларни дуо қиламан — бутун ўрмонни, ўтлоқни қидиринглар, қизимни топиб беринглар! Оти нимайди... Тадзёмаруми... мунча ёвуз бу дийдоринг қургур қароқчи! На фақат куёвимни, ҳатто қизимни ҳам... (Хун-хун бўлиб йиғлайди, ортиқ бир оғиз гапиришга ҳам мажоли етмайди.)

Тадзёмарунинг иқрори

Бу одамни мен ўлдирдим. Лекин жувонни ўлдирганим йўқ. Қаёққа гум бўлди? Бу ёғини энди ўзим ҳам билмайман... Шошманглар! Мени қанчалик қийноққа солсаларинг-да, ўзим билмаган нарсани бари бир айтолмайман-ку, ахир. Қолаверса, бўлар иш бўлди, энди бирор нарсани яшириб ўтиришдан наф йўқ — мен қўрқоқ эмасман.

Бу йигит билан унинг хотинини кеча тушдан кейин учратдим. Шамол кучайдию унинг юзидаги шойи ёпинчиқ кўтарилди ва аёлнинг чеҳраси лип этиб кўз олдимдан ўтди. Лип этиб ўтдию яна ёпинчиқ орқасига яширинди, балки шунинг учундир, у менга фариштадек кўринди. Мен шу заҳотиёқ бу аёлнинг висолига эрини, ўлдириб бўлса ҳам етишишга аҳд қилдим.

Гапларим сизларга ғалати эшитилаяптими? Туф-э, шу ҳам иш бўлди-ю, эркак кишини ўлдириш оддий юмуш-ку! Кимки хотин зотига талабгор бўлса,

Расмларни Олимжон ХОЛИҚОВ чизган.

доимо унинг эрини нарига дунёга жўнатади. Фақат мен белимда осифлик юрадиган манави қилич билан ўлдираман, сизларнинг ҳаммангиз эса қиличга қўл югуртирмайсизлар: сизлар ҳокимият билан, пул билан, баъзан эса ширин сўзлар билан ўлдирасизлар. Тўғри, кейинги ҳолларда қон тўкилмайди — эркакнинг жони омон қолади. Лекин аслида, унинг жони эмас, қуруқ жасадигина қолади, холос. Хўш, қани, бир тарозига солиб кўрайлик-чи, кимнинг гуноҳи оғирроқ экан — сизларникими ёки меникими, ким билсин!

Аммо бу деганим, отасини ўлдириб онасининг бошини уқаламасам кўнглим жойига тушмайди, деган гап эмас. Бу сафар ҳатто қон тўкмасдан, яхшиликча ўша жувонни хотин қилмоқчи бўлдим. Маълумки, бундай нарсалар билан серқатнов йўлнинг устида шуғулланмайдилар. Шунинг учун мен уларни алдаб-сулдаб чакалакзор ичкарисига олиб кириб кетишни лозим топдим.

Гишт қолипдан осон кўчди: уларга ёлғондакам йўловчи сифатида қўшилиб олдим-да, «тоғ»¹этакларида қадимий бир кўрғон бор экан, мен уни қазиб кўрганман, эҳ-ҳе, кўзгу¹, қилич деганлари тиқилиб ётибди, топилдиқларнинг ҳаммасини ёт кишиларнинг кўзи тушмасин деб чакалакзорга кўмиб қўйдим, агар харидор топилса, ҳар қандай буюмни арзон-гаров пуллашим мумкин», дедим. Йигит гапларимга лаққа ишона бошлади. Мана бунга нима дейсизлар энди: очкўзлик бедаво дард экан-да! Орадан ярим соатча вақт ўтар-ўтмас улар отларини сўқмоққа буришдию мен билан биргаликда тоғ этаклари томон йўналишди.

Биз чакалакзорга етганимиздан сўнг, буюмларни энг қалин тўқайзорга кўмиб қўйганман, дедим ва уларга ўша ерга бориб кўришни таклиф этдим. Йигит жунбишга келган эди — дарров рози бўлди. Лекин жувон, отдан тушмайман, шу ерда кутиб тураман, деди. Бу, қалин тўқайзорда амалга оширилиши мумкин бўлган энг оқилона тadbир эди. Зеро, жувоннинг ўзи-да оқила эди.

Қолган ишлар хамирдан қил суғургандек енгил кўчди: аёл ёлғиз қолди, мен эркакни тўқайга пиёда бошлаб бордим. Теварак-атроф бамбукзор эди. Лекин ярим теча йўл юрганимиздан кейин бир-бирига чирмашиб ўсган арчазорга дуч келдик. Кўнглимдаги ниятимни рўёбга чиқаришим учун бундан қулайроқ жой топишим душвор эди. Шох-шаббаларни нари-бери суриб олга юрганимча, хазина шу атрофдаги бир арча остига кўмилган, дея тўқиб-бичиб ҳикоя қилавердим. Йигит гапимни эшитиб, хув нарида кўзга ташланаётган арчалар томон шоша-пиша кетаверди. Бамбуқлар ҳар-ҳар замонда бир учрарди, холос. Ниҳоят, қалингина арчазорга етдик ва мен қутилмаганда унга ташландиму тагимга босиб олдим. Қарабсизки, бир зумдан кейин у қўли қайрилган кўйи дарахтга боғлиқ ҳолда ўтирарди. Арқонми? Қай бир қароқчи арқонсиз юради ўзи? Арқонни белимга боғлаб олган эдим, ахир тасодифан бирорта ғовга дуч келиб қолсам, у ҳар дақиқада менга асқотиши мумкин-да. Ўз-ўзидан равшанки, у бақириб-чақирмаслиги учун оғзига бамбук япроқларидан тиқиб қўйдим — энди унга заррача ҳам эътибор бермаслик мумкин.

Йигитни бир ёқлик қилганимдан сўнг, жувоннинг олдига бордим-да, шундай-шундай, бирдан йўлдошингизнинг тоби қочиб қолди, бориб унинг ҳолидан хабар олсангиз бўларди, дедим. Бу сафар ҳам ўз мақсадимга эришганимни гапириб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак. Аёл бошидаги кенг соябонли қалпоғини ечди, кўлимдан маҳкам тутганча ортимдан тўқай томон ергашиди. Бироқ эри дарахтга чирмаб қўйилган майдонга келишимиз билан, эрига кўзи тушиши баробарида шартта қўйнидан ханжарини суғуриб олди. Мен илгари бирор марта ҳам бундай тийиқсиз, доворак хотинга дуч келмаганман. Ўша пайтда сал-пал ғафлатда қолганимда борми, нақ қорнимга тиг санчиларди. Лекин мен қутилмаган қалтис зарбага чап бердим. У эса ҳамон уялмасдан ўнг келган жойимга ханжарини тиқиб олмоқчи бўларди. Бироқ мени бекорга Тадзёмару дейишмайди ахир — охиروқибатда қиличимни қинидан суғирмасдан унинг қўлидаги ханжарни уриб туширишга муваффақ бўлдим. Қурол-яроқсиз эса энг жасур аёл ҳам ҳеч нарса қилолмайди. Ниҳоят, мен эрини нариги дунёга жўнатмасдан ҳам хотиннинг висолига етишдим.

Ҳа, эрини нариги дунёга жўнатмадим. Муродим ҳосил бўлгандан кейин ҳам уни гумдон қилиш ниятим йўқ эди. Аммо ерда ётганча юм-юм йиғлаётган аёлдан юз ўгириб, энди тўқай ичкарисига равона бўлишга шайланган чоғимда, у бирдан енгимга осилиб олди: «Ёки сиз ўлишингиз лозим, ёки эрим... икковингиздан бирингиз ўлишингиз керак. Иккита эркакнинг кўз ўнгида шармисор бўлиш — ўлимдан ҳам оғир... Иккингиздан бирингиз ўлишингиз шарт... мен эсам, тирик қолган эркак билан бирга кетаман», деб қичқирди бўғилиб-бўғилиб. Шундан кейин бу эркакни ўлдириш истаги туғилди.

¹ Кўзгу — қадимда кўзгулар қимматбаҳо металлдан, кўпинча бронзадан ясалар эди.

Юқорида айтган гапларимдан кейин мен сизларда жуда ҳам бераҳм кишидек ёмон таассурот қолдиришим мумкин. Дафъатан шундай туюлади, чунки сизлар ўша аёлнинг ойдек жамолини, ёниб турган, ёлқин сочаётган кўзларини кўрмадингиз. Бу аёл билан нигоҳларимиз тўқнашгач, осмон узилиб бошимга тушса ҳам мен уни ўзимга хотин қилиб олишни шунчалар истадимки, асти кўяверасиз. Кўнглимда фақат битта ниятим бор эди холос — қандай бўлмасин уни хотин қилиб олсам, бас, вассалом. Йўқ, бу нарса сизлар ўйлаганчалик одатдаги шахвоний нафс эмас эди. Агар мен фақат кўзимга қон тўлганидан шундай қилган бўлсам, ҳовурим пасайгач, аёлни бир тепиб ташлардим-да, индамай ўз йўлимга кетаверардим. Ундай ҳолатда эр ҳам менинг қиличимни ўз қонига беламаган бўларди. Лекин мен ғира-шира оқшом чулғай бошлаган тўқайда аёлнинг юзларига кўзим тушдию токи унинг эрини ўлдирмагунимча ҳеч қаёққа кета олмаслигимни англадим.

Ичимда уни ўлдиришга аҳд қилган бўлсам ҳам, лекин разилона суиқасд йўлини тутишни истамадим. Унинг қўлларини бўшатдим-да, қиличбозлик қиламан, дедим. Бояги дарахт танасида чувалашиб ётган арқонни мен ечиб отганман. Йигит афт-ангорини буриштирганча зил-замбилдай шамширини қинидан суғурдию лом-мим демай устимга ташланди. Бу олишувнинг қандай натижа билан яқунланганини айтиб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак. Йигирма учинчи зарбам беҳато бўлди — қиличим унинг кўксига санчилди. Сиздан илтимос қиламан, эсингиздан чиқмасин — йигирма учинчи зарба! Ҳанузгача ёқамни ушлаймак: у менинг қиличим билан ўз қиличини йигирма марта кесиштирган ягона инсондир!

У ерга йиқилган заҳотиёқ мен қонга бўялган шамширимни кўлимда маҳкам тутган кўйим аёл томонга ўғирилдим. Лекин, тасаввур қила олмасизми, у ҳеч қаерда кўринмасди! Чакалакзорни тит-пит қилиб чиқдим. Аммо ерга тўкилиб ётган бамбук хазонларида унинг изи ҳам қолмаган эди. Бир жойда таққа тўхтаб, атрофга жимгина қулоқ тутган маҳалим эса, жон таслим қилаётган рақибимнинг ҳирқирашини эшитдим, холос.

Эҳтимол, биз олиша бошлаган пайтдаёқ аёл тўқайзордан чиқиб, кимнидир ёрдамга чорлагани кетгандир? Хаёлимга шундай фикр келиши биланоқ менинг ҳаётим ҳам қил устида турганини тушундим. Дарҳол марҳумнинг шамширини, ўқ-ёйини олдим у сўқмоққа ўзимни урдим. Аёлнинг оти ҳамон ўша жойда бамайлихотир ўтлаб юрган экан. Кейин нима бўлгани ҳақида валақлаб ўтириш — қоронғига кесак отиш билан баробардир. Фақат бир нарсани таъкидламоқчиман: пойтахтга йўл олишимдан аввал шамширимни қаёққадир иргитиб юбордим. Мен шу айтганларимга иқрорман, Майли, каминани қийнаб-қийнаб қатл этингиз. Зотан, мен вақти келиб энг баланд симёғочга осиб ўлдирилишимни билар эдим. (Кишининг қонини кўпиртириб юборадиган қиёфага киради.).

Хотиннинг Киёмидзу ибодатхонасида қилган тавба-тазарруси

Кўк кийимли нотаниш киши мен билан бўлгач, дарахтга чирмаб ташланган эримга қаради-да, пичинг аралаш хахолаб юборди. Афтидан, эрим жонини кўйгани жой тополмай қолди! Лекин у қанчалик эшилиб-тўлғонмасин, ҳамма тўмонидан ўраб ташланган арқон баданига янада қаттиқроқ ботарди, холос. Мен беихтиёр у томонга интилдим — йўқ, интилишга уриниб кўрдим холос. Шу пайт нотаниш эркак оёғи билан бир тепиб мени ерга ағдариб олдию кейин бўлар иш бўлди. Худди ўша оний дамларда эримнинг кўзларидан қандайдир таърифга сиғмайдиган чақмоқ чақнаб кетганини кўриб қолдим. Таърифга сиғмайдиган чақмоқ... Мана ҳозир ҳам эримнинг кўзларини эсласам, вужудимга титроқ киряпти. Бир оғизгина гапириш имкониятидан маҳрум этилган эрим ўзининг бутун дарду аламини нигоҳи билан ифодалади. Лекин унинг кўзлари нафратни, изтиробни эмас, балки мендан жирканаётганини, ҳазар қилаётганини яққол ифодаларди! Мен нотаниш эркак ётказётган азобданмас, эримнинг нигоҳидан даҳшатга тушиб қичқириб юбордим у ҳушимдан кетдим.

Ҳушимга келганимда кўк кийимли нотаниш киши ғойиб бўлган эди. Эрим эса ҳамон дарахтга чирмаб ташланган кўйи ўтирарди. Бамбук хазонлари тўшамасидан зўр-базўр қаддимни тикладим-да, эримнинг юзларига синчиклаб тикилдим. Лекин унинг нигоҳида ҳеч нарса ўзгармаган эди: кўзларида жирканиш аломатлари балқиб турарди, аламини эса ичига ютган. Нима дейишга ҳайронман: ўша пайтда вужудимни ҳам уят, ҳам қайғу, ҳам ғазаб чулғаб олган эди. Мен довдираб ўрнимдан турдим-да, эримнинг ёнига келдим.

«Кулоқ солинг! Бундай шармисорликдан кейин мен сиз билан бирга яшолмайман. Жонимдан тўйдим — ўзимни ўлдираман. Лекин... лекин сиз ҳам ўлишингиз керак. Ахир сиз менинг номусим топталганини кўрдингиз. Энди сизни ҳам тирик қолдиролмайман».

Мен қийнала-қийнала унга шу гапларни айтдим. Эрим эса ҳамон менга жирканиб қараб турарди. Мен ўзимни аранг қўлга олиб, юрагим қинидан чиққудай бўлиб ҳаприқмоқда эдим, эримнинг шамширини излай бошладим. Лекин ҳамма нарсани қароқчи ўмариб кетганга ўхшайди — нафақат шамшир, чакалакзорда ҳатто ўқ-ёй кўринмасди. Бахтимга ханжар оёқ остида ётган экан. Мен ханжарни топиб келдим-да, эримга яна бир бора: «Ҳозир мен сизнинг жонингизни оламану ортингиздан ўзим ҳам нариги дунёга равона бўламан», дедим.

Эрим сўзларимни эшитган заҳоти зўр бериб лабларини қимирлатишга уриниб кўрди. Ўз-ўзидан равшанки, унинг товуши чиқмади, чунки унинг оғзига ниқтаб-ниқтаб бамбук япроқлари тиқилган эди. Унинг лабларига термилиб туриб, нима демоқчи эканини дарров тушундим: у ҳамон мендан ҳазар қилган кўйи фақат бир сўз айтди холос — «Ўлди». Мен деярли ақлу ҳушимдан айрилиб, унинг оқиш ҳаворанг кўйлаги тўсиб турган кўкрагига ханжаримни сопиғача бир санчиб олдим.

Назаримда, шундан кейин мен яна ҳушимдан кетдим. Ўзимга келиб, мундай атрофимга қарасам, эрим худди аввалгидек, чирмаб боғланган ҳолда ўтирарди, фақат энди унинг нафас олиши эшитилмасди. Ҳар хил ниҳоллар билан бамбуклар аралаш-қуралаш бўлиб кетган қалин чакалакзорнинг шох-шаббалари орасидан эримнинг юзига уфққа энаётган қуёшнинг заррин нури тушди. Мен кўзёшларимни аранг тийиб жасадни чирмаб турган арқонни ечдим. Кейин... кейин менга нима бўлди? Бу ҳақда гапиришга мажолим етмайди. Нималар қилмадим-у, лекин бари бир ўзимни ўлдиришга куч тополмадим. Ханжарни ҳиқилдоғимга қадаб кўрдим, тоғ этагидаги кўлга ўзимни чўктирмоқчи бўлдим, яна... Хуллас, ўлмадим — тирик қолдим, афсуски, бу билан мен ҳечам мақтанолмайман. (Жувон маъюс жилмайди.) Балким раҳмдил, шафқатли санам Каннон мендайин ҳеч нарсага арзимайдиган бир махлуқдан юз ўгиргандир. Лекин мен муштипар — ўз эрининг бошини еган қотил, қароқчи номусига теккан бахтиқаро — нима қилайин! Мен... мен... нима... (У кутилмаганда қон-қора қақшаб йиғлай бошлайди.)

Р. АКУТАГАВА ◆ ТУҚАЙДА ◆ ХИКОЯ

Марҳумнинг арвоҳи айтган гаплар

Қароқчи хотинимнинг висолига етишгач, унинг ёнига ўтирди-да, ҳар хил усуллар билан кўнглини овлай бошлади. Оғзимга бамбук япроқлари тиқилган эди, албатта. Ўзим эса дарахтга чандиб ташланганман. Шунга қарамай, тинмай кўзларим билан хотинимга имо-ишоралар қилардим. «Унинг гапларига ишонма, жоним! Ҳамма гаплари ёлғон!» демоқчи бўлардим. Аммо ғамбода хотиним тиззаларидан сира кўз эмасди. Афтидан, у қароқчининг гапларини жон қулоғи билан тинглаётганга ўхшарди. Мен эсам, рашкдан ёрилиб кетай дердим. Қароқчи бўлса, устамонлик билан тобора ўз мақсади сари яқинлашарди: бир марта номуси топталган аёл эри билан муроса қилиб яшолмайди. Шундоқ экан, энди у қароқчига, яъни унга тега қолса яхши бўлмасмикан? Ахир у бу аёлни севиб қолгани учунгина бебошлик қилди-ку!.. Қароқчи уялмай-нетмай кўрсайиб ана шунақа гапларни айтиб юборди.

Ниҳоят, қароқчининг сўзларини тинглаётган хотиним ўйга толганча бошини кўтарди. Мен авваллари ҳеч қачон унинг бу қадар дилбар эканини сезмаган эдим! Хўш, менинг жонон хотиним қароқчига нима деб жавоб қайтарди? Ҳозир мен бу дунёда сарсон-саргардон бўлиб юрибман-у, лекин хотинимнинг ўша гапини эсласам, бутун вужудим қаҳр-ғазабдан титрай бошлайди. Мана, хотинимнинг қароқчига берган жавоби: «Қани, мени бошингиз оққан томонга бошланг бўлма-сам». (Сукунат узоқ давом этади.)

Лекин хотинимнинг гуноҳи фақат шундангина иборат эмас. Агар унинг биттаю битта айби бўлганда эди, мен зулмат қўйнида бу даражада азобланиб, тентираб юрмасдим. Кейин тубандаги воқеа рўй берди: хотиним қароқчининг қўлидан ушлаганча унга эргашиб кета бошлади, мана, чакалакзорни тарк этишларига озгина қолди, шу пайт у кутилмаганда мурдадек оппоқ-оқариб жойида таққа тўхтадию дарахтга боғланган эрига қўлини бигиз қилиб: «Уни ўлдилинг! Токи у тирик экан, мен сиз билан битта тўшақда ётолмайман...» деди такрор-такрор, жазаваси тутиб. «Уни ўлдилинг!» — бу сўзлар мени ҳозир ҳам довул мисоли чексиз-чегарасиз зулмат комига иткитиб ташлаяпти. Наҳотки инсон фарзанди оғзидан қачонлардир бундан ҳам баттарроқ разилона сўзлар чиққан бўлса?

Наҳотки қачонлардир инсон фарзанди ана шундай аблаҳона сўзларни эшитган бўлса? Наҳотки қачонлардир жилла курса... (Кутилмаганда заҳарханда қаҳқаҳа янграйди.) Хотинимнинг оғзидан чиқаётган сўзларни эшитиб, ҳатто қароқчининг ранги ҳам бўзариб кетди. «Уни ўлдириң!» деб қичқирмоқда эди хотиним, унинг енгидан тортиқилаган кўйи. Қароқчи унга синчков назар солди-да, «ҳа» ҳам, «йўқ» ҳам демай, уни бир тепиб хазон устига ағдариб юборди. (Яна кўққисдан заҳарханда қаҳқаҳа янграйди.) У қўлларини кўксига чалиштирганча мен томонга ўгирилди. «Бу аёлни нима қилсам экан-а? Ўлдирайми ё шафқат қилайми? Қайси гапимга рози бўлсангиз, бошингизни қимирлатинг. Ўлдирайми?...» Мен ана шу сўзлар учунгина қароқчининг ҳамма гуноҳларини кечиришга тайёр эдим. (Яна узоққа чўзилган сукунат чўкади.)

Мен қандай жавоб қайтаришни ўйлаётган пайтимда хотиним сапчиб ўрнидан турди-да, дод-фарёд кўтариб ўзини чакалакзорга урди. Қароқчи унинг орқасидан югурди, лекин унга етолмади шекилли, ёлғиз ўзи қайтиб келди. Менга буларнинг ҳаммаси гўё тушимда рўй бераётгандек туюларди.

Хотиним қочиб кетгандан сўнг, қароқчи менинг шамширимни, ўқ-ёйимни тортиб олди-да, арқоннинг бир жойини кесиб қўйди. Эсимда, у чакалакзор қўйнига яширинаётиб бундай деган эди: «Энди ўзимнинг жоним ҳақида қайғуришим керак».

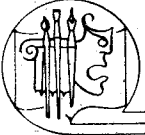
У кўздан ғойиб бўлиши биланоқ атрофга оғир сукунат чўкди. Йўқ, атрофга бутунлай сукунат чўкмаган эди — шундоқ ёнгинамда кимдир ҳўнг-ҳўнг йиғларди. Мен аъзойи баданимни чирмаб турган арқондан аста-секин халос бўлар эканман, диққатимни бир нуқтага жалб қилиб теваракка қулоқ тутдим. Нима ўзи?... Англадимки, менинг ўзим ўқсиб-ўқсиб йиғлаётган эканман. (Учинчи бора узоқ давом этган сукунат чўкади.)

Ниҳоят, ҳолдан тойган гавдамни дарахтдан зўрға ажратдим. Рўпарамда хотинимнинг тушиб қолган ханжари ялтиларди. Мен уни қўлимга олдим у бир зарб билан кўксимга санчдим. Шу заҳотиёқ аллақандай қонга бўялган муштдек тош томоғимга тикилганини ҳис этдим. Лекин бундан мен заррача ҳам азобланганим йўқ. Кўкрагим совигач, атроф яна жимжит бўлиб қолди. Оҳ, мазор сукунати эди бу! Тоғ этакларигади тўқайзорда бирорта қуш ҳам сайрамасди. Фақат арчаю бамбук шохларида уфққа энаётган қуёшнинг заррин нурлари ўйноқларди, холос. Уфққа энаётган қуёш... Лекин унинг нурлари аста-секин сўнмоқда эди. Мана энди дарахтлар ҳам, бамбук ҳам кўринмай қолди. Кейин ерда чўзилиб ётган менинг вужудимни-да оғир сукунат чулғаб олди.

Шундан сўнг кимдир писиб-писиб менга яқинлаша бошлади. Мен бу шарпанинг ким эканини билмоқчи бўлдим. Лекин атроф зим-зиё тун эди. Кимдир... ўша кимса кўринмас қўллари билан кўксимдаги ханжарни астагина суғуриб олдию ўша заҳоти оғзимдан шариллаб қон кетди. Охири мен абадулабад фано қаърига фарқ бўлдим.

1922 йил

Рус тилидан **Набижон БОҚИЕВ** таржимаси

Евгений Березиков

ЗАРГАР ҚУТИСИ

«Қашқадарёнинг афсона
ва сирлари» туркумидан

Эссе

Забардаст, бужур бу тутни эсимдан ҳеч чиқара олмайман. У хотирамда бир умр муҳрланиб қолган. Аммо ҳозир ўзи йўқ.

Табиат ўзи яратган, ғадир-будир, буралиб кетган, сувсоқ, бурама бутуқларини кўнғир, серғубор кўкка чўзган бу тут худди ёдгорлик каби Қаршининг чеккароғида ўсиб турарди. У олисдан бамисоли тош қотган аждардек кўринарди.

Унинг чангал томирлари, икки асрми, уч асрми муқаддам мана шу қумоқ заминга ўрнашиб олган. Тутнинг ёшини ҳеч ким аниқ айта олмас, ҳар бир киши, ҳатто энг кексалар ҳам ўзи ёшлигида тут ўша жойда ўганини, у пайтда ҳам айни мана шундай баҳайбат, буралиб, кўкка тирмашиб турганини гапиришарди. Бу манзил Бухоро амирлигидаги йирик шаҳарлардан бири — Қаршининг чекка маҳаллаларидан бўлиб, тутнинг шу ерда қад кERGани бежиз бўлмаса керак. Уни минглаб ҳовлилар, полизлар, боғлар, токзорларга обиҳаёт элтувчи Полвонариқ соҳилига номи унутилиб кетган бир зот эккан. Полвонариқ Қашқадарёдан сув олиб, улкан воҳанинг ҳаёт-мамотини сақлаб турарди. Урта Осиёдаги асов дарёларнинг феъл-атворини ким билмайди: тасодифан сув йўлига тўғаноқ бўлган дарахт танаси ёнида лой-балчиқлар тўпланади-ю, сув оқими туйқусда асосий йўлини ўзгартириб, омонат турган созтупроқлар кўксига зарб билан урилади, қирғоқни палахса-палахса қулатади, ўз йўлини бошқа тарафга буради, иккала соҳилга ҳам офат келтиради: бир томон дейгишга учрайди, бир тараф эса қурғоқчилик оғушида қолади. Полвонариқ бошига ҳам шу кун тушди, аввалига саёзлашди, сўнг суви қуриб қолди. Бу ҳодиса бундан бир аср аввал юз берганда ўша жойлар қуп-қуруқ даштга айланарди, бадбахт дала бўлиб қоларди. Ҳозир эса одамлар бетонлаштирилган канал ўтқазишди, ундан обиҳаёт аримайди, донишманд гидротехник-инженерлар бунинг тадбирини кўриб қўйишган. Бироқ биз бу ҳақда эмас, тут ҳақида сўзламоқчимиз.

У даштда қолиб кетди, умри қирқилмади, чунки асрлар давомида унинг теран томирлари жуда чуқурга кириб олган, шу боисдан жазирама ҳам унга хавф соломмас эди.

У ҳар кўкламда яшашга бўлган лаёқатини намойиш этарди. Ҳар сафар яшил либосларга бурканиб, ўзига оро берар, ҳар гал болаларнинг оғзига болдек тотли марварид меваларини уларга пешкаш тутарди...

Ўйласанг дилинг оғрийди; саксонинчи йилларда қурувчилар шу тут билан беллашиб қолди.

Мана шу адирда улар микрорайон барпо этишмоқда эди: Қарши гуркираб ўсмоқда. Шу сабаб ҳалиги адирга етиб келишди. Улар бу кўҳна ёдгорликни нима қиламиз, деб кўпгина ўйлашди, дейди одамлар. Шунга ҳам раҳмат.

Тут илдизларига таянганча қад кериб турар; у ўз мавқеи мустаҳкамлигига қаттиқ ишонарди. Чунки оламни барқарор этган улғу кучни у ўзида ҳис этар, шу боис ўзига ишонарди. Бу куч, қувватни у истаган одамга жимгина, сассизгина изҳор эта оларди-да.

Одамлар азалдан дарахтга меҳр қўйган. Сабаби, унинг озиқ бергани, иситгани, салқинлаггани, баъзан кийинтиргани учунгина эмас. Яна, унинг япроқлари шилдираб тургани, бутоқларида қушлар макон қургани, ниҳоятда у одамларни ўйга чўмдиргани учундир. Шундай эмасми? Дарвоқе, табиатнинг моҳияти, унинг донолиги, ранго-ранглиги, усталиги, ижодкорлик кучининг буюклигидадир...

Шарқда яна дарахт буюк инсон меҳнатининг ҳам рамзидир, чунки одам меҳнатининг натижаси бўлмаса даштга дарахт қаёқдан келсин. Шарқда дарахт ҳатто ҳаётдан ном-нишон кўринмаган жойда ҳам ҳаёт учун, унинг тантанаси учун кураш рамзи ва тимсолидир.

Сув йўлини бурди, ер тош қотди, дарахт жойида турибди (ағдарилмаган ҳолда...) Мана шундай сувсизликда тут худди суякка айлангандек, сирти сўхтадек қотиб кетса ҳам, бироқ ҳаёт учун янада шиддатлироқ тиришди. Унинг қуйи шохлари қовжираган, уларга кўпдан нам тегмайди, томирлар қандайдир номъалум куч билан ер қаъридан тортиб оладиган намининг бир қисми аллақандай сирли режа асосида дарахтнинг уч-учларига етади, холос. Баҳорда шу тариқа ўша дарахт учларида куртаклар бўртади, ўшалардан яшил япроқлар ёзилади... Кексалар айтишича, ҳалиги Полвонариқдан сув аримаган кезларда, шу атрофда хонадонлар бор вақтида тут кўланкаси — йиғилишлар ўтадиган, бамайлихотир суҳбатлар ва истироҳат манзили бўлган. Кейинроқ ҳам одамлар гоҳ-гоҳ унинг кўланкасига келиб турганлар, балки уларнинг дарахтни эслаб туриши бу дарахтга куч берган, азбаройи шунинг учун у жон сақлаган.

Сайл кезларида одамлар айниқса ёғилиб келганлар. Бу манзил ҳақида ҳеч қандай афсона йўқ, унинг номи биронта муқаддас нарса билан боғлиқ эмас. Бироқ ҳар бир қадам ранжида қилувчи йўловчи эски удум бўйича унинг бутуғига бир парча лахтак ёки бўйинбоғ чирмаб кетган. Унинг бутоқларидаги оқ, пушти, кўк, сариқ, зангори бу попуқлар узоқдан гўё гул каби жилва қилиб турган, ҳолбуки, тутда бу каби ажиб гуллар бўлмайди, бироқ улар бор — ана! Бу нима? Бу манзилга оҳанрабодек тортиб келувчи нима, десанг аксари йўловчи тушунтириб беролмаса керак. Тут бутуғига боғланган боғич қандай маъно билдиришини барча ҳам лўнда изоҳлаб беролмайди, албатта. Менга бу нарсалар яшаб ўтган, хотираси бизнинг ёдимизда, ишимизда, ўйимизда ҳамон яшаётган аждодларга ҳурмат белгиси бўлиб кўринади.

Ватман қоғозида чизмалар қилиниб, режаларни кўп нусхада кўпайтириб, қаторма-қатор рақамлар тўлдириб, ҳужжатга кетма-кет визалар ёзилиб, тамғалар босилаверди. Албатта, у кабинетлардан ҳалиги кекса тутни кўриб бўлмас эди. Кейин ўша чизмаларни табиатга кўчириш фурсати етди. Теодолит кўтарган танобчилар даштга йўл олишди, майдонларда таноб чўплари ҳаққалаб қолди, қоziқлар ерга қоқилди. Бу ер — маҳалла, бу ер — кўча, унда — йўл, йўлка, теплотрасса, ариқ... Ана, экскаваторлар шай, бульдозерлар буйруқ кутмоқда, ишни бошлаш фурсати етди.

Бужур ва қоп-қора сўхтага айланган, йиллар давомида пилла учун кесилган сурх новдаларининг ўрнида ғуддалари дўппайганча, қуш инларига тўла бутоқларини мушт этиб, дўқ ургандек кўкка бўй чўзиб тут ҳамон турарди. Унинг муштидан қачонлардир биров қўрққанмикин?... Ҳозир ҳам охир-оқибатда чўчи ўтиришмади. Биз оз вақт тараддулланиб туришди-ю, ичларидан чиқмоқчи бўлган заиф эътироз сасини босишиб, қутилган буйруқни беришди.

Иш жойига йўғон сим арқон келтиришди, кейинчалик овора қилмасин учун тўнкасини ҳам қолдирмаслик ниятида арқонни тут танасининг энг пастидан чирмаб ўрашди. Арқон силжиб, қайтадан бойламаслик ниятида унга қаттиқ тугун солишди. Арқоннинг ҳалқалик нариги учи бульдозернинг илмоғига илинди. «Торт!» деган буйруқни кутаётган бульдозерчи кабина дарчасидан қараб-қараб қўймоқда. Ана, буйруқ ҳам берилди. Газ босилди! Бир қанча от кучига тенг қувват пишқириб юборди, гусеницанинг тишлари қуруқ ерда сурилиб, сирпаниб кетди. Ҳа, дарахт бўйсунини истамас, кураш жазавасида ҳатто қисирлаб юборди, кураш жуда ашаддий эди, бульдозерчи биринчи ҳамлада иш чиқара олмагач, иккинчи ҳамлага шайланди. Шундагина қайси тарафнинг қўли баланд келиши сезилиб қолди, дарахт истамайгина бутоқларини синдириб ён томонига қарсиллаб илдизлари билан кўчиб қулаб тушди, унинг қовжироқ бутоқлари тарашдайд майдаланиб теваракка учиб кетди. Қўпоровчиларнинг эҳтиёкорлигига қарамасдан, у синиб тушди. Чунки кексаликдан ичи пўк бўлган экан, буни дарҳол пайқаб қолишди. Атрофда тўпланган одамлар унинг танаси ичида кенггина кавак борлигини кўришди.

Мана шу кавакда аллақандай буюм кўзга ташланди.

Бу — мўъжазгина темир қути экан. Йўқ, қўлда зеб берилган нақшин темир бўлаклари билан безалган қути экан. Бу темир бўлақларини занг босибди, ёғочи эса бус-бутун. Қути кавакнинг тагига яширилгани учун, у ердан пастда, дарахт танаси илдизларга айланган жойда турарди. Мана шу илдизлар ўзларининг бу фалати мулкларини мўъжизавий тарзда ўраб ётар, у билан қўшилиб кетган, шу

сабаб уни чиқариб олиш мушкул эди. Дарахт уни бермоқчи эмас. Тирик, серсув илдизларни лўм билан айириб, бураб, узиб, одамлар сандиқчани тортиб олишарди. Қутига қовушиб кетган илдиз панжалар бисотларини бор кучлари билан ҳимоя этарди. Аммо пўлат зўрлик қилди.

Қутини қавакдан чиқаришгач, турган гап, одамлар уни очмоқчи бўлишди. Мўъжаз бўлса ҳам салмоғи оғир, кўтариш қийин, шу сабаб очишга иштиёқ зўр эди. Албатта, унинг ичида тилла тангалар ёки бирон бир қимматбаҳо буюмлар бўлади-да, барча ана ўша хазинани тезроқ кўришга шошарди. Шундагина қутининг қулфи сирли экани маълум бўлди. Синчиклаб қарашганда, унинг қулфи битта эмас — учталигини пайқаб қолишди. Синдиришсинми? Табиатни ўзгартирувчиларнинг жасорати бу даражага етиб бормади. Устига устак, улар ҳалол кишилар эди, қути ичида нима борлигини тезроқ билиб, сўнг уни эгасига — давлатга топширишдан бўлак муддаолари йўқ эди. Синчковликни сабр енга олади энди қутининг қулфларини оча оладиган устани топмоқ лозим.

Сандиқча атрофни қуршаган одамлар уни кўтаришиб, шаҳар марказига жўнашди, ўша жойда — маъмуриятнинг сокин хоналарида, барча манфаатдор кишилар ҳузурда топиб келтирилган уста қутини зиён-заҳматсиз очди.

Аммо унинг ичидан хазина чиқмади.

Тажрибали одам уни илгарироқ ҳам пайқаши мумкин эди. Ичида тўла олтин бўлса, бундай қутини қўлда кўтариб юриш лозим эмас. Унга автомобил лозим бўларди.

Унинг ичида олтин эмас, ундан ҳам афзал бойлик бор экан.

Ундан темирчи устанинг асбоблари чиқди.

Шунчаки темирчи устанинг эмас, заргар устанинг асбоблари экан. Буни шошилинч қақирилган тарихчи олимлар аниқлаб беришди.

Қутида — қисқич, қайчилар, болғачалар, турли ҳажмдаги бурғилар — майдаларию энг кичикларигача бор эди. Ундан — тамғалар, қолиплар, босма шакллар, шарқда кенг тарқалган безак буюмларининг зарблари чиқди. Бу зарбларнинг баъзиларини ярим тайёр буюм деса бўлади. Уста, демак, анчайин уста эмас, демак, бу асбобларни сотиб олмаган, унга мерос бўлиб ҳам қолмаган, балки уларни ўзи тайёрлаган. Қутида устанинг чала буюмлари, унга қўшиладиган қўшмаларидан намуналар ҳам кўринди. Булар ғалати илмоқлар, тақинчоқлар, сирғалар, камар тўқалари, қилич ва ханжар қинларининг ғилофига ёпиштириладиган гулчин безаклар, қадимий милтиқларнинг кўндок зеблари эди. Буюмлар орасидан ишлов берилган металл бўлаклари ҳам (қанақа металлгини ҳали аниқлаш лозим) чиқди. Узуклар, аёлларнинг бўйнига тақадиған қизил маржон қадалган зебигардонлари... Умуман, қути бўғзига қадар лиммо-лим тўла, ундаги буюмларни ҳали аниқлаш, тавсифлаш керак эди.

Мутахассислардан бири — ўша пайтдаёқ қолиплардан бирини кўзгуга рўпара қилиб, ундаги ёзувни ўқиди. Унда ҳижрий 1241 йил санаси қўйилган экан. Уни Европа санасига айлантириш учун 622 рақамини қўшмоқ лозим. Шунда, ўша қолипнинг нари борса — 1883 йилда тайёрлангани маълум бўлади. Демак, қути ҳам бундан бир аср муқаддам тут қавагига яширилган.

Бу уста ким бўлмасин, ўзининг иш қуроолларини шу тариқа яширишга уни нима мажбур этган бўлмасин — бу ўз йўлига, бу бошқа масала. Мени аслида бошқа нарсалар ўйлатмоқда... Ахир, заргар у қутини жўнгина кўмиб қўйиши мумкин эди-ку. Ишончли одамларга омонат қолдириши ҳам мумкин эди. Ўз уйда (ёки бегона уйда) яшириши, даврлар ўтиши билан у уйлардан ном-нишон қолмасдан, ер билан бир текис бўлса ҳам, аммо қутининг бисоти эртами-кечми, мана ҳозиргидек дунёни қайта бор кўриши мумкин эди-ку?... Нега у хазинасини дарахтга ишонди экан? Бундан бир аср муқаддам қутини сиғдирадиган қавакли тутга нега бойлигини инонди экан?..

Кекса тут. Унинг ёши нечада, ўз умрида у не-не синоатларни кўрган, бизга не хилқатлар ҳақида роз айтиши мумкин? Мана шу гунг гувоҳ ҳузурда Қарши тарихининг неча боби ёзилди экан?

Қарши — шаҳарнинг исми. У қандай маънони билдиради? У вужудга келибдики, номи кўп бор ўзгарган, янгиланган. Мана баланд-пастликлар бағрида, мана шу асов дарё соҳилида у кўп ўлиб, кўп қад тиклаган. Бу замин Искандар Зулқарнайини, Муқанна сарбадорларининг қонли жангларини, мўғул ғалаларининг босқинларини кўрган. Самарқандда Ғўри Амир мақбарасидаги қабр тоши шу манзиллардан келтирилганлиги баён этилган, ўша қабр ичида ётган Темур юришларига ҳам Қарши шаҳри гувоҳдир. Нақлларга кўра, Темурнинг набираси Мирзо Улуғбек Қаршига юриш қилганида, ўша қабр устидаги асл тошни — маҳаллий ҳокимлардан бирининг бойлигини қўлга киритган дейишади... Уни ўз пойтахти — Самарқандга, улуғ бобосининг қабрини безатишга келтирган.

Шаҳарга — Қарши деб ном бериш фавқулудда ҳол. Аслида у кимга, нимага қарши? Унга шу номни берган бу янги пойтахт Бухоро амирларига қарши турсин

деганларими? Ёки жанубда мустаҳкамланиб олган афғон ҳокимлари туфайлими? Ёки аксинча, бу ўша ҳокимлардан бирининг чегара тинчини бузувчиларга қарши қўйган илғор манзилимикин?... Хуллас, бу ном қайси мазмунда бўлмасин (зотан, «Қарши» топоними мўғулча «Қалъа» дегани) Қарши катта йўл устида турар, ундан Ҳиндистон, Афғонистон, мўғул даштларию Хитойгача қарвонлар ўтарди. Шундай бўлгач, шаҳарда савдо ҳам, турли-туман хунармандчилик ҳам ривожланган, улар орасида заргарлик ҳам ўзига хос ўринда турган.

Зеро, инсон ўзини танибдики, меҳнатсиз тура олмагани каби, гўзалликни ҳис этмасдан ҳам яшай олмайди. Гап уни ҳис этишдагина эмас, гўзалликни ижод қилмасдан, у орқали ўз турмушини ҳамда қалбини безатмасдан яшай олмайди. Дунёда бадиий ифодалашга бўлган буюк эҳтиёж, оламнинг онгдан истисно, ўзга бўлақларидан ўзини тафовут эттиришга бўлган кучли интилиш, ахир, бизни инсон сифатида кўрсатиб турган жиҳат шу эмасми?! Инсон аста-секин табиатдан ажралиб чиқар экан, унинг бир бўлаги бўлиб қолса ҳам, айна замонда унинг ҳокимига айланди, бу ҳақда ҳозирги пайтда чўчибгина гапираётирмиз. Чунки, афсуслар бўлсинки, одамлар қудрати — улардаги шу қудратдан оқилона фойдаланиш уқубига нисбатан жадал суръат билан ўсиб бормоқда...

Бироқ гап ҳозирги моторлар, саноят, технологик қудрат тўғрисида эмас. Инсон меҳнат қилиш борасидаги дастлабки малакаларни ўзлаштириши билан бирга — ўзини қуршаган дунёни бутун тўлалигича ўз онгига жойлаб олишга, уни англаб тушунишга, уларни қалб кўри билан ёритиш ва ўша ҳолатда уларни биродарларига тақдим этишга бўлган қудратли қобилиятни ҳис этди (буни дунёнинг турли гўшаларидан чиқаётган юзлаб, минглаб топилмалар исботламоқда). Ижодкорлик деб аталувчи энг олий шодликлардан бирининг хислати шу. Унинг қиёфаси ранго-рангдир, у турфа-тумандир, бироқ у ўзининг ҳамма кўринишларида ҳам ўша ҳаёт шодлиги, атрофимизни қуршаган барча нарсаларни кузатиш ва англаш оқибатида юз берувчи зафар тантанасидир. Товушлар ва ҳидлар, ранглар ва туслар, осмон ва замин, жонли ва жонсиз, ёвузлик ва эзгулик — буларнинг бари табиатнинг қисмлари бўлиб, инсон ўз ижоди орқали табиатни ўзининг бир бўлагига айлантира олади. У ҳали эгнига либос тайёрлашни билмасдан, ҳали даҳшатли балолар, йиртқич ҳайвонлар, хавfli касалликлар қаршисида ожиз ва нотавон эканидаёқ ижодсиз тура олмади, ижод қилди, чунки бусиз у инсонликка кўтарила олмасди. Ибтидоий ғорлардан, энг қадимий қабрлардан тарихдан бурунги гулханларнинг тошга айланган куллари ёнидан, мужулган суюқлар ёнидан содда тош болталардан бўлак буюмларни ҳам топаёпмиз. Улар ичида турмушни илк марта безатишга интилиш, мулоҳаза ва ҳис-ҳаяжон таассуротларини акс эттиришга интилиш қолдиқларини, пайдо бўлаётган онгнинг дастлабки парвозлари, қалбларнинг юлдузларга томон илк интилишлари, оламни тимсоллар орқали ҳис этиш намуналарини топишмоқда.

Ғорларнинг деворларига туширилган ибтидоий одамлар суратларида ҳар доим ов манзараларининг акс эттирилиши тасодифми? Бу биргина жойдан эмас, турли қиъалардан топилган расмларда ҳам шу ҳолат такрорланади. Бу тасодифми?

Тасодиф бўлмаса керак. Мутахассислар бу борада назарияларни ярата берсинлар, улар яхшироқ, аниқроқ билишади, албатта. Мен эса ўша кезларда ҳам ижод ғам-ҳасрат, бедаво ғуссадан эмас, балки шодликдан, айна пайтда ўлжа топиш шодлиги, яъни умрни чўза олиш шодлигидан, чунки ўлжа топиш — фақат очлик ва совуқни енгиш тантанаси бўлибгина қолмасдан, балки баъзан даҳшатли ҳайвонни енгиш тантанаси ҳам эди, дейман. Инсон тантанасини неча марта ғажиб, ёриб ташлаган ҳайвон шоҳи, унинг тишлари, оқибатда овда ўлжа қилинди, бу инсонга шодлик учун, тантана учун, ўзлигини тан олдириш учун баҳона эмасми? Эҳтимол, дастлабки безак буюми шу тарзда пайдо бўлгандир. Тасмадай қуритилган ичакка ўтказилган даҳшатли тиш ғалаба рамзи, табиат устидан қозонилган тантана тамғаси, инсон буюклигининг нишони, биринчи заргарнинг биринчи асари бўлмаганмикин?..

Кўкарган, занг босган, бекорчиликдан зериккан эски асбоблар XX аср одамларининг қовушмаётган кўлларида ўтар экан, бир-бирига тегиб тунд товуш беради. Тош — инсонга металлдан илғари бўйсунган. Албатта, у иш қуроли вазифаси учунгина эмас, санъат асари материали хизматини ҳам ўтаган. Тошнинг сирли ҳаёти, унинг охиригача пайқаб олинмаган гўзаллиги сирлари қайси биримизни бугун лоқайд қолдиради? Ошиқмасдан, минг йиллар давомида тошларнинг бағрига қўшилган ранго-ранг жилвалар, гулчин томирлар билан берилган оройишлар, уларнинг шаффоф ёки ярқирок жилосидан қанча маъноларни уқиш мумкин... Омадингиз юриб дарё соҳили ёки денгиз тўлқини қирғоққа чиқариб ташлаган оддийгина тош ёки тоғ сўқмоғидан қоядан ушалиб тушган харсанг бўлагини топиб олдингиз, унинг қимматбаҳо тош бўлиши шарт эмас, ўшани синчиклаб кўздан кечиринг. Шунда ўзингизни ердаги барча ранглар, барча

жилолар, барча сирларга тааллуқли эканингизни элас-элас ҳис эта бошлайсиз. Шу ҳиссиётга лаёқатли одам — уни ўзгаларга ҳам ўтказа олиши мумкин. Инсон тошга оро бериб, уни йўниб ишлар экан, эҳтимол, тошга лойиқ даражада нафис шакл бера олмагандир, чунки у ҳали маъдан эритишни, металлни тоблашни билмаган пайтида жўн, қўлбола асбоблар билан ишлаган. Унинг иш шакли оддий бўлган. Аммо мазмунда ўшандаёқ мукамалликка эришган, археологлар қўлидаги топилмазлар бу хусусда заррача ҳам шубҳа қолдирмайди.

Ҳозирги замон санъаткорлари босиб ўтган йўл башарият босиб ўтган йўл билан туташ, бу мураккаб, сермеҳнат, миллион-миллион номаълум ижодкорларнинг тақдирлари ўз аксини қолдирган йўлдир. Тош йўнувчи, ҳунарманд, дастлабки рассомлар жамлаган маҳорат авлоддан-авлодга ўтар экан, аввалги малака, усул, шакл ва образларни авайлаб сақлаб, мисқоллаб тўплаган, бора-бора жилғалардан дарёлар яралганидек, улардан бутун бир мактаблар дунёга келган. Денгизлар кўп, жилғалар ундан кўп, шу каби санъатдаги мактаблар ҳам сон-саноксиздир. Қанчадан-қанча олимлар, баъзан бир-биридан бутун қитъалар ёки уммонлар билан тўсилган турли халқлар санъатларидан ўзаро боғлиқ жиҳатларни изламоқдалар, топмоқдалар. Бироқ биз, масалан, кельтлар ёки мисрликлар, ҳиндлар билан Пасха оролларидаги ҳайкалларни тиклаган номсиз усталар санъатларини чалкаштириб қўйишимиз мумкин эмас. Уларнинг барчаси ўз вақтига хос, уларнинг барида инсон ва табиатга нисбатан айрича қараш, ҳаёт моҳиятини ўзича тушуниш ўз ифодасини топган: тафовутларнинг илдизи ана шунда. Умумий жиҳатлари эса, албатта мавжуд. Ахир, барча усталарнинг орзуси — инсонни улуғлаш, унинг маънавий юксакликка интилишини тасвирлаш бўлган. Ернинг қайси бурчагини олманг — санъатнинг буюк вазифаси шу эмасми? Бу ҳақда шу қадар ёрқин, шу қадар ихчам, шу даражада мукамал баён этишнинг ўзга услуби мавжудми?

Лекин бир қизиқ жиҳат бор. Одам санъат стихияси, ижод стихиясига киришиб кетар экан, у фақат ўзидаги «мей»нинг буйруғига бўйсунган ҳолда ўзим учун ижод этаётирман, деб ўйлайди. У шундай деб ўйлайди, аммо дунёда у якка эмас-ку... Маълумки, жамиятда яшаб туриб, жамиятдаги узлатда туриш мумкин эмас. Дарҳақиқат, одам ижод чоғида, бу ишни аксарият, қандайдир маънавий кучнинг, ижтимоий кучнинг, ижтимоий гуруҳнинг изҳор этилмаган сўзи бўйича бажаради. У шунда ҳам уста, ижодкор, эҳтимол, улуғ ижодкордир, бироқ гап фақат шундагина эмас. У яна кимларнинг тасарруфига тушувига қараб, шарофат ёки касофат йўлида қудратли қуролга ҳам айланиши мумкин...

Санъатнинг мана шу даҳшатли қудратини энг олдин сезганлардан бири — эҳтимол, хурофотлардан фойдаланишни ўзига касб қилган кимсалардир, яъни дин ҳомийларидир. Дин санъатни ўта маҳорат билан ўзига итоат эттиришга интилади. Инсон шундай яралган: у нима иш қилмасин, доимо у қўли етадиган, ўзига тушунарли нарсалар ичидан мукамалроғини, ўзининг турмушидан ташқарида турувчи нарсани қидиради. Шундай қилиб, дин нозик наштар ёрдамида инсон психологиясини оча бошлайди, уни худди ўша санъат воситасида ўзгартиришга киришади. Санъат — ҳиссиёт таъсир эта олувчи ўшандай наштардир. Дин буни жуда яхши тушунади ва инсонни ўз исканжасида тутиш учун санъатдан фойдаланади.

Бу каби интилишлар, афсуски, кўпинча ютуқ билан якунланган... санъатнинг ибтидий босқичини ўтаган қанчалаб қабила ва халқларнинг ғам ва шодлиқни, дўстлар ва рақибларини шу тариқа содда-реалистик тасвир этувчи энг моҳир санъаткорлар, «энг яхши ижодкорлар» ўзларининг олтин қўллари билан юракларга даҳшат солувчи асарларни яратганлар. Кўп асарлар давомида бу ҳолат неча-неча марта такрорланган. Улар қалбларга НОМАЪЛУМ нарсани билишга бўлган мағрур интилишни эмас, балки номаълум нарсадан қўрқувни жойлашга хизмат қилганлар.

Узоқ асрлар давомида пичоқча ва қилқалам, сўз ва мусиқа, рақс ва куйлар ёрдамида қанча-қанча мудҳиш ниқоблар, образлар, гунг қиёфада турувчи ваҳимали ҳайкаллар, ёвузлик рамзи бўлган даҳшатли шакллар яралмаган. Дарҳақиқат, «Худо бандасини қандай яратди» деган ҳодисага «бандаси худони қандай яратди» деган тузатиш киритмоқ лозим.

Қуллик қилувчи, итоаткор, мутассиб инсонни ёқтирувчи қора ва қабоҳат кучлари жон-жаҳдлари билан санъатга диний йўналиш беришга интилдилар. Одатда, уста мана шу кучларнинг онги илғаб етмаган таъсирида ижод этар экан, унга астойдил ишонар эди. Агар унга бирон бир кимса: барча даврлардаги барча ҳақиқий Усталар ижод этар эканлар, ўзлари сезмаган ҳолда диннинг қора кучларига қарши исён кўзгаган, деб айтса унинг башарасига қараб кулган бўларди. Ҳатто улар, диний маросимлар учун яратилган маъбуд, бутлар орқали ҳам табиатнинг ҳақиқий, жонли дунёсини изланувчан қалбнинг ҳар ким илғамайдиган нозик томонларини мадҳ этишга эришганлар.

Динлар таъсирида шаклланган санъат ҳам, бари бир ўз даврини, ҳақиқий

хаётни акс эттирган. Тўғри, дунёнинг турли гўшаларида инсон устидан ҳукм юритиб турган эътиқодлар — «кўзгу»лар турлича эди. Бир-биридан ўта фарқли, шунингдек, асосий масалада ўхшаш эдилар.

Буддизм... Ундан шундай ёдгорликлар қолдики, улар ҳамон ўз ҳажмлари билан бизни ҳайратга солади. Бу баҳайбат ҳайкаллари якка ижодкорлар ярата олмас, уларни жам бўлиб яратиш мумкин эди, холос. Сўнг, уларга бир йил, икки йил эмас, ўнлаб йил кетган. Баъзан Будданинг биттагина ҳайкалини яратиш учун юзлаб, минглаб кишилар керак бўлган. Бу дин санъатдан тўғридан-тўғри фойдаланган, ундан илоҳий кучларнинг ҳайкаллари ясаш, улар билан эҳромларни безаш, зеб бериб йўнилган тошларни тайёрлаш, зардўзлик буюмлари ва усталарнинг бошқа асарларини талаб этганлар. Диннинг бу ишлардаги мақсади одатдагидек: худони одамлардан юқорироққа кўтариш, инсон руҳини керакли йўналишга солиш, уни бошқарувга мослаш эди. Бу бошқаришнинг «мурват»ини яратган одамлар ишининг нозиклиги ва нафислигига сидқидилдан қойил қолмоқ керак. Биз усталарга «ижтимоий буюртма» берган одамларнинг охир-оқибатда кўзлаган мақсадларини қабул қилмаслигимиз, ҳатто рад этишимиз мумкин. Уларнинг мақсади — одамларни Айтматовнинг романида тасвирланганидек, ўз фожиасини англамовчи манқуртларга айлантириш эди-да. Бироқ бугун биз ўша меҳроблар олдида, ўша ҳайкаллар ҳузурда турар эканмиз, уларга сажда қилмасдан иложимиз йўқ. Биз будда маъбудларига эмас, балки бу дунёни кўпдан тарк этган, аммо бари бир ўзларининг олтин қўллари туфайли абадий бўлиб қолган одамларга сажда қиламиз. Ижод кезларида одам халлоқ даражасига кўтарилади, худодан излаган улуғ қудрат билан мулоқотда бўлади... Ахир, бу қудрат унинг ўзида — инсоннинг ўзида-ку. Бу санъат кучи, ижод кучидир.

Насронийлик — христианлик ҳукм сурган жойларда ҳам қанчадан-қанча ажойиб ижод самаралари бунёд этилган! Бу даргоҳларда ҳам худди ўша «ижтимоий буюртма»ни рассомлик санъати ижро этган. Биз, христианлик инсон мукамалроқ даражага кўтарилган, хўжаликда ҳам, ижодкорликда ҳам алми-соқдаги қурол-асбобларни тарк этган, жамият анча илгарилаб кетган паллада вужудга келганини ва мустаҳкамланганини биламиз. Асрлар давомида бири-бирига ҳунарини узатиб ижод этган ажойиб усталар авлоди халлоқни барча кўринишларда тасвир этдилар, барча авлиё, анбиёларни, Муқаддас китоблардаги барча ҳодисаларни қилқаламда акс эттирдилар. Аслида, улар нималарни тасвирлаган? Леонардо да Винчи, Андрей Рублев, Босх, Рафаэль ва бошқа жуда кўп рассомлар аслида нималарни тасвирлашган?.. Биз ҳозир буни тушуниб етганмиз. Барча замондаги «Буюртмачи»ларнинг ўзи нима деб айтишмасин, ҳақиқатан кўз юмиб бўлмайди: уларнинг суратларида гражданлик руҳининг тамғаси мавжуд, уларда инсоннинг билим ва шарофатга интилиши иншо этилган, уларда дардқашларга, адолатга, ҳақиқатга абадий ҳамду сано айтилган; уларда адолат нурининг зафари, жаҳолатнинг тарихан ўлимга маҳкумлиги куйланган. Шу вайдан ҳам бу асарлар ҳар қандай динга эътиқод қилувчиларга, ҳатто динларга эътиқод қўймайдиган турли замонлардаги, турли мамлакатлардаги одамларга ҳам яқин ва тушунарлидир.

Бундан бир ярим минг йиллар муқаддам Арабистон ярим оролида Муҳаммад вужудга келтирган ислом дини таъсирида ривожланган Шарқ санъати ўзгача йўлни босиб ўтди.

Одамларга таъсир ўказишда христиан дини билан кураш олиб борган, бошқа эътиқодлардан «тафовут»ланиш, уларга ўзини қарши қўйиш учун ислом динининг санъатда алоҳида йўл тутганлиги тушунарли, албатта. Оллоҳни инсон қиёфасида тасвир этиш, умуман одамни ва жонли мавжудотни тасвирлашни тақиқлашнинг замирида ўзини ажратиб кўрсатиш истаги ётган бўлса керак. Ер остидан қазиб чиқарилган Афросиёбнинг кўҳна бинолари деворига ишланган расмларга қарасанг, юрагинг ачишиб кетади. Самарқандни забт этган ислом қўшинлари ханжарлар, найзалар, қиличлар билан исломгача бўлган даврдаги гениал рассомлар сарой деворларига ишлаган барча жонзотлар борки — ҳаммасининг кўзларини ўйиб ташлаганлар, бошларини қириб, ўчирганлар. Балиқлар, туя-қушлар, филлар, одамлар кўзсиз турибди. Хурофотнинг хуружи бу. Эҳтимол, фотиҳлар бу ишни ёвузлик натижасида эмас, балки тасвирланган махлуқларга кўмак бераёلمиз, деб сидқидилдан ишониб бажаришгандир. Уларнинг назарида, мана шу сурати туширилган жонзотлар жонзотлар жон талаб қилади, уларга жон топиб бериш эса рассомнинг қўлидан келмайди-ку, деб қарашган...

Инсонни тасвирлашни тақиқлаш мумкин. Умуман, ижодкорликни тақиқлаб қўйиш ҳам мумкин — тарихда бундай воқеалар бўлган. Аммо бундай ман этишларнинг таъсири бўлмаган. Инсондаги жўш уриб турган ижодкорлик учқунини «ўчириш» ҳеч кимнинг қўлидан келмайди. Охир-оқибатда мусулмон руҳонийлари ҳам бу ҳолатни тушуна бошладилар, мусулмонларга табиатни тасвирлашга рухсат берилди...

Шу тариқа, ислом дини бош эътиқод бўлиб қолган мамлакатлардаги шундай асов кучни итоаткор қилиш, бепоён ижодкорлик уммонини қатъий исканжга олишга уриниш каби қарама-қарши уринишлардан бу жойлардаги санъат ўзига хос, мароқли йўлдан, табиатни ўта нозик тасвирлаш йўлидан ривожланиб кетди. Бу санъатга хос ажойиб ёдгорликларда гап кўп. Тош ва ёғоч ўймакорликларида акс эттирилган шаклларга қарасангиз, кўпқирралик, нозик ўсимлик дунёсини тасаввур этасиз. Бутоқлар, дарактлар тепалари, гуллар ва япроқлар жимжимадор араб ҳарфлари билан кўшилиб, ажойиб бўстон манзарасини яратган. Девор, ер, сарой, мачит ва мақбара қуббаларини безаб турган ранго-ранг сопалакларда ўзгарувчан табиатнинг бамисоли ранглари туширилган. Шу қадар ихчам, моҳияти жиҳатидан сунъий тарзда одмилаштириб қўйилган ижод хазинаси воситасида шу қадар ажойиб ҳиссиётлар, туйғулар, мулоҳазаларни ифодалаш мумкинлигига ёқангизни ушлайсиз. Дарвоқе, ҳамма гап одамда, унинг ижод қилишга бўлган беҳаловат, энгилмас ташналигидадир.

Қаршидан топилган заргар қутиси билан танишар экансиз, хаёлингиз олис-олисларга кетиб қолади... Усталик асбобларини бундан бир аср муқаддам ёт кўзлардан яширишга уни нима мажбур этди экан? Тўғриси, буни биз ҳеч қачон билолмасак керак.

Бироқ бу буюмлар ўз хўжасининг ички дунёси ҳақида қанчадан-қанча фикрларни айта олади!

Уста ўзининг хотиржам, синчков ишини адо этадиган бу асбобларнинг ўзи бир дунё. Бу — буюмларда ифодаланаётган бутун бир даврдир. Мана шу сирли қулфлар билан ёпиладиган, нозик нақшинкор тунука билан зийнатланган қутини ҳам устанинги ўзи ясаган, деб ўйлашимизга ҳеч нарса тўсқинлик қилмайди. Ҳарҳолда ўқимаган, китобларни кўлига олмаган бу уста ўз ҳунарининг сирли жиҳатларини ўрганишга қанча меҳнат қилмаган дейсиз? У кимдан ўрганган? Бобосидан қолган сирларни эгаллаган отасиданми? Ёки ота-онаси ҳаётда йўлини топсин деб, уни шогирдликка берган кўшни маҳалла устасиданми?.. Ҳарҳолда, қути эгаси кўп асрлар, кўп авлодлар тажрибасини билгани, ўзлаштиргани аниқ. Бу ҳунар, тажриба асрлар оша нозик риштасифат XIX асргача сақланиб, етиб келган, сўнг узилган. Ҳа, узилган, акс ҳолда у тут қавагида ётмаган, балки устанинги шогирдлари кўлига ўтган бўларди.

XX асримиз, афсус-афсус, санъатнинг бу турини деярли бой бериб қўйди. Ҳақиқий заргарлик ишидаги нафислик, синчковликка биз етиб боролмаймиз. Биз бу сўзни ҳозир кўпроқ мажозий маънода ишлатамиз. Биз заргарлик ишини — тамғалаш, қолиплаш билан тобора кўпроқ алмаштираяпмиз, ёлпасига, кўплаб буюм ясашга ўтганмиз. Баъзан матбуот саҳифасида «устахона магазинларга кўплаб ноёб буюмларни юбормоқда» деган дабдабали, маъносиз жумлаларни ҳам учратиш қолиш мумкин. Ижод ва маҳорат шу тарзда ўзининг қадимий изланишлар эстафетасини тугатаяпти. Бу тўғрими, биз ҳаётимизни қашшоқлантirmаяпмизми, фақат ўзимизни эмас, балки келажак авлодни ҳам жуда муҳим нарсалардан маҳрум этмаяпмизми?

Шарқ заргарлари жонли мавжудотни тасвирлашни ислом тақиқлашига ўзларига хос йўсинда чап берганлар. Улар ўз меҳнатлари, ҳунарлари табиатидан келиб чиқиб, агар одам сиймосини тушириб буюмни зийнатлаш мумкин бўлмаса, у тақдирда одамнинг ўзини зийнатлаймиз, ўзидаги жисмоний ва маънавий бойликларни топиш ва кўрсатишда унга кўмаклашамиз, деганлар. Заргарлик буюмларини яратиш, айниқса, аёллар зебу зийнатларини ишлашдаги ана шундай ранго-ранг шакллар, хаёл ва таъб бойлиги Шарқдан бошқа яна қаерда мавжуд? Айтишларича, жевак, зирак, зебигардон, тиллақош, тумор, узук, маржон, билакузуклар ва бошқаларнинг турлари мингдан ошар экан. Худди башариятга ҳаёт бағишловчи ҳаётий малика бўлмиш аёлларимиз устидан шарият ўтказаятган оғир ҳукмронликка зид ўлароқ, худди улар эвазига уста заргар аёллардаги ифбат, гўзаллик ва мукамаллик, инсонийликни мадҳ этувчи буюмларни ижод этган, яратган. Гарчанд у заргарлигича қолса ҳам, бу иш учун унга албатта олтин, лаъл ёки зумрад каби қимматбаҳо нарсалар шарт бўлмаган. Сиз ҳозир ҳам айрим хонадонларда бувилардан қолган, одми, арзон, аммо ишининг нозиклиги, ижросининг етуклиги билан ақлларни лол қолдирувчи буюмларни учратасиз. Улар нари борса жилвалик тош ва маржон бўлаги-ю, аммо ундан саховатли ва ҳалол Устанинги маҳорати уфуриб туради.

Бу қутида заргарнинг тақдири, ҳаёти, мабодо оиласи бўлса — унинг тақдири жамдир. Ахир, Шарқда ҳар қандай эркакда ҳам оила қуришга имкон бўлавермаганлигини биламиз. Оила қуриш — бу бадавлат кишиларнинг қўлидан келган, чунки қизни ўзига рафиқаликка олиш учун пул керак эди, катта пул бериш лозим эди. Номаяўул ҳунареманднинг (биз унинг заргарлик ҳунарига алданмайлик, ахир, у ўз олтинига ишлов бермаган) оила қуришга, эр ва ота бўлишга, ўз наслини давом эттиришга қурби етганми, буни ким билсин. Минглаб аёллар ҳуснига ҳусн

қўшувчи ажойиб асарларини қуйиб, қирқиб, зарб бериб, ораста қилган ўша уста аёллар меҳр-муҳаббатига қанчалик зор бўлгандир, буни ким билади... Бу нозанинлар устанинг истеъдоди туфайли янада зебороқ бўлишган, дунёнинг энг қимматли зоти учун энг муносиб зийнат тайёрлаган Уста учун улар баланд дор бўлиб қолаберганлар. Бу — шундай бўлиши эҳтимол, рости шундай бўлгандир ҳам. Уз ҳунарини қолдирадиган ўринбосар бўлмагач, асбоблар тўла қути қари тут қавагига қўмиб кетилган.

Бу қути хотирам қатидан бот-бот қалқиб туради. Хаёдан уни очиб кўраман, ичида мудраб ётган бисотини бир-бир сиртга чиқараман. Юпқа металлни қайириб, кесадиған ясси қайчи. Буниси — қўлнинг нозик ҳаракати билан ишлатиладиган епенгил болғача, унинг ейилиб кетган дастасида ҳамон Уста қўлларининг изи бордек. Буниси катта-кичик бир қанча искана. Улар ҳам нозик, аниқ ишга мўлжалланган. Ёки кўпдан-кўп зарб туширилган тамғалар. Уста улар ёрдамида металлга дастлабки гулни туширган, сўнг гулни қайта ишлаб унга оро берган, ўзига хосликка эришган қалб кўрини унга уфурган. Ниҳоят, мана бу — ҳар бир уста ўз буюмига албатта босадиган ўзининг муъжаз тамға-нишонни.

Қутидан топилган жиҳозлар бу одамнинг қўлидан ҳамма иш келганини кўрсатади. У аёлларнинг безак буюмларидан ташқари, қумғон ва патнисларни зийнати борасида ҳам кўп ва мароқ билан ишлаган. Ҳолбуки, бу қадоқчи, мисгарлар иши эди. У ажойиб чилимлар ҳамда ўзга буюмларни тайёрлаган. У милтиқ, қилич, ханжар, қинлар, тўппончаларга зеб қилишни ҳуш кўрган. У зеб берган қуроллар жангчининг содиқ дўсти бўлиши, бир қарашдаёқ қўлнинг нарсаси экани сезилиб турган. Хаёлимга, ким билсин, яна шундай ўйлар келади: мана шу уста зийнатлаган қурол, шум тақдир туфайли, яна ўз эгасининг ҳаёт риштасини уздимикин?..

Яна шуни айтмоқчиман. 1920 йилда Бухоро амирлигининг чеккаларига социалистик инқилоб келиши билан халқ ҳаёти кескин ўзгарган. Унинг меҳнаткашларга ер ва сув берганини, эркин меҳнат ҳуқуқига эга қилганини, нодонлик, бидъатлар, касалликлар, камбағалларни эзишга, аёллар тенгсизлигига чек қўйганини ҳамма билади. Бу тўғри, бироқ иқтидори бор одамлар инқилобдан янада кўпроқ имтиёз олишди. Улар ижод қилиш ҳуқуқини қўлга киритди. Энди улар йўлини сунъий тақиқлар тўсмайди, халқ ҳам гўё шу имконни кутган экан! Ахир, санъатнинг бу ерларда мавжуд бўлмаган тур ва жанрларида қанчадан-қанча усталар туғилди. Иқтидорли рассомлар, ҳайкалтарошлар, драма ва балет усталарини айтмайсизми? Бу ажойиб эмасми?

Уста мавзу, усул, материал танлашда эркин. Бироқ у ўз бурчидан эркин бўла оладими? Бурч — бу камолот сари юксалишни давом эттириш, мана бу, номаълум уста — заргарнинг толиққан қўлидан тушган машъалани янада олдинга элтишни тақозо қилади. Бурч — биз эркин кишилардан ўша уста истаган, айта олмаган ва амалга ошира олмаган нарсани айтишни тақозо этади.

Заргарнинг қутисиңи эсларканман, унинг буюмларини хаёдан кўз ўнгимдан бирма-бир ўтказарканман, шуларни ўйлайман. Шунда бутун бир аср инсоннинг қайноқ қўллари меҳрига ташна металл буюмларнинг бўғиқ даъвати саси қулоғимга чалинади... Менинг қўлларим бундан мустасно. Бунга заргар устанинг қўллари керак.

**ЎЗБЕКИСТОН
ХАЛҚ ЁЗУВЧИСИ
ОДИЛ ЁҚУБОВ
60 ЁШГА ТЎЛДИ**

ДИЁНАТ

Ҳар бир йирик адиб ижодини кўз-кўз қиладиган бош китоби бўлади. Таниқли ёзувчи Одил Ёқубов ижодини белгилайдиган шундай асар хусусида сўз кетса, ишончим комил, биров «Муқаддас»ни, биров «Диёнат»ни, биров «Кўҳна дунё»ни, биров «Улуғбек хазинаси»ни тилга олиши мумкин. Мен эса ҳеч иккиланмай «Улуғбек хазинаси» деб жавоб берган бўлур эдим. Бу фикр адибнинг бошқа асарларини камситмайди, албатта.

Маълумки, Одил Ёқубов «Улуғбек хазинаси» романини айна ижодий куч-қувватга тўлган пайтда ёзди. Тарихий роман жанри адиб ижодий изланишлари учун мутлақо янги муҳит эди. Иш қанчалик қийин ва машаққатли бўлмасин Одил Ёқубов тарихий жараёни, унинг қатларида яшириниб ётган ҳаёт диалектикасини ҳаққоний акс эттиришга интилди. Давр руҳига ҳамоҳанг ғояларни илгари сургани учун ҳам «Улуғбек хазинаси» романи замонавий асарлар сафидан ўрин олди, давр ва инсон, шахс ва жамият тақдири ҳақида ўйлашга имкон берди. Шу сабабдан ҳам роман ниҳоятда қадрлидир. Яқинда Москвада бўлиб ўтган СССР ёзувчиларининг VIII съездида ҳам адиб яратган тарихий романлар кўпмиллатли совет адабиётининг баркамол асарлари қаторида тилга олинди.

Роман Улуғбек ҳаётининг энг сунгги дақиқалари тасвиридан бошланади. Мирзо Улуғбек тожу тахтидан, эл-юртидан, суюкли машғулот — илмий ишларидан умрбод маҳрум бўлиш арафасида. Ўз пушти камаридан бўлган фарзанди шаҳзода Абдуллатиф Самарқандга лашкар тортиб келмоқда. Шайх Низомиддин Хомуш янглиғ жоҳил руҳонийлар қўлида бир кўғирчоқ бўлган ўғли отаси ёққан маърифат машъалини сўндириб, элни зулмат қаърига отиш ниётида. Умр охирида ўзинг барпо қилган ишларнинг поймол бўлишини кўришдан оғир мусибат йўқ дунёда.

«Улуғбек хазинаси» романи буюк олим ҳаётининг энг драматик дақиқаларини ҳикоя қилади. Бундай оғир ва қалтис вазиятда Улуғбек нималарни ўйлайди? Салтанатними? Ҳа, албатта! Мутаассиб, разил фарзанди билан жанг қилиб, тожу тахтини асраб қолишними? Ҳа, бунини ҳам ўйлайди. Қонида ҳокимлик ишқи гупириб турган шоҳ тожу тахт қўлидан кетаётгани учун чуқур изтироблар чекади. Лекин, айна замонда, ўз даврининг буюк алломаси — Мирзо Улуғбек илмий ишлари, қурган мадрасалари, ўзи ёққан маърифат машъали сўниб қолишини ўйлаб, ич-ичидан зил кетади. Шу сабабли, энг ишончли одам сифатида суюкли шогирди Али Қушчини олдига чақиртиради. Унга умр бўйи йиққан хазинаси — бебаҳо китобларини эъзозлаб сақлашни тайинлайди, эзгу ниятларини ниҳоясига етказишдан умидини узмайди.

Тарихий мавзу Одил Ёқубов учун мутлақо янги соҳа. Улуғбек даври ҳаёти, урф-одатлари, одамларнинг қийим-кечаклари, тилини синчиқлаб ўрганиш зарур эди. Шу билан бирга Мирзо Улуғбек ва унинг даври ҳақида чет эл ва совет ёзувчиларининг анча-мунча

асарлари яратилган эди. Шулар қаторида Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» трагедиясини эсласак, адиб олдида турган қийинчиликлар равшан бўлади.

Юқорида қайд этганимиздек, «Улуғбек хазинаси» чигал тарихий вазият тасвиридан бошланади. Биз гоҳ сарой ҳаёти фитналари, гоҳ руҳонийларнинг ёвуз кирдикорлари шоҳиди бўлаемиз. Дам жоҳил, мутаассиб шайхларга қарши бош кўтарган Али Қушчи каби фидойи алломаларнинг мардлиги ва жасоратини кўриб таҳсинлар айтаемиз, дам илмий хазина хатар остида қолганда ёрдамга қўл чўзган Темур Самарқандий каби оддий темирчилар ва касибларнинг мардона ишларига қойил қоламиз. Хуллас, ёзувчи ўша мураккаб даврни кенг ва тўғри ёритиб беришга ҳаракат қилади. Энг муҳими, адиб воқеаларни шундай танлайдики, романда фақат Улуғбек яшаган давр муаммоларигина тадқиқ қилиниб қолмасдан, балки бугунги кун учун муҳим бўлган жиддий ахлоқий масалалар ҳам ўртага ташланади. Шу боисдан, Улуғбекнинг инсоний фазилатлари, унинг тарих ва жомра ҳақидаги, илм-маърифатнинг келажаги ҳақидаги тинимсиз ўйлари, кечинмалари, изтироблари бугунги китобхонни ҳам ўйлантиради, ҳаяжонга солади.

Одил Екубов Мирзо Улуғбекнинг ўз замонаси фарзанди сифатида буюк олим бўла туриб, тожу тахтдан воз кеча олмагани, яъни маълум даражада чекланган одам эканини ҳам кўрсатишга интилган. Улуғбек китобхон кўз олдида бирда Хуросонда вайроналарга йўл қўйган шафқатсиз шоҳ, бирда жанг ишқида ёнган лашкарбоши, бирда хиёнаткор ўғли олдида тиз чўкишга ҳам тайёр турган заиф инсон сиймосида гавдаланади. Лекин Улуғбек «заиф» пайтларида ҳам тинмай ўйлайди, мушоҳада қилади, воқеаларга улуғ донишманд сифатида нигоҳ ташлайди, бу ҳодиса унинг образини «майдалаштириб» зормайди. Шу жиҳатидан Улуғбек билан унинг ўғли Абдуллатиф муносабатлари диққатга совордир.

Романда Улуғбек билан Абдуллатиф ораларидаги баҳслар ва мунозаралар шунчаки мансаб, тожу тахт учун курашаётган икки мустабиднинг мунозараси бўлиб қолмай, балки узоқ замонлардан бери давом этиб келаётган нур билан зулмат орасидаги кураш даражасига кўтарилган ва давр драматига айланган зиддиятлардир.

Романда эсда қоладиган ва ҳатто айрим жиҳатлари билан Улуғбек образини тўлдирадиган қаҳрамонлардан яна бири Али Қушчидир. Бу алломанинг устози билан мулоқатлари, илмий баҳслари, инсоний изтироблари асарда кенг акс этади.

Али Қушчининг фавқулодда драмалар билан йўғрилган ҳаёти ва матонати уни бизга, замонамиз қаҳрамонларига яқинлаштиради. Айниқса, унинг Мавлоно Муҳиддин билан кескин баҳсларида юксак ахлоқий масалалар кўтариладики, бу ҳам романини бугунги кунга ҳамнафас қилади. Рост, Али Қушчининг айрим ички монологлари кўп такрорлангани учун баъзан риторик ўринлар ҳам пайдо бўлиб қолган.

«Улуғбек хазинаси»да тарихий шахслар билан бирга ёзувчи ҳаёлининг кучи билан яратилган ва асар ғоясини очишга хизмат қиладиган тўқма образлар ҳам анчагина. Биз бу ўринда алоҳида меҳр ва муҳаббат билан яратилган Қаландар Қарноқий, Хуршидабону, уста Темур Самарқандий образларини назарда тутаётимиз.

«Улуғбек хазинаси» романи ижтимоий-эстетик қиммати, қаҳрамонларининг ёрқин инсоний қиёфаси, тарихийлиги ва замонавийлиги туфайли бошқа тилларга ҳам ўгирилди, кадр-қиммат топди.

Таниқли белорус ёзувчиси Васил Биков муаллифга йўллаган хатида шундай ёзган эди: «Улуғбек хазинаси» романингиз учун раҳмат. Мен уни қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Ўзбек халқининг буюк фарзандининг улкан маърифий ишлари ва фожеий ҳаёти романингизда яхши очиб берилган. Китобхон учун ибратли асар. Ўз отаси билан ҳоқимият ва тожу тахт талашиб, уни ўлимга ҳукм қилган Абдуллатифнинг қисмати ҳам асарда таъсирчан бўёқларда ифода қилинган».

«Яхши китоб ҳақида сўзлаш мароқли, — деб ёзган эди қирғиз адиби Чингиз Айтматов Одил Екубовга йўллаган мактубида, — юқори савияда яратилган Сизнинг бу асарингиз тарихий фактларни юксак бадиий шаклда гавдалантирганлиги билан мени тўлқинлантирди. Бу адаблик маҳоратининг биринчи белгиси».

Бошқирдистон халқ шоири Мустай Каримнинг мактубида ҳам илқ сўзлар битилган. «Сиз муҳим ва мазмундор асар ёзибсиз. Унда акс эттирилган вақт узоқ эмас, бироқ бу қисқа муддат бутун бир даврни нурлантиради. Мен уни зўр қизиқиш билан ўқиб чиқдим ва катта таассурот олдим».

Таниқли немис ёзувчиси ва журналисти Хельмут Цемке Одил Екубов ижоди ҳақида ёзган очеркида «Улуғбек хазинаси» романини «баркамол тарихий асар»лардан бири сифатида тилга олади.

«Биз бу ерда, Европа марказида туриб, мамлакатингиз тараққиётини катта ифтихор ва қизиқиш билан кузатиб турибмиз, шунингдек, Сизнинг ижодингизни ҳам. Яқинда мен қаердадир Сизнинг Ибн Сино ҳақида «Кўҳна дунё» деган янги роман ёзиб тугатганингиз ҳақида ўқиб қолдим. Мен бу романингизнинг русча нашрини сабрсизлик билан кутаяпман. Ўйлайманки, Сизнинг «Улуғбек хазинаси» романингизни чоп этган «Янги ҳаёт» нашриёти бу романингизни ҳам мамнуният билан нашр қилажак».

Бў фикрлар «Улуғбек хазинаси» романининг ижтимоий сиёсий ва эстетик қиммати нақадар катта ва долзарб эканлигини яна бир қарра намойиш қилади.

Адибнинг тез-тез тилга олиб турадиган сеvimли бир ибораси бор: «Истеъдодли адiblар куруқ мақтовни эмас, ҳалол, чин дилдан айтилган самимий гапларни эшитилари келади, ҳақиқатни билгилари келади, чунки чин истеъдод тўғри сўздан, ҳаққоний танқиддан кўрқмайди, истеъдоддан бенасиблар эса... улар ачиқ гапни тезроқ эшитиб, адабиёт деб аталмиш муқаддас даргоҳлардан тезроқ қиқиб кетганлари маъқул, чунки адабиётдан тополмаган иззат-эътиборни ўз қобилиятларига мос тушадиган бошқа касб, бошқа иш, бошқа соҳалардан топиб олишлари мумкин».

Адиб ўз шогирдлари ва мунаққидлар билан муомала ва муносабатларда ҳам юзма-юз туриб, очикчасига, мардона, принципаал фикр олишиш тарафдори. Тўғри, у гоҳо адолатни

ҳимоя қиламан деб, қизишиб ҳам кетади, лекин ноҳақ эканлигини сезиб қолса, кечирим сўрашдан ҳам қайтмайди.

Одил Ғекубов таниқли ёзувчи сифатида шакллангунча мураккаб ижодий йўлни босиб ўтди. Бу ҳақда адибнинг ўзи шундай ёзади:

«Мен «Тенгдошлар» деган қиссани Узоқ Шарқда, Армия сафида хизмат қилиб юрган чоғларимда ёзган эдим,— дея ҳикоя қилади ёзувчи.— Унлаб ҳикоялар, ҳатто бир романни «дўндириб» қўйганим ҳам эсимда. Бу роман нима ҳақида — ҳозир ёдимда йўқ. Уша пайтларда, урушдан кейинги дастлабки йилларда «Олтин юлдуз кавалери» деган машҳур роман бўларди.

Бу роман қаҳрамони урушдан қайтиб, қолақ колхозга раис бўларди-ю, ҳаш-паш дегунча колхозни энг илғорлар даражасига кўтариб, ҳаётни жаннатга айлантириб юборарди. Агар янглишмасам, менинг «роман»имда ҳам шунга ўхшаш воқеалар содир бўлар, уни ўша асарнинг ўзбекча муваффақиятсиз варианты дейиш мумкин.

Армияда юриб ёзилган бу «улкан роман» ва қиссаларнинг ичида пичоққа илинадигани «Тенгдошлар» бўлди, чамаси, кўп сарсон-саргардонликлар, кўп жанг-жадал ва тортишувлардан кейин ниҳоят, эллик биринчи йили ёруғ дунёни кўрди... Мана, энди, сочлар оқариб, оқу қорани таниганимдан кейин ўша пайтларни, редакцияма-редакция қатнаб, муҳаррирлар билан жанг-жадал қилиб юрган чоғларимни эслаб бир қизараман, бир куламан. «Тавба, нима зарур экан шунча — дейман ўзимга. — Бу мислсиз «жангларга» кетган кучимни бошқа бир тузукроқ асар ёзишга сарф қилсам нима қилар экан?..» Адиб тузукроқ бир асар ёзаман деб кўп изланди, ишчилар, колхозчилар, чорвадорлар, студентлар орасида бўлди. Улар ҳаётини акс эттирувчи очерклар ёзди, публицистик чиқишлар қилди. Ўзи образли қилиб таъриф берган «ижодий жанглар»ни давом эттирди. Ниҳоят: 1961 йили адибнинг «Муқаддас» қиссаси эълон қилинди.

Таниқли танқидчи Озод Шарафиддинов қисса хусусида шундай ёзган эди:

«Адибнинг биринчи қиссаси «Тенгдошлар» 1951 йилда эълон қилинган бўлса-да, мен уни ёзувчи сифатида туғилган йилини 1961 йил, яъни «Муқаддас» қиссаси босилиб чиққан йил деб белгилардим». Биз ҳам бу фикрларга тўла қўшилаемиз.

Маълумки, эллигинчи йилларда яратилган кўпгина асарлар машъум конфликтсизлик назарияси таъсирида ёзилган эди. Бу таъсир — андазачилик касали олтмишинчи йилларнинг бошларида ҳам давом қилди.

Шу ўринда Васил Биков айтиб берган бир ҳикояни келтириб ўтиш ибратлидир:

«Эллигинчи йилларнинг охирилари ва олтмишинчи йилларнинг бошларида ҳам конфликтсизлик назариясининг таъсири кучли эди. Мен бу ҳодисани ўз ижодимда билганман, сезганман. Уруш мавзудида ёзилган асарларим редакцияларда узоқ йиллар ҳаракатсиз қолиб кетар, уларнинг тақдирини билан қизиққанамда менга «асарларингизда қора бўёқлар кўп, нур кам, бизга ўладагидан эмас, ўлмайдиган қаҳрамонлар керак», деб жавоб берар эдилар».

Дарҳақиқат, олтмишинчи йилларнинг бошларига келиб, кўпмиллатли совет адабиётида янги тўлқин пайдо бўлди. Бунда В. Биков, Ч. Айтматов, Ю. Бондарев, Н. Думбадзеларнинг асарлари муҳим роль ўйнади. Негаки, уларнинг ҳикоялари, қиссалари, романларида ҳаётнинг реал манзаралари чизилиб, тўлақонли қаҳрамонлар образлари яратилди.

Одил Ғекубовнинг «Муқаддас» қиссаси биз тилга олган тўлқиннинг кучайиши ва давом этишига сезиларли равишда таъсир қилди.

Қиссада Шариф ва Муқаддаснинг севги саргузаштлари орқали муҳим ахлоқий масалалар тилга олинади. Масалан, Шариф севган қизи Муқаддас билан бирга ўқиш ниятида олий ўқув юртига имтиҳон топширади. Шариф қинғир йўллардан фойдаланаман деб Муқаддаснинг ҳақиқа хиёнат қилганини билиб қолади. Муқаддас конкурсдан ўтолмайди. Бу ҳодиса Шарифнинг руҳий-маънавий оламида чуқур ўзгаришлар ясади.

Адиб Шариф ва Муқаддаснинг қарашлари, тушунчалари, кечинмалари ва ўзаро муносабатлари тасвири орқали замондошларимиз ҳаётидаги ижобий фазилатларни улуғлаб, қусурларни аёвсиз фош қилади.

Замонамиз қаҳрамонлари образларини яратишга бўлган интилиш ёзувчининг «Тилла узук», «Ларза», «Бир фельетон қиссаси», «Қанот жуфт бўлади», «Матлуба», «Биллур қандиллар», «Излайман» қиссаларида, «Эр бошига иш тушса» романида давом этди. Албатта, бу асарларнинг савияси бир хил эмас. Лекин уларнинг ҳар бирида эътиборга лойиқ муҳим маънавий муаммолар тилга олинган.

«Диёнат» романи Одил Ғекубовнинг иккинчи жиддий муваффақияти десак муболаға қилмаган бўлаемиз. Бу асарда ҳам адиб ижодига хос фазилатлар — ўткир ҳаётий муаммоларга қўл уриш, ёрқин характерлар, кескин вазиятлар, шиддатли тўқнашувлар яратиш маҳорати ярқ этиб кўринди.

Романда катта ишлар билан банд бўлган йирик ҳўжалик раҳбарлари, табиати муҳофаза қилиш масалалари билан шуғулланаётган олимлар, область ва район миқёсидаги партия ва совет ходимлари, саҳроларни забт этаётган чўлқуварлар, механизаторлар, боғбонлар, кекса ва ёш зиёлилар, студентлар, оддий пахтакорларни кўрамиз, уларнинг ҳаёти, меҳнати, ютуқ ва камчиликлари, дарди-дунёси, шодликлари, қайғулари билан танишамиз.

«Диёнат» романи марказида улкан ҳўжалик раҳбарлари, миллионер колхоз раиси Отақўзи Умаров билан унинг тоғаси, кекса коммунист, олим Нормурод Шомуродов туради.

Отақўзи ўз қишлоғи, ўз колхози учун катта ишлар қилган истеъдодли раҳбар. Ёзувчи ундаги бу фазилатни алоҳида таъкидлаш билан бирга жамиятимизда социалистик қонунчиликни бузган, ахлоқ нормаларига риоя қилмаган киши кимлигидан қатъий назар муносиб жазосини олади, деган муҳим фикрни ўртага ташлайди.

Отақўзи Умаровни асар давомида оғир, кескин драматик вазиятларда кўрамиз. Инсон сифатида у бирда ўта қўпол ва манман бўлса, бирда ўта танти, мард, олижаноб. Роман давомида гоҳо ундан ранжисак, ҳатто дилимизда унга қарши исён уйғонса, гоҳо ҳурмат ва

меҳр ҳисси пайдо бўлади. Энг муҳими, жиддий характер, кўпқиррали образ бўлган Отақўзи Умаров орқали биз ҳаётнинг кенг ва мураккаб тасвирини кўраемиз. Романда қаламга олинган олимлар ҳаёти тўғрисида ҳам худди шу фикрни айтиш мумкин.

Республикаимизда илк сув инженерларидан бири, Мирзачўлни ўзлаштириш учун биринчилардан бўлиб курашган, катта ва мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтган Нормурод Шомуродов ҳар бир ишда, фақат катта масалалардагина эмас, энг майда-чуйда нарсаларда ҳам пок бўлишга, ҳалол ва собит йўл тутишга ҳаракат қилади. У принципси, бебурд олим Воҳид Миробидовнинг илмий жиҳатдан асосланмаган пала-партиш ғояларига қарши кескин курашади, турмушда эгриликни кўрганда, ҳатто ўз жияни Отақўзини ҳам аямайди. Бу хислатлари, айниқса, тўғри сўзлиги учун у кўпларга, жумладан, Отақўзига ҳам ёқавермайди, бунинг устига кўрсаткичи, ўз билганидан қайтмаслиги, эътиқоди туфайли Нормурод Шомуродов кўп азият чеккан, ҳаёти драматик воқеаларга тўла. Лекин шуниси яхшики, бу одам қанчалик кўпол, дағал; баъзан ноҳақ бўлмасин, китобхоннинг меҳр-муҳаббати, ҳурмати дуторларни эшиб чалиб, ҳамманинг кўнглини кўтариб юрадиган ширинсухан Воҳид Миробидовда эмас, балки Нормурод Шомуродовда бўлади. Ички зиддиятларга бой йирик характернинг эстетик қиммати ҳам ана шундадир.

Отақўзини обрўли, эътиборли колхоз раиси, ташкилотчи, ҳар қандай оғир ишларни ҳам амалга оширишга қодир шахс дедик. Ҳа, Отақўзи ўз нуфузидан ҳатто кўзбўямачилик йўлида фойдаланишдан ҳам тап тортмайди. Унинг хатоларини кўрсатишга, тўғрилашга, ҳатто тартибга чақиришга ҳеч ким журъат қила олмайди. Хўш, бу аҳволнинг ўзи, ўз қусурлари қаҳрамонни ҳеч ташвишга солмайдими? Ташвишга солади, ўйлантиради, албатта! Ҳатто, бу хил қинғир ишларидан у қанчалар изтироб чекади. Отақўзи гоҳо ўзини-ўзи жиловлашга қатъий қарор қилади, лекин бунга ақли, идрокки, иродаси етмаслигидан ўртанади.

Отақўзи образи муносабати билан бир муҳим фикрни алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур. Гап шундаки, истеъдодли ёзувчиларимиз ҳақиша ҳаёт ҳақиқатини бўяб-бежамай, бор бўй-басти билан тасвирлаб келганлар. Ахир, ҳеч кимга сир эмаски, Уйғуннинг «Парвоз», Пиримқул Қодировнинг «Жон ширин» ҳикояси, Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг «Зўлдир» драмаси, Уткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романи Ўзбекистон Марказий Комитетининг XVI пленумидан анча илгари яратилган эди. Бу асарлар шу бугунги кунда бутун мамлакатимизда адолатни тиклаш учун кураш кетаётган бир пайтда алоҳида аҳамият касб этади.

Шу маънода «Диёнат» романининг тарбиявий аҳамияти қанчалик катта эканлиги ўз-ўзидан маълум.

Роман камчиликлардан тамомила холи, ҳар жиҳатдан мукамал деб бўлмайди, албатта. Диди юксак ўқувчилар ва айрим танқидчилар ҳақли равишда унда учраб турадиган такрорлар, айрим мантиқсизликлар, ёзувчи ва қаҳрамонлар тилидаги «тишга тегадиган» ғализликларни таъкидлаб ўтишди. Бизнинг фикримизча, «Диёнат» романининг дастлабки қисмлари бироз чўзилганга ўхшайди. Айниқса, Нормурод Шомуродов ҳаётининг сўнги дақиқалари, унинг ўлими тасвирланган саҳифаларда чуқур фалсафий теранлик ўрнига сентиментализм кучайиб кетган.

«Диёнат» романи адабнинг ижодий имкониятлари кенгайиб, фалсафий-эстетик мушоҳадаси чуқурлашиб бораётганлигига далил бўлади. Роман кўпгина хорижий тилларга ўғирилган. Синцзяндан адаб номига келган хатда куйидаги сатрларни ўқиймиз:

«Яқинда сизнинг Бежинг (Пекин) нашриёти тарафидан русчадан ханчунча (хитойча)га таржима қилиб нашр этилган «Диёнат» романингизни ўқиб чиқдик. Ҳамда хитойчага таржима қилувчининг Сизни таништириб ёзган қисқа мақоласи орқали сизнинг ижодий фаолиятингиз билан юзаки бўлса-да танишдик. Эшитишимча, романингизни ўқиган атрофимиздаги баъзи ўртоқлар сизнинг «Муқаддас» повестингизни ва уйғур тилида нашр қилинган бир ҳикоялар тўпламингизни ҳам ўқиган экан. Афсуски, у китобларингиз ва яқин йигирма йилдан буюн ёзган бошқа асарларингиз бизда йўқ.

Совға сифатида китобингизнинг хитойча нусхасидан бирини юбордик. Сизга саломатлик, ижодиятда муваффақият тилаймиз...

Ҳурмат билан Синцзян «Қашқар газити» таҳрир бўлимидан: Тоҳир Толиб, Муҳаммад Турсун, Абдукарим».

Ҳар қандай асарнинг реалистик кучи, қудратини оширадиган омирлар хусусида сўз кетса, энг аввало, ҳаётий ҳақиқат, мураккаб тақдирлар яратиш, инсоний диёнатнинг ғалабасини кўзда тутамиз. Лекин ғалаба ҳеч қачон оппа-осон, сип-силлиқ кечмаган. Кўҳна тарихнинг гувоҳлик беришича, маърифат нурлари ва диёнатнинг тантанаси учун кураш фожиалар билан лиқ тўла.

Адабнинг навбатдаги йирик асари — «Кўҳна дунё» романи қаҳрамонларидан бири Абу Райҳон Беруний тақдирнинг киши тушуни бўлмайдиган ўйинлари ҳақида фикр юрита туриб, шундай дейди:

«...Нечун метин зарурат асосига қурилган бу олам, бу чексиз коинот, бу сайёралар ҳаракати ва табиат ҳодисаларида буюк бир қонуният ва ақл-заковат мавжуд? Бани башар эса... тирик мавжудодлар мукаммали бўлмиш-бани башар эса... нечун хурофот, зулм ва адолатсизлик тутқунидан чиқолмайди? Нечун?...»

Романда буюк аллома айтганидек, бани башарнинг зулмга, хурофотга қарши кураши Беруний ва Ибн Сино сингари алломалар, «Рўйи заминни зир титратган султон Маҳмуд Ғазнавийлар, ҳаётнинг ва мансаб зинасининг турли поғонасида жойлашган одамларнинг образлари билан танишамиз. Айрим танқидчилар «Кўҳна дунё» романи хусусида фикр юрита туриб, «Ибн Сино ва Беруний сюжетига ҳозиргидан кура ҳам фаолроқ аралашмиш» лозимлиги, «адаб кўпгина тарихий воқеалар ва ҳодисалар билан банд бўлиб, Ибн Сино ва Беруний образларига кам эътибор берганлигини» айтиб ўтишди.

Бизнинг фикримизча, бу даъволарга асос йўқ. Гап шундаки, адиб Ибн Сино ва Берунийни асарнинг марказий образлари қаторига олиб чиқмайди. Бу ҳодисани улар характерининг

мантиғи ҳам талаб қилмайди. Аксинча, ёзувчи икки буюк аллома образи воситасида эзгулик ва қабоҳат орасида асрлар бўйи давом этиб келаётган шафқатсиз кураш манзараларини ифодалай олган.

Биз бу курашни сарой ҳаётида, вазирлар фитнасида, «тақдири азалнинг ажиб жумбоғи» Абу Шилқим Шахвоний тақдирида, «майни ичиб кўнглини хушлаб» юрвчи Қутлуғқадамнинг яшаш тарзида ҳам учратамиз.

Тўғри, Беруний ҳам, Ибн Сино ҳам ҳақиқат излайди, эзгулик учун курашади. Беруний «эсини танибдики, ҳақиқат излайди. Ҳақиқат йўлида кирмаган кўчаси, юрмаган йўли қолмади. Бирда уни кўкдан кутса, бирда илм ва ақлу идрокдан қидирди, яна бирда Қобус Ибн Вушмағир, Маълум ва Султон Маҳмуд каби ҳокимларни йўлга солиб, ҳақиқатни қарор топтираман, деб ўйлади. У умри бино бўптики, ҳақиқат деб аталмиш бу «оҳу»ни қувиб юрибди».

Адиб Беруний ва Ибн Синонинг орзу-умидлари, қайғу-хасратлари, эзгулик йўлида чеккан заҳматларини бўяб-бежамай кўрсатишга интилади. Икки буюк аллома хатти-ҳаракатлари ва яшаш тарзида, Султон Маҳмуд Ғазнавий касалини даволаш билан боғлиқ саҳифаларда ёзувчи маҳоратини кўз-кўз қилувчи саҳналар мавжуд. Айниқса, Маҳмуд Ғазнавийнинг ўлим олдида кечирган талвасаю жававалари ҳаққоний тасвирланган. Энг муҳими, адиб Маҳмуд Ғазнавийни фақат қора бўёқлар билан чаплаб ташлаган эмас. Йўқ, аксинча, султоннинг золимлиги билан бир қаторда ақлли, тадбирли шоҳ эканлигини ҳам асло унутмаган.

Романда айрим нуқсонлар мавжуд. Жумладан, қахрамонларнинг руҳий-маънавий талқинида чуқур ички таҳлил етишмайди. Шу хилдаги камчиликларни Абу Райҳон Беруний ва Ибн Сино образларида ҳам кўриш мумкин.

Одил Ёкубов қайси мавзуга мурожаат қилмасин, ҳамisha даврнинг долзарб муаммоларини қаламга олишга, замондошларимизнинг тўлақонли образларини яратишга интилади.

Адибнинг «Оққушлар, оппоқ қушлар» деб номланган янги романида ҳам бугунги куннинг ҳозиржавоб масалалари тилга олинган. Унда инсоний бурч, диёнат ҳусусида сўз боради. «Дейдиларки, дунёда оққушлардек пок, беғубор қушлар йўқ эмиш. Мен ана шундай қушларда бебаҳо фазилатли меҳнат кишиларини кўраман. Айрим ҳолларда порохурлик, иғвогарлик, мансабпарастлик иллатлари илдиз отган 80-йиллар бошида ҳам ўзларига гард оқтирмай покиза яшаб, ҳалол кун кўрган заҳматкаш бобо деҳқонларимизни ўша гўзал оққушларга қиёс қилгим келади», — деб ёзади адиб.

Роман марказида оддий деҳқон Шораҳим шоввоз оиласининг тақдири туради. Шораҳим ва унинг умр йўлдоши Ойсулув образи поклиги, оддий меҳнат кишиларига хос инсоф, адолат, диёнат каби фазилатлари билан ажралиб туради.

Адибнинг илгариги замонавий мавзудаги асарларида кўпроқ катта ҳўжалик раҳбарлари, давлат арбоблари образларини кўрган бўлсак, «Оққушлар, оппоқ қушлар»да меҳнат кишилари ҳаёти, орзу-умидларини, негатив ҳодисалар авж олган пайтларда бошларига оғир мусибатлар тушган чоғда ҳам эгилмаган, ниҳоятда ҳалол, хокисор, пок қалбли одамларни кўраемиз.

Асарнинг фазилатларидан бири шундаки, Одил Ёкубов Шораҳим, Ойсулув, Шоқосим, санъатшунос олим Расул Нуриддинов, Иван Харитонович Белобородов сингари ижобий қахрамонлар орқали ҳаётдаги салбий ҳодисаларга қарши турган ижобий кучларнинг қудратини кўрсата олган. Шу жиҳатдан романнинг композицион тузилиши ибратлидир. Аслини олганда, роман асосини болаликда бирга ўсган, уруш йиллари фронт орқасида этик билан сув кечиб хизмат қилган, сўнгра япон империалистларига қарши урушда қатнашган урта қадрдон дўстнинг тақдири ташкил қилади. Улардан бири Шораҳим шоввоз урушдан қайтган, оилавий сабабларга кўра ўқишга кира олмай, қишлоқда оддий боғбон бўлиб қолган. Иккинчиси — Расул Нуриддинов йирик санъатшунос олим даражасига кўтарилган, учинчиси — Музаффар Фармонов савдо соҳасига кириб ўз фаолиятида катта «муваффақиятлар»га эришган.

Ёзувчи бу образларни тасвирлаш жараёнида улар характерининг тадрижий ривожини беришга эришган. Уларни ёшлик давридан, энг пок, беғубор чоғларидан то романда тасвирланган мураккаб давргача босиб ўтган йўлларини бутун тафсилотлари, ҳамма ички руҳий қарама-қаршиликлари билан кўрсатиш орқали гавдалантирган. Адиб ўз қахрамонларининг характеридеги ўсиш-ўзгариш жараёнларини кўрсатишда ҳозирги адабиётда кенг қўлланилаётган ретроспектив усулдан ўринли фойдаланган. Натижада биз бугун ҳеч бир қинғир ишлардан қайтмайдиган Музаффар Фармоновни бир ҳолатда ўта манман, кибор, адолатсиз, худбин бир шахс сифатида кўрсак, иккинчи бир ҳолатда самимий дўст, садоқатли бир ўспирин қиёфасида учратамиз. Шу ўринда унинг уруш пайтида — Хинган тоғларда ёниб-қуйиб айтган ушбу сўзларини эслайлик: «Фақат ҳозир эмас, бутун умр дилимиздаги гапни пинҳон тутмай, ҳеч қачон сохталик қилмайдиган ҳалол инсон бўлайлик! — Музаффар яна култ-култ ютиниб, бир дақиқа жим қолди, кейин: — Агар, — деди чуқур тин олиб, — агар дўст бўлсак... бир умрга ҳалол дўст бўлайлик! Ҳеч қачон, ҳатто бошимизга қилич келганда ҳам, бир-биримизга хиёнат қилмайлик. Эскича айтганда, қиёматли дўст бўлайлик».

Ҳар учала дўст бир қишлоқда, деярли бир маҳаллада бир майизни бўлиб еб, уруш йиллари эшак карвонларда галла ташиб катта бўлишган. Уларнинг ёшлиги, бошларидан кечирган турфа воқеалар, орзу-умидлари, севгилари, дўстликлари — ҳаммаси, ўзлари ўсиб катта бўлган қишлоқ булоқлари янглиғ мусаффо, беғубор, пок, лекин йиллар ўтиб, йўллари ажралиб кетган, ҳаёт зиддиятлари уларни бир-бирларига ўхшамайдиган шахслар қилиб шакллантирган.

Ёзувчи роман асосини ташкил қилган конфликтларни юзага келтирган омилларни бутун тафсилотлари, икир-чикирлари билан тасвирлар экан, уларни энг драматик нуқталарда тўқнаштиради. Бу ҳол етмишинчи йилларнинг охирлари ва саксонинчи йиллар бошларига хос ўта зиддиятли даврни ҳаққоний очиб беришга хизмат қилади.

Ҳар учала дўст бугунги кун учун энг муҳим бўлган инсоф ва адолат учун кураш муаммоси билан юзма-юз келишади. Совхоз ёш директори, Музаффар Фармоновнинг ўгли Фотиҳ Фармонов Шораҳим шоввоз ва Шоқосимга нисбатан жуда катта адолатсизлик қилади, нопок йўлга юрмагани учун Шораҳимни ишдан ҳайдайди, келини Меҳринисони йўлдан уради. Ва ниҳоят, Шоқосимни машина авариясида майиб қилади. Хўш, шундай оғир вазиятда Шораҳим шоввознинг энг яқин дўсти Музаффар Фармонов қандай йўл тутайди? Уз мансабини суистеъмол қилган, Шоқосимдек пок бир йигитнинг рафиқасини йўлдан оздирган ўғлига қарши чиқишга ўзида журъат топа оладими ёки инсоф ва адолатни унутиб ўз фарзандига ён босадими? Икки дўст, икки қадрдоннинг ўртасига тушиб, ҳакамлик қилиш вазифасини ўз зиммасига олган Расул Нуриддинов-чи? У кимга ён босади?

Ёзувчи мана шу хилдаги шиддатли воқеалар воситасида давримиз учун энг муҳим бўлган адолат масаласини илгари суради. Шунинг учун ҳам бу қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, орзу-ўйлари, адолат йўлидаги изланишлари, чеккан изтироблари, бошларига тушган мусибатлар, йўқотиш ва жудодликлар китобхонни лоқайд қолдирмайди. Айниқса, Шораҳим шоввоз ва Ойсулуннинг тақдири бизни ҳаяжонга солади. Уларнинг бир-бирига бўлган меҳри, пок, беғубор севгиси, садоқати мафтун қилади.

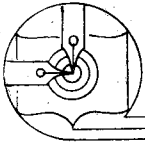
Биз бу ерда романдаги фақат битта линияни тилга олиб ўтдик. Шубҳасиз, «Оққушлар, оппоқ қушлар» романида бугунги ижтимоий ҳаётимиздаги изланишлар, республикамиз партия ташкилоти раҳбарларида бошланган покланиш даврига хос яна жуда кўп муҳим масалалар ўртага ташланган. Бу ўринда ромanning бош қаҳрамонларидан бири Расул Нуриддинов фаолияти билан боғлиқ жамиятда санъат ва санъаткорнинг ўрни мавзусига бағишланган бобларни кўзда тутаётимиз. Адиб бу бобларда ҳам поклик, тўғрилиқ, виждон масаласини кўндаланг қўяди. Беҳзод Нусратов каби катта истеъодлар билан Мардон Зокиров сингари истеъоддан батамом маҳрум кишилар ўртасидаги тўқнашувлар орқали жамият учун муҳим бўлган муаммоларни очиб беради. Одил Ёқубов бу билан истеъоддан маҳрум, лекин ўз соҳасида Музаффар Фармонов даражасида устомон шахсларнинг жамиятимиз учун нақадар зарарли эканлигини кўрсатишга муваффақ бўлган.

Роман конфликтни ҳақида гап кетганда, яна бир қаҳрамон ҳақида сўз юритиш жоиздир. У — халқ контроли комитети раиси муовини, учала дўстнинг собиқ комбати Иван Харитонович Белобородов образидир. Сир эмас, кўпгина ўзбек романларидаги рус кишиси образи маълум схемалардан нари ўтмайди. «Оққушлар, оппоқ қушлар»даги И. Х. Белобородов эса асарга шунчаки бир «керакли қаҳрамон» сифатидагина киритилган эмас. Унинг ўзига хос таржимаи ҳоли бор. Гап шундаки, Белобородов бир пайтлар Гоби саҳроси ва Хинган тоғларида учала дўстнинг жонига оро қилган, мушкулларини енгил қилган. Шунинг учун ҳам у Шораҳим, Расулнинг адолат учун олиб борган курашларида иштирок этишга маънавий ҳаққи бор. Шу боисдан ҳам у ўзбек диёрига катта меҳр қўйган, унинг тупроғи, табияти, одамларнинг мусаффолигини асраш учун жуда катта жонбозлик кўрсатган инсон сифатида буй кўрсатади.

Албатта, «Оққушлар, оппоқ қушлар» романида муайян камчиликлар, мукамал чиқмаган ўринлар мавжуд. Романда, айниқса, ретроспектив услубда ёзилган бобларда такрор ҳолатлар, сўзлар ва иборалар учрайди. Асарнинг ечими ҳам фикримизча, бир оз енгиллашган, айрим қаҳрамонлар, жумладан, Шоқосим, Меҳринисо, Беҳзод, Нигора линиялари билан боғлиқ саҳифаларда салмоқ ва чуқур ижтимоий маъно етишмайди. Роман тилида тишга тегадиган курмаклар учрайди. Ва ниҳоят яна бир истак: китобхон Музаффар Фармоновнинг ёвуз кирдикорларини теранроқ очиб берадиган туб илдишлар моҳиятини кўришни истайди.

Одил Ёқубов «Икки муҳаббат» ҳикояси, «Муқаддас» қиссасидан тортиб, то энг кейинги «Оққушлар, оппоқ қушлар» романига қадар даврнинг долзарб масалаларини қаламга олди, қаҳрамонлар қалбидан тоза булоқ сувидек сизиб ўтган диёнатни, покликни қуйламоқда.

Пирмат ШЕРМУҲАМЕДОВ,
филология фанлари доктори

Бердиали Имомов,
филология фанлари доктори

МАВЗУ, ҒОЯ ВА ХАРАКТЕР

[АТЕИСТИК РУҲДАГИ АСАРЛАРГА БИР НАЗАР]

Ўзбек совет адабиёти кўплаб ҳаётбахш анъаналарга эга. Шулардан бири диний хурофот ва бидъатларни фош этиш, атеистик мотивларни кенг тарғиб қилиш орқали замондошларимизни коммунистик ахлоқ руҳида тарбияладиган асарлар ижод этиш ҳисобланади.

КПСС XXVII съезди қарорларидан келиб чиқадиган ва ижод аҳли зиммасига тушадиган масъулиятли вазифалар кўлами ҳам бу мавзуга алоҳида эътибор бериш зарурлигини кўрсатади.

Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг биринчи секретари ўртоқ И. Б. Усмоҳўжаев КПСС XXVII съезд минбаридан сўзлаган нутқида республикада хусусий мулкчилик тенденциялари, хусусан, шахсий бойлик тўплашга мойиллик, меҳнатсиз даромад топишга интилиш каби давримизга ёт ва зарарли психология эгалари мавжудлигини таъкидлади. «Идеология соҳасидаги ишни ҳар қандай тарзда бўшаштириб юбориш ҳамда социал турмушдаги жўшқинликнинг пастлиги бизга ёт кучлар учун имконият яратиб берадиган тўйнуқ», деб уқдирди. «Бундай кучларга қарши,— деб давом этди нотиқ,— зўр бериб кураш олиб боришимизга тўғри келмоқда. Улар диний ақидаларни, эски бидъатлар ва зарарли урф-одатларни тарқатмоқдалар... патриархал укладни сақлаб қолишга уринмоқдалар» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1986 йил, 28 февраль).

Кишилар онгидаги бундай ўта қолоқ кўринишларни йўқ қилишда, социалистик турмуш тарзига мувофиқ психологияни кенг барқарор этишда санъат ва адабиёт зиммасига алоҳида ғоявий-эстетик вазифалар тушади. Шулар асосида диний ақидаларга, хурофотга қарши ёзилган асарларга хос ютуқ ва камчиликларга кўз ташлаш, бу борадаги муаммоларни ёритиш катта аҳамият касб этади.

Адабиётимизда бу анъана буюк Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ўлмас асарлари билан бошлангани маълум. У диндорларнинг жирканч башарасини, разил кирдиқорларини катта жасорат билан очиб ташлади. Унинг диний сарқитларга қарши ўт очувчи «Бир эшон ўпкасига жавоб», «Бугун — 8 март», «Азимхўжа эшон бинни Тошхўжа эшоннинг оғиз

боғлашлари» сингари қатор лавҳа ҳамда «Бой ила хизматчи» ва «Майсаранинг иши» каби йирик сахна асарларини эсласак, адиб ижодида бу мавзу қанчалик чуқур ва бақувват илдиизга молик эканлигини ҳис этамиз.

Ҳамза анъаналарини муносиб давом эттирган санъаткор Комил Яшин яратган Гулсара, руҳонийларнинг ёвуз хуружидан тап тортмаган жасур аёл Нурхон образлари курашчан характерлар сифатида адабиётимиздаги қаҳрамонлар сафини тўлдириб турибди.

Ғафур Ғулум, Абдулла Қаҳҳор, Ғайратий каби пешқадам санъаткорлар бу анъанани турли жанрлардаги асарлар билан бойитдилар. Хусусан, Ғафур Ғулумнинг «Ҳийлаи шаръий», «Эшон ва шайтон». «Энг расво намози аср», «Арвоҳлар», «Элатияда бир ов», «Эшон «обод», «Ҳажжи қабул бўлди», «Луқмон», «Афанди ўлмайдиган бўлди» сингари ҳикояларида дин ва хурофот воситасида эл-юртни таловчи муртадларнинг хатти-ҳаркатлари ҳажв тигиға тортилади ва халқона юмор воситасида фош қилинади. Бу — улардаги ҳаётий, ёрқин деталлар, романтик бўёқлар образ ва характерларни кўз ўнгимизда аниқ гавдалантиради. Диний сафсаталарнинг чиркин илдиизини очиб ташловчи бу ҳикоялар маҳорат жиҳатидан етуқлиги, чуқур индивидуаллиги билан ҳам ажралиб туради. Мазкур асарлар адибнинг муҳим тарбиявий аҳамиятга молик бу мавзу устида бир умр кунт ва эътибор билан ишлаганлигини кўрсатади.

Абдулла Қаҳҳор «Бемор», «Қабрдан товуш», «Майзи емаган хотин», «Ўғри», «Даҳшат», «Тобутдан товуш», «Ўтмишдан эртаклар» каби асарларида жирканч ва разил ҳаракатлари, ахлоқсизлиги ва тубан ички оламини диний парда билан ниқоблаб юрган кимсаларни қаттиқ ҳажв остига олади. Ғайратий қатор асарларида мол-дунё йиғишга ҳирс қўйиб, ҳаром йўл тутган маккор ва сохта диндорлар қиёфасини гавдалантиради («Маҳсум қочди», «Тепалик мазор», «Хосиятсиз кун», «Эпчил кувё», «Довдираш» ва бошқалар).

Адабиётимиз тарихи кўрсатадики, унинг барча босқичларида атеистик мотив сезиларли ўрин эгаллаган. Бу мазвуда деярли

барча санъаткорлар қалам тебратганлар. Айниқса, 20—30-йиллар адабиёти бу борада алоҳида ажралиб туради. Бунинг боиси, аввало, ҳаётий асос билан янгиликнинг эскилик ва турли бидъатларга қарши курашда изчил қарор топабориши билан изоҳланади. Давр тақозосига кўра бу йилларда «Худосизлар» номли махсус журнал нашр қилинар эди. Мазкур журнал ва бошқа матбуот органларида Абдулла Қодирий («Қалвак махсумнинг хотира дафтаридан»), Абдулхамид Мажидий («Тақдирнинг сири»), «Инжиқ зиёратчи», «Сотилган қиз»), Хусайн Шамс («Авлиё мазорини мўъжизаси»), «Қиссасул анбиё»), Боту («Ҳайит ҳаром бўлди»), Ғозӣ Юнус («Баҷажжиш»), Комил Алиев («Кишиларнинг тубани»); Н. Раҳимий («Сирлар очилди») ва бошқа қалам эгаларининг асарлари кенг ўрин олди. Мураккаб ижодий йўлни босиб ўтган Фитрат ҳам янги воқелик таъзиқи ва таъсирида «Худосизлар» журналининг энг фаол авторларидан бирига айланган эди. Умуман, бу ёзувчи ижодида диний ақида ва удумларнинг тарихий-социал зарари, пучлиги, чиркинлиги ҳажвий романтик усулда фош этилган атеистик руҳдаги асарлар салмоқли ўрин эгаллайди. Унинг «Қиёмат», «Шайтоннинг тангрига исёни», «Рўзалар», «Зайд ва Зайнаб», «Заҳронинг имони», «Оқ мазор», «Меърож» ва бошқа насрий, драматик ҳамда шеърий асарларини эсга олиш мумкин.

Хуллас, адабиётимизда атеистик руҳдаги асарлар яратиш анъанаси ҳеч вақт тўхтаб қолган эмас. Бунга кейинги ўн йиллик давомида яратилган Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, Ҳамид Ғулум, Абдулла Орипов, Худойберди Тўхтабоев, Саъдулла Сиёев, Хайриддин Султонов ва бошқа турли авлодга мансуб ёзувчилар ижоди мисолида ишонч ҳосил қиламиз.

Айниқса, Худойберди Тўхтабоев ижоди хурофот иллатларини ҳажвий усулда фош қилишга мойиллиги билан диққатни тортади. Шу маънода «Сариқ девиниғ ўлими» романини таъкидлаш зарур. Роман қаҳрамони Ҳошимжоннинг саргузаштлари орқали ёзувчи ҳаётимизда томир ёйишга уринаётган диний бидъатларни кулги остига олади. Гап фақат хурофий расм-русмлар ва унинг хунук кўри-нишларини шунчаки фош қилишда эмас. Аксинча, ёзувчининг маҳорати, романнинг қиммати автор ниятининг характер моҳиятига сингдириб, моҳирона ифодаланишида ва ўзига хос ёрқин образлар яратилишидадир.

Социалистик реализм ёзувчиси аниқ ғоявий-синфий позицияси, ҳаёт ҳодисалари ва инсоний муносабатларга нисбатан партиявий дунёқарашини асарга сингдириши шарт. Ёзувчининг асосий ғоявий пафоси реалистик тасвир давомида, асар мантиқида, персонажлар нутқида ёки муаллифнинг бевосита ва ошқора лирик-публицистик мушоҳадаларида аниқ ифодасини топади. Айниқса, диний-хурофий ақидаларга тақалган ўринларда ғоявий мақсад биллурдек тиниқ бўлиши зарур. Масалага шу талабдан ёндашилса, айрим асарларда этирозли, ҳатто нохуш кўринишларга дуч келамиз. Чунончи, Худойберди Тўхтабоевнинг «Йиллар ва йўллар» романида ҳам шундай нуқсонга йўл қўйилди.

Адабий танқидчилик бу романнинг фази-латлари хусусида тўғри фикрлар билдирди. Шу билан бирга мураккаб образлардан бири — Пири муршид образини талқин этишда ёзувчи «фақат қора бўёқ ишлатишдан

қочган»лиги ҳақида ҳам мулоҳазалар айтилди. Бироқ бу персонажни қизишда муҳим бир нуқта романга соя ташлаб турганлиги эътиборсиз қолдирилди. Чунончи, ёзувчи романнинг «Қозиққа боғланган беморлар» бобида куйидагича ёзади:

«Пири муршиднинг умри руҳий хасталар орасида ўтиб борапти. Тузалганлари ҳам бор, ўлганлари ундан кўп. Улганларини худо ўзига азиз қилган бўлади, тузалиб кетганлари ҳазратнинг дуолари туфайли (!) яратганнинг марҳаматига мустажаб бўлган бўлади». Пири муршид қозиқ сугўрига аёллар орасига ўзини урган Бойқўзига қарата аллақандай ҳаракатлар ҳамда куф-суф қилгач, «Бамисоли мўъжиза юз бергандек бўлади». Шундан кейин автор қутуриш даражасидаги телба Бойқўзи ювошданиб, итоаткор кўйда ҳазратлари ордидан «жиггина эргашди» деб ёзади. Сел офати икки фарзандидан жудо қилгач, телбалаганган аёл қаршисига келган Пири муршид кўнгилдан шу гаплар ўтади: «Бу кеча уни ўқийман, тонг отгунча ўқийман. Худо хоҳласа инсу жинслари даф бўлай деб қолди(!). Кузга бориб руҳи бутунлай покланади!»

Юқоридаги ҳолат ва гаплар ҳозирги кунда хийла гимирлашиб қолган, диний эътиқоддан ниқоб кийиб, куф-суф қилиш, одам ўқиш, фолчилик, азойимхонлик орасида бойлик орттириш кўйига тушган, салла ўрнига шяляя кийиб, намозхонлик қилаётганларга қўл келиши, дастак бўлиши ҳеч гап эмас. Романда ёзувчи баъзан Пири муршиднинг телбанамо хатти-ҳаракатларини гротеск усулида тасвирласа-да, унинг жиниларни ўқиб «тузатиши» аслида таги пуш, ғайриилмий, беҳуда эканини очик қолдириши, ўз муносабатини аниқ баён қилмаслиги оқибатида асарнинг атеистик руҳига раҳна тушади.

Кейинги йилларда пайдо бўлган насрий қиссалар орасида Хайриддин Султоновнинг икки асари эътиборни тортади. Чор мустамлақаси даври тасвирланган «Бунчалар ширинсан, аччиқ ҳаёт» номли этюдда муаллиф динга асосланган ахлоқий тушунчалар омманни зулм-ситамга чидашга, итоатгўй бўлишга чорловчи эрксизлик куроли эканлигини реал ҳаётий деталларда, психологик негизда ифодалайди. Китобхон ўтмишдаги миллий-озодлик курашчиларининг аччиқ ва фоживий қисмати орқали меҳнаткаш омма онгини заҳарловчи диний ақидаларнинг разил жиҳатларини аналдади. Асарда эҳтирос билан ёзилган, таъсирили саҳифалар кўп. Шу билан бирга сюжетга изчил динамик суръат бағишлаб, характерларни ҳаракатда намоеъи етадиган типик шариит, муҳит образини гавдалантиришда маҳорат етишмаслиги ҳам сезилади.

«Ёзиниғ ёлғиз ёдгори» қиссаси эса ғоявий мавзуси ҳамда характер яратиш борасидаги ўзига хос фазилатлари билан Хайриддин Султоновнинг ижодий ютуғи саналади. Ёзувчи асар қаҳрамони Адаш Карвон тақдирдаги фожеаларни, бошидан кечирган изтиробларни бадий таҳлил этиш воситасида диний эътиқоднинг пуч ва бемаънилигини очиб берди. Яккаю ёлғиз фарзанд Насиббекдан жудо бўлиб, хотинидан айрилиб, сўққабош қолган кекса Адаш Карвоннинг оғир ўйлари, хотиралари, психологик кечинмалари орқали асар ғояси таъсирили ифодаланади.

Қаҳрамоннинг ёшлиги инқилобдан аввалги даврга тўғри келган. У эски мактабда таълим-тарбия олган ва диний руҳда воёга етган киши.

Тарихий шароит, оилавий муҳит уни яратганга сабрли, итоатгўй бўлиш руҳида тарбиялайди. Ёзувчи аниқ деталлар, психологик чизгилар ёрдамида Адаш Карвонни дин йўлини қаттиқ тутган, турмуш қийинчиликларини сабр-тоқат билан енгиллашга уринувчи, қуръон ақидаларига қаттиқ амал қилувчи ўта ҳудожўй шахс сифатида гавдалантиради. Характер сифатида ўзига хос жиҳатларга молик бу образ ёзувчи талқинида катта қийинчиликлар билан ўзгара боради. Бу оғир руҳий жараён асарда характер мантиқига мустақкам боғлиқ ҳолда рўй бергани учун ҳам ишонарли чиққан.

Бошига тушган кўргилликларни, оғир қисматларни «худойим буюрганда» қабилида қўларча итоатгўйлик билан қабул қилувчи Адаш Карвон узоқ вақт шу психологияга содиқ қолади. У диний ақидалар сиртмоғидан қутулиб кетишга ожиз. Фақат Ойниса жон таслим қилар чоғидагина «яратганини умрида илк бор ич-ичидан нотантиликда, номардликда айблади. Айблади-ю, ўзининг шаккок шижоатидан кўрқиб кетди».

Бутун умрини хаёлан кезиб чиққан, кўргилликларини, дин йўлида сабр-тоқатлари эвазига чеккан беадад изтироблари боисини фақат худо туфайли деб юпатиб келган Адаш Карвон қуръон тиловат қилар экан, кўнглида, онгида галаён чарх уради:

«Эй азиз бандам, иқрорман, мен сенга «мўмин бўл», деган эдим — «муте бўл!» деганим йўқ эди: «Тупроқдай хоксор бўл!» деган эдим — «тупроқдай хор бўл!» деганим йўқ эди...»

Бу кўр кўзнинг ярқ этиб очилишидай гап — қахрамон умри ниҳоясида диний эътиқоднинг рўё эканлигини тусмол ҳолатида туггандай, гоҳ онгли, гоҳ онгсиз ҳолатда идрок этгандай бўлади. Адаш Карвондек диний эътиқодга муккадан кетган шахснинг бутунлай бошқача кимсага айланган бўлиши қўйиш реализмга хилоф иш бўлар эди. Ёзувчи қахрамон психологиясидаги ўзгариш, силжиш меъёрини, суръатини сақлашда муайян маҳорат кўрсата олган.

Адаш Карвон инсоний характер сифатида оригинал чиққанлигига қарамай, унда танқидчилик назаридан четда қолган бир муҳим нуқсон мавжуд.

Реалистик санъатда характер конкрет даврнинг ижтимоий муносабатларидан, муҳит таъсиридан ажралган ҳолда ўзлигини тўла кўрсата олмайди. Адаш Карвон қисматлари тасвирланган замон ва макон доираси ҳозирги кунларимизга чамбарчас эканлиги, асарда ўқдирилади. Аммо колхозчи Адаш Карвон қисматида, унинг диний мутелигида, умуман, ҳаётида ижтимоий тузум руҳи, гуманизми, атрофидаги реал шароит, муҳит вакиллари шунчаки умумий фон тарзида кечганидан, уларнинг қахрамонга таъсири айтарли сезилмайди. Оқибатда, танқидчилик тўғри таъкидлаганидек, Сатторнинг Насиббек қотилиги айланшида ҳаёт ҳақиқатидан кўра ёзувчининг истак-майли, хоҳиш-иродаси устунлик қилади; Адаш Карвоннинг худодан бошқа нарсани кўнглига сиғдирмаслигида ҳам шундай бир томонламалик сезилади.

Юқоридаги нуқсонлар қисса бош қахрамони характерини, унинг ижтимоий-маънавий моҳиятини замонамиздан, давримиз руҳидан орқага судрайди.

Тоғай Муроднинг «Ойдинда юрган одамлар» қиссаси баъзи мақолаларда таъкидланганидек, бевосита атеистик мавзуга бағишланган эмас. Унда ёзувчи инсоний ишқ-муҳаббатнинг

асоси, у авлодлар силсиласида мангу ва узилмасдир, деган эзгу ғояни диний эътиқод таъсиридан тўла қўтирилмаган Қоплон ва Оймома характери орқали акс эттиради. Муаллифнинг дастхатида, аналитик тасвир услубида ўзига ром этувчи илиқ хусусиятлар йўқ эмас. Персонажлар хатти-ҳаракатлари ва руҳиятидаги ўзгаришларни ифодалаш, сўз қўллаш йўли ўзига хос ўқтам оҳангда, халқ ижоди руҳига монанд, содда лирик майинлик ва романтик жиҳатларда кечади. Қисса сюжетиде қўлиплаш усули ҳам ўринли: баён кексайган, сўққабош Қоплоннинг ойдинда ўтирган кўйи хаёл суриши, марҳум бекаси билан ғойибона сўҳбатлашиши тасвирдан бошланади ва шу ҳолат билан якунланади. Бахтга қарши, қисса поэтикасининг шаклий томонларига оид бундай фазилатлар ғоявий мазмундорлик ва конфликтнинг чуқурлиги билан етарли уйғунлашмаган. Тоғай Мурод ҳам масаланинг муҳим томонини, характерни ҳаракатга ундайдиган типик шароитга хос мураккабликларни ёнлаб ўтади ва персонажларни давр, замон руҳидан йироқ этнографик, ҳатто физиологик жиҳатларга боғлаб тасвирлашни бош ўринга чиқаради. Шу вадан кўпгина ижобий сифатлар бўлишига қарамай, Қоплон ҳам, Оймома ҳам бирор арзирли ижтимоий-ҳаётий тўсиқни енгиб ўтишмайди, ўзларидаги мавжуд кучни, характер қудратини тўла намойиш қилолмайдилар.

Мазкур мавзуда Неъмат Аминов, Аббос Муҳиддин, С. Юнусов, А. Жўраев, А. Ибодинонов каби ёзувчилар ҳам турли асарлар эълон қилишди. Булар орасида Саъдулла Сиёев ижоди ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб туради. Унинг «Чол билан кампанр», «Товуқ нега йўталди?», «Қиз боланинг панди», «Даҳрий» каби асарларида диний-хурофий иллатларнинг турлича кўринишлари енгил юмор воситасида жиддий танқид қилинади. Шу билан бирга ёзувчининг баъзи ҳикояларида муҳим ғоявий ният индивидуаллашган, умумлашма мазмунни қамраган ёрқин реалистик характерлар тимсолида намоён бўлмай қолади. Ниҳбатан дурустроқ чиққан «Даҳрий» ҳикоясида ҳам чинакам характер даражасига кўтарилган ва ўзида ҳақиқий даҳрийлик сифатларини тиниқ жам этган жозибали инсоний образни тасаввур этолмаймиз. Чамаси, характер яратишдаги нуқсон Саъдулла Сиёевнинг персонажлар нутқини, психологиясини ўзига хос ифода этиш маҳорати билан боғлиқ. Унинг айрим асарларида автор ва персонажлар нутқида фарқ сезилмаслиги, бир хиллик мавжудлиги шундан бўлса керак.

Ҳозирги драматургиямизда ҳам хурофий иллатларни фож қилувчи, диний ақидаларнинг кишиларни коммунистик руҳда тарбиялашга зидлигини кўрсатишга қаратилган асарлар мавжуд. Бу борада Ҳамид Фуломнинг «Тошболта ошиқ» комедияси жиддий воқеа бўлгани маълум. Муқимий театри мазкур аънанани давом эттириб, яқинда Иззат Султоннинг «Кумуш шаҳар маликаси» драмасини саҳналаштирди. Унда эл-юрт эрки, халқнинг тинчликда ҳаёт кечириши шахс бахтининг асоси, деган муҳим ғоя ўтмиш ривоятлари асосида ифодаланади. Тўғри, асардаги барча образлар Дилрабо, Илоқий, Шош подшоҳи етарли даражада индивидуаллашмаган.

Аммо драма ҳажвий руҳи, дин ақидалари устидан уйғотадиган ачиқ кулги жиҳатидан чуқур тарбиявий қимматга эга. Утмишда

оилавий қўйди-чиқди борасида қўлланиб келган ҳалала одатининг ярамас томонлари қаттиқ танқид қилингани бу асарнинг ғоявий йўналишини кучайтиради, унга халқчил юмор, комизм бағишлайди. Икки Азимнинг диний удумга кўра оилавий муносабатдаги енгилтақлигидан келиб чиқувчи кулгили ҳолатлар драмада ҳаётий манзаралар воситасида чизилади.

Асардаги барча бадиий воситалар авторнинг воқеликка муносабатини, ғоявий позициясини аниқ гавдалантириши зарур. Шукруллонинг «Ўғрини қароқчи урди» комедиясида шу жиҳатдан бир эътирозли ўрин ва жиддий нуқсон бор. Беҳуда хайр-худойи, одамларнинг вақтини бекорга ўғирловчи ортиқча эскича маросимлар устидан кулиш ниятида маҳалла югурдаги Шодмон образи асарга киритилади. У табиатан ўта юлғич, сўллоҳ, аини чоқда мусулмончилик шартларини бажо келтиришни, ҳаж қилишни кўнглига тумор қилиб тугиб олган киши. Шу кўйда товламачининг тузоғига илинади.

ШОДМОН. Оз-моз пул жамғариб қўйган эдим. Маккага боришимни гаплашаман деган эдингиз.

ЗУФНУНИЙ. Савоб ишларга жонимизни берамиз. Маккага атаганингизни ташлаб кетаберинг.

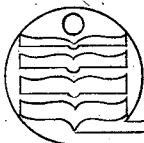
Ниҳоят, асар охирида Шодмоннинг «Маккаи-Мадинага боришимиз нима бўлди?» деган саволига Zufнуний «Бормасангиз ҳам бўлади, ҳажингиз шу ерда қабул бўлди», деган ланж жавобни айтади. Лекин бу диалоглар билан автор кимнинг устидан кулаётганлигини, ҳажв негизини кимга қаратаётганини англаш маҳол. Шукрулло Шодмон психологиясидаги бу иллатни фош қилиш ўрнига беозор тилга олади, унга кескин зарба бермайди. Оқибатда қолок, хурофот ва бидъат тузоғидан қутула олмаган айрим тоифалар кўнглида ғимирлаб юрган бу диний сарқитни шунчаки эслатиш

ўлган илоннинг бошини кўзғатишдек таассурот қолдиради.

Драмада Хошим аравакаш пайғамбар ёшига етгани учун ичкиликни ташлаб, юртга ош бераётгани Шодмон тилидан айтилади. Бу ўринда ҳам мазкур диний хурофий сана қораланиш ўрнига эзгулик маррасига айлантиради.

Партия ва ҳукуматимиз кейинги йилларда идеология масалаларига, жумладан, меҳнаткашларни атеистик руҳда тарбиялашга алоҳида эътибор бермоқда. Кейинги пайтларда идеология соҳасида таълим-тарбиявий ишларнинг сусайиши сохта авлиёю парихонлар ҳамда «куф-суф»чиларнинг бош кўтаришига, хилма-хил хурофий бидъатларнинг урчишига баъзи жойларда имкон туғдирди. Бундай иллатларга қарши кескин курашмоқ зарур. Адабиётимиз бу соҳадаги ҳаётбахш анъаналарга, коммунистик партиявийлик принципларига содиқ қолган ҳолда диний ақидаларнинг негизи пучлигини фош этувчи таъсирбахш, типик характерлар яратиш, замонага мослашиш тамаида халққа диний оғу сочаётган кимсалар қиёфасини танқид ва ҳажв тиғидан ўтказишдек эзгу ишни муносиб давом эттиради. Бу — сўз санъаткорлари зиммасига юкланган долзарб ижодий вазифалардандир.

Диний-хурофий мавзудаги асарлар чуқур ғоявийлик, юксак бадиийлик асосида моҳирона ёзилган, йирик, такрорланмас характерларни бағрига жо этган чоғдагина ижтимоий-ахлоқий мазмундорлиги билан адабиётимизнинг жанговарлигини, таълим-тарбиявий қудратини, давримизнинг илғор ахлоқий-маънавий пойдеворини мустаҳкамлашга, совет кишиларини коммунистик руҳда тарбиялашга хизмат қилади. Бунинг ёрқин намунаси адабиётимизнинг илк даврларидан бошлаб ҳукм суриб келаётган илғор ва ибратли анъаналаримиздир. Вазифа — уларни янги шароитда, янги мазмун асосида ривожлантириш ва янада бойитишдан иборатдир.

Матёқуб Қўшжонов

КЕЛАЖАКНИ УЙЛАБ, ЎТМИШ ҲАҚИДА

БОЛАЛИК

(Айний ижоди ҳақида уч ҳикоя)

Садриддин Айний ижодида катта воқеа бўлган асарлардан бири унинг «Эсдаликлар»дир.

Айний ўз асари сўзбошисида бу ҳақда шундай ёзади:

«Менинг фикримча, эсдалик ёзиш роман ва ҳикоялар ёзишдан қийинроқ бўлгани учун кўпроқ тажриба олгунимга қадар қолдирган эдим. Чунки, одам ўтган турмушни реал тарзда ўрганмагунча, ҳозирги турмушнинг — совет социалистик турмушининг қимматини етарли даражада тасаввур қила олмайди, шунингдек, то одам совет турмушини, социалистик қурилишни етарли даражада ўрганиб-ўзлаштириб, унинг адабиётида катта тажриба ҳосил қилмаса, ҳозирги нуқтаи назардан, ўтган турмуш — феодал турмушни реал ва тўла тасвир қила олмайди»¹.

Кўринадики, Садриддин Айний «Эсдаликлар» ёзишга катта масъулиятни ҳис этган, хусусан, бу жанрнинг тарбиявий аҳамиятини англаган ҳолда қўл урган.

Масаланинг бошқа томони ҳам бор. «Эсдаликлар» ёзила бошлаган пайтларда бадиий адабиётда бир қатор даҳоларнинг шу типдаги асарлари рус тилида, баъзилари эса, таржима қилинган ҳолда ўзбек, тожик китобхонлари орасида кенг тарқалган эди.

Садриддин Айний ижодида хос бўлган бир хусусиятни таъкидлаб ўтиш лозим.

Адиб яратган барча асарларида у ёки бу даражада ўз бошидан кечирган воқеаларга асосланган. Ҳатто бадиий тўқима натижаси ҳисобланган асарларида ҳам шу ҳолатни кўрамиз. Шу сабабдан, у «Эсдаликлар»нинг баъзи ўринларида айрим воқеаларга қисқача тўхтаб: «Мен бу воқеани фалон асаримнинг фалон бобида муфассалроқ тасвирлаган эдим» деган изоҳларни бериб боради. Шу йўсинда, хусусан, «Дохунда», «Бухоро жаллодлари», «Қуллар»да унинг «таржимаи ҳоли» кўп марта тилга олинади. Бу ҳол Айний бадиий тўқимадан кўра, реал ҳаётий воқеаларга кўпроқ ўрин берганини кўрсатади. Унинг аксарият асарлари аниқ ҳаётий воқеалар тасвиридан иборат.

«Эсдаликлар»да Садриддин Айний ўз ҳаётига тегишли даврлар ва Бухородаги ижтимоий-сиёсий воқеаларни қамраб олишга ҳаракат қилади. Асарда Туркистонда XIV асрнинг охирларидаги патриархал феодал тузумнинг турғунлашиб қолган ибратли белгилари; илм-маърифатга интилиш, миллий ва синфий уйғонишга доир воқеалар, амирлик ва хонлиқдаги феодал зулмининг кучайиши ва синфий ҳаракатларнинг бошланиши, ниҳоят, инқилобий бурилишларни кенг қўламда тасвирлайди. Бу воқеаларнинг ҳаммасида Айний бевосита фаол иштирок этган. Шу боисдан адиб «Эсдаликлар»ни худди М. Горький сингари умумлаштириб, «Менинг университетларим» деб атайверса бўлар эди. Ҳаётни акс эттириш услуби борасида Садриддин Айний бу асарида ҳам ҳақиқий реалист сифатида кўзга ташланади: ўз ишига ниҳоятда масъулият билан қарайди. Езувчи ўз фаолиятига тегишли эпизодларни, оддий меҳнаткаш халқ ҳаётини акс эттирадиган энг муҳим нуқталарни, типик ҳодисаларни жамият тараққиётига хос бўлган, маълум бир босқични шарҳлашга, сирасорини очиб беришга қодир воқеаларни танлайди.

Хуллас, асар марказида адибнинг ўзи турса-да, у халқ ҳаёти, оддий меҳнаткаш қисмати ҳақида ҳикоя қилади. Китобнинг бошланғич қисмларини эсланг: қум тўзони кўтарилиб бутун-бутун қишлоқларни босиб кетади. Хўжаликларни сув билан таъмин қилиб турган ҳовузлар, анҳорлар, қанчадан-қанча экинзору боғлар, ҳатто уй-жойлар қум тагида қолади. Аҳолининг бир қисми қишлоқлардан кўчиб, бошқа жойларга кетишга мажбур бўладилар.

Уша даврдаги жамият тартиб тизгинлари шу даражада ўзбошимча эдики, бу офатга қарши ўлка миқёсида ёки бўлмаса бирор вилоят миқёсида қарши курашиш у ёқда турсин, ҳатто бир қишлоқ иккинчиси билан ёки бир хўжалик бошқаси билан биргалашиб ишлай олмайди.

Ўзбошимчалик, ҳаётни ўз оқимида ташлаб қўйиш, тўғри бошқарувнинг йўқлиги тасвирланган даврнинг бош хусусиятларидан бири эди. Адиб бу хусусиятни тўғри ва объектив

¹ Айний С. Асарлар, 5-том, 7-бет.

акс эттира олади. Бу ҳол кум босиб кетган қишлоқларга қайтадан сув олиб бориш учун руд (арик) қазिश ҳашари тасвирида яққол кўзга ташланади. Ёзувчи тасвиридаги бу воқеанинг моҳияти шундан иборатки, меҳнаткашлар учун зарур бўлган бу ишни на амирлик, на вилоят ҳокимлари бошқаради. Аксинча, мутасадди шахслар халқдан йиғиб олинган озиқ-овқат, кийим-кечак, иш қуролларини талон-торож қиладилар ва ундан бойлик орттириш йўлида фойдаланадилар. «Эсдалиқлар»да шу хилдаги воқеанинг типик манзарасини кўрамыз. Бу амир Музаффар, қози Сафий ва амалдор Муродбек қилмишлари билан боғлиқ. Шу ўринда «Эсдалиқлар»дан кичик бир парча ўқийлик:

«...Бу ободончиликка ҳаммадан аввал бойўғлининг кўзига ўхшаган амир Музаффарнинг кўзи тикилди: у золимликда ном чиқарган Муродбек деган кишини Шоффриконга амалдор қилиб, корчалонлиги билан амир Музаффарнинг муҳаббатини қозонган қози Сафийни қози қилиб тайинлади.

Бу икки талончи чигирткага ўхшаган ўз тўдалари — шогирдпеша ва мулозимлари билан бу туманга келиб, у ободон районни харобазорга айлантирдилар: амлоқдор, Шоффрикон деҳқонларининг кум босиб оқибатида, ерлари экилмай қолиб, ер солиғи бермаганларини сабаб қилиб кўрсатиб, улардан бир неча йиллик солиқни талаб қилди ва шу ҳисобга ўша йилги ҳосилни бутунлай ёзиб, деҳқонларни қарздор ҳам қилиб қўйди».

Бу парчада авваламбор Айнийнинг баъзи бир образларга нисбатан сатирик қараши кўзга ташланади. Диққат қилинг: у амир Музаффарнинг кўзини бойўғли кўзларига, амлоқдор Муродбек, қози Сафий ва унинг атрофидагиларни чигирткага ўхшатади. Шу қиёсларнинг ўзиданоқ, ёзувчи позицияси — эксплуататор корчалонларга нисбатан нафрати сезилиб туради. Мухими, адибнинг синчковлиги, воқеликни чуқур тадқиқ қилиш маҳорати шу даражада рангдорки, у турмушдаги кўз илғамас қирраларни, деталларни қабартирилган ҳолда намоён қила олади. У ҳаётини воқеаларни қайд қилиш билангина чекланмайди. Адиб ҳодисалардан келиб чиқадиган мантиқий натижани ҳам аниқ ва тафсилотли равишда кўз олдимизда гавдалантиради. Масаланинг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий яқунларига чуқур назар ташлайди. Илий тадқиқотларда баён этилган фикрлардан ҳам чуқурроқ ва ишончлироқ мушоҳада юритади. «Эсдалиқлар»нинг мазкур жойларини ўқир экансиз, Ф. Энгельснинг Бальзак романларини ўқиб, қанчадан-қанча социолог, иқтисодчи ва тарихчиларнинг асарларидан кўра чуқурроқ маълумот олдим, деган фикрларини яна бир бор ҳаёлингиздан ўтказасиз.

Бу манзаралардан шундай хулоса келиб чиқади: кум босишга ўхшаган табиий офатлар меҳнаткаш халқ бошига оғир кулфатлар келтиради. Жабрдийдалар бор кучини сафарбар қилиб, бундан қутулиш йўлини ахтаради. Аммо ҳукмрон синф корчалонларининг зулм ва кулфатларидан меҳнаткаш омма қочиб қутулолмайди. Ёзувчи қайд қилганидек, ер-сувдан, мол-мулкдан, ўғил-қизидан, ҳатто ватанидан ажралади. Айний «Эсдалиқлар»нинг болалик пайтларига тегishли қисмида қайд қилинган катта ҳақиқат шулардан иборат эди.

Адиб кўрган-кечирганларига боғлиқ ҳолда халқнинг етук маданий арбоблари бўлган қатор шахслар ҳаётини ҳам акс эттиради. Уларсиз Айний шахсиятининг шаклланиш жараёни моҳиятини тасаввур қилиб бўлмайди. Шу мақсадда «Эсдалиқлар»да турмушнинг маиший томонларига — ўзи туғилиб ўсган муҳит тасвирига катта ўрин беради. У вояга етган Сакторе қишлоғи аҳолисини тожик, ўзбек, араблар ташкил этар эди. Булардан ташқари, муаллифнинг таъкидлашича, боққоллик билан шугулланадиган урганжийлар ҳам яшаган, улар табиийки, хоразм шевасида гапиришган. Ёзувчининг далолатиға қараганда, араблар ҳам ўз-аро ўзбек тилида муомала қилганлар. Демак, Сакторе қишлоғининг аҳолиси социал табақаларни ҳисобга олмаганда миллий жиҳатдан хилма-хил бўлган, ўзбек ва тожик тилларида сўзлашган. Адиб улар тотув, иноқ яшаганига эътибор беради. Шу маънода айтиш мумкинки, Садриддин Айний ёшлиғиданоқ, байналминал руҳда тарбия олган. Бундай тарбия нақадар аҳамиятли эканлигини катта ҳаёт йўлини босиб ўтган адибнинг бутун фаолияти ва салмоқдор ижоди тасдиқлаб турибди.

«Эсдалиқлар»да алоҳида таъкидланиб борган яна бир масала шундан иборатки, Айний ўсиб-ўлғайган қишлоқ маданий марказдан бироз чеккада бўлса ҳам, унда илмга, маърифатга қизиқиш кучли эди. Бу кайфият айниқса ёш Садриддин оиласи доирасида яққолроқ кўзга ташланарди. Унинг бобоси дурадгорликдан ташқари, бир пайтлар имомлик билан ҳам банд бўлган. «Имомлик» вазифаси фақат мачитларда ўтириб, ё эл орасида юриб шарият ақидаларини ташвиқ этишдан иборат эмас эди. Шу билан баробар, у мачит қошида мактаб очиб ёшларни ўқитиш билан ҳам (гарчи, бу ўқиш схоластик йўл билан олиб борилса ҳам) машғул бўлар эди. Шу йўсинда Садриддиннинг бобоси Сайидумархўжа мачит қошида мактаб очиб, болаларни ўқитган. Унинг отаси ҳам бобоси даражасида бўлмаса-да, мадраса кўрган, кейинчалик қишлоқ болаларини ўқитган, ўз фарзандларига, қариндош-уруғларининг болаларига билим беришга ҳаракат қилган шахс эди. Айний «Эсдалиқлар»да отасининг қўйидаги сўзларини алоҳида таъкидлайди:

«— Уқишга шавқим зўр, қобилиятим ҳам бор эди, аммо тирикчиликнинг мажбурияти билан «чала мулла» бўлиб қолдим. Лекин, «мен эришмаган мақсадга бошқалар эришсин» деб тоғанг, яна бир неча ёшларни мадрасага жойлаштирдим».

Адиб яна шуни қайд этадики, илм-маърифатга қизиқиш, саводли бўлиш фақат унинг отаси ва бобосига хос хусусият эмас, балки бу Сакторе қишлоғининг ўтмишига ҳам, буғунига ҳам хос фазилат эди. Адиб ҳатто бу ҳолнинг тарихий илдизига ҳам назар ташлайди.

«Сакторелиқларнинг яна бир хусусияти шу эдики, булар ота-боболаридан мерос қилиб олгандай қадим замондан бери ҳаммалари хатли, саводли бўлиб, мен эсимни таниган вақтларда амакимдан бошқалар саводли ёки чаласавод эдилар.

Сакторелиқлар ўзларининг бу аънаналарини 1598 йилда вафот қилган Абуабдулло-Поянда деган боболаридан бошлайдилар... Бу аънана Абуабдулло-Поянданинг авлодига ҳам таъсирсиз қолмаган...»

Шу ўринда адиб бошқа бир ҳақиқатга ҳам алоҳида урғу беради. Астойдил меҳнат қилиб,

хунар билан шуғулланган аҳоли илм-маърифатга интилса, у ахлоқ жиҳатидан пок ва ўз куч-қудратига ишонган бўлади. Ёзувчи таъкидлаганидек, сактореликлар «... орасидан хонларга ва амирларга лаганбардорлик қиладиган одамлар оз чиққан».

Бу анъана таъсири Айний ҳаёт йўлининг бошланғич пайтларида яққол кўзга ташланади. У аввало, отаси, бобосидан ҳарф ва товушларни ўрганади. Ҳатто баъзи шеърини парчаларни ёд олишга уринади, кейинроқ қишлоқдаги ибтидоий мактабга қатнаб савод чиқазишга киришади. Мирараб мадрасасида ўқиётган акасини кўриш учун отасига эргашиб бориб, Бухородаги мадрасалар ҳаёти билан танишади, «Эсдаликлар»да шу нарса кўзга ташланади-ки, ёш Садриддиннинг илмга интилувчан, тўғри сўз, соф виждонли инсон бўлиб етишишида ҳам шу хислатларни ўзида мужассамлаштирган отаси Сайидмуроднинг роли катта. Шу сабабдан, адиб «Эсдаликлар»нинг дастлабки қисмида отасидан олган таъсир ва сабоқларни меҳр билан тасвирлайди.

Бўлажак ёзувчи ҳаётдаги фақат яхши-ёмоннигина эмас, ҳатто доно ва нодон, тўғри ва фарибгар, бой ва камбағал, зиёли ва риёли ораларидаги фарқлар ҳақидаги сабоқларни ҳам отасидан ўрганади, ундай олган сабоқларни эса умри охиригача қадрлайди:

«Отам ўз замонаси одамларидан анча бошқачароқ эди: у, расмий муллалар, имомлар, қози ва раисларни ёмон кўрар, улардан беъзиларини нодон, баъзиларини ноинсоф ва золим дерди... Қишлоқларда отам билан имомлар орасида кўп вақтлар жанжал чиқарди. Лекин у ҳар вақт ўз ҳарифини-муқобилини енгарди».

Айний отасининг характер-хислатини далиллайдиган қатор эпизодлар тасвирини беради. Бу ўринда синфий қарашлардан ҳам нишонлар йўқ эмас. Қаранг, Сайидмурод ёш Садриддинга ўқиш, маърифат масалаларини қандай тушунтиради:

«Аслида донишманд кишилар қашшоқлар орасидан етишади, аммо афсуски, қашшоқлар ўқиш учун имкон топа олмайдилар. Уқишда имкони бўлган бой болалари ва маҳдумлар — катта муллаларнинг болалари бўлсалар, кўпинча, ахмоқ ёки бузуқ бўладилар. Булар ўқиган билан бирор нарсани ўрганмайдилар, агар ўргансалар ҳам, ўз билимларини ёмон йўлларда ишлатадилар. «Илм ёмон одам кўлида, маст ё жинни кўлида — қилчдир» деганлари бежиз эмасдир». Ота-бола ўртасидаги суҳбатлар баъзан шеърятга бориб тақалар, фозил ва фузалоларнинг дониш фикрлари улар яратган китобларда бизгача етиб келгани ҳақида гап бўлар эди. Айнийнинг шеърят ҳақида илк таассуроти шундан иборатки, уни фақат «вали»лар, яъни қандайдир «каромат эга»лари, бошқача айтганда, илоҳий бир кучга эга бўлган кишиларгина яратиши мумкин. Отаси Сайидмурод эса ёш Садриддиндаги нотўғри таассуротни ҳам тарқатишга сабаб бўлади.

Аввало, Сайидмурод ўзи ҳам шеър ёзганини қайд қилади. Ёш Садриддин бундан шундай хулосага келади, «демак, валий бўлмасдан туриб шеър ёзавериш ҳам мумкин» экан. Бироқ шеър ёзиш Садриддин илк дафъа ўйлаганидек, осон эмас. Одам бир байт, икки байт айтгани билан шоир бўлавермайди. Аслида «шеър сўзининг илдизи билан «шуур»нинг илдизи бир. Лекин «шоир» бўлиш учун буғина етарли эмас, шоир Исодай, Бобо Сойибдай, Ҳофиз ва Бедиллардай ҳар бир маврида шеър айтган ва айта оладиган бўлиши керак.

Шундай қилиб, Садриддин Айний шеърят ҳақидаги ибтидоий тушунчани отасидан ўрганади.

АЙНИЙ ДОРЛФУНУНЛАРИ

«Эсдаликлар»нинг қиммати яна шундаки, у ўша давр тожик, ўзбек халқининг тарихий аҳволи, турмуш тарзи, ҳар хил урф-одатлари, ишлаб чиқариш даражаси ҳақида ҳам кенг ва батафсил маълумот беради. Ҳатто; уй-жой қурилишлари, аҳолининг ўтириш-туришлари, тўй-маъракаларнинг тартиб-тизгинлари ҳақида ҳам маълумот олаемиз. С. Айний «Эсдаликлар»нинг қишлоқ ҳаётига бағишланган қисмида бошқа бир офатни ҳам кўп ачинчи, афсус ва надоматлар билан тасвирлайди. Бу саҳифаларни ўқир эканмиз, юракларимиз эзилади. Бухоро қишлоқларига вабо тарқалган. Уйларда вабо теккан касаллар қатор етишади. Қишлоқда қолган беш-ўнта соғ кишилар ўликларни кўмиб улгуролмайди. Ёш Садриддиннинг ота-онасини ҳам вабо олиб кетади. Шундай қилиб, даҳшатли офат билан оддий меҳнаткаш халқ юзма-юз қолади. Бу ҳол ўша давр ҳаётига хос характерли кўринишлардан бири эди. Ҳали на тирикчилик сирларини, на хўжаликни бошқариш йўлларини англаб олган ёш ўспирин — Садриддин рўзгорбошига айланади. Шу билан унинг илм-фанга, маърифатга қизиқишлари ҳам ўрта йўлда қолгандек бўлади. Бироқ ёш Садриддиннинг дилига тушган маърифат ва шеърят учкуни шу даражада ўткир эдики, бу қийин аҳволда ҳам у чора топа олади, ўша давр илм маркази бўлган Бухорога келади. Шундай қилиб, биз «Эсдаликлар»нинг бу қисмида бўлажак улуғ адибнинг ҳаёт, маърифат, шеърятга нисбатан ҳали дадил бўлмаган илк қадамларини кўраемиз ва унга катта умидлар боғлаймиз.

Ҳаётни ўрганиш, воқеаларнинг ижтимоий моҳиятини тушуниш, инсон кадр-қимматини англаш, аҳолининг табақаларга бўлиниши; ўзаро муносабатларини ҳис қилиш жиҳатидан «Эсдаликлар»нинг «Шаҳарда» деб аталган қисми алоҳида аҳамият касб этади.

Маълумки, ота-онасиз, маблағи йўқ, ёш йигитнинг шаҳарга келиб кун кечирishi, илм олиши осон иш эмас эди. Айнийнинг бу даврдаги қисмати кўпроқ М. Горькийнинг ўсмирлик пайтларидаги тақдирини эслатади.

«Эсдаликлар»дан маълумки, адиб бир неча вақтлар мадраса талабаларининг хизматида бўлади. Аниқроғи, ошпазлик қилади. Бироқ қай йўсинда бўлмасин, узоқ қишлоқдан келган етим болага мадраса эшигидан кириб-чиқиш, талабалар билан муомалада бўлиш, мударрисларнинг назарига тушиш катта бахт эди.

Асарнинг бу қисмида Айний кўпроқ ўзи шаҳарда кўрган-билган, бошдан кечирган воқеаларни тасвирласа ҳам, китобхон билан дардлашадиган, жуда бўлмаса унга ўтмиш

сабоқлари сифатида айтадиган қатор гаплари борлиги сезилиб туради. Масалан, мадраса ва ўқиш масалаларига тегишли баъзи бир воқеалар тасвирини олайлик.

Айний булар ҳақида гапирар экан, баъзи ўринларда ҳали ёшлиқ қилиб бу воқеалар хоҳиятга тўла тушуна олмаганини, фақат кейингина бу «ҳодисаларни шу йўсинда китобхонга етказмоқчи» бўлганини қайд қилади. Бухорода мадрасалар битта-иккита эмас эди, албатта. Уларда қанчадан-қанча ҳужралар бўлган, турли-туман талабалар истиқомат қилишган. Мударрислар дарс берган. Шундай қараганда, улар 19—20 йил ўқиб «илм ўрганиб» муайян вазифаларга белгиланганлар.

Адиб «дарс олиб», ҳужраларда истиқомат қилиб, ўша даврга хос ўқиш, ўқитишга тегишли масалаларни яхши ўргангани учун ҳам «Эсдаликлар»да олим, тарихчи, педагог сифатида ўз қарашларини мукамал баён қилади. Унинг таҳлилидан кўриниб турадики, мадрасаларда ўқиш-ўқитиш ишлари ниҳоятда ибтидоий, ўқиш программалари эса реал ҳаётдан жуда узоқ, уларда кундалик турмуш билан умуман боғланиш йўқ. Таълимнинг асосий негизини ҳаётий масалалар эмас, балки юқори синфлар билан меҳнаткашлар орасидаги муомала-эксплуатация йўллари, шариятнинг турли хил қоида-қонунлари, урф-одатларига тегишли баъзи бир масалалар ташкил этади, холос. Кўряписизки, бу масалаларнинг ва ишлаб чиқаришга, на мамлакатнинг иқтисодий тараққиётига, на маънавий ҳаётга бирор боғлиқ жойи бор. Шу сабабдан 19—20 йил мадрасада кечган умр қарийб фойдасиз вақт сарфлашдан иборат эди.

Мадраса, мударрис, талаба — булар ҳаммаси оми халқ орасида муқаддас тушунчалар ҳисобланган. Аммо Айнийнинг тасвиридан шу нарса кўринадики, булар оми халқ ўйлаганидек муқаддас эмаслар.

Аксарият ҳолларда, мадраса ҳужралари «олди-сотди» объектига айланади. Бу ерда истиқомат қилувчилар ҳам бир хилда эмас. Уларнинг кўпчилиги маиший бузуқликлар билан шуғулланадиган кимсалар. Баъзилар учун мадраса ҳужралари даромад манбаига айланган. Садриддин Айнийнинг гувоҳлик беришича, Бухоро мадрасаларидан баъзи маълумотли кишилар ҳам етишиб чиққанлар, лекин бундай одамлар у ерда «ёлғиз ярим етишиб чиққан ҳосилдор буталардай» жуда оз бўлиб, улар фавқулодда қобилиятли ёки бахтли бир тасодиф билан тожикча ва арабча савод чиқариб, ўз шахсий меҳнат ва мутолаалари соясида маълумот ҳосил қилганлар.

Назаримизда, Айний таърифламоқчи бўлган «ҳосилдор буталар»дан бири Аҳмад Дониш эди. Асарда таъкидланишича, ёш Садриддиннинг ўзи Аҳмад Дониш билан бирор иш юзасидан бевосита тўқнашмаган, ундан сабоқ олган эмас. Бироқ бир неча бор мадрасага келган пайтдаги зоҳирий кузатишдан туғилган тасаввурнинг ўзигина олим ҳақида тўла ҳукм чиқариш учун етарли эмас эди. Бу ажойиб одам ҳақидаги тасаввурини тўлароқ шаклланишини кўрсатиш учун Айний яна бошқа манзаралар ҳам яратади. Булардан бири, ой тутилиши воқеаси билан боғлиқ.

Кунлардан бир кун Аҳмад Дониш ой тутилиши олдида хабар беради. Табиийки, бу ҳақда ёш Айний мударрис ва талабалар орасида хилма-хил, бир-бирига зид фикр-мувоҳасалар эшитади. Маълум бир соатда Аҳмад Дониш мударрис ва талабаларни бошлаб мадраса томига чиқади ва бир чеккада ўзи ясатган супачада ўтириб, олдига қўйилган ёзув жадвалларига, ҳамда соатига қараб, ойнинг қайси вақтда тутилиши ва очилиши ҳақида каромат қилади. Воқеа Махдумнинг гапини тўла тасдиқлайди.

Аҳмад Махдум ойнинг тутилиши ва очилишини ўзига хос қандайдир донишмандларча намойиш қилиб, ўз башоратларини кўпчилик тасдиғидан ўтказад, секин томдан тушиб кетди. Табиийки, у кетгач, мударрис ва талабалар орасида донишманднинг бу иши тўғрисида мунозара ва тортишувлар, тўғрироғи иғволар яна авжига чиқади.

Мадраса «илмдон»лари бу масалага қизиққан ёшларга воқеа сирини шундай тушунтиради; башорат билишнинг иккита йўли бор эмиш: бири — валийлик, яъни худо ва малоиклардан бевосита маълумот олиб туриш қудратига эга бўлиш; иккинчиси — қоҳинлик, яъни худо доирасига яқин бўлган ажина, парилардан маълумот олиб, уни ўз номидан эълон қилиш. Илм-фан сирларидан беҳабар мударрислар Аҳмад Махдумни қоҳинлар тоифасига маъсуб билишади.

Ёш Садриддинга бу иккала изоҳ ҳам далилсиз бўлиб кўринади. Хусусан, кам «учрайдиган китобларда баён қилинган табиат сирлари — ой ва куннинг тутилишига доир маълумотлар мантиқи ва бугунги Махдум намойиши уни жиддий ўйлантириб қўяди. Демак, у «ажойиб одамдан мударрисларга нисбатан бошқачароқ сир излайди.

Аҳмад Махдумнинг бошқалар билан муомаласи, ҳамма зўр бериб ўрганаётган схоластик «илм»дан ўзини узоқда тутиб, бошқа нималар биландан шуғулланаётгани Айнийда катта таассурот уйғотади. Умуман, у илм-фан фақат мадрасада ўқилаётган, тўғрироғи ёд олинаётган шарият «қоида-қонунлари», ибтидоий саводдангина иборат эмаслигига ишонч ҳосил қилади.

«Эсдаликлар»нинг учинчи қисмидаги мазкур нуқталарга эътибор бериш лозим кўринади.

Биринчидан, ёш Айний фақат мадраса ҳаётини эмас, балки бутун Бухородаги ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маданий турмушни чуқурроқ англай бошлайди. «Эсдаликлар»нинг биринчи қисмида таърибасиз ёш Айнийнинг амир Регистони билан илк танишуви тасвирланган. Унда амир ва атрофидагиларнинг Бухоро аҳолисига муносабати, расмий тарзда ўтадиган ва халққа фойдаси бўлмагани амир «салом»лари, амир шахсини улғайтидиган ҳар хил расм-русумлар, арзимаган нарса учун фуқаро вакилларининг калтақланиши, ҳатто, сохта айбнома асосида одамларнинг сўйиб юборилиши ва ҳоказолар акс этган эди. Айний амир одамларига тегишли баъзи бир деталларни — сарбоз ва амалдорларнинг тақрор-тақрор бемаъни машқлари, амир таёқчилари ва жаллодларининг ўзларини тутиши сингари қатор манзараларни чизади. Шунда бу воқеаларнинг сир-асрорини, қабихлигини тушунган бўлса ҳам, ёш Садриддин уларга нисбатан очиқ муносабатини баён қилмайди. Умуман, Айнийнинг услубига

хос муҳим хусусият шуки, у воқеаларни иложи борица холис ва очиқ тасвирлайди, маъно эса шу воқеанинг ўзидан келиб чиқади.

«Эсдаликлар»нинг иккинчи қисмидаги воқеалар амирлик марказидаги ҳаётнинг ўзига чуқурроқ кириб боришга асос бўлади. Адибнинг дунёни англаш уфқи кенгайди. Янги-янги шахслар билан учрашди, турли воқеаларни кузатди. Кўпгина турмуш машаққатларини бошидан ўтказди. Энди, у амирлик кўчаларида дадил қадам ташлаётган, маълум даражада оламнинг икир-чикирларини ўздаштириб, талаба даражасига кўтарилган ёш йигит эди.

Бу қисмда Айний амирлик Бухороси қаърига яна ҳам теран кириб боради, мударрис ва талабалар билан муомала уни анча пиштади.

Юқорида ёш Садриддинга таъсир ўтказган шахс — Аҳмад Махдум эканлигини кўргандик. Кейин ҳам, ёш адиб илм ва адабиёт аҳли, санъат ихлосмандлари орасида бу шахсни таърифлайдиган фикрлар эшитади. Шу маънода, ўзини унга шоғирд ҳисоблайди. Аҳмад Махдумга юксак ихлос ва эътиқоди туфайли асарда унинг ҳаётига тегишли кўпгина лавҳалар тасвирини беради. Ҳатто, «Эсдаликлар»нинг бобларидан бирини «Аҳмад Махдумнинг кундалик ҳаёти» деб атайди. Унда Махдумнинг кундалик ҳаётини таърифлайдиган кўйидаги сўзларини ўқиймиз:

«Гоҳо жуда кўп дўстлари тўпланиб, кун бўйи шу ерда қолиб кетадилар... Бундай кезларда меҳмонлар хоҳлаганча хурсандчилик қилардилар: баъзилар мушоира қилар, баъзилар шахмат ўйнар, баъзилар музика чалар, баъзилари тинглар... Аммо уй эгаси ҳеч ким йўқдек бемалол ўтириб китоб кўчираар, мутолаа қилар, жадвал ва лавҳалар чизарди».

Махдум характерига хос хусусиятлардан бирини адиб унинг ўз сўзлари билан ҳам таърифлаган. «Мен ёлғиз қолсам юрагим сиқилади, бошимга фикр келмайди, қўлим ишга бормайди. Аммо, дўстлар менинг уйимга йиғилиб, сўхбат, ўйин билан шуғуллансалар, фикрим очилади, ишга рағбат пайдо бўлади, бундай чоғлар жуда унумли иш қиламан».

Биз адиб тасвиридан Аҳмад Махдумнинг иш услуби, қизиқиш доираси, ҳаёт тарзи, ҳар йил ёз пайтларидаги саёҳатлари ҳақида маълумотлар оламиз. Бухорода илм-фан, адабиёт ва санъатга қизиқадиган, муттасил мушоиралар, сўз ва соз ўйинлари ташкил қилиб турадиган Латифжон Махдум исми яна бир шахс бўлганки, Айний уни ҳам «Эсдаликлар»нинг учинчи қисмида ҳурмат билан тилга олади.

Латифжон Махдум насл-насабига қараганда, амалдорлар табақасига тегишли шахс, бироқ шунга қарамасдан амалдорликдан кўра илмга, адабиётга, музикага қизиқади. Айнийнинг таърифлашича, Латифжон Махдум ҳуснихат, шеършунослик, маърифатпарварликда муллазодалар орасида деярли тенгсиз эди. Одатда Бухородаги муллаларнинг фарзандлари давлат ва шўҳратга маҳлиё бўлиб, ёшликда илмсиз қолар ёки ёмон тарбия кўриб, улғайганда ҳам ҳар хил аҳмоқона ва беадаб ишлардан ўзларини тия олмасдилар.

Ёш Садриддин бир неча муддат Латифжон Махдум хизматида бўлади. Бу кишининг Аҳмад Махдумдан фарқи шундаки, у табиий фанлардан кўра адабиёт ва санъатга кўпроқ қизиқарди. Уша даврнинг илгор маданий кишиси сифатида у ҳам ўз атрофига санъаткор ва шоирларни йиғар, кўп вақтини улар билан ўтказар эди. Латифжон Махдумнинг уш одатда ҳафтанинг уч кечасида — сешанба, чоршанба ва пайшанба кунлари шоирлар, шеършунослар, латифагўйлар ва қизиқчилар мажлисига айланарди.

Бу мушоира ва баҳсларда ёш Садриддин ўзи бевосита иштирок қиларди. «Мени ўзининг дастлабки адабий материалларимни шу ҳовлида тўплаганман десам бўлади».

Ҳатто Айний бу доирада кўрган, мулоқотда бўлган бир қатор шоирларнинг номларини тилга ҳам олади. Бугина эмас, у шоир ва шеършуносларнинг баъзилари хусусида қисқача маълумот бериб, мухтасар портретлар ҳам яратган. Мана улардан бири: Абдулмажид Zufунун юлдузлар илмида Аҳмад Донишнинг шоғирди бўлиб, шеър ва адабиёт ҳамда Бухоро мадрасаларида ўқитиладиган бошқа расмий фанлар соҳасида ҳам маҳорат кўрсатган эди. Унинг шахс сифатида ўзига хос хусусиятлари ҳам бор эди. У кўчаларда «ёлғиз юрар, ҳеч кимга қарамас, гапирмас, гўё бир нарса ё мушкул бир масала устида фикр юритаётгандай қошларини чимириб, ўз кўкрагига тикилган ҳолда қадам ташларди».

Садриддин Айний Латифжон Махдум доирасидаги зиёлилардан яна бирини ҳам алоҳида таъкидлайди. Бу — Яҳёхожа. У ҳам Zufунун сингари ўзини жинниликка солиб юрар, лекин бунинг «жиннилиги» фаолроқ ва ҳаракатчанроқ эди. У ўзига маъқул бўлмаган кишиларни қабих сўзлар билан сўкарди. Расмий муллалар ва сарой аҳли уни кўча-кўйда кўрсалар, ҳақоратини эшитмаслик учун қочиб, ўзларини пастқам кўчаларга уриб кетар эдилар.

Яҳёхожа ўз одати бўйича «номдор» домла, «обрўли» қози-калон ва бошқа мансабдорларни ҳар хил йўллар билан мазаҳ қилар, ўрни келганда, усталик билан шармандасини чиқаришдан ҳам қайтмас эди. Айний Латифжон Махдумга яқин бўлган Содиқжон Гулшанийни ҳам меҳр билан тилга олади. У киши рус тилини ўрганишга қизиққан, Бухоро музофотидаги вилоятларни кезиб, у ернинг харитасини тузган, шу ҳақда географик асар яратган эди.

Умуман, тўрт қисмдан иборат кенг кўламли эсдаликларнинг бош мақсади ўша давр маънавий ва маданий ҳаётидаги руҳий уйғонишларни акс эттиришдан иборат эди. Шу сабабли, ёзувчи шоир Ҳайратнинг ҳаёти ва ижоди, адабий мероси ҳақида батафсилроқ тўхтайди. Унинг бевақт вафоти, асарларининг оғиздан-оғизга ўтиб, халқ орасида кенг тарқалиши, бироқ мажмуа сифатида чоп этилмасдан қаерлардадир қолиб кетиши; мавжуд тузумга қарши ғояларни ифода қилувчи шоир сифатида таъқиб қилиниши ҳақида анча кенг маълумот берилади. Кўп ўринларда адиб ўзини Ҳайратнинг шоғирди деб ҳисоблайди.

Шундай қилиб, шаҳар ва мадраса ҳаётида кўрган-кечирганлари ҳар хил дунёқарашда бўлса ҳам ҳукмрон тартиб-қоидаларни кескин танқид қиладиган, қандайдир бошқача турмушни кўмсайдиган талаба ва мударрислар муҳити, айниқса, Латифжон Махдум доирасидаги шоир ва санъаткорлар билан мулоқот, ўша даврнинг илгор сиймоларидан бири бўлган шоир Ҳайрат билан ҳамфикрлик, ҳамдардлик, энг муҳими, Аҳмад Дониш асарлари билан астойдил танишиш, уларни мутолаа қилиш Айний онгида катта ўзгариш ясади. Шу билан у гўё ўз ҳаётида бир босқичдан иккинчи босқичга кўтарилгандек бўлади. Адиб

асаридаги мустаҳкам позиция — оддий меҳнаткаш халқни улуглаш, унинг онгида баъзан кўз илғамас равишда рўй бераётган уйғонишлар; янги ҳаёт учун курашга интилиш майли адиб дунёқарашида ўша вақтлардаёқ пайдо бўлган инқилобий руҳга боғлиқдир.

МАЪНОДОР ВОҚЕАЛАР, ЖОЗИБАДОР НОВЕЛЛАЛАР

Айний «Эсдалиқлар»да даврни характерлайдиган қатор воқеалар тасвири ва шахслар қисматини яратадик, буларни мустақил сюжетли алоҳида новеллалар сифатида таҳлил қилиш лозим.

«Эсдалиқлар»нинг биринчи қисмида адиб Ҳабиба образи тасвирига анчагина ўрин ажратган. У мактабда ўқийтган бошқа қизлардан нималари биландир унга қинроқ кўринар эди. Ҳабиба Садриддиндан катта бўлишига қарамасдан, унга қандайдир илиқ муносабатда бўлар, ўқишига, шеър ёдлашига ёрдам қиларди. Садриддин ҳам қандайдир болалик туйғулари билан унга ўзини яқин тутушига интиларди.

Бир куни шундай воқеа рўй беради. Ҳабиба келин либосида Айнийга нотаниш йигит билан қозихондан чиқиб келишади-да, отга мингашиб жўнаб кетишади. Воқеанинг сири кейин маълум бўлади. Ҳабиба севгилисига етишган, қозихонада никоҳ ўқитиб, севгилиси билан қўшилган эди. Ҳабиба бу ишни ота-она ихтиёри билан ҳисоблашмасдан амалга оширган. Кўп жойлардан унга совчилар келган. Бундай ҳолларда қиз дод деб, дунёни бошига кўтариб йиғлаб, агар мени шунга берсангиз, ўзимни ўлдираман, деб оёғини тираб олган экан. Ўша вақтда ёш Садриддин бу воқеаларнинг сирини етарли даражада тушунмаган эди. Одатдагидек, унга отаси ёрдамга келади.

У Ҳабиба ҳақидаги миш-миш ва нохуш гап-сўзларни изоҳлаб шундай дейди: «... бўйига етган қиз билан йигит бир-бирлари билан топишсалар, бунга ҳеч ким қарши келолмайди. Агар бундай вақтда қизнинг кўрқоқлигидан, уятчанлигидан фойдаланиб, уларни зўр билан ажратиб, қизни тутиб бошқа кишига берсалар, оқибати ёмон бўлади — қиз касал бўлиб ўлади ёки ўзини ўлдиради.

Йигит ҳам тинч қолмайди — севгилисини зўр билан қўлидан олган кишига душман бўлади, у билан талашиб тортишишга киришади. Натижада ўлдирилади ёки рақибини ўлдириб, ўзи зиндонга тушади. Бунда ҳам унинг оқибати ўлим бўлади».

Ҳабиба тарихи, ёш Айний болаларча ҳис қилган қиздаги жозиба, бўлғуси ёзувчида ҳаётга қараш принципларининг, оила, муҳаббат, садоқат масалаларига ёндашиш ақидаларининг шаклланишига асос бўлади.

«Эсдалиқлар»нинг иккинчи қисмида яна бир сюжет борки, бу Айнийнинг оила, муҳаббат, бахт масалаларига қарашида навбатдаги босқич ҳисобланади.

Бу ерда бошқа бир масала ҳам бор. Гап шундаки, кўпгина асарларда, жумладан, М. Горькийнинг «Болалик» ва «Малайликда» асарларида ҳам адиб кўпроқ ўзининг бошидан ўтган, кўрган-кечирганларини тасвирлайди.

Айний эса бу принципга тўла риоя қилган ҳолда, баъзи ўринларда ўзи бевосита кўрмаган, бироқ бошқалардан эшитган таъсирли ва давр ҳаётининг типик манзарасини яратувчи воқеаларни ҳам қаламга олади. Шулардан бири мадраса талабаси Мулла Бурҳон тилидан ҳикоя қилинади. Ҳўжалардан чиққан мозор мутаваллиснинг Пошшахон исмли қизи бўлган. Воқеа Бухорога яқин қишлоқлардан бирида — Хожя Ўбон мазориде кечади. Пошшахон мачитда — чиллахонада мутолаа қилиш билан банд бўлган талаба йигитни пинҳона кўриб севиб қолади. Маълумки, ҳўжаларнинг ақидаси бўйича уларнинг қизи фақат ўз насабига турмушга чиқиши мумкин.

Бу воқеага алоқадор асосий конфликт ана шу ақида билан боғлиқ. Пошшахонга ҳўжалардан муносиб киши топилавермайди. У кўнгил кўйган мадраса талабаси эса, оддий фуқаро фарзанди. Талаба унга етишиш учун чора излайди. Бироқ қизнинг отаси — мутаваллини кўндириб бўлмайди. Кўриниб турибдики, бу ўша даврни, оила, севги ва бахт масалаларини ёритиш учун ниҳоятда ҳаётий ҳодисадир. Садриддин Айний Пошшахон образидаги Шарқ қизларига ҳос гўзаллик, ифбат ва малоҳатни қайд қилади. У «Ўтган кунлар»даги Кумуш сингари йигитга нисбатан пайдо бўлган ҳис-туйғуларини иложи борича пинҳон тутати. Бироқ гап ҳаёт-мамонт масаласига бориб тақалганда, Абдулла Қодирий яратган Раъно сингари ўз муҳаббати йўлида жасорат кўрсатишдан қайтмайди. Мазкур сюжет тасвирида Айний худди Қодирий сингари Шарқ адабиёти аъёналарига ҳос романтик тасвир воситаларидан унумли фойдаланади. Бироқ ҳали замини мустаҳкам бўлган шариат, урф-одатлар уларнинг бир-бирларига етишишларига йўл қўймайди. Мутавалли мулла Бурҳоннинг хўжа эмаслигидан ташқари камбағаллигини ҳам назарда тутиб, Пошшахонни унга муносиб кўрмайди. Воқеа фоживий яқунланади. Пошшахон ўз жонига суиқасд қилади. Мулла Бурҳон узоқ вақт оғир касалга чалинади.

Садриддин Айний бу эпизодлар орқали ўша даврда оила, муҳаббат, бахтга муносабатнинг типик манзарасини чизади. У яратган образлар ўз моҳиятига кўра Абдулла Қодирий яратган Кумуш ва Отабек, Раъно ва Анвар тақдирларига ҳамоҳанглик касб этади.

«Эсдалиқлар»да бир умр китобхон хотирасидан мустаҳкам ўрин олиб қолган драматик воқеалар кўп учрайди. Асарнинг биринчи қисмида ёлғиз ўғли ташлаб кетган, охир-оқибат кимсасиз кўйда раҳмдил қариндош-уруғ, қўни-қўшни қўлига қараб қолган қасалванд Тўтипошша образи яратилади. Адиб болалик пайтларида Тўтипошшанинг емиш-ичмишларига қараб туриш баҳонасида ундан кўп эртақлар ва афсоналар эшитади. Улардан бири «Доно малай ва фирибгар бой» номи билан алоҳида новелла сифатида асардан ўрин олган. Умуман, Тўтипошша тақдири одам қадрланмаган бир замоннинг типик воқеаси сифатида кўз олдимизда гавдаланади.

Феодал тузумнинг емирилиши, янги капиталистик тартиблар аста-секин Бухоро амирлиги ҳаётига кириб келаётгани «Судхўрнинг ўлими» асарида анча батафсил тасвирланган. Судхўрлар табақасининг асл моҳияти бир бўлса ҳам, турмушдаги реал кўриниши ҳар хил эди. Шу сабабдан, адиб «Эсдаликлар»да алоҳида-алоҳида сюжетлар воситасида бошқа бир қиёфадаги Қори Ишқамбанинг кичикроқ нусхаларини ҳам тасвирлайдики, булар асарнинг реалистик қимматини янада кучайтиради.

Шу жиҳатдан Аловуддин Гавжигар образини кўздан кенирайлик. Унинг шакл-шамойили Қори Ишқамбани эслатади. У «паст бўйли, думалоқ, семиз, юзлари оқ, қисқ кўзли, соқоли сийрак ва малларанг бўлиб, фақат иягининг учини ёпиб турар эди». Бу ерда фақат Қори Ишқамбанинг кир ва йиртиқ кийимларию кир салласига тегишли масхараомуз деталлар йўқ, холос. Бошқа жиҳатлардан у Қори Ишқамбани эслатади ва «касб-кор одамларни бир-бирларига ўхшатиб кўяр экан-да» деган ўй ҳаёлингиздан ўтади. Бироқ амалий ишда унинг Қори Ишқамбадан анча фарқи бор. Аловуддин Гавжигар вақт нуқтаи назаридан ҳам ундан олдинга, яъни XIX аср охирларига мансуб нусха эди. Шу сабабдан у Қори Ишқамбадан фарқли ўларок, шариатнинг қоида-қонунлари билан ҳисоблашгандек бўлар, бироқ бойлик йиғиш, судхўрлик қилиш учун ҳийлаи шаръийни ишга солар эди. У шариат судхўрлик тақиқлайди, деса-да, ўзи шу иш билан мунтазам шуғулланади. У пулга зарур кишиларга чой таклиф қилар ва маълум бир вақтдан кейин чойнинг пулини проценти билан қайтариб олар, ҳатто бу чойни пулга айлантириш учун ўзига тегишли дўконча очиб қўйган эди. Пул ўрнига чой олган муҳтож одам чойни Гавжигар таклифи билан ўша жойда пулга айлантирар, чой эса йиғилиб яна ўз дўконига қайтиб келар эди...

Шундай қилиб, Садриддин Айний «Эсдаликлар»да судхўрнинг янги бир типини яратдики, бу ҳол жамият ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар қай даражада ранг-баранг эканини кўрсатар эди.

Бухоро амирлигида капиталистик элементлар тараққиётини кўрсатиш жиҳатидан ҳам «Эсдаликлар» — муҳим бадиий ҳужжат ҳисобланади. Асарда бутун бир тарихий даврнинг, яъни Бухорода феодал муносабатларнинг емирилиб, капиталистик тузумнинг туғила бошлагани ва шу муносабат билан ижтимоий ва сиёсий ҳаётда илғор инсонпарвар ғояларнинг тараққиёт жараёни реалистик акс этгандир.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, Садриддин Айний номи Шарқда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Қодирӣ, Абдулла Тўқай, Сакен Сайфуллин, Мухтор Аvezов сингари улў сўз санъаткорлари қаторида туради. У ўзига хос бетакрор ижодкор сифатида тарихнинг тараққиёт жараёнига таъсир ўтказди, қолаверса, унинг реалистик изоҳини берди ва шу йўсинда миллионлаб меҳнаткашларнинг ҳаётда рўй берган революцион ўзгаришларни ўз вақтида тушуниб етиб, янги ҳаёт қуришда фаол иштирок этишида улў мураббийлик ролини ўйнади. Санъаткорнинг замонавий мавзуда яратган асарлари ҳам айнан шу мақсадга бўйсундирилгани билан муҳимдир.

QWQAZU TATAP

1. Биринги асарингизнинг эълон қилиниши тарихини гапириб берсангиз.
2. Ёввосита ёзиш жараёни Сизда қай тарихқа кезади? Ўжодда "туртки" деган тушунга бор. Масалан, Лев Шолстой синиб ётган бутакўзни кўриши билан қалбда, шуурида тўсатдан "чакмоқ чакқону" сизу биз яхши билладиган "Хожимурод" деган аждойиб асарини ёзган экан. Сизнинг тажрибангизда ҳам шундай ҳолатлар бўлганми? Қайси асарингизда?
3. Қайси асарингиз ўзингиз узун айниқса қадрли? Қайси биридан кўнглингиз тўлмаган?
4. Ўжодда кимни устоз деб биласиз?
5. Ёзувчининг актив фазлданлик позицияси деганда нималарни тушунасиз?
6. Ҳаётингиздаги энг бахтли дамлар қайсию энг бахтсиз кун қайси?
7. Ўқяётган асарларимизнинг қайси камчилиги Сизни айниқса таъвишга солади? Ўз ўжодингизда ҳам камчилик сезасизми?
8. Инсондаги қайси фазилатларни қадрлайсиз? Қандай қусурларни ёмон кўрасиз?
9. Ёваззи жуфнкалхонлар "Фалон китобнинг фалон қадрмони ҳаётда боғри ёки уни ёзувчи угидан тўқиб чиқарганми?" деб сўрашади. Ҳаёт ҳақиқатининг бадиий ҳақиқатга айланишини ўз ўжодингиздаги айрим мисоллар билан айтиб берсангиз.
10. Танқидга муносабатингиз? Ўзингиз танқидга бўлсангиз нима қилардингиз?
11. Ҳозир қандай асар устида ишляпсиз?

Ушбу сонда шоир Жамол КАМОЛ ва ёзувчи Эмин УСМО-НОВнинг анкета саволларига жавобларини ўқийсиз.

Жамол Камол

1. Агар адашмасам, 1958 йилнинг май ойлари эди. Зулфия опа Бухорога келдилар. Студентлар, ёш ижодкорлар билан учрашув ва суҳбатлар бўлди. Мен жазоирлик ватанпарвар қиз шижоатига бағишланган «Жамила» деган кичик дostonимни кўрсатдим. Опа ўқиб, илиқ гаплар айтдилар. Кўп ўтмай, «Жамила» Зулфия опанинг тавсияси билан «Ёш ленинчи» газетасида босилиб чиқди. Мен ўшанда пединститутнинг тўртинчи курсида ўқирдим. Қувончимни бир неча кун ичимга сиғдириб юрдим.

2. Менимча, ижодкорда илҳомий бир руҳ бўлади. Ана шу илҳомий руҳ билан яшаган кезлар кичик бир туртки шоир юрагида аланга ёқади. Эсимда бор, саккизликлар ёзиб юрган кезларим ҳамма нарсдан «саккизлик» ёғилиб турар эди. Кейин ғазаллар ёза бошладим. Гўё ғазал муҳитига кириб қолдим. Кўзимга кўринган, қулоғимга уринган ҳамма нарса ғазал суратига кира бошларди. Уйлаган ҳар бир ўйим, бағримда чайқалган ҳар бир ҳис-туйғу «матлаъ» ёхуд «мақта» бўлиб, хаёлимда чарх ура бошларди.

Бир куни Навоий луғатини варақлаб, «сувайдо» деган сўзга дуч келиб қолдим. Сувайдо — юракдаги куйиқ бир нуқта, кўнгил доғи, дегани. Шу сўзнинг ҳам суврати, ҳам сийрати мени мафтун этди. Узимни унутдим. Биринчи банд беихтиёр куйилиб келди:

**Буюк Навоийнинг бош луғатида
Не-не тушунчалар пинҳону пайдо.
Уша олам-жаҳон сўзлар қатида,
Аломат бир сўз ҳам келар: сувайдо...**

Қолгани ўзингизга маълум.

3. Менинг учун ҳар бир асарим — юрагимнинг бир парчаси. Уларни қадрли ва қадрсизга ажратолмайман.

4. Тахминан тўққиз-ўн ёшларимда Бобур рубойларини ёд айтиб юрардим. Қишлоқ ўртасидаги катта чойхонада кечкурунлари тўпланиб кўрак чувирдик. Шунда катталардан кимдир: «Жамолвой шеър ўқисин» деб қоларди. Мен кўзларимни чирт юмиб олиб, рубойихонликка тушардим:

**Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур...**

Табиийки, ўшанда «вафо» нимаю «жафо» нима билмасдим. Бу тушунчаларни кейинроқ англаб етдим.

Кейин ўрта мактаб дарслиги орқали Навоийнинг ҳаёти ва ижоди билан танишдим, ғазалларини ёд олдим. Бизга адабиётдан дарс берган Маҳмуджон Мухторов — ҳассос табиатли киши эди. Шеърни жазавога тушиб ўқирди... Хуллас, юрагимда биринчи чироқ ёққан илк устозларим — Навоий ва Бобур. Кейинчалик Ҳамид Олимжон ва Ойбек келди. Сўнгра, барча буюк адиб ва шоирлар...

5. Мен шу йил СССР Ёзувчиларининг июнь ойида Москвада ўтказилган саккизинчи съездида иштирок этдим. Ёзувчининг актив гражданлик позицияси нима эканлигини ўшанда чуқур англадим. Рус, украин, белорус, эстон, грузин, қозоқ ёзувчилари ўз ўлкалари ва адабиётлари муаммолари ҳақида шу қадар куйиб-пишиб гапиришдики, ўзимизни уларга қийслаб, бир нима дейишга тилим бормайди. Менимча, гражданлик, бу — фидойилик дегани. Ёзувчиларимиз орасида элига, тилига жонини тиккан фидойилар кўпми? Истаган масалада ақл ўргатишга тайёр, аммо бирор масалада охиригача туриб бера олмайдиган «устозлар» эса керагидан зиёда. Ҳолбуки, адабиёт — шўҳратпарастлик бозори эмас, мардлар майдони. Шундай бўлиб келган, шундай бўлиб қолади.

6. Уйлаб қарасам, ҳаётимда бахтли кунларим кўп экан. Туғилишим, болаликда кўрган меҳру шафқатларим, китобга муҳаббатим, севгим-севгилим, садоқатли дўстларим, фарзандларим, шеър дostonларим, қай бирини айтай...

**Мен сени танидим, эй гўзал дунё,
Сўнгсиз чиройингга термулдим мафтун.
Бағримга ёғилиб минг бир тасалло,
Умидим қасрини бунёд этган кун...**

**Мен сени танидим, эй кўҳна дунё,
Сўник чиройингга кўз солдим дилхун.
Бағримга ёғилиб минг битта бало,
Умидим қасрини барбод этган кун...**

7. Ижодкор учун энг бебаҳо бойлик — унинг вақти-фурсати. Умрининг қаймоғини ижодга сарфлай олган шоир — бахтли шоир. Инглизларда «Режим одамни яратади» деган нақл бор. Қатъий режим билан ҳар куни ишламас экансан, маррага етишинг дарғумон. Менга ва менинг кўпчилик тенгдошларимга ана шу қатъият ва режим етишмайди. Вақтимиз кундалик иш ва ташвишларга ем бўлаёпти. Дод дегинг келади, лекин додингни кимга айтасан?

8. Ҳақиқий ижодкор — яхлит шахс, йирик инсон, у майда-чуйда таъма ва манфаатлардан баланд туриши керак. Ҳақиқий инсон билан ҳар кун сўзи битта бўлиши даркор. Шеърда «халқим» деб бонг уриб, амалда халқига қайрилиб боқмаса, дostonида виждон, адолат, бирлик-ҳамжихатлик ҳақида лоф урса-ю, аслида ўзи майдакашлик, маҳаллийчилик билан шуғулланса — у аянч бир инсон. Мен бундайлардан ҳазар қиламан. Шоир оққўнғил, олийҳиммат, танти ва мард бўлмоғи даркор. Ҳар қандай ҳолат, ҳар қандай шароитда меҳнатни тан олмоғи, истеъдодга тан бермоғи лозим. Алишер Навоий бежиз айтмаганлар:

Буюклик келди ҳимматдин нишона...

Яъни, буюкликнинг биринчи белгиси — ҳимматли бўлиш, ўзгаларга ҳам ҳимматни кўрсата олиш. Ёмон курганим — ёлғиз ўзини ўйлаган, ўзини сўйлаган қаламқаш. Дунёда ижодкорнинг худбинлигидан ҳам хунуқроқ худбинлик бўлмаса керак.

9. «Армон» дostonидаги Ширинбиби — ҳаётда яшаб ўтган шахс, ўз қариндошим. «Ражаб Ашуров дostonи»даги Ражаб ака ҳам реал шахс. Бухоро пединститутида бирга ўқиганмиз, жонажон дўстим, биродарим эди.

10. Танқид — адабиётнинг ақл-идроки, деган гап бор. Албатта, бу таърифга муносиб бўлиш учун танқид юксак савияли, тафаккурли, одил ва ҳалол бўлиши шарт. Афсуски, бизнинг ҳозирги адабий танқидчилигимизда баъзан бемаъни тарафқашлик, шахсий ғаразга берилиш, фойда-манфаат кетида қувиш ҳолатлари кўзга ташланади. Мен танқидчи танқидчиларимиз ўрнида бўлганимда ҳамшиша оқни оқ, қорани қора, деган бўлардим.

11. Хабарингиз бор, бир неча йилдан бери Шекспир асарлари таржимаси билан шуғулланаман. Шекспир «Сайланма»сининг беш жилдлиги китобхонларга тақдим этилгандан бениҳоя хурсандман. Шу кунларда «Отелло»ни бевосита инглизчадан таржима қилишман. Ниятим — асл нусхаларга суяниб, «Жаҳон адабиёти дурдоналари» сериясида Шекспир бир томлигини нашрга тайёрлаш. Бу иш ниҳоясига етай деб қолди. Саломатлик бўлса, йил охиригача тарихий мавзуда бир дoston ёзиш мўлжалим ҳам бор.

Эмин Усмонов

1. Биринчи шеърим 1960 йили «Пионер эрталиги»да ўқиб эшиттирилган. Илк ҳикоям 1965 йили «Ўқитувчилар газетаси»да чиққан.

2. Ижодда «туртки» бўлиши табиий. Агар юрак тубида ёзувчини безовта қилиб турган дард бўлмаса, қоғоз қоралаш мушкул. 70-йиллар ўртасида яхши ва ёмон гапларга сабаб бўлган «Мехриғиё» романим ёзилишига фарғоналик бир биродаримнинг бошига тушган воқеа сабаб бўлган. Шу баҳонада Тошкент қишлоқ хўжалиги институтидаги ўсимликларни биологик усулда ҳимоя қилиш кафедрасининг олимлари билан яқиндан танишдим. Кафедра олимларининг ишлаб чиқариш командировкалари чоғида ҳамсафар бўлдим. Шу-шу табиат муҳофазаси ҳақида кўп ўйлайдиган ва унча-мунча ёзадиган бўлдим. Аммо бу нарсаларимнинг ижтимоий ва бадий салмоғи кўнгилдагидек деёлмайман. Умуман бизда бадий тафаккур, изланиш, қаламқашлик маъсулятини ҳис этиш чатоқ, шекилли. Шунинг учун бизда бирон ҳаётий туртки, ижтимоий масъулият касб этган дард билан яратилган асарлар бармоқ билан санарли. Буни очиқ айтишимиз ва тан олишимиз керак. Сабаби, бугунги китобхон жаҳон адабиётининг энг яхши намуналари билан таниш; чинакам санъат асарининг қадрига етади, изланувчан, билимдон ёзувчини ҳурмат қилади. Афсуски, адабиётимиз ҳақиқий китобхоннинг мана шу талабига бирдек жавоб бера оладиган даражада эмас. Турли йилларда пайдо бўлган баъзи семиз романлар, қиссаларда ўзбек деҳқони, ишчиси, зиёлиси, хуллас, халқнинг ҳаёти, юрагини ўртаётган дарди кўринмади. Баъзи асарлар қайсидаир обком ёки райком секретари, ҳеч бўлмаса совхоз директори

билан колхоз раисининг шахсини улуғлаш ниятида, унинг дидига мослаб ёзилгани сир эмас. Бугунги кунда уларнинг миси чиқди. Шу билан бирга асарнинг бадий жиҳати қолиб, сиёсий хато излаш иллати ҳали ҳам барҳам топган эмас. Ваҳоланки, адабиётимиз чуқур таҳлилга, очиқ фикр алмашувга муҳтож. Сўнги йилларда грузин, Болтиқбўйи халқлари, қоғоз ва қирғиз адабиётларида катта ўзгаришлар юз берди, давр ва халқ ҳаётидаги янгиликларни илғаб олиш ва бадий идрок қилиш ҳамда баён этишда янгича услубий изланишлар пайдо бўлди. Бизда-чи? Афсуски... Кўпларимиз маълум қолипга солинган услубда чўчмал туйғуларни қитиқлайдиган нарсаларни пайдо бўлди. Бизда-чи? Афсуски... Кўпларимиз маълум қолипга солинган услубда чўчмал туйғуларни қитиқлайдиган нарсаларни пайдо бўлди. Бизда-чи? Афсуски...

Сўз санъати фақат туйғуларни қитиқлаб, инсонни ҳар хил кайфиятга соладиган кўзбой-лоғичлик эмас. Адабиёт ўқувчига фикр бериши, қалбда мудраб ётган улғу истакларни вулқондек портлатиб юбориши, миясининг қоронғи пучмоқларида яшириниб ётган тафаккур зарраларини ҳаракатга келтириш керак. Бизга туйғуларимиз билан бирга шу-уримизни ҳам озиқлантирадиган (буни асло фалсафий рисола деб тунунамаслик керак) интеллектуал асарлар керак. Бир пайтлардаги адабиёт фольклор таъсирдан кутулполмаяпти, деган зарарли фикрнинг ёмон оқибатларини мана энди рўй-рост ҳис этияпмиз. Инсон даҳоси яратган нарсалар адабиётга ёт эмас, фақат гап уни бадий асар тўқимасига сингдира биладиган. Чингиз Айтматовнинг «Алвидо, Гулсари» қиссасида маъюс оҳанг — қадимий халқ марсиясининг шикаста руҳи асарга қанчалик

ҳаётбахшлик бахш этгани фикримизнинг далили бўлмайдами? Ваҳоланки, қиссада кўшиқ ёки унинг оҳанги ҳақида бир оғиз гапирилмайди. Мексика ёзувчиси Хуан Рульфонинг «Педро Парамо» қиссасида эса ҳалок бўлган инсонларнинг овозлари тасвирланади: бундан талай йиллар илгари ўлиб кетган одамларнинг ҳавода, хувиллаб ётган ўйларига, бўм-бўш майдонларда муаллақ қотиб қолган овозлари тирикларни ҳушёрликка ундовчи хитоб вазифасини ўтайди. Бу усул китобхонни ўйлашга, ўзининг ҳагги-ҳаракатига танқидий муносабатда бўлишга, асар қаҳрамони ўрнига ўзини қўйиб кўришга мажбур қилади.

3. Ҳали ўзим учун қадрли нарсани ёзолганим йўқ. Менимча, бу ҳар қандай ёзувчининг бир умрлик орзуси, ушалмас армони бўлса керак.

4. Менга Асқад Мухторнинг хизмати кўп сингган, у кишидан ўзимни ҳамisha қарздор ҳис этаман. Алишер Навоий таъбири билан айтганда:

**Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф
ўқутмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин
юз ганж ила.**

5. Ёзувчининг гражданлик позицияси — виждони буюрган нарсани ёзиш ва бу ёзганларидан эл-юртига бирон наф тегишига ишониш; одамларнинг қалбига, шуурида ҳар қандай ёмонлик ва мунофиқликка муросасизлик ҳисларини уйғота билишдир. Ёзувчи фикри ҳар бир одамнинг қалбига инсонпарварлик ва яхшиликка ишонч уйғотиши лозим.

Адабиётимиз асл меҳнатқашлардан қарздор. Ҳалигача пахтакорнинг машаққатли меҳнатини руй-рост акс эттирадиган асарлар яратилгани йўқ. Социалистик реализм ҳамма услубларнинг энг илғор, энг яхши аъналарини ўзида мужассамлаштиради. Бу услуб бор ҳақиқатни тўғри акс эттиришни, ростгўй бўлишни тақозо қилади. Баъзан фалон нарсани ёзиб бўлмайди, фалон гапни айтиб бўлмайди, деганга ўхшаш фикрларга дуч келамиз. Оқибатда ҳадиксираш вужудга келади ҳамда пахтакорнинг меҳнати оғирлиги, захарли дорилардан одамлар нобуд бўлаётгани, қишлоқ одамлари меҳнатдан ортиб ўқишга, тузукроқ дам олишга имкон тополмаётгани каби жиддий муаммоларга камроқ қўл уряпмиз.

Инсон маънавияти ҳеч шубҳасиз иқтисодий масалаларга боғлиқ. Биргина мисол: Бухоро областида янги ер ўзлаштириш кўр-кўрона тарзда амалга оширилди, миллионлаб пул бехуда сарфланди, одамларнинг кучи, вақти, техника зое кетди. Оқибат нима бўлди? Сўнгги йилларда Бухорода ерости сувлари юқорига кўтарилиб, боғ-роғлар қуриб қоляпти. Бу масаланинг фақат иқтисодий томони. Энди унга боғлиқ маънавий жиҳатларини олиб кўрайлик. Неча минглаб одамларнинг иссиқ ўрни совутилиб чўлга кўчирма қилинган, улар катта ҳаётдан узилган ҳолда даштда кун кечиришган; на китоб ўқишга, на кино кўришга, ҳатто ўз хотинини суюб эркалатишга вақти бўлмаган. Чўл ўзлаштириш ғайриилмий тарзда олиб борилганлигини билгач, бу одамлар қай аҳволга тушганини тассавур қилиб кўринг! Нега адибларимиз бу ҳақда бонг уришмайди? Нега бундай кўр-кўрона ҳаракатнинг зарарли оқибатлари ўз вақтида жамоатчилик эътиборига ҳавола этилмайди? Ахир рус адабиётида чинакам гражданлик намуна-

лари оз эмас-ку. Л. Леоновнинг «Рус ўрмони» романи, Г. Троепольскийнинг Марказий Россия ерлари захини қочириш ҳаракатининг зарарли оқибатлари ҳақидаги публицистик чиқишлари, В. Витковичнинг Урта Осиё сув ҳавзалари, арчазорларини асраш ҳақида куюниб ёзган китоблари наҳотки бизга ибрат бўлмаса? Ҳатто партия Марказий Комитетининг Пленумлари, съездларида очиқчасига айтилган танқидий фикрлар ҳам бизни руҳлантирмаётган кўринади.

Кейинги пайтларда ҳамма нарсани адабиётга олиб киравериш шарт эмас, деган гаплар қулоққа чалинмоқда. Мен бу фикрга мутлақо қўшилмайман. Инсон ҳаётнинг энг майда-чуйда жиҳатлари, одамнинг оний кечинмалари, турмушга, бола-чақасига боғлиқ ташвишлари — барчаси адабиётда акс эттирилиши керак. Дунёдаги энг камсукум, хокисор одам ҳам ўрганилишга арзийди.

6. Инсон ҳаёти саодатли ва мусибатли дамлар йнғиндисидан иборат, улар бамисоли чархпалакдек дам-бадам алмашилиб туради.

Бинобарин, одам ҳар иккала вазиятда ҳам эсанкираб қолмаслиги учун сабр керак. Зеро:

**Кимки бир шиддат аро сабру
тахаммул айлади,
Бахт анинг нишини нўшу хорини
гул айлади, —**

дейди Алишер Навоий.

7. Одам боласи икки ҳолда: ё мунофиқлик йўлига ўтганда, ё чинакамига олижаноблик касб этганда ўзлигини руй-рост намоён этади; бизда кўпинча бўёқларнинг қуюқлаштириб юборилишидан чўчиш ҳоллари бор. Мен на у ёқли, на бу ёқли бўлмаганларни эмас, оёқ босиб турган жойи, нияти аниқ одамларни ёзиш тарафдориман. Ҳаётда қандайлигидан қатъий назар, адабий қаҳрамон ҳар қанча мунофиқ бўлмасин, асар охирида ўз камчилигини англаб етиши шарт, деган ақида бор. Ахир, ҳаётда гуноҳ қилган одамларнинг ҳаммаси тавбасига таянавермайди-ку, нега адабий қаҳрамонлар бир хилда қайта тарбияланиб қолавериши керак?

Аксари асарларда тўқиб чиқарилган одамлар ҳаракат қилишади. Уларнинг юриштириши ҳам, гапириш усули ҳам, ҳаётга, жамиятга муносабати ҳам бутунлай бошқача. Улар дунёни ҳам деярли бир хилда кўришади. Ҳақиқий қаҳрамонлар эса олис қишлоқдан келиб эшигимизни тақиллатишга журъати етмай турган узоқ қариндошларимизга ўхшайди. Китобнинг воқеаси ҳаётда бўлганми ёки ёзувчи тўқиб чиқарганми, деган савол шундан келиб чиқади. Ҳар бир китобхон бадиий асар қаҳрамонида ўзлигини кўрмаса, у билан баробар куйиб-ёнмаса, демак, уринишимиз ўзини оқламаган бўлиб чиқади.

Шоир Евгений Евтушенконинг «Фуку» достонида ибратли бир воқеа ҳиқоя қилинади: Амазонка дарёсининг қоқ ўртасига етганда Эквадор кemasида ёнгин чиқади. Одамлар ўзини сувга отишдан қўрқишади; дарёда кўз очиб юмгунча одамни устихонигача еб қўядиган пироньялар ғиж-биж. Бу воқеани кузатиб турган перулик балиқчилар қайиқларга қараб юрганида полиция бошлиғи: «Кема Бразилия соҳилига яқин», деб уларни қайтаради. Ўз навбатида у томондаги кема Перуга яқин деган фикрда томошабин бўлиб тураверади. Ҳиссиз ва бефарқ одамларнинг кўз ўнгига кема фарқ бўлади.

Бу мисолни келтиришимизнинг боиси шуки, ҳаётимизда турли хил иллатлар — порахўрлик, ўғрилиқ, маиший бузуқлик, лаганбардорлик каби иллатлар содир бўлган. Бу аянчли нарса юксак минбарлардан рўй-рост айтилди. Аслида бундай камчиликларни биз — қалам аҳли фош этишимиз, одамларни мунофиқликнинг ҳар қандай кўринишига мурасасиз бўлишга ундашимиз керак эди.

Василий Шукшин «Улар субҳидамда уйғонар эдилар» қиссасини шундай лавҳа билан якунламоқчи бўлган экан:

Суд залига бир кампир кириб келади.

— Сиз кимсиз?— деб сўрайди суд раиси.

— Виждонман,— дейди кампир.

— Кимнинг виждони, ановиларнингми?— дейди раис истеҳзо билан пиянисталарга ишора қилиб.

— Нега энди фақат уларники бўларкан, сенинг ҳам виждонингман,— деб жавоб беради кампир.

Менимча, қаламқаш она тимсолидаги ўз виждонини топиб олиши керак, виждон улғайиб имон-этиқодга айланади. Эътиқодли одамлар бизга, айниқса, ҳозир ҳар қачонгидан ҳам зарур.

8. Ҳалолликни қадрлайман. Мунофиқликни кўрарга кўзим йўқ. Афсуски, ҳаётда виждонсиз нухсаларга дуч келамиз, баъзан ундайлар билан муроса ҳам қиламиз. Афсуски...

9. Ҳаётда ёзувчига туртки бўладиган гап кўп. Шулардан бири — табиат муҳофазаси. Мен бу масала билан 70-йилларнинг бошларида, «Гулистон» журналида ишлаб юрган кезларим қизиқа бошладим. Журналнинг топшириғи билан Бухоро областига командировкага борганимда пахтага сепилган дорининг зарарли оқибатлари ҳақида айтиб беришди. Бу воқеалар мени кўп нарсалар ҳақида ўйлашга ундади. Мен «Табиатни муҳофаза қилиш — ватанни муҳофаза қилиш» эканини тушундим ҳамда бу мавзуда баҳоли қудрат баъзи бир нарсалар ёздим. Афсуски, ерни, сувни, атроф-муҳитни, пировардида одамларнинг соғлиғини асраш ҳақида куйиб-пишиб ёзган нарсала-

римнинг нафи кам бўлди: Сабаби, уларни шу соҳанинг мутасаддилари ўқишмади, ўқиганлари эса пинак бузишмади. Сўзнинг кучи нега бунчалик беқадр бўлиб қолгани, ёзувчининг мулоҳазалари эътиборсиз қолиб кетаётгани мени ҳайратлантирди. Турли министрлик ва муассасаларга ўзим югура бошладим, ёзган нарсаларимни тақдим этдим, натижа бояги-бояги. У ердаги ўртоқлар мен ўртага ташлаган гаплар ғоят муҳимлигини эътироф этишар, лекин парво қилишмасди.

Мана шундай ҳаётий ҳақиқат адабиётимизда ўз аксини топмаяпти. Гўё ҳаётнинг йўриғи бошқа-ю, адабиёт ўз ҳолича мавжудга ўхшайди. Ўзим ҳам юрагимни ўртаётган гапларни ёлчитиб қоғозга тушираётганим йўқ.

10. Танқидга муносабатим ёмон. Сабаби, бизнинг танқидчилигимизда сёзлик сезилмади, мадҳиябозлик авж олиб кетган. Бизда адабиётшунослик, яъни илмий таҳлил қилиб, инсонни ўрганадиган фан эмас, нуқул у ёки бу китобнинг мазмунини гапириб бериб, гурзи туширадиган танқидчилик мавжуд. Менингча, адабиётшуносликнинг вазифаси ёзувчининг ютуқ ва камчиликларини, сўз устидаги, шакл устидаги, ҳатто қочиримлар, мақоллар, метафораларни топишдаги изланишларини ўрганиш, чинакам адабиётнинг жонкуяри бўлиб ёзувчига ёрдам беришдан, китобхонга ҳақиқий санъат асарини қадрлашни ўргатишдан иборат. Бизда кишиларимизнинг бадий диди, ни ўтмаслаштираётган заиф асарларга ҳам танқидчи ва адабиётшуносларимиз ўта эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишади, баъзан уларни мадҳ этишади, ҳатто ўзи бир сатр китоб ўқимай, танқидчилик қиладиганлар ҳам йўқ эмас.

Адабиётшунос ҳам худди ёзувчиларимизга ўхшаб, она тимсолидаги виждонини топиб олиши ва унинг кўрсатмаларига таяниб иш қилиши керак.

Агар танқидчиликни касб этсам, мана шу талабга риоя қилиб, рост гапни ёзган бўлардим.

11. Туғилмаган болага исм қўйилмагани яхши.

Ҳожиакбар Шайхов

НИШОН

Ҳикоя

Авиация майори, олий даражали учувчи Темур Жасур афанди ҳеч қачон ҳақиқий урушни кўрмаганди. Гарчанд ёши эликка бориб қолган бўлса ҳам, у бутун умр мағриб ёки машриқдан келадиган қандайдир мавҳум ва бешафқат душманга қарши уруш машқи билан банд эди. Катталарнинг бу жиддий ўйинида, нафсиламрини айтганда, сидқидилдан иштирок этар, зотан ёвуз ниятли душманлар бор экан, мазкур ўйиннинг йсталган дақиқада чинакам ва даҳшатли тус олиб кетишини яхши биларди.

У ҳарбий аэродромда суткалаб жанговар навбатчилик ўтар, бот-бот «тревога» командаси остида осмону фалакка кўтарилар, кўкдаги ўзи хизмат қиладиган эскадрилья муҳофазасидаги катакларга берухсат кирган бегона объектларни «йўқ» қилар ва самолётини абжирлик билан яна кўниш майдони сари йўналтирар эди. Бу соҳада майор Жасур афанди шундай маҳоратга эришдики, энди ҳар қандай нишонни кўз юмиб мўлжал олишга қодир эди. У кунларнинг бирида жанговар навбатчиликда турганида, кўкқисдан ҳаво тревогаси эълон қилинди. Навбатчи учувчилар хонасида китоб varaқлаб ётган Жасур афанди ўзини ўқдай ташқарига отди. Иссиқ уйдан чиққани учунми, юзига кўкқис урилган ёмғир аралаш шамол захридан жунжикиб, зиналар орқали шошилини қирувчи самолёт кабинасига кўтарилди. Бирпасда керакли тугма ва тумблёрларни ишга солиб, двигателни ёқди. Пастда авиамеханиклар елиб-югуриб, самолётни учишга шайлашарди.

Шу пайт наушникларда команда пунктидаги навбатчи офицернинг овози эшитилди.

— Ноль ўн биринчи! Ноль ўн биринчи! Жанговар вазифани уқиб олинг, эшитяпсизми?

— Юлдуз — назорат! Мен — ноль ўн биринчи, қулоғим сизда, — жавоб берди учувчи негадир дилига пича ғулғула тушиб.

— Юлдуздан ўн икки минг метр юқорида номаълум объект пайдо бўлди. Тушуняпсизми, Юлдуздан ўн икки минг метр юқорида номаълум объект пайдо бўлди. У ҳозир зет-игрек плюс тетта координатасида соатига саккиз юз эллик километр тезликда шарқ томонга жияпти. Радар берган маълумотга қараганда, бу — оддий самолёт эмас. Ҳеч қандай машқ «нишони» ҳам эмас...

— Юлдуз — назорат, демак, у номаълум тузилишга эга ҳарбий объект. Учишга рухсат этинг.

— Рухсат.

Учиш йўли чеккаларидаги ёритгичларнинг нурида худди найзадек узун бурнини олдинга чўзган баҳайбат реактив пўлат куш чор-атрофни ларзага солиб чинқирганича олдинга интилди.

Темур триммерни юқорига кўтариб, «форсаж» деб ёзилган тугмани босди. Филдираклар ердан охиста узилиб, самолёт шитоб билан юқорилай бошлади. «Ажабо, — ўйларди учувчи ҳамон дилидаги ғулғулани босолмай, — шунча ҳаво жангида иштироқ этиб, бирор марта чинакам «душман»га дуч келмагандим. Наҳотки, ҳозир... Самолёт бўлмаса, машқ «нишони» бўлмаса, у — нима экан ўзи?!»

— Ноль ўн биринчи, объект оқ нуқта шаклини олди, у тезлигини оширяпти. Тезликни мингга етказинг!

— Юлдуз — назорат, тушунарли, тезликни мингга етказаман!

— Жаноб Эр-Қилшоб, ерликлар изимиздан реактив қирувчи самолёт жўнатишди.

— Ракеталари иш бермагандан кейин шундай қилишлари табиий эди.

— Ахир, у яқиндан туриб нишонга олса, ҳимоя қобийимизга жиддий путур етказиши мумкин-ку?!

— Гапинг тўғри. Радиолокацион «арвоҳ»ни ишга сол! Ҳамма ракеталари беҳуда кетади.

— Қайси нуқтада бўлсин?

— Тадқиқот бошлаган жойимиздан минг километр юқорида. Бир унинг бошини айлантирайлик.

— Тушунолмадим, жаноб Эр-Қилшоб?

— Кейин тушунасан. Ҳозир тезроқ буйруқни бажар!

— Хўп бўлади!

Жасур афандининг самолёти роппа-роса соатига минг километр тезликда уча бошлаганда, кўққисдан наушникларда сира куракда турмайдиган команда янгради.

— Ноль ўн биринчи, оқ нуқта ғойиб бўлди, у қутилмаганда мутлақо тескари томонда — зет-игрек минус тetta координатасида кўринди. Курсни зудлик билан 90 градус мағрибга буринг! — Навбатчи офицернинг нимадандир ҳаяжонга тушгани аниқ эди. Лекин Темур босиқ оҳангда жавоб беришга интилди:

— Юлдуз — назорат, тушунарли. Тўқсон градус мағрибга буриляпман.

Эгница бўздан тикилган жубба кийган, эчкисоқол, гавдали кимса тоққа олиб чиқувчи тўғри бетон йўлнинг қоқ ўртасида шошилмай олға жияпти. Осмонда илк юлдузлар пайдо бўла бошлаган ғира-шира маҳал. Йўлнинг икки чеккаси — паст-баланд адирлар. Баъзи жойларда кўм-кўк полизлар, ёнғоқзор ёки бодомзорлар кўзга ташланади. Йўловчи ниҳоятда ўйчан қиёфада. Унинг ўй-хаёлларида ҳеч қандай мантиқ иплари йўқ. У анча узоқдан келяпти чоғи, тарам-тарам ажин босган пешонаси, ўсиқ қошларини қуюқ тер қоплаган. Икки томонидан аҳён-аҳёнда ҳали у ёққа-ҳали бу ёққа учиб ўтаётган машиналарга мутлақо эътибор бермайди.

«Кеча кечаси қандай яхши бўлувди-я, — хаёлидан ўтказди у, — қандай яхши бўлувди-я! Ҳаммаёқ бамисоли кўзни қамаштирувчи ўта равшан ёғду оғушига чўмгандай эди! Худди ўша нурли онларда калласига ҳозир ўзининг шу ерда юришига сабаб бўлган буюк фикр келди. Эрталаб яна ҳаммаси ўзгариб кетди. Одатдагидек ҳаммаёқ гуёки зулмат қўйнига чўмди-қўйди. Аммо-лекин манави йўлни қотиришибди. У тўғри ўша ёғду тўла хаёлий оламга элтса ажаб эмас. Яхши йўл-у, бироқ чатоғи бор. Нега деганда, унга доимо самолётлар кўниши керак. Самолёт штурвалида унинг ўғли ўтирган бўлиши ҳам мумкин. Мабодо ҳозир кўниб қолса — у нима қилади? — Энди бутун вужудини тер босган йўловчи хавотир билан осмонга қараб қўйди. — Ҳа-я, нега йўлнинг чеккаларига маёқлар ёқилмаган? Йў-ўқ, бунга чидаб бўлмайди. Бу ғирт қонунбузарлик! Самолётда жигарбанди кўнадиган шунақа ажойиб йўлни қандай аҳволга солишибди-я!..» — Бирдан юқорида самолёт овози эшитилди-ю, жубба кийган йўловчи жунжикиб, турган жойида ҳайкалдек қотиб қолди.

— Жаноб Эр-Қилшоб, қирувчи самолёт йўналишини радиолокацион «арвоҳ» пайдо бўлган тарафга ўзгартирди.

— Жуда соз! Жами ракеталарини беҳуда сарф қилиб тугатсин, кейин унинг тақдири ҳақида бош қотирамиз.

— Кечикмасмиканмиз? Уларда ёнилғи вазифасини керосин ўтайди, тугаб қолиши ҳеч гапмас.

— Тугаса, ўша ёқда бирор қулай жой топиб кўнар.

— Афсуски, «арвоҳ» турган жой остида катта бетон йўлдан ташқари кўнадиган жой йўқ.

— Лекин у ерда машиналар қатнайди-ку?

— Ҳа, лекин ҳозир машиналар қатнови анча камайган.

- Қани кўрайлик-чи, кўзгуни ёқ.
- Ие, ҳаммаёқ қоп-қоронғи-ку!
- Нурлантир!
- Йўлда зоғ ҳам кўринмайди.
- Қара-қара, кимдир кетяпти!
- Ҳа, чинданам.
- Самолёт қўнишига мана шу одамгина ҳалақит бериши мумкин.
- Нима қиламиз?
- Ҳайронман.

— Ноль ўн биринчи, ўт очинг! Эшитяпсизми? Ўт очинг! — фиғон бўлиб бақирди навбатчи офицер. Қирувчи самолётда радиолокацион «арвоҳ» сари ўқдай учиб бораётган Жасур афанди жавоб бермади. У номаълум объектни мулоқотга чақириб бир неча марта радиogramма юборганди, лекин ундан на жавоб келди ва на бошқа бирор радиосигнал. «Душман»нинг бу тарздаги мавҳум сукунати яхшиликка олиб келмаслиги аниқ эди.

— Ноль ўн биринчи! Ўт очинг деяпман, ахир! Нега буйруқни бажарма-япсиз?! — қичқирди яна навбатчи офицер асабийлик билан.

— Назаримда ўт очишнинг ҳожати йўқ, — жавоб берди ниҳоят Темур каловланиб. — Чунки унинг душманга дахли йўққа ўхшайди.

— Йигиштиринг сафсатани, ноль ўн биринчи! Унинг душманга тегишли объект эканига бизда маълумот етарли. Ҳозир у стратегик аҳамиятга эга катта шоссени тадқиқ этяпти. Тасаввур қиляпсизми, уларда ўн икки километр юқорида туриб, ана шу йўл устини худди кундуздагидай ёритишга қодир прожекторлар мавжуд.

— Йўлни ана шу объект ёритяптими? — сўради Темур афанди ҳушёр тортиб.

— Йўқ, у эмас. Лекин улкан нур тарами йўлга ҳозирги ўша объект учиб ўтаётган зет-игрек плюс тетта координатасидан тушяпти!

— Бу сизга ғалати туюлмаяптими?

— Ғалатиликка ғалати! Лекин бизнинг бу ҳақда бош қотириб ўтиришга вақтимиз йўқ! Номаълум объектнинг чет мамлакат жосуси эканлиги ва бу ерга ёвуз ниятда келгани аниқ! Шунинг учун унга қарата дарҳол ўт очишни буюраман! Тушундингизми?!.

— Юлдуз — назорат, тушундим...

Катта бетон йўлнинг қоқ ўртасида бесўнақай одим отишда давом этаётган йўловчи шоссега қўнмай, анча юқоридан ўтиб кетган самолётнинг милт-милт ёниб-ўчаётган чироқларига тикиларкан, хотиржам тортиб кўксига туфлаб қўйди. Бироқ кўп ўтмай яна ғалати ҳодиса юз берди. Қўққисдан унинг шундоқ қаршисига қаёқдандир осмону фалакдан улкан нур тарами келиб тушди-да, чор атрофни худди кундуздагидек чароғон қилиб юборди. Гўё йўловчининг шундоқ бош тепасида жажжи қуёшча пайдо бўлгандай эди. Азбаройи хурсанд бўлганидан жубба кийган одамнинг юраги қинидан чиққудай депсиз ура бошлади. Ахир, ўша ўзи интилган хаёлий чароғон оламнинг бошланиши шу эмасмикин?! Қандай яхши! Қандай яхши-а!..

Йўловчи кўзларини қисиб жажжи «офтоб»га тикиларкан, бирдан яна маънос тортиб. Бу антиқа оламга босалари Темур билан Ферузани ҳам ола кетса бўларди. Йўловчининг пешонаси тиришиб, кўзларида беихтиёр ёш томчилари пайдо бўлди. У ўз пушти камаридан бўлган ўғли ва қизини доимо чексиз меҳр-муҳаббат билан эсларди. Уларнинг ҳоли нима кечди экан? Сўнгги пайтларда отасидан хабар олмай қўйишди. Лекин манави чароғон олам...

Бирдан йўловчи қўлларини ёзганча орқага тисарилди. Бамисоли миясига кимдир бармоқларини ботириб титкилаётгандай, бошида қаттиқ оғриқ пайдо бўлди. Турган жойида гандираклаганича тиззалаб ўтириб қолди.

— Ахир, бу — ўша ўзимиз тадқиқ этган одамларнинг бири-ку?!

— Бу ёқларда нима қилиб юрибди экан?

— У, менимча, қочган.

— Нега қочади?

— Нега бўларди. Ҳаётдан тўйгандир-да.

— Улай агар, одамларнинг хулқ-атвориға мутлақо тушуниб бўлмайди. Улар қилаётган ишлар ҳеч қандай мантиқ доирасига сиғмайди. Бутун сайёрани қурол-яроғ билан бостириб ташлашган. Гўё ядро урушида бирор томон тирик қолиши мумкиндай. Бунинг мумкин эмаслигини билатуриб, янаям кўпроқ қурол ишлаб чиқаришга ружу қўйишган.

— Манави одам нималарни ўйлаётган экан, инфрақизил нур юбориб текшириб кўрсаммикин?

— Майли, текширсанг текшира қол, лекин бирор ижобий хулоса олишингга кўзим етмайди.

Пауза.

— Чинданам, ўйларида ҳеч қандай мантикий яхлитлик йўқ. Ҳали тоғдан келади, ҳали боғдан...

— Нима дединг? Ҳали тоғдан, ҳали боғдан... Ахир, бу — руҳий етишмовчилик-ку!

— Ҳа-я, бунақа руҳий ногирон одамлар икки аср аввал бизда ҳам бўлган дейишади!..

— Демак, ҳалиги уйда истиқомат қилувчиларнинг ҳаммаси...

— Шундай бўлиб чиқади...

— Менга қара, Эр-Тобор бу одамни даволай оладими?

— Нега энди даволай олмас экан? Шу ерда турибоқ даволайди!

— Тушунолмадим.

— Нимасини тушунмадингиз. Ультрагипернурлар воситасида бемор гипноз қилинади-да, мия ҳужайраларида зарар кўрган катаклар тикланади. Вассалом.

— Жуда соз! Бўлмаса Эр-Тоборга дарҳол буйруқ бер! Пастдаги одамни зудлик билан даволасин!

— Ахир, бизга ерликларнинг ишларига аралашшиш қатъиян ман этилган-ку?

— Салбий оқибатларни юзага келтирмайдиган масалада аралашшимиз мумкин! Эзгу мақсад йўлида...

— Ихтиёр сизда, жаноб Эр-Қилшоб! Бу — Эр-Тобор учун бир дақиқалик иш.

Жасур афандининг дақиқа сайин асабийлиги ортарди. Ахир, унга нотўғри буйруқ беришаётган бўлишса-чи? У изидан қувиб бораётган объектнинг жосусликка умуман алоқаси йўқ бўлиб чиқса-чи? Нега уни жиноятга бошлашади? Агар у душманга тегишли ва номаълум конструкцияли бирор самолёт бўлганида, аллақачон ўзининг тажовузкорлигини намоён этган бўларди. Ё радиограммаларга жавоб берган ёки ўзини ўққа тутган бўларди. У эса ҳамон жимжит.

Йигит рўпарасидаги радиолокацион «арвоҳ»ни шошилмай нишонга ола бошлар экан, негадир отасини хотирлади. Ҳозир ўзи учаётган жойнинг остида қаердадир унинг дадаси «ҳордиқ» оляпти. «Шўрлик дадам... — кўнглидан кечирди у. — Анчадан буён хабар ололмадим. Аҳволи нима кечди экан?..»

— Ноль ўн биринчи, нега ўт очмаяпсиз? — яна навбатчи офицернинг асабий овози янгради.

Темур Жасур афанди иложи борица хотиржам оҳангда жавоб беришга интилди:

— Юлдуз — назорат, унга янада яқинроқ боришга ижозат этинг.

— Ноль ўн биринчи, фурсатни бой беришингиз мумкин, ахир! У Кумуш Тақа тоғларига қараб уяпти! Ун беш дақиқадан кейин чегарадан ўтиб кетиши мумкин.

— Ноль ўн биринчи! — бу эскадрилья командирининг овози эди. — Сизга нима бўлди ўзи? Қачондан бери буйруқни муҳокама қиладиган одат чиқардингиз? Агар ўн беш дақиқа ичида душман самолётини уриб туширмасангиз, ишингиз ҳарбий трибуналга оширилди, деб ҳисоблайверинг! Тушунарлими?

— Тушунарли, жаноб...

— Юлдуз — назорат, — деб тузатди уни эскадрилья командири.

— Ҳужумга ўтишга рухсат этинг!

— Рухсат!

Жубба кийган дароз одам тиззалаб ўтирган жойидан худди кимдир бошидан бир челак совуқ сув пурқаб юборгандай сакраб туриб кетди. Ҳайрат ва ҳаяжон ичида худди илк бор кўраётгандай чор-атрофни кузатди. Вужудини қўрқув чулғаб, тиззаларида титроқ пайдо бўлганини ҳис этди. «Ажабо, у бемаҳалда нега бу ерларда санғиб юрибди? Теладан тушаётган ўта ёруғ чироқ нимаси? Умуман, қандай келиб қолди бу ерга у?..»

Йўловчи йўлнинг тоққа олиб чиқувчи томонига кўз ташлади. Олисида бир жуфт митти чироқни илғади. Йўлнинг четига ўтиб, уни кутишга қарор қилди. «Нега бунча фикри тиниқ? — баттар ҳаяжонланарди у. — Яқин ўртада бунақа тиниқ фикр юритмаганди. Ё у туш кўраётганмикин? Наҳотки, буларнинг ҳаммаси туш бўлса?.. Йў-ге... Тушга ўхшамайди.»

Бир жуфт митти чироқ «Форд» машинаси экан. Қўлини кўтарган эди, тўхтади. Йўловчи орқа эшикни очиб, ҳайдовчига салом берди. Кейин ийманибгина илтимос қилди:

— Ука, мени йўлингиздаги... шифохонагача элтиб кўя олмайсизми?

Ҳайдовчи — жингалак сочли ёшгина йигит бир зум тараддудда қолди. Негадир чўчинқираб:

— Утиринг, — деди. Чол ўтириб эшикни беркитгач, машина яна олға жилди.

Йигит дастакни тўртинчи тезликка урар экан, йўловчига ярим ўгирилиб, шубҳа аралаш нигоҳ ташлади-да:

— Бемаҳалда бу ёқларда нима қилиб юрибсиз, отахон? — деб сўради.

Мўйсафид бир дақиқа каловланиб тургач:

— Нима десам экан, ўғлим... Шу денг... кечки сайрга чиққандим, — деди.

Йигит бошини маъноли лиқиллатиб:

— Тушунарли, — деб қўйди.

— Менга қара, азизим. Ун беш дақиқа вақтимиз қолди. Кейин суперфазога ўтишимиз керак. Шунгача яна бир савоб иш қилсак.

— Қулоғим сизда, жаноб Эр-Қилшоб!

— Ҳали текширув ўтказган уйдаги руҳий хаста одамларни Эр-Тоборга даволатдириб кетсак.

— Улгурармикинмиз?

— Улгураммиз!

— Бизни қуваётган учувчини нима қиламиз? Самолётининг ёнилғиси яна ярим соатга етади, холос.

— Уни катта йўлга қўндириш керак, вассалом. Шундагина у соғ қолади. «Форд» чолни олиб кетди. Бошқа машина қолмади, ҳисоб. Радиолокацион «арвоҳ»ни йўлга ҳайда!

— Яхши!

Жасур афанди «жанговар ракета» деб ёзилган тугмани босди. У беш секунддан кейин нишонга яқинлашиб, портлаши керак эди. Шундай бўлди ҳам. Лекин... «нишон» бус-бутун ҳолда йўлида давом этарди.

— Ахир, бу — радиолокацион «арвоҳ»ку!.. — беихтиёр хитоб қилди учувчи хурсандлик билан.

— Ноль ўн биринчи! Тўғри топдингиз! Дарҳол кўрсни ўзгартиринг! Катта йўл тарафга! Яна бир объект пайдо бўлди.

— Юлдуз — назорат, у ҳам радиолокацион «арвоҳ» бўлиши мумкин, — деди Жасур афанди умидвор оҳангда. Мутлақо нотаниш объектни ўққа тутиш унга ниҳоятда малол келаётганди.

— Йўқ, ноль ўн биринчи, бу сафар янглишмаганимиз аниқ. Чунки, радар инфрақизил нурлар частотасида ишлаяпти.

— Вазифа тушунарли! — Негадир совуққон овозда жавоб берди Жасур афанди.

— Жаноб Эр-Қилшоб! Эр-Тобор топширигингизни юз фоиз бажарди. Касалхонадаги жами руҳий беморлар соғлом ҳолатга келтирилди.

— Шошилма, қарасанг-чи, лаънати самолёт яна изимиздан тушибди-ку!

— Ҳа-я, улар кўринмас қобиқни ҳам пайқашибди-да.

— Бўлмасам-чи! Буларнинг ҳарбий техникаси биз ўйлагандан юксакроқ даражада ривожланган кўринади.

— Энди нима қиламиз?

— Суперфазога ўтишга улгурмаймиз. Ерликлар билан мулоқотга киришишимизга тўғри келади.

— Бу ҳолда инструкцияни бузган бўламиз-ку?

— Ҳечқиси йўқ! Шароитга қараб иш тутишдан бошқа иложимиз қолмади. Акс ҳолда... Узи нима гап? Нега кема чайқалаяпти?

— Лаънати учувчи ҳимоя қобиғимизни ишдан чиқарди!

— Нима бўляпти ўзи? Е фазо!..

— Е фазо!! Алвидо!.. Алви...

Лаҳза ўтмай Жасур афанди темирдай совуққон овозда доклад қилди:

— Юлдуз — назорат, жанговар вазифа адо этилди. Игрек-зет плюс тетта координатасида пайдо бўлган номаълум объект уриб туширилди. Самолётда ёнилғи тамом бўлгани сабабли катта йўлга қўнишга рухсат этинг!

— Ноль ўн биринчи, табриклаймиз! Катта йўлга қўнишингиз мумкин. Бир соат ичида сизни ёнилғи билан таъминлаймиз!

«Форд»да келаётган ёш йигит билан мўйсафид орқаларида пайдо бўлган ўта ёруғ чироқ нурларидан беихтиёр ўгирилиб қарашди.

— Астафирулло, — деди жубба кийган йўловчи ёқасини ушлаб. — Самолёт қўняпти чоғи, бу йўлга самолёт қўнганини умрим бино бўлиб биринчи кўришим! Кечагина ҳув анави тепаликка ғалати бир ракета қўнувди. Нималар бўляпти ўзи? Дарров машинангизни чеккага олинг, болам!

Йигитча шоша-пиша машинани йўл чеккасига ҳайдади. Орадан бир неча

фурсат ўтгач, уларнинг ёнгинасидан найзадек узун бурнини олдинга чўзган баҳайбат реактив самолёт ўқдай отилиб ўтиб кетди. Шу заҳоти орқасида парашюти пайдо бўлиб, тезлигини кескин камайгирди. Сўнгра улардан бир километрча нарига бориб тўхтади.

— Ана энди ҳайдасанг бўлади, болам, — деди мўйсафид пича ҳаяжон билан.

Улар самолёт ёнига етиб келишганида, учувчи кабинанинг махсус шишадан қилинган қопқоғини орқага тортиб, пастга тушишга уринаётганди.

Кутилмаганда мўйсафиднинг юраги депсиб ура бошлади. «Наҳотки, Темур бўлса?» — деган ўй унинг миясидан яшин тезлигида ўтди-ю, машинадан қандай отилиб тушганини ўзи ҳам сезмай қолди. Бу воқеаларнинг бари унга ҳамон тушида кечаётгандай туюларди. Ҳайдовчи йигит «Форд»нинг чироқларини ёққанича самолётдан пича орқароқда тўхтаган, нима қилишини билмай ҳайрон эди.

Жубба кийган йўловчи машина чироқларининг ёруғида самолёт кабинаси қаршисида тўхтаб, қўрқибгина чақирди:

— Темур, сенмисан?

Кабинадан белигача юқорига кўтарилган учувчи чолга тикилганча бир зум ҳайкалдек қотиб қолди. Ниҳоят, ўзига келгач, бўйи баравар баландликдаги кабинадан ерга сакраб, ўзини отасининг қучоғига отди:

— Дада!.. Дадажон... Тузукмисиз?

Мўйсафид барваста қоматли фарзандини кўксига босар экан, маржон-маржон ёш томчилари ажин босган юзига думалади. Темурнинг ҳам кўнгли тўлиб, бўғзига бир нарса тиқилгандай бўлди.

— Тузукман, болам! Бутунлай тузалиб кетдим, чоғи!.. Ўзинг яхшимисан? Қўнаётганингда эт-бетинг лат емадим, ишқилиб?..

— Ҳаммаси жойида, дада! Тузалганингиздан жуда хурсандман! Энди сизни уйга олиб кетаман! Бутунлай! — азбаройи ҳаяжонланганидан йигитнинг овози бўғилиб чиқарди. — Дадажоним!.. Нигоҳларингиздан кўриб турибман, бутунлай тузалибсиз! Сизни кутавериб невараларингизнинг кўзлари тўрт бўлди... — учувчи ҳам энди унсиз йиғларди.

— Ўзингни бос, болам! Синглинг тузукми? Хабар олиб турибсанми? Энди сизларга ҳам ота, ҳам оналик қиламан! Ҳалиям кеч эмас!..

— Тузалганингиз ҳақида нега хабар бермадингиз?

— Улгурмадим, болам, улгармадим? Бу ерга қўнишингдан бир соатча олдин тепамда аллақандай нур пайдо бўлди-да, сал ўтмай фикрларим худди кундай равшан тортди-қўйди.

— Дада, нима деяпсиз? Қанақа нур? — бирдан қути ўчиб сўради Темур.

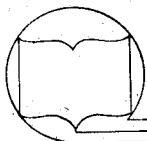
— Сен тинчлан, ўғлим! Менга балки шунақа туюлгандир. Дориларнинг таъсири-да. Айтмоқчи, бемаҳалда ўзинг нима қилиб юрибсан? Самолётингни нега бу ерга қўндирдинг?

— Мен ҳарбий топшириқ олгандим, дада!

— Қалай, яхши бажардингми, ишқилиб?

— Нима десам экан. Самолётни уриб туширдим. Мен — солдатман. Менга шундай буйруқ беришувди, — деди Темур.

— Уриб туширдим дегин? — ўғлидаги енгил ҳаяжон энди мўйсафидга ҳам ўтди. — Душманларники эканми? Баракалла, ўғлим...

ЮРТИМНИНГ ҚАДРИН БИЛИБ

«Таниш тераклар» китоби ёш шоир Муҳаммад Юсуфнинг шеърятимиз майдонидаги илк қадами. У билан танишар экансиз, шоир қалбининг самимий туйғуларга, поэтик мушоҳадаларга бойлиги, ҳаёт ва табиат ҳодисаларини ўзига хос тарзда ифодалаганини ҳис қиласиз.

«Таниш тераклар» она юртни эъозлаш ҳақидаги самимий сатрлар билан бошланади:

**Бўйи райҳон юртимнинг
Қадрин билиб юрдимми,
Кулса кулиб, куюнганда
Бағрим куйиб юрдимми,
Дардин олай, дедим
Лекин
Дардин билиб, юрдимми!..
Шеърим, сен айт.**

Бу бандда шоирнинг эл-юртига бўлган қайноқ меҳр-муҳаббати, фарзандлик эҳтироми сезилиб турибди.

Бадий асарда фикр ва туйғуларнинг уйғунлиги, шакл ва мазмуннинг мутаносиблиги, табиийлик, ихчамлик, равонлик, оҳанг эса унинг жозибасини оширувчи омиллардир.

Муҳаммад шеърларининг кўзга яққол ташланиб турадиган муҳим хусусияти — халқ жонли тилига, халқ кўшиқларига яқинлигидир. Зеро, бу яқинлик мисраларнинг ўйноқи ва равон бўлишига, фикрларнинг куюлиб келишига имкон яратади. Уз навбатида булар шеърини асарга узоқ умр бағишлайди ва бир ўқишдаёқ назм мухлисларининг хотирига сингишиб кетади. Бу жиҳатдан куйидаги шеърини парчалар характерлидир:

**Беҳаловат бетинлар,
Жони пўлат метинлар.
Туринглар, ҳей хотинлар!..
Райим раис келаяпти.**

Ёки:

**Мана кеча, оти нимаёди
Салтанатнинг кенжа қизини,
Эсим қурсин ёдда турмайди,
Бор эдию сочи узун
Биз кувёга узатдик шунни...**

Булар бир қараганда юзаки, оддий гаплардек туолади. Аммо ўқиганингиз баробарида қалбингизда нимадир содир бўлаётганини ҳис қиласиз. Биринчи банд Улуғ Ватан уруши йилларида мамлакат ичкарасидаги аёлларнинг фидокорона меҳнатига бағишланган бўлса, иккинчи бандда бобосининг неварасига қишлоқдаги янгиликларни айтиб бераётгани

қаламга олинади. Севган қизининг бошқага турмушга чиққанини эшитган ошиқ йигитнинг қаттиқ изтироблари анча таъсирли ва ҳаяжонли тасвирланган.

Қаламқашнинг шеърларида энгил юморга суғорилган сатрлар анчагина. Фикрни юморга йўғириб айтиш шоирдан анчагина истеъдод ва маҳорат талаб қилади. Муҳаммад Юсуф эса бу масъулиятни теран ҳис қилиб ёндашган. Натижада, шоир кўп ўринларда муваффақиятга эришган. «Жийда тагида» шеърисидаги самимий мисралар фикримизни тасдиқлайди:

**Кўр ўзинг ҳам, юр
Ўпишаётир —
Уйинг куйгурлар
Жийда тагида...**

Чол тилидан айтилган «ўпишаётир — уйинг куйгурлар» мисраси кишини беихтиёр жилмайишга ундайди. Бунга лирик қаҳрамон — чолнинг хатти-ҳаракати сабаб бўлади. Ана шундай энгил юмор ёш шоирнинг «Соатсозга ишим тушди» шеърига ҳам хос.

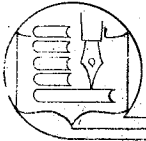
Муҳаммад изланаётган ёш шоирдир. Шу сабабли унинг шеърларида айрим нуқсонлар мавжуд. Чунончи, «Инсон», «Шифохонада», «Тилак» каби шеърларида қуруқ баёнчилик ва нотўғри қўлланган сўзлар кўзга ташланади. Оқибатда:

**Ҳар кимнинг ҳам сочларига оқ тушсин,
Ажин тушсин юзларига, доғ тушсин.
Ҳар кимнинг ҳам қувват кетиб белидан,
Қўлларига асо — бир таёқ тушсин.**

каби жўн, насиҳатомуз, ҳис-ҳаяжон уйғотмайдиган сатрлар тизмаси ҳосил бўлади. Шоир ҳамманинг белидан қувват кетиб, қўлларига асо — ҳасса тушсин дейиши мақбул эмас. Бизнингча, шоирнинг нияти бундай бўлмаса керак, балки ҳар кимнинг белидан қувват кетса, қўлларига суянчиқ — асо тушсин димоқчи. Бундан кўринадики, шеърда шоирнинг нияти аниқ юзага чиқмай қолган. Яна «Ҳайрон бўлмам турна кишнаса» шеърисида ҳам нотўғри ишлатилган иборалар бор. «Турна кишнаса» деган ифода ғализ.

Бундан ташқари «Болалиқда қолиб кетди шўх», «Бир маҳалла нигоҳни кўрдим», «Осо-йиш ботмади бирор бир куним», «Тўйдан нишон ўчоқ қолар, кул қолади» каби таҳрир лозим бўлган сатрлар ҳам учрайди. Лекин бундай нуқсонлар тўпламнинг бадий қимматини пасайтира олмайди.

**Юсуфжон ҚОРАЕВ,
Қўшработ райони**

ҲАҚИҚАТНИ ЕНГИБ БЎЛМАЙДИ

«Мангу жанг». Фафур Фулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти, Тош-
кент — 1985 йил.

Бир қанча очерк, ҳикоя ва қиссалари орқали ўқувчиларга танилган Муроджон Мансуровнинг илк романи — «Мангу жанг» журналда эълон қилиниши билан адабий жамоатчилик диққатини тортди. Асарга хос чуқур психологизм, воқеалар ва персонажларнинг тиник тасвири, услубдаги муваффақиятли изланишлар ҳақида танқидчиликда турли фикрлар айтилди, ҳатто бир-бирини инкор қиладиган мулоҳазалар ҳам баён этилди. Зеро, роман ҳақида баҳслар, фикр олишувлар ҳали давом этади. Бу эса асарнинг ҳаётийлигидан, ёзувчи роман устида астойдил меҳнат қилганидан далолат беради.

Муаллиф турмушни, одамлар тақдирини, мураккаб тўқнашувлар, зиддиятлар моҳиятини диққат-эътибор билан кузатган ва бадий умумлаштира олган. Роман яхшилик билан худбинлик, эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги азалий конфликт асосига қурилган.

Романга эпиграф қилиб олинган Бобурнинг машҳур «Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидир, ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидир» мисралари асар ғоясини ўзида аниқ мужассамлаштиради.

Ёзувчининг ғоявий ниятини ўқувчига етказишда Бурҳон тўқис образи алоҳида ўрин тутади. Бу киши ўзини онгли, тadbиркор, ташкилотчи раҳбарлардан бири ҳисоблайди. Районда ҳам у шундай ном қозонган. Аммо будар-

нинг ҳаммаси ҳалол меҳнат, пешона тери эвазига эмас, эгри йўллар билан қўлга киритилган. Ҳаётда ёмонлик, эгрилик жазосиз қолмайди. Бурҳон ҳам ўз қилмишлари учун оғир жазога гирифтёр бўлади. Ёзувчи бу шахснинг маънавий инқироzi, фожиасини акс эттириш учун таъсирли бадий воситалар, ёрқин бўёқлар топа олган.

Бурҳон тўқиснинг характер-хусусиятлари ҳақида филология фанлари кандидати Ҳакимжон Каримов «Эзгулик ҳамиша ғолиб» (Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1985 йил 21 июнь) мақоласида шундай ёзади: «Унинг айрим ишларини кўриб, адолатпарвар одам дейсиз, қаттиққўллигини бир жиҳатдан давр, шароит тақозоси билан изоҳлаш мумкин...» Бу фикрларга қўшилиб бўлмайди. Сабаби, Бурҳон ўтакетган айёр, худбин, хийлагар, бир сўз билан айтганда, замонасининг салбий кишиси. У сирти ялтироғ-у, ичи қалтироқ тили ширин-у, дийдаси қаттиқ кимса. Бурҳон қаерда бўлмасин, ўзини халқпарвар, доно, янгиликка интилувчи раис деб кўрсатишга уринади. Обрусини ошириш, шухрат учун колхознинг ортиқча маҳсулотларини ночор хўжаликларга бўлиб беради, ишчан бригадир Аҳмаджондан кечади, ўзини ғалла майдонларини кенгайтириш, чигитни «Шахмат» усулида экиш каби ишларнинг ташаббускори қилиб кўрсатишга уринади.

Аслида, буларнинг ҳаммаси бир найранг. Ҳа, Бурҳон тўқис ўзидан лавозими катталарга тилёғламалик, лаганбардорлик қилишга устаси фаранг. Унинг бу хусусиятлари асарда янги-янги деталлар, эпизодлар воситасида очилади. Унинг асл башараси амалдор дўсти Ҳожибеков ва тергов органларидаги ҳамтовоқлари билан бўлган мулоқотларда яққол номоён бўлади. У яна шу кадрдонларига суяниб ҳалолликни фитна, ҳақиқатни тиф билан енгилга интилиб келган. Бир вақтлар дўсти Қодирнинг босмачилар қўлида, кейинчалик Акбарнинг Яхё бошлиқ ички душманлар томонидан ҳалок этилишида ҳам қўли бор. Бурҳон тўқис ўзини қанчалик поэтика, айбсиз санамасин, ўқувчи унинг ярамас турқини кўзугадагидай кўриб туради, ундан нафратланади.

Бурҳон тўқис характеридаги яна бир салбий хусусият шундан иборатки, у отдан тушса ҳам эгардан тушмайди, гилдиранлар хилидан. У оғир дардга мубтало бўлиб, тўшакка қадалиб ётсада, ўз қилмишларини тан олгиси келмайди. Аввало гуноҳларини одамлар билмайди, большевик — партизанман, доно раҳбарман, халқ олдида анча-мунча хизматларим бор, деб ўйлайди. Узининг хом хаёлларига берилиб, номини абадийлаштириш режасини тўзади. Бу ишда райком секретари бўлган ўғли Кудрат ва набираси Жўра кўмагига суянади.

Танқидчи Нормухаммад Холлиев «Адашган одамнинг икrorи» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1985 йил 21 июнь) «Бур-

хон жиззали нонлар пиширтириб ейди. Ҳовуз-даги балиқларга нон уқалаб ташлайди, ярим йил ичида кабинетини ганч билан нақшлатади, одамнинг акси кўринадиган стол, стуллар олиб келтиради. Булар уруш шароити ҳақидаги мавжуд тасаввурларга тўғри келмайди», деб, бизнингча, тўғри эътироз билдирган. Ҳақиқатда бу тасвирлар давр колорити жиҳатидан қараганда, ўзини оқлай олмайди. Бундай ярамас иллатлар анча кейин, айниқса, олтмишинчи йиллардан сўнг авж олгани ҳаммага маълум. Бу ўринларда асар маълум даражада ютқазганини айтиш зарур.

Асардаги Акбар полвон образи меҳр билан тасвирланган. У фикри — дили тоза, халқига, партияга садоқатли оддий меҳнаткаш коммунист. Унинг маънавий қиёфаси асарда Бурҳон тўкис билан бўлган тўқнашув ва қарама-қаршиликларда очила боради. Акбарда полвон лақабига яраша қувват, кучли ирода бор. У босмачиларга қарши курашда, қишлоқларда Совет ҳукумати йўнатиш ва колхозлаштириш ишларида актив фаолият кўрсатади.

Акбар полвон образининг ибратли жиҳатлари кўп. Айниқса, унинг Улуғ Ватан уруши йилларидаги беминнат хизматлари таҳсинга лойиқ. Бурҳон тўкис бедзорларни бузиб, буғдойзорларни кенгайтириш тарафдори бўлган бир пайтда, у Аччи ва Бўрижар ерларини ўзлаштириш ташаббуси билан чиқади. Унинг фикрини ҳамма маъқуллайди. Узи бир группа тракторчи қизларга бош бўлиб, даштга отланади. Бу лавҳалар ёш авлодни меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялашда муҳим роль ўйнайди.

Акбар полвонга хос яна бир муҳим хусусият шундаки, у тракторчилик касбини жон-дилидан севади. Юқори лавозимга ўтишни хуш кўрмайди. Бурҳон унга ҳосилот ёки партком бўлишни таклиф қилганида «Амал-памалларни унчалик... жиним суявермайди» дейди. Ўз касби билан одамларга наф келтираётганидан фахрланади. Шу боис ўзини қийин ишга уради, бир ўзи беш-ўн кишининг нормасини бажаради.

Романда Акбар полвоннинг Мунисга бўлган меҳри, севгиси тўлиқ бўлмаса-да, китобхон эсида қоладиган эпизодлар орқали гавдалантирилади. Уқувчи Муниснинг содда, беғубор севгисига ҳавас билан қарайди. Оғир ва машаққатли кечган тақдирига, Акбар полвондай олижаноб йигитга етишолмаганига ич-ичидан ачинади.

Уқувчининг Акбар полвондан ўрнак оладиган жиҳатлари яна анчагина. У ахлоқан пок, софдил инсон. Фақат ўзини эмас, ўзгалар манфаати деб яшайди. Ҳатто бу йўлда ўз жонини ҳам аямайди. Бурҳон тўкис уни маънавий жиҳатдан енга олмагач, жиқмонан йўқотиш пайига тушади. Ниҳоят, у ниятига етади ҳам. Акбар полвон даштда тракторчи қизларни қутқарман деб Бурҳон қароқчилари билан тенгсиз олишувда нобуд бўлади. Бу образ фаолияти билан боғлиқ лавҳалар асар ғоясини очишга муносиб ҳисса қўшади.

Ҳаёт Бурҳондан шафқатсиз ўч олади. У узок давом этган руҳий курашлар натижасида барибир ҳақиқат олдида таслим бўлади. Акбар полвон, Зорин, Маҳмудали каби ҳақиқатгўй, адолатпарвар кишилар билан тўқнашувлар бора-бора унинг кўзини очади. «— Сендан илтимос, — дейди у ҳайкалтарош невараси Жўрага, — мени десанг, анави дўстларимнинг руҳи шод бўлсин десанг... бир

иш қил, болам. Уртадаги анави... қора отни... олиб ташла ҳайкалингдан... Арзимайди».

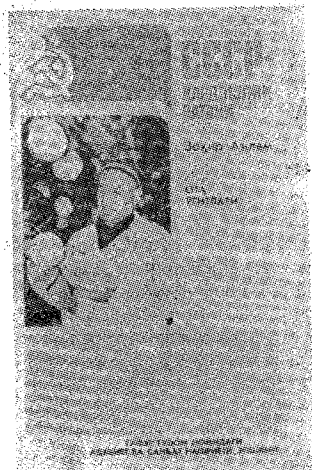
Асар ҳудбинлик устидан яхшилик, ёвузлик устидан эзгулик ғалабаси юракни тугайди.

Шу билан бирга романда юқорида кўрсатилганидан ташқари яна баъзи нуқсонлар мавжуд. Сират ва Суврат диалогиди такрор жумлалар, бадий заиф ўринлар мавжуд. Асар бошдан-оёқ бирдек ҳис-ҳаяжон, баланд руҳ билан ўқилмайди. Қодир партизан образи эпизодлигича қолиб кетган. Зорин, Маҳмудали каби ижобий қаҳрамонлар образини янада ёрқинроқ очиш мумкин эди.

Булардан қатъий назар, ёзувчи Муроджон Мансуров ўз олдида қўйган ғоявий мақсадига етаолган. Уқувчи бу роман орқали ота-боболаримизнинг шиддатли курашларга тўла ҳаёти, жасорати, орзу-ўйлари, юксак идеаллари ҳақида ёрқин таассурот олади. Муҳими шундаки, асар кишиларимизни оталар ишига садоқат, эзгулик, олижаноблик руҳида тарбиялашга муносиб ҳисса қўшади. Асарнинг энг катта ютуғи ана шундадир.

Оллаберган ХУДОЙБЕРГАНОВ,
филология фанлари кандидати

Илк тажриба самараси

Зоҳир Аълам. Ота ўғитлари. Ҳужжатли қисса. Фақур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1985.

Китобхонлар Зоҳир Аъламини «Кийик кўзлари» ҳикоялар тўплами, БАМ қурилишига бағишланган ҳужжатли асарлари орқали танидилар. Улар матбуотда ҳам илиқ баҳоланган. «Ота ўғитлари» ёзувчининг бир неча йиллик изланишлари маҳсулидир. Асар машҳур селекциячи агроном Зайниддин ака Фахриддин фаолиятига бағишланган. Бу ажойиб лимончи-селекционер яратган афсонавий лимонлар ҳозир фақат Ўзбекистондагина эмас, балки Иттифоқимизда, ҳатто чет элларда ҳам маълум ва машҳур. Унинг лимонарийси республикамизнинг муҳим зиёратгоҳлари қаторидан ўрин олди. Уни энг

мўтабар меҳмонлар зўр иштиёқ билан келиб кўрадилар, лимонларини олий навлар қаторида баҳолайдилар. Хўш, Фахриддинов номини бунчалик улуг қилган, лимонарийсини тилларда дoston этган нарсa, сабаб ва омиллар нима? Ёзувчи ана шулар ҳақида ўйлайди.

Зайниддин ака турмушнинг барча қийинчиликлари, азоб-қубатларини елкасида синaган одам. У қишлоқда янги, социалистик жамият қурувчилар учун характерли бўлган бунёдкорлик йўлини босиб ўтганлардан бири. Ҳаётда у ҳеч нарсага осонликча эришмаган. Шунинг учун ҳам умр дафтари мазмунан жуда бой ва ранг-барангдир.

Ёзувчи асарда қаҳрамоннинг маънавий фазилатларини қабартириб кўрсатадиган фактларни саралаб олиб, уларга бир меъёрдаги уйғун, яхлит ҳикоя тусини беришга интилади. Шу билан бирга ана шу фонда коллектив хўжалик ҳаётининг айрим паллаларини, характерли воқеаларини ихчам ва қизиқарли тасвирлашга эришади. Асардаги воқеалар шу аснода ривожланади ва қаҳрамон психологияси атроф-муҳит таъсирида шаклланиб боради. Зайниддин ака қалбидаги нозик силкинишлар, тебранишлар равшан кўзга ташланади: унинг ғамгин, маънос пайтларидаги сокин ва жиддийлиги, завқли ҳолатлардаги ҳазил-мутойбага мойил кайфияти кичик-кичик деталлар орқали китобхонга етиб боради.

Хужжатли жанрда ёзувчиға ноқулайлик туғдирадиган нуқталардан бири — натурализмга берилиб кетиш хавфи бўлса, иккинчиси — танлаб, саралаб олинган фактлар асар ғояси ҳамда қаҳрамон характери мантиқига бўйсунishi лозимлигини унуттидир. Шахснинг таржимаи ҳолига доир барча фактларни асарга киритишнинг иложи йўқ. Айрим ҳолларда эса бадиий тўқимасиз мақсадга эришиб бўлмайди. Қаҳрамон ички оламини очишга хизмат қиладиган интим туйғулар, мураккаб кайфиятлар, севинч ёки изтироблар қандай кечганлигини архивдан топиб бўлмаганидек, прототипнинг ўзи ёки бошқалардан сўраб билиб олиш ҳам мумкин эмас. Бундай пайтда ёзувчи тўқимадан фойдаланиши табиий. Чунки хужжатли жанр тайёр фактларни шунчаки ўрни-ўрнига қўйиб ёзишдангина иборат иш эмас. Бу борада ҳам асарни қандай ёзиш кераклиги ҳақида ҳеч ким тайёр қўлланма бера олмайди. Гап ёзувчининг ўзида, маҳоратида. Бу жиҳатдан Зоҳир Аълам қиссада оригинал йўл топган. У муҳбир образига кириб ўз қаҳрамони билан бот-бот учрашади, сўхбатлашади, унга маълум йўлланмалар беради, хотираларини магнитофонга ёзиб боришини илтимос қилади... Ёзувчи сифатида эса тўпланган факт-материаллар, хужжатлар устида жиддий бош қотиради, уларни таҳлил қилади, бир қарашда кераксиздай туюлган фактларни «ҳазм» қилиб, уларни бадиийлик талабларига биноан қайта жонлантиради. Ёзувчи ўз қаҳрамони характеридаги етакчи хусусиятларини унинг хотиралари орқали очишга интилади. 1930 йилнинг кузида ўн яшар Зайниддин эккан бир туп ёнғоқ яқин йилларгача, то «Високоевский»га кўп қаватли уйлар тушгунга қадар ҳосил бериб туради. Бу ниҳолни Зайниддиннинг ўзи даладан қавлаб кўчириб келтириб, томорқасига эккан эди. Шунда катталар ундан кулишади. Аммо ёш Зайниддин ёнғоқнинг тез орада мўл ҳосил беришига астойдил ишонади, маслаҳат сўрашдан, меҳнат қилишдан эринмайди. Китобхон бу детал орқали Фахриддиновнинг хатти-ҳаракатларида, истак ва инти-

лишларида зўр куч, катта қобилият уруғлари яширинганлигини сезади. Кейинчалик йирик мутахассис олимлар Ўзбекистонда лимончилик ишининг уддасидан чиқолмай, бу ишни йиғиштириб қўйишганида, у бутун масъулиятни ўз бўйнига олиб, сабот билан ишга киришар экан, яхши натижаларга эришишига шубҳа қилмайди. Уддабурролик ва саботчилик, зукколик ва мустақиллик каби фазилатлар Зайниддиннинг болалик пайтларидаёқ «куртак» ҳолида мавжудлиги ана шундай деталларда кўзга ташланади. Характердаги бундай илк «куртаклар» асарда воқеалар ривожлана борган сари барг ёза бошлайди, мураккаб шаклларда намоён бўлади, ранг-баранглик, сержилолик касб этади. Колхоз қурилиши даврида, урушнинг долзарб палласида, далада буғдой ўрим-йиғими пайтларида, шунингдек отаси, хотини Ортиғой ва бошқалар билан муносабатларида қаҳрамондаги қатъият ва уддабурролик яна ҳам ёрқинроқ намоён бўлади. Аммо Зайниддин ўша пайтларда вужудидаги бу тизгин билмас зўр кучнинг завқ-шавқи билан азоб-қубатларини ҳам тортади. Бироқ мағлубиятлардан қадди букилмайди, руҳи синмайди, балки сабрбардоши чархланади: «Ўз боғини яратётганингда ишлашдан ҳам кўра баъзан чидаб бериш, сабот зарурроқ бўлиб қолади», — дейди у.

Собитқадамлик Зайниддин ака характерининг яна бир қирраси. Буни ёзувчи характерли бир деталь орқали кўрсатади. 1960 йилга келиб, яъни Ўзбекистонда лимончилик ишига киришилганидан бери ўн йилдан ортиқ вақт ўтгач, кўпчилик, шу жумладан, мутахассислар ҳам бу ишдан натижа чиқмаслигига амин бўлишади ва республикамизнинг 32 колхозида бу соҳада ўтказилаётган тажрибаларни тўхта-тиш — лимонзорларни йўқ қилиш ҳақида кўрсатма берилди. Лимонзорлар тугатилади... Аммо шундан қизиқиб юрган Зайниддин ака бу иш билан ўзича, мустақил шуғулланиб кўришга аҳд қилади. Трактор билан кўми ташланаётган траншеялардаги лимон кўчатларидан бир қисмини асраб қолиб, улар устида тажриба ўтказади. Шунда мўъжиза рўй беради. Чотоу ва Гололишвили каби бу ишининг «пири» бўлган грузин мутахассислари, бошқа олимлар, селекциячи-агрономлар натижа чиқара олмаган лимончилик Зайниддиннинг фидокорона меҳнати, ақл-заковати ва сабрбардоши туйфайли орзудан реал ҳақиқатга айланади, лимон дарахтлари Ўзбекистонда биринчи марта унинг лимонарийсида ҳосил бера бошлайди. Зайниддин ака ҳаётидаги бу факт асарда чинакам бадииятга айланади ва боғдорчиликнинг ҳақиқий миришкорлари, фидойилари бўлган юзлаб, минглаб ўзбек боғбонлари учун типик ҳодиса сифатида гавдаланади. Ўзбек халқи ўз ишининг билимдон олими. Буни Зайниддин ака таржимаи ҳолидаги жуда кўп воқеалар, қатор эпизодлар тўла исботлайди. Шу билан бирга қаҳрамонда деҳқон кишига хос саҳийлик ва бағрикенглик, тўғрилиқ ва ҳалоллик, оддийлик ва камтарлик каби юксак маънавий-ахлоқий фазилатлар ҳам бўртиб кўринади. Булар Зайниддин аканин қариндоши Фулом ҳамда илмий-тадқиқот институти директори билан сўхбатларида, магазинчи Содиқ ва бошқаларга муносабатларида равшан кўринади.

Асарда биографизм аниқ сезилиб турганига қарамай, китобхонни фактларнинг ҳаётдаги айнан мос келиш-келмаслиги қизиқтирмайди,

балки уларга сингдирилган бадий ҳақиқат кўпроқ жалб этади.

«Ота ўғитлари»да Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI Пленумидан кейинги шароит руҳи яққол сезилиб турибди. Айрим ўринларда ёзувчи турмушимизда учраб турадиган формализм, бюрократизм каби иллатларга ва бошқа камчиликларга бўлган нафратини очиқ ифодалайди, бош қаҳрамоннинг олижаноб хатти-ҳаракатларига хайрихоҳлигини билдиради, унинг йўлида пайдо бўлган сунъий тўсиқлардан ранжийди, одамлар орасида адолатли, яхши муносабатлар ҳукмрон бўлиши кераклиги ҳақида қайғуради. Бу, айниқса, олибсотар, текинхур ва ҳасадгўй Бойбўта, бировларнинг ташаббусларини бўғувчи консерватор, ютуқларига эса кўз олайтирувчи таъмагир раҳбар — илмий тадқиқот институти директори ва бошқа персонажлар билан боғлиқ эпизодлар тасвирида кўринади. Аммо, бизнингча, ёзувчи асардаги салбий персонажлар фаолиятини етарлича аниқ очмайди, уларнинг ижтимоий илдизларини, манбалари ва мотивларини аниқроқ кўрсатиб, фош этмайди. Натижада бош қаҳрамон билан салбий персонажлар орасидаги тўқнашув асарда етарлича, тўла намоён бўлмайди. Бу эса, ўз навбатида, қисса конфликтининг бўшироқ чиқишига олиб келган. Зайниддин ака образи эса бир оз бўрттирилгандай туюлади, гўё ундан бошқа бирон одам лимончиликда бундай натижага эришиши мумкин эмасдай талқин қилинади. Ҳолбуки, Ўзбекистонда лимон селекцияси натижалари, бошқа соҳалардаги сингари жамиятимиз ривожига тараққиётимизнинг қонуний натижаси ҳисобланади. Бу иш айнан Зайниддин аканинг зиммасига тушгани эса маълум маънода тасодифдир. Бошқа бир киши ҳам шу иш билан астойдил шуғулланса, табиийки, шу натижага эртами-кечми эришган бўлар эди. Пахтачилик, узумчилик, чорвачилик ва бошқа соҳалар селекциясига оид тадқиқотлар, тажрибалар буни тасдиқлайди.

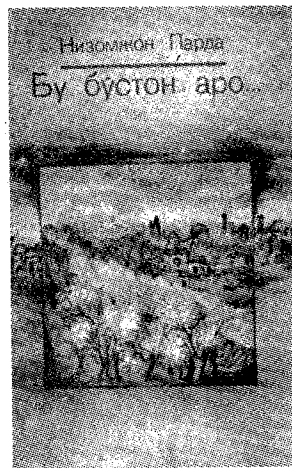
Узининг оддий меҳнатига илм ва ижод деб қарай олган ва ундан чуқур маъно топа билган донишманд ўзбек деҳқонининг типик портрети чизилган бу қисса ҳужжатли наsrнинг имкониятлари кенглигини ва бу соҳада адабларимиз йирик жанрларда ҳам тўлақонли, бадий баркамол асарлар яратиши мумкинлигини тасдиқлайди.

Пўлат Тўраев,
филология фанлари кандидати

Ижод масъулияти

Сурхондарёда яшаб, ижод этаётган шоир Низомжон Парда ўзбек ва рус тилларида чиққан кўплаб шеърли китоблар муаллифи. Унинг янги тўпламига қарийб ўттиз йил мобайнида яратган ижод намуналари жамланган.

Авалло шунга айтиш керакки, муаллиф табиат манзараларини уста мусаввир каби чиқишга моҳир. У ўзини шайдо қилган манзараларни эҳтирос билан қуйлаш билангина чекланмасдан, мавзунинг бошқа бир муҳим қиррасини «кашф» қилишга интилади. Аниқроғи, унинг пейзаж лирикаси заминда фалсафий мушоҳадалар этади:

Низомжон Парда. «Бу бўстон аро». Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1985.

Бўғдойзор. Кун қизир, деҳқон, қадди дол,
Лаҳза тинчишни ҳам ўйламас на бир.
«Ҳайдар кокилингни тараб ўт шамол»,—
Дея кўлларида тебранар ғалбир...

Вақт — кўпни кўрган бобо деҳқон, бас,
Мақон ғалвирдан ўтказар бизни.
Қай биримиз — пучак, қай биримиз — хас,
Тўқ донга ажратар қай биримизни.

Кўрамизки, шоир оддий турмуш манзараларидан чуқур шоирона умумлашмалар чиқаради.

Тўплам мавзу кўлами ва мундарижа жиҳатидан ҳам анча бой. Уни ўқиш давомида Сурхон дёбири ва она Ўзбекистоннинг хилма-хил кўринишлари, қалби олов кишилари билан табиатнинг, улар билан содда ва самимий суҳбат қураётгандек ҳис этасиз ўзингизни. Шоирнинг «Ўлка манзаралари», «Она юрт», «Ўроқ ва болға» шеърлари ҳамда қардошлар дёбири мадҳига бағишланган туркумларида маҳоратли ижодкор дастхати сезилиб турибди.

Шу билан бирга, очигини айтганда, «Бу бўстон аро»да жиддий камчиликлар ҳам анча-мунча кўзга ташланади: Аксари шеърларда ғализ жумлалар, чала ва қовушиқсиз бандлар, беўхшов сатрлар, мантисиз боғланишларга дуч келамиз. Булар эса шоир мазкур тўпламни тузишда шошма-шошарлик билан иш тутганини кўрсатади. Айрим шеърларида ҳатто қуйма сатрлар ярата олган муаллиф барча мисраларнинг бирдек жаранглаши учун қай-қурмаганига, ҳатто оддий, жўн фикрларни ҳам тизиб кетаверганига ҳайрон қоламиз.

«Ўлка манзаралари»даги бир банд негадир учлик бўлиб қолган:

Кўкни ўпган мовий хирмонлари бор —
Кўринишда худди тонгдай ҳарирдир,
О, тоғлар қорини шимирган диёр.

Тўртинчи қатор қаерда қолди?

...Чиндан тўғри, шу бир қафт тупроқ тафти
қудрати
Қанча тўқ бошоқларга шира, мағиз бўлиб
тушган.

Чиндан тўғри, ҳаттоки, жонажон
Гербимдаги
Бир сават(?) оқ пахта ҳам шу тупроқда
етишган.

Мисраларнинг жўнлиги- ҳақида гапирмаганимизда ҳам мантиқий ғализлик яққол кўри-
ниб турибди. Ўзбек пахтаси саватга солин-
ганини ким кўрибди?

Бир вақтлар табиат манзараларини шун-
дайлигича шеъриятга кўчириш бадий топ-
қирлик ҳисобланган бўлиши мумкин. Лекин
ҳозир табиатнинг бирон бир парчасини ўз
ҳолича чизиш орқали офарин айтишнинг ўзи
етарли бўлмай қолди. Ижодкор маълум бир
манзарани шоирона жонлантириш орқали
ҳаёт, одамлар, турли инсоний кечинмаларни
ҳаққоний гавдалантириши, теран умумлашма-
лар чиқариши, жиддий фикрларни илгари
суриши лозим. Шу жиҳатдан қараганимизда
куйидаги мисралар оддий ахборотдан, баён-
дан нарига ўтмаганини сезамиз:

Хур-хур эсиб келар боғлар шамоли,
Хушбўйлик баҳридан ҳузур топар жон.
Қизарар, очилар чўғдай ранг олиб,
Силкинар шоҳларда маржону-маржон.
Сойлар этагига минг таноб ташлаб,
Пушталарни босиб барг ёзар палак,
Ҳосилни чамалар деҳқон ёнбошлаб.
Кўзининг ўнгида тўрлар ҳандалак;
Қулф урар боғчалар, боғлар ястаниб,
Ватаним,
Ватаним,
Ватаним!

Мисралар оҳорли, равон туюлади, бадий
жонлантиришлар кўзга ташланади. Аммо,
бари бир, сатрларни ўқиб, негадир қониқ-
маймиз, улардан таъсирланмаймиз. Сабаби,

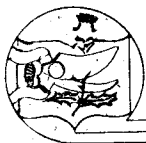
улар бугунги поэзиянинг юксак талабларига
тўла жавоб бера олмайди. Уларда табиат
манзаларини қайд этишдан бошқа жиддий
фикрлар йўқ.

Шунингдек, «Бунда эсар аччиқ шамол»...
шеърида сатрлар бири-иккинчисини тўлдир-
маган, фикр занжири кўринмайди. «Яна то-
шар қирғоғидан» мисралари билан бошланув-
чи бошқа шеърда ҳам янги гап учратмадик.
Бу мулоҳазаларни тўпلامдаги яна кўпгина
шеърлар ҳақида ҳам бемалол айтиш мумкин.

Кейинги пайтларда партия ва ҳукуратимиз-
нинг қарор ва кўрсатмалари ҳар бир касб эга-
си ўз ишига алоҳида ҳам бемалол билан ёнда-
шишини талаб этмоқда. Бу мезон барча ижод-
корларга ҳам тааллуқлидир. Ўз «иззати»ни
сақлаган киши ҳеч вақт хор бўлмайди, деган
мақол бор халқимизда. Шу баҳонада бири-
икки гапни айтиш зарур кўринади. А. Ахма-
това, Б. Пастернак, С. Шчипачев каби ҳассос
шоирлар кексайиб қолган йилларида ҳам
дастлабки асарларини қайта-қайта кўздан ке-
чирганлар, таҳрир этганлар. С. Есенин 20-
йилларда янги шеърлар ёзиш билан бирга
бир томлик асарлар мажмуасини тайёрлаш-
га киришди. Аксари шеърлари илгари ёзил-
ган, «эски» эди. Уларни шундайлигича китоби-
га киритавермади. Ҳар қайсисига қайтадан
жило, руҳ берди. Бу ҳолни бошқа санъаткор-
лар ижодида кўплаб кўраимиз.

Низомжон Парданинг «Бу бўстон аро» тўп-
ламидан эса турли савиядаги шеърлар ўрин
олган. Уларнинг баъзилари шавқ билан ўқилад-
ди, баъзилари ўқувчининг энсасини қотиради.
Муаллиф ижод масъулиятини чуқур ҳис эти-
ши, талабчан китобхоннинг диди ва талаб-
ларини ҳисобга олиши зарур.

Таштемир ТУРДИЕВ

Анвар Муқимов

Қоровул бобонинг «тилло» заёми

Ҳажвия

Шаҳар театрида бир қоровул бор. Оти Ҳалим бобо. Театрга келиб-кетиб юриб танишиб қолганмиз. Унинг исми жисмига монанд, ўзиям ипақдай мулоим, содда ва бегубор. Ҳар борганимда ҳужрасида илиқ кутиб олади. Театрда менга керакли киши бор-йўқлигини аниқ айтиб беради. Кейин қўлимга бир пиёла чой тугиб, гап бошлайди.

Бир куни борсам, ҳужрасида кўринмади. Суриштириб топдим. Гаражнинг орқасидаги хонада ғимирсиб юрган экан. У хушнуд қарши олди. Теваракка алангладим.

— Вой-бў, бу хилват гўшада шунақа иморат ҳам бор экан-да? — дедим. — Нақд карвонсаройдек келади-я!..

— Карвонсарой дейсиз-а, карвонсаройда нима бор? — бобо агрофга мамнун назар ташлади. — Бу — кон, хазина!

— Хазина?

Қария жавоб бермади. Қиқирлаб кулиб қўяқолди. «Хазина» зах ҳиди, декорация билан гўла эди. Қилич, қалқон, дейсизми, «сарой», «тахт» дейсизми... «Хазина»нинг уч томони кўп қадатли баҳайбат этажерка. Уларнинг устига оқ газмол тўплари тирбанд қилиб осиб ташланибди, бамисоли газмол магазинига ўхшайди. Тўплардан бирини очиб кўрдим. Йўқ, газмол эмас, афиша экан.

— Шуларнинг ҳаммаси афишани?

— Худди шундай, — бобонинг товушида қандайдир ғурур борлигини илғадим. Чол бирдан нолиб қолди: — Беш-ўн кун йўқ бўлганингдан кейин аҳвол шу-да! Оспискага чиққандим. Келсам, апишалар димиқиб кетибди. Ҳеч ким бош суқмабди бу ерга. Яйратиб қўйдим, биқинига шамол тегди апишаларнинг.

— Бу афишаларни нега ишлатмайсизлар? — қизиқиб сўрадим.

— Нечук ишлатмас эканмиз? Пайти келганда жудаям ишлатамиз-да, — жавоб қилди чол. — Артистлар ҳам унча-мунча ишлатиб туришади. Аксариятини ўзим ишлатаман. Лекин «Катта кансет» деган апишаларга қўл урмайман. Артистлар хафа бўлмасин, дейман. Артистлар ўч унга. Жон-диллари «Катта кансет». Ҳафта-ўн кунда уларнинг идорасига «Катта кансет»дан бир-икки тўпни обкириб бераман. Оспискага кетишдан олдин уч ўрамини киритиб бергандим, енгиллатиб қўйишибди. Бошқа апишаларга хушлари йўқ. Ҳафса-лам келганда «Катта кансет»мас апишалардан бир тўпни қопга тиқиб орқалайман-да, кўчага обчиқиб носфурушларга улашаман. Қарабсизки, ўрам-ўрам текин нос етти маҳаллага етади.

— «Катта кансет»масларини ишлатишмаса, нега тайёрлатишади? — дея сўрадим.

Отахон елка қисиб, лабини бурди:

— Биламанми, таомили шунақадир-да, — деди.

— Ажаб? — дея савол назари билан қарияга боқдим. Бобо бурчакда турган «тахт»га ўтирди ва мени ёнидаги чўян скамейкага таклиф қилди. Сўнгра гапга тушиб кетди.

— Воя сизга айтдим-а, бу ер кон, хазина, деб. Мана булар бўлса, бойлик, — чол афиша тўпларидан бирига қўли билан тап-туп уриб қўйди. — Олдинлари чой билан гўшт ҳам бепул эди. Хў кўчанинг мулолишида магазин, унинг орқасида қассобнинг дўкони бор. Шулар менга кўп асқотар эди. Тунов куни бир

тўпани олиб чиқсам, иккови ҳам бурнини жийирди. Сичқон ҳиди уриб қолган эжиш. Назаримда эскироғидан олиб чиқибман чоғи. Кейин нима қиларимни билмай, чиқинди қоғоз тўплаб юрган мактаб болаларига инъом қилиб юбордим. Савоб бўлар. Яқинда апишанинг янгиси келиб қолди, саккиз тўп. Тўптаси «Катта кансет» экан. Уларни ажратиб қўйдим. «Катта кансет»масларидан қассоб билан магазинчига олиб чиқаман-да, энди. Эскиларини пистафуруш бор, ерёнгоқфуруш бор, ўшаларга оширамиз-да, аста-секин. Кассиримиз апишаларни «соғин сигирингиз», «ёрдамчи хўжалигингиз» деб қўяди. Йўқ, у ҳам эмас, бу ҳам эмас. Апишалар тилло заёмнинг нақд ўзи, дейман мен. Ахир ўзингиз ўйлаб кўринг, хоҳлаган насага алмаштириб олса бўлади. Мана, масалан, маҳалламизда Аниса деган бева аёл бор. Қоғоз халта тикиб сотади. Қоғозни ҳамиша мендан олади. Эвазига жун пайпоқ ёки қўлқоп тўқиб беради...

Пьесанинг тақдирини ҳал қилиш масаласи кейинроққа чўзилганлиги сабабли узоқ муддат театрга бормаёворгандим. Бир куни вокзалда бош режиссёр учраб қолди, ундан аччиққина танбеҳ олдим. Тошкентга репертуар планини тасдиқлатиш учун кетяпти экан. Планди менинг машқим ҳам бор эмиш. Ура!

— Сизнинг пьесангиз зўр кетади,— деди режиссёр қувноқ оҳангда.—

Сатирик комедия! Хлебний! Ҳозир зритель кулгига чанқоқ. Афишаларни, яъни сизнинг «бахт ключ»ингизни ҳам ҳозирлатиб қўйдик. Типографиядан кеча олиб келишди. Красота!

— Ёпирай, ростданми?— дедим қийқуриб.— Нималар деяпсиз?!

— Бориб кўришингиз мумкин.

— Ишқилиб, бошига анави афишаларнинг қисмати тушиб қолмасмикан?

Режиссёрнинг қовоғи осилди.

— Подумашь,— деди афтини буриштириб.— Маҳаллий театрларнинг аксариятида ҳам аҳвол шу зўр.

Режиссёрнинг товушидаги зарда оҳанги мени кўрқитиб юборди. Хайрият дарров ўнгарилди.

— Сизники вообщё унақа бўлмайди. Ахир, бу комедия-ку!— завқланиб кулди иқболим дояси.— Афишаларимизни «касса очик» деган жойига «билетлар сотилган» деб ёзамиз-да, ҳаммаёққа осиб ташлайверамиз...

Нафасим чиқмай қолди. Ҳаяжон оловида энтикиб зўрға «раҳмат» дея олдим. Режиссёр билан ресторандан қўлтиқлашиб чиққанимиздан сўнггина ўзимга келдим. Поезд жўнайдиган вақтга қадар асаримнинг нурафшон истиқболи хусусида ҳамду сано ўқидик. Поезд ўрнидан қўзғалар-қўзғалмас таксига ўтириб театрга етиб келдим.

Хайрият, бобо ҳужрасида экан. Иситма хуруж қилгандай дир-дир қалтирайман. Қани энди жондан азиз «бахт калити»мни тезроқ кўрсам. Чол эса бепарво. Мен билан эзилиб сўрашди. Уни «эсдан чиқариб қўйганлигим» учун нича гинахонлик қилди.

— Янги афиша келдими?— гапига от солдим ўпкам оғзимга тикилгудай бўлиб.

Чол яйраб жилмайди ва билинар-билинкас тамшаниб қўйди.

— Ризқ экан-да, олло — пошшо эгам...

Жаҳлим чиқди. Мен нима ғамда-ю, «бахт калит»имга ҳалитдан сўлакайини оқизади-я! Уялмагани. «Бу сатирик асар афишаси — қаҳқаҳанинг паспорти, унинг келажаги порлоқ. Анови қалашиб ётган афишаларнинг тақдири менинг «бахт калит»имга бутунлай бегона. Матрица омон бўлса, ҳали бу афиша неча марта лаб босилар экан», дея хаёлимдан ўтказдим.

Қани энди бу ҳақиқатни дунёбеҳабар чолнинг идрокига бир-икки жумла билан етказиб бўлса!

— Отахон, жон отахон, ўшаларни бир кўрайлик,— дея ялиндим елкасига майин қоқиб.— Тезроқ кўрайлик. Ичида меники ҳам бор экан.

— Сизники?— дея қария хомуш бош чайқади.— Таваба.

— Ҳа, шундай,— дедим шошиб.— Калитни берсангиз, ўзим...

Бобо аста ўрнидан қўзғалди ва бориб қулфга калит солди.

Янги афишалар этакдаги этажержага қўйилган экан. Ҳовлиқиб тўпларнинг қатини бирма-бир очдим ва ўзимга кераклисини топдим. Улардан бирини суғуриб олдим. Эни бир метр, бўйи бир қулочли афиша. Дастлаб исм-фамилияга кўз югуртирдим. Офарин! Унинг остида «Қутурган бўронлар!» Ҳарфлари ўқлоқдай-ўқлоқдай. Ҳар хил рангда кўркам қилиб босиришити барока топкурлар. Беш юз нусхада. Отангга раҳмат, шоввозлар! Лекин номини ўзгартиргани дуруст бўлмапти. «Сокин саболар» эди. Ҳа, майли. «Саболар» зрителни тортмайди» дейишаётган эди. «Бўронлар», боз устига «Қутурган бўронлар!» Нима ҳам дердим, зорим бор, зўрим йўқ.

— Отахон, шулардан уч-тўрттасини олсам майлими? — дедим.

Чол «қўлим очиқлигини наҳотки билмайсан», дегандай юзимга ғалати қаради.

— «Катта кансет» масмикин ишқилиб? Ҳм, ундай бўлса, уч-тўртта нима экан, тўпи билан олинг. Артисларга беш-олти дона қолса кифоя.

Бобонинг беписанд гапига оғриндим. Бироқ индамадим. Гўл чол билмайди-да, ҳали буларнинг кўзларга тўтиё бўлиб кетишини!

Ҳалим бобога ёвқараш қилдим-да, афишалардан тўрттасини олиб папкага тикдим. Кейин уйдагиларни, қариндош-уруғ, ёру биродарларни тезроқ суюнгириш учун яна таксига ўтирдим...

Ваъдага мувофиқ, орадан уч кун ўтказиб театрга бордим. Бобо «хазина» да экан. Режиссёр ҳақида маълумот олиш илинжида ўша ёққа ўтдим. Омборнинг икки табақали эшиги ланг очиқ. Бобо ичкаридан аравача етаклаб чиқяпти. Аравача тўла афиша эди.

— Ҳа, отахон, «тилло заёмга» улгуржи харидор топилиб қолди шекилли? — дедим кулиб. — Ёки мўмайроқ ютуқ чиқдимми?

— Э, қайқда, — гудранди қария афишалар устига чопонини ёпаркан. — Терадан комиссиями, ревизорми келармиш. «Катта кансет» ни подвалга яшириб қўйинг, бошқаларнинг ҳар биридан беш-ўнтадан қолдириб, у ёгини паққос ёқиб юборинг», дейишди. Увол-а, увол! Тархи бузилмаган, ипи узилмаган қоғозлар. Оҳори тўкилмаган «заём»лар. Нима қиламан куйдириб. Уйга элтиб, оғилнинг охурига босиб қўяман. Мендан ош-нон тилармиди. Вақт келади, булар — гўшт-ёғ, қанд-қурс, чой, нос... Олти-етти рес ташлаб келдим. Бу охиргиси.

Ичкарига тикилдим. Этажеркаларнинг қўйи қаватида бир тутам-ярим тутам афиша турибди. Юқори қаватлар деярли бўм-бўш эди. Юрагим шув эгиб кетди.

— Меники ҳам охурдами ҳозир? — дедим йиғламсираб.

Чол ияги билан аравачага ишора қилди.

— Мана, энди боради охурга.

— Комиссия ва ревизор келса, нега буларни гўмдон қилиш зарур экан?

— Ничево, хафа бўлмаг, керак бўлса повторний печать қилдираверамиз, — орқа томондан бош режиссёрнинг овози эшитилди. — Узи план ҳам дужи хуржунроқ бўлиб турибди. Ничево, бивает...

Донг қоғиб қолдим. Режиссёр келиб мен билан сўрашди ва афишаларни яхшироқ беркитиб олмгани учун бобога андак дашном берди. Чол чопонини нари-бери сурган бўлди ва аравача кўча томон бурилди.

Шу тариқа менинг табаррук «бахт калит» им ҳам қоровул бобонинг «тилло» заёмга айланиб кетди.

Мундарижа

Адабиётнинг ижтимоий самарадорлигини оширайлик	3
Жаҳон ёзувчиларига мурожаатнома	3
Г. М. Марков. Ҳозирги дунё ташвишларидан, халқимиз ҳаётидан ҳеч қачон ажралиб қолмайлик	5
Улмас Умарбеков. Адабиётимизнинг олий мақсади	32
СССР Ёзувчилари VIII съездининг резолюцияси	35
СССР Ёзувчиларининг VIII съезди	38
Одил Ёкубов. Давр қаҳрамонларини яратайлик	40
Абдулла Орипов. Бугунги куннинг муҳим масалалари	42
Ҳафиз Абдусаматов. Драматургиямиз истиқболи	45
Пирмат Шермухамедов. Тарихий бурилишлар нуқтаси	48
КПСС XXVII СЪЕЗДИ ҚАРОРЛАРИ — ҲАЕТГА	
Қобил Олқоров. Ошкоралик мезони бўлса	51
Мавлуда Миразизова. Меҳнатга даъваткор омил	52
ШЕЪРИЯТ	
Эркин Самандар. Юракда сайраган қушлар	54
Азим Суюн. Суйган суйиб-суйиб айтар	93
Тоҳир Қаҳҳор. Ярим тунда чиққан ой	97
Анвар Исроилов. Инқилоб ёғдулари кетмагай хонамиздан	131
Муҳаммад Раҳмон. Жонлар фидо сенга, ҳақиқат — Ватан!	134
Садриддин Салимов. Япроқларда марварид	145
Ҳамдамий. Тинчлик	140
НАСР	
Валентин Распутин. Енғин. Қисса	59
Иброҳим Раҳим. Генерал Равшанов. Асардан боблар	102
Аминжон Шукuroв. Мешкобчи. Ҳикоя	138
Кенгесбой Алламбергенов. Сирли сўқмоқлар. Ҳикоялар	141
ЖАҲОН ТАРАҚҚИЙПАРВАР АДАБИЕТИ	
Герман Кант. Жанубий денгиз нафаси. Ҳикоя	147
Мансур Тенглашев. Фаол ижод соҳиби	152
ҲИКОЯЛАР ХАЗИНАСИ	
Рюноске Акутагава. Тўқайда. Ҳикоя	154
САНЪАТ	
Евгений Березиков. Заргар қутиси. Эссе	161
ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ	
Эркин Худойбердиев. Бахти кулган адиб	127
Пирмат Шермухамедов. Диёнат	169
АДАБИЙ ТАНҚИД	
Бердиали Имомов. Мавзу, ғоя ва характер	175
МАҲОРАТ МАКТАБИ	
Матёқуб Қўшжонов. Келажакни ўйлаб, ўтмиш ҳақида	179
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» АНКЕТАСИ	
Дилдаги гаплар. Жамол Камол, Эмин Усмонов	187
САРГУЗАШТ, ФАНТАСТИКА	
Ҳожиақбар Шайхов. Нишон. Ҳикоя	191
АСАРНИ ЖУРНАЛХОН БАҲОЛАЙДИ	
Юсуф Қораев. Юртимнинг қадрин билиб	197
ТАҚРИЗЛАР	
Оллоберган Худойбергенов. Ҳақиқатни енгиб бўлмайд	198
Пўлат Тўраев. Илк тажриба самараси	199
Тоштемир Турдиев. Ижод масъулияти	201
ГУЛҚАЙЧИ	
Анвар Муқимов. Қоровул бобонинг «тилло» заёми	203

Министерство связи СССР «Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету **75458**
журнал **75458**
Шарқ юлдузи (индекс издания)

(наименование издания) Количество комплектов:

на 19 ____ год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Куда | _____ |
 (почтовый индекс) (адрес)

Кому | _____ |
 (фамилия инициалы)

ДОСТАВочНАЯ КАРТОЧКА

п. в. место ли-тер на газету **75458**
журнал **75458**
Шарқ юлдузи (индекс издания)

(наименование издания)

Стои-мость	подписки	руб. ____ коп.	Количество комплек-тов
	пере-адресовки	— руб. ____ коп.	

на 19 ____ год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Куда | _____ |
 (почтовый индекс) (адрес)

Кому | _____ |
 (фамилия инициалы)

● **ҚАДРЛИ ЖУРНАЛХОН!** ●

1987 йил учун газета ва журналларга обуна давом этмоқда. Сизнинг юмушингизни енгиллатиш мақсадида журналимизнинг номи ва индекс номери ёзилган обуна варақасини эълон қилаяпмиз. Сиз уни қирқиб олиб, тўлдиришингиз ва истаган алоқа бўлимида ёки иш, ўқиш жойингиздаги «Союзпечать»нинг жамоатчи вакиллари орқали расмийлаштиришингиз мумкин.

«Шарқ юлдузи» журналига обуна ЧЕК-ЛАНМАГАН миқдорда қабул қилинади.

Агар журналга обуна бўлиш пайтида бирон-бир қаршиликка дуч келсангиз зудлик билан редакцияга маълум қилишингизни сўраймиз.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонемента должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонемента проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

(Звезда Востока)

№ 10

Орган Союза писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства
ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1986

Рассом **Х. Лутфуллаев**. Техник редактор **М. Аҳмедов**. Корректор **А. Ҳайдаров**.

Редакцияга келган бир босма тобоқчача бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди. Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 7.08.86 й. Босишга рухсат этилди 16.09.86 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Р-08991. Фотонабор. Офсет босма усули. Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55. Нашриёт ҳисоб листи 20,2. Тиражи 165334. Буюртма 4395

Узбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмаҳонаси. Тошкент — П. Ленин проспекти, 41.